

***RELAȚII ROMÂNŌ-UCRAINENE.
ISTORIE ȘI CONTEMPORANEITATE***

***РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ.
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ***

***ROMANIAN-UKRAINIAN RELATIONS.
HISTORY AND CONTEMPORANEITY***

Redactor / Редактор:

Irina Liuba HORVAT / Ирина Люба ГОРВАТ

Tehnoredactare computerizată/ Техноредагування:

Cristian VIRAG / Крістіян ВІРАГ

Copertă / Обкладинка

Adriana BEJERA HORVAT / Адріана БЕЖЕРА ГОРВАТ

Coordonatori / Упорядники:

Irina Liuba HORVAT / Ирина Люба ГОРВАТ

Anastasia VENESH / Анастасія ВЕГЕШ

Referenți științifici / Наукові рецензенти:

Микола ВЕГЕШ / Mykola VENESH

prof. univ. dr., Univ. Națională Ujgorod, Ucraina

Ioan HERBIL / Іван ГЕРБІЛ

lector univ. dr., Univ. Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, România

Paula VIRAG / Паула ВІРАГ

cerc. științ. III, dr., Muzeul Județean Satu Mare, România

EDITURA MUZEULUI SĂTMĂREAN,

Satu Mare, Bul. V. Lucaciu, nr. 21

Editură acreditată CNCS – C

ISSN 1843-7052

EDITURA RCR EDITORIAL,

București Cal. Griviței, Nr. 238,

BL. C, Sc. C, Et. 5, AP. 20, Sector 1

Lucrare finanțată de

UNIUNEA UCRAINENILOR DIN ROMÂNIA

**„RELAȚII ROMÂNNO-UCRAINE. ISTORIE ȘI
CONTEMPORANEITATE”**

**«РУМУНСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ.
ІСТОРИЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»**

**“ROMANIAN-UKRAINIAN RELATIONS.
HISTORY AND CONTEMPORANEITY”**

EDITORI

Irina Liuba HORVAT / Ірина Люба ГОРВАТ

Anastasia VEHESH / Анастасія ВЕГЕШ

EDITURA MUZEULUI SĂTMĂREAN

Satu Mare

EDITURA RCR EDITORIAL

București

2021

Colegiul de redacție / Редакційна колегія:

Irina Liuba Horvat, dr., Muzeul Județean Satu Mare, România – redactor principal / **Ірина Люба Горват**, кандидат історичних наук, д-р., Повітовий музей Сату Маре, Румунія – голов. ред.

Mykola Vehesh, prof. univ. dr., Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina – redactor adjunct / **Микола Вегеш**, професор, доктор історичних наук, Ужгородський національний університет, Україна – заступник гол. ред.

Volodymyr Antofychuk, prof. univ. dr., Universitatea Națională din Cernăuți „Iurii Fedkovič”, Ucraina / **Володимир Антофійчук**, професор, доктор філологічних наук, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна

Stepan Vidnianskyi, prof. univ. dr., membru corespondent al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei, Kiev, Ucraina / **Степан Віднянський**, професор доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Київ, Україна

Mykola Mušinka, prof. univ. dr., membru străin al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei, Prešov, Slovacia / **Микола Мушинка**, доктор філологічних наук, професор, іноземний член НАН України Пряшів, Словаччина

Cornel Grad, prof. univ. dr., Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” Arad, România / **Корнель Град**, професор, доктор історичних наук, Західний університет імені Василя Голдіша, Арад, Румунія

Herbil Ioan, conf. univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România / **Іван Гербіл**, доцент доктор філологічних наук, Клузький університет імені Бабеша–Бояї, Румунія

Ivan Vovkanych, prof. univ. dr., Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina / **Іван Вовканич**, професор, доктор історичних наук, Ужгородський національний університет, Україна

Anastasia Vehesh, conf. univ. dr., Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina – redactor literar / **Анастасія Вегеш**, доцент, кандидат філологічних наук, Ужгородський національний університет, Україна – літ. ред.

Serhiy Hakman, conf. univ. dr., Fondul de Caritate „Resurse și Inițiative Publice și Cernăuți, Ucraina / **Сергій Гакман**, кандидат історичних наук, доцент, Чернівці, Україна

Ion Dubovici, conf. univ. dr., Universitatea Națională de Silvicultură a Ucrainei Lviv, Ucraina / **Іон Дубовіч**, доцент, кандидат географічних наук, Національний лісотехнічний університет України, Львів, Україна

Liviu Marta, cerc. științific dr., Muzeul Județean Satu Mare, România / **Лівіу Марта**, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Повітовий музей Сату Маре, Румунія

Vasyl Kotsan, conf. univ. dr. – Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară a regiunii Transcarpatia, Ujgorod, Ucraina / **Коцан Василь** – кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту, доцент кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету.

CUPRINS / ЗМІСТ / CONTENTS

- Олександр Ситник / Alexander Sytnyk** 11
Археологічна культура Кукутень-Триполля: цивілізаційний вимір
Cultura "Cucutene-Tripolie": aspectul civilizațional
Archaeological culture of Cucutene-Tripoli: civilization aspect
- Ігор Вегеш / Igor Vehesh**
Микола Вегеш / Mykola Vehesh 27
Історико-політологічна концепція Михайла Грушевського та місце в ній історії Закарпаття
Conceptul istoric și politic al lui Mihail Hrușevski și locul acestuia în istoria Transcarpatiei
Historical and political conceht of Mykhailo Hrushevsky and a place for history of Transcarpathia in it
- Іван Мандрик / Ivan Mandryk** 51
Активізація національного руху на території сучасного Закарпаття в другій половині XIX – на початку XX ст.
Activarea mișcării naționale pe teritoriul Transcarpatiei moderne în a doua jumătate a secolului XIX - începutul secolului XX.
Activation of the national movement on the territory of modern Zakarpattia in the 2nd half of the 19th – early 20th centuries
- Felicia Grigorescu / Феліція Грігореску** 65
Elemente identitare comune regăsite în ornamentica exterioarelor la sinagogile din nord-vestul României și Transcarpatia
Спільні елементи ідентичності, знайдені в орнаменті екстер'єрів синагог Північно-Західної Румунії та Закарпаття.
Common identity elements found in the ornamentation of the exteriors of the synagogues from northwestern Romania and Transcarpathia.
- Сергій Троян / Serhiy Troyan** 81
Народи і території Центрально-Східної Європи в Австрійських Mitteleuropa-концепціях
Popoare și teritorii din Europa Centrală și de Est în conceptele austriece Mitteleuropa
Peoples and territories of Central Eastern Europe in the Austrian Mitteleuropa concepts

- Микола Вегеш / Mykola Vehesh** **95**
Полковник Михайло Колодзінський
Colonelul Mykhailo Kolodzinsky
Colonel Mykhaylo Kolodzinsky
- Ірина Люба Горват / Irina Liuba Horvat** **135**
Освітня політика автономних урядів Карпатської України наприкінці 30-х років ХХ століття
Politica în domeniul învățământului a guvernelor autonome ale Ucrainei Carpatice la sfârșitul anilor 1930.
Educational policy of the autonomous governments of Carpathian Ukraine in the late 1930s.
- Василь Міщанин / Vasyl Mishchanyn** **151**
Ліквідація заможного селянства на Закарпатті наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. (На прикладі румунських сіл Рахівського і Тячівського округів)
Lichidarea țăranimii înstărite din Transcarpatia la sfârșitul anilor 1940 - începutul anilor 1950 (Sudiu de caz: satele românești din raioanele Rahău și Teceu).
Liquidation of wealthy peasantry in Transcarpathia in the late 1940s and early 1950s (at the example of the Romanian regions of the Rahivsk and Tyachiv districts)
- Іван Вовканич / Ivan Vovkanych**
Ігор Шніцер / Ihor Shnitser **167**
Реакція України та Румунії на події «Празької весни» 1968 року
Reacțiile Ucrainei și ale României privind evenimentele „Primăverii de la Praga” din anul 1968.
The reaction of Ukraine and Romania in response to the events of the Prague Spring of 1968
- Ігор Тодоров / Ihor Todorov** **179**
На шляху до українсько-румунського стратегічного партнерства
Pe drumul spre parteneriatul strategic ucraineano-român.
On the Way to the Ukrainian-Romanian Strategic Partnership
- Роман Кополовець / Roman Kopolovets** **191**
Деякі аспекти формування та класифікація політичних режимів в Україні та Грузії (2004-2013 рр.)
Câteva aspecte ale formării și clasificării regimurilor politice din Ucraina și Georgia (2004-2013)
Some aspects of the formation and classification of political regimes in Ukraine and Georgia (2004-2013)

- Альона Алмашій / Alona Almashii** **201**
Роль та вплив засобів масової інформації як чинник політичної соціалізації молоді в суспільстві
CRolul și influența mass-media ca factor de socializare politică a tinerilor în societate
The role and use of mass media as a factor of political socialization of youth in society
- Анастасія Вегеш / Anastasia Vehesh** **213**
Роль кольору як складника художнього стилю українських письменників Румунії
Rolul culorii ca și componentă a stilului artistic al scriitorilor ucraineni din România
The role of color as a component of the artistic style of the Ukrainian writers of Romania
- Михайло Рекрутяк / Mykhailo Rekrutyak** **225**
Зміна середньої різниці у віці між подружжям гуцулів Ясіня в 1900-1910 роках та на початку XXI століття : історико-порівняльний аналіз
Modificări ale diferenței medii de vârstă între soții huțuli din or. Iasinia în perioada 1900-1910 și la începutul secolului al XXI-lea: analiză istorico – comparativă
Change of the average age difference between the hutsuls of Yasinia in the 1900th -1910th and at the beginning of the XXI century : historical-comparative analysis
- Андрій Гулик / Andriy Gulyk** **235**
Оптимізація цивільного судочинства в річищі правових традицій та тенденцій розвитку
Optimizarea procedurilor judiciare civile privind tradițiile juridice și tendințele de dezvoltare
Optimization of civil procedure in the course of legal traditions and development trends
- Іон Дубовіч / Ion Dubovich; Христина Васишин / Khrystyna Vasylyshyn; Тетяна Фомічева / Tatyana Fomicheva / Юлія Волковська / Yuliia Volkovska; Святослав Дудюк / Sviatoslav Dudiuk** **249**
Сучасні економіко-правові проблеми транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері екологічного страхування
Problemele economico-juridice actuale privind cooperarea transfrontalieră dintre Ucraina și statele Uniunii Europene în domeniul asigurării economice.
Modern economic and legal problems of cross-border cooperation of Ukraine with the European Union States in the field of the environmental insurance

- Іон Дубовіч / Ion Dubovich**
- Зоряна Сенета / Zoriana Seneta** 263
- Сучасний стан та перспективи розвитку транскордонної співпраці України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму*
- Starea actuală și perspectivele dezvoltării privind cooperarea transfrontalieră dintre Ucraina și statele Uniunii Europene în domeniul turismului rural.i*
- Current state and prospects of the development of cross-border cooperation between Ukraine and the European Union countries in the field of rural tourism*
- Ігор Зінько / Ihor Zinko**
- Олександра Федунь / Oleksandra Fedun** 279
- Механізми регулювання проблем вирубки лісів у країнах ЄС: досвід для України*
- Mecanisme de reglementare a defrișărilor pădurilor în țările UE: experiență pentru Ucraina*
- Mechanisms of regulating deforestation problems in the EU States: experience for Ukraine*
- Василь Король / Vasil Korol** 297
- Лікувальна магія гуцулів Закарпаття (За польовими матеріалами)*
- Magia terapeutică la huțului din Transcarpatia (Conform materialelor obținute în cercetările etnologice de teren)*
- A medical treatment of Transcarpathia (based on the field materials)*
- Василь Коцан / Vasyl Kotsan** 317
- Історико-етнографічна експедиція до Великого Бичкова та його околиць як форма вивчення етнокультурної спадщини, комплектування музейних фондів та підготовки студентів-істориків*
- Cercetare istorică și etnografică la Velykyi Bychkiv și împrejurimile acestuia ca formă de studiu a patrimoniului etnocultural, achiziționarea de obiecte pentru fondurile muzeale și pregătirea studenților-istorici*
- Historical and ethnographic expedition to the village Velykii Bychkov and its environs as a form of studying ethnocultural heritage, acquisition of museum funds and training of students-historians*
- Maria Lobonț Pușcaș / Марія Лобонц - Пушкаш**
- Adela Dobrescu // Адела Добреску** 333
- Mobilitate culturală în zona de graniță – parteneriate de succes*
- Культурна мобільність у прикордонній зоні – успішне партнерство*
- Cultural mobility in the border area – successful partnerships*

- Микола Вегеш / Mykola Vehesh**
- Ірина Люба Горват / Irina Liuba Horvat** 347
- Молоді роки Митрополита Андрія Шептицького*
Anii tinereții ale mitropolitului Andrei Șeptetchi
Young years of Metropolitan Andrey Sheptytsky
- Сергій Гакман / Serhii Hakman** 493
- Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР: політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи*
Alipirea Basarabiei și a nordului Bucovinei la URSS: măsurile pregătitoare politico-diplomatice și militar-propagandiste.
Accession of Bessarabia and the northern part of Bukovina to the USSR: political-diplomatic and military-propagandistic preparatory measures.
- Norbert Lőrincz / Норберт Лорінц** 523
- Ukraine's political and military approach towards missile defense systems. Can a NATO styled model enhance Ukraine's, deterrence and defensive capabilities?*
Abordarea politică și militară a Ucrainei față de sistemele de apărare anti rachetă. Poate fi modelul NATO drept un exemplu de descurajare și îmbunătățire a capacităților defensive ale Ucrainei?
Політичний та військовий підхід України до систем протиракетної оборони. Чи може модель НАТО стати прикладом для заохочення та вдосконалення оборонних можливостей України?
- Date despre autori / Відомості про авторів** 535

Археологічна культура Кукутень-Трипілля: цивілізаційний вимір

Олександр Ситник / Alexander Sytnyk

Археологічна культура Кукутень-Трипілля: цивілізаційний вимір. У статті прослідковується становлення та розвиток археологічної культурної спільноти Кукутень-Трипілля. Особлива увага приділена співставленню чотирьох археологічних культур на території Румунії: Прекукутень, Кукутень, Городіштя-Фолтешть, Городіштя-Фолтешть-Ербічень й Трипільської культури – в Україні. Відзначено ритуально-сакральне призначення особливих усипальниць із розташованими там спеціальними урнами – «площадками», котрі в румунській історичній літературі мають назву «платформи». Наголошено, що відносно трипільської археологічної культурної спільноти визначення «цивілізація» використовується частіше як синонім поняття «культура». Натомість поняття цивілізація Кукутень-Трипілля зазвичай використовується більшою мірою румунськими вченими. Відтак, трипільську археологічну культуру варто означити в якості «протоцивілізації».

Cultura "Cucuteni-Tripolie": aspectul civilizațional. În articol se urmărește formarea și dezvoltarea comunității culturale arheologice Cucuteni-Tripolie. O atenție deosebită este acordată comparării a patru culturi arheologice din România: Precucuteni, Cucuteni, Grădiște-Foltești, Grădiștea-Foltești-Erbiceni și cultura Tripolie - în Ucraina. Se evidențiază scopul ritual și sacru al mormintelor cu urne special așezate - „site-uri”, care în literatura istorică românească se numesc „platouri”. Se subliniază faptul că, în raport cu comunitatea culturală arheologică Tripolie, definiția „civilizație” este folosită mai des ca sinonim pentru conceptul de „cultură”. În schimb, conceptul de civilizație Cucuteni-Tripolie este de obicei folosit mai mult de către savanții români. Prin urmare, cultura arheologică Tripolie ar trebui definită ca „protocivilizație”.

Archaeological culture of Cucutene-Trtpoli: civilization aspect. The article traces the formation and development of the archaeological cultural community Kukuten-Tripoli. Particular attention is paid to the comparison of four archaeological cultures in Romania: Prekukuten, Cucuten, Gorodishte-Foltesht, Gorodishte-Foltesht-Erbichen and Tripoli culture – in Ukraine. There is a ritual-sacred purpose of special tombs with special urns located there – «platforms», which in Romanian historical literature are called «platforms». It is noted that in relation to the Tripoli archaeological cultural community, the definition of «civilization» is often used as a synonym for the concept of «culture». At the same time, the term Cucuteni-Tripoli civilization is commonly used more by Romanian scholars. There-

fore, the Tripoli archaeological culture should be described as «protocivilization».

Ключові слова: археологічна культура, Кукутень, Трипілля, цивілізація, Румунія, Україна.

Cuvinte cheie: *arheologie, cultura Cucuteni, Tripolie, civilizație, România, Ucraina*

Keywords: *archeological culture, Kukuten, Tripoli, civilization, Romania, Ukraine.*

Епоха неоліту відзначена в Європі цілою низкою революційних змін і трансформацій. Одною з них стала поява археологічної культури Кукутень-Трипілля. Ця культура з'являється орієнтовно в середині VI тис. до н. е. на основі кількох культурних проявів балкано-дунайського неоліту (культури Криш, Боян, Хаманджія, лінійно-стрічкової кераміки). З часом, носії кукутенських традицій колонізували басейни Серету, Пруту, Середнього Дністра, Південного Бугу та досягли Київського та Черкаського Подніпров'я. Рухаючись на схід, населення культури Кукутень в другій половині VI тис. до н. е. форсувало Дністер, а близько середини IV тис. до н. е. досягло Дніпра між Києвом та Черкасами¹. Таким чином, в археологічній науці в центрі уваги опинилася культура лінійно-стрічкової кераміки (дунайська). Є. Ю. Кричевський вказував на зв'язок Трипілля з неолітичними культурами Південно-Східної Європи, Подунав'я, Балкан, й одночасно – дотримувалася думки щодо її автохтонного розвитку й трансформації, відповідно до стадіальної теорії М. Я. Марра, з культури лінійно-стрічкової кераміки у трипільську.

На території Румунії аналогічна археологічна культура отримала назву від поселення Кукутень Ясського повіту, поблизу котрого в 1884 р. Теодором Бурада (рум. Teodor Burada) було зроблено перше її відкриття у вигляді фрагментів кераміки й теракотових фігурок, на котрих було зображено людей і тварин. А в 1885 р. групою вчених з Ясс було здійснено перші археологічні дослідження. Це були: Теодор Бурада, Ніколае Белдичану, Григоре Буцуреану та Джордж Діаманді. Ніколае Белдичану в статті «Antichitățile de la Cucuteni» (Старожитності Кукутень) зробив перший опис дослідження. А ознайомлення з результатами цього археологічного відкриття сталося в 1889 р. під час міжнародної конференції в Парижі. На цьому науковому форумі, в ролі членів науково-археологічного комітету, були присутні такі вчені, як Шліман, Еванс, де Мортілетт й Монтеліус, які підтвердили зв'язок між відкриттями Кукутені й відкриттями Егейського басейну та Малої Азії².

¹ Залізник Л. Стародавня історія України. К., 2012. 542 с. URL:http://shron.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Starodavnia_istoriia_Ukrainy.pdf

² «Cucuteni-Trypillya: una grande civiltà dell'antica Europa» [Cucuteni-Trypillian: a great civilization of ancient Europe (Press release) (in Italian). Sapienza – Università di Roma. 16 September to 31 October 2008. Retrieved 21 November 2009].

Відтоді, як в 1884 р. на почалося дослідження культури Кукутень, паралельно розпочалося з'ясування її витоків і походження. Найбільш рання форма отримала назву «культура Прекукутень». Наступні за культурою Кукутень пам'ятки, які із нею пов'язані генетично, отримали назви за місцями їх досліджень у різних частинах Румунії: спочатку – культура Городіштя-Фолтешть, а згодом – культура Городіштя-Фолтешть-Ербічень. Це в той час, я на теренах України, усім цим переліченим культурам відповідає одна археологічна культура – трипільська³.

На території України перші ознаки цієї археологічної культури було виявлено в 1893 р. В. В. Хвойкою біля села Трипілля. Дослідження продовжені ним в 1896 р. дали можливість твердити про відкриття нової археологічної культури. Відтак, це відкриття поступово змінило уявлення про характер та особливості розвитку цивілізації в Європі. Доповідь щодо виділення трипільської культури було виголошено В. В. Хвойкою в 1899 р. на XI археологічному з'їзді в Києві, котрий відбувався з 1 по 19 серпня 1899 р. На ньому дослідник виступив з доповіддю щодо розкопок на території Київського повіту. Праця В. Хвойки «Каменный век среднего Приднепровья» була вміщена у першому томі матеріалів XI Археологічного з'їзду. Серед іншого, в цій праці зазначалося, що під час розкопок поблизу села Трипілля під Києвом було виявлено залишки глиняних ваз, статуетки із зображеннями жінок та кам'яна й мідна зброя. Також було відзначено, що населення, яке проживало на цій території, займалося землеробством, ремеслом та мало релігійні вірування.

П. М. Мілюков висловив думку, що відкрита В. Хвойкою культура є відгалуженням широкого поясу культури, що простягнулася від Києва до Бессарабії (Кукутень, Петрени) вгору по Дунаю й Тисі в Трансільванію (Ерезд), і далі, на Балкани до Фракії та Фессалії (Сескло, Діміні)⁴. У ході досліджень, В. Хвойкою було виявлено низку глиняних «площадок», котрі за своїм характером й облаштуванням, вірогідно, мали ритуально-сакральне призначення. Там знаходилися урни із рештками спалених тіл. На переконання дослідника, кожна з таких площадок представляла усипальницю певної родини, з обрядом поховання через спалення. Рештками повного або часткового тілоспалення були кістки й попіл, що залишалися на площадках в спеціальних урнах. В. Хвойка також припустив, що за цими могильними пам'ятками доглядали рідні померлих, проводячи там також ритуально-сакральні обряди. При цьому, підкреслювалось, що ці місця мали саме не житловий, а поховальний характер, оскільки там знаходилася незначна кількість решток тварин, черепашок; практично не було харчових решток, попелу, решток печей чи вогнищ, що зазвичай знаходилися в місцях житлових розкопів. Водночас наголошувалось, що важливою особливістю площадок

³ Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. С. 15, 16.

⁴ Мілюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. В 3 т. Т.1 М.: Прогресс, 1993. С. 192.

була значна кількість поховальних урн⁵. Відзначені В. Хвойкою наприкінці XIX ст. трипільські пам'ятки-площадки в якості залишок стародавніх обрядових споруджень поховального характеру були підтримані й іншими дослідниками, зокрема – Е. Р. Штерном. Цей дослідник впродовж 1901-1902 рр. проводив розкопки аналогічних пам'яток. Е. Р. Штерн на XII та XIII археологічних з'їздах визначив площадки (зокрема – в Петренах біля м. Більці, колишньої Бесарабської губернії) як приналежні до епохи Трипільля й поставив питання про їх призначення для збереження урн з попелом та принесення жертв⁶. Важливим фактом було те, що відкриті раніше поселення Кукутень в Румунії, з відповідною кукутенською культурою, відповідали трипільській культурі⁷. З часом науковці об'єднали ці два явища в культурно-історичну спільність Трипільля-Кукутень⁸.

Саме завдяки носіям культури Кукутень-Трипільля на теренах Південно-Східної Європи чи не вперше виникає ремесло, обробка металів, кременярство, гончарство, ткацтво. Почали використовуватися різного роду верстати (ткацькі, свердлильні тощо), декілька різновидів гончарного кола тощо. Розроблялись новітні технології обробки металу, каменю й кременю. Розпочинається використання тягової сили тварин (волів, коней) як для обробки полів, так і для транспортування вантажів. Трипільці починають споруджувати справжні будинки. Будувалися величезні поселення, схожі на міста, укріплені городища. Люди почали виготовляти зброю не тільки для полювання, але й для війни⁹. Стосовно відносно трипільської археологічної культурної спільноти визначення «цивілізація» використовується частіше як синонім поняття «культура». Натомість поняття цивілізація Кукутень-Трипільля зазвичай використовується румунськими вченими. Відтак, трипільську археологічну культуру варто означити в якості протоцивілізації.

Проблема походження культури Кукутень-Трипільля та можливої етнічної належності її носіїв активно дискутується ще з початку відкриття. За 100 років обговорення з цього приводу висловилися десятки вчених¹⁰. Запропоновані історичні реконструкції є достатньо обґрунтованими й, в цілому, відповідають сучасному стану джерелознавчої бази та базуються, насам-

⁵ Хвойко В. В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры. С.-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1904. 27 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004307.

⁶ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. М., 1906. Т. 1. С. 9-95.

⁷ Петреску-Дымбовиц М. Кукутень – сто лет археологических исследований. Румынская литература. 1984. № 9. С. 12-15.

⁸ Див.: Великанова М. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М., 1973. 382 с.; Збенович В. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. К., 1989. 332 с.

⁹ Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. С. 171, 385.

¹⁰ Див.: Давня історія України / За ред. П.П. Толочко, у 3-кн, кн. 1, К., 1994, 240 с.; Макарчук С. Етнічна історія України. К., 2008. С. 28.

перед, на результатах археологічних досліджень.

Загалом, в історіографії стосовно археологічної культури Кукутень-Трипілля існують два протилежних погляди. Так, В. Хвойка та деякі його українські послідовники висловлювався щодо автохтонного походження, тобто природної появи трипільської культури на теренах нинішньої України. Інший шлях – міграційний – відстоює більшість сучасних українських та зарубіжних вчених.

Комплексний підхід до проблеми продемонстрував М. С. Грушевський. Залучивши матеріали порівняльної лінгвістики, антропології, етнології, вчений прийшов до висновку, що трипільська культура відповідає добі індоєвропейської мовної спільності, перед її розрізненням на окремі мовні групи. Водночас скотарський ухил господарства індоєвропейців не дозволив М. Грушевському прямо ототожнити носіїв трипільської культури з індоєвропейцями¹¹. Вважаючи гіпотезу автохтонності Трипілля, висунути Ед. Мейером, «мало правдоподібною», М. Грушевський, як і Хв. Вовк, схилився до передньосхідних, аж до Месопотамії, витоків цієї культури. Він бачив аналогії дослідженим під Трипіллям матеріалам «у знахідках середньодунайських країв», у Тесалії «і в пам'ятках старої егейської культури передмікенських часів». Ці паралелі, на думку історика, «..більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських нахідок»¹². М. С. Грушевський, згадуючи попередників слов'янських народів, розподіляє їх на предків та асиміляторів, причому останніх він вбачає у носіях трипільської культури раннього та середнього періодів¹³. Припускалося, що лише на пізньому етапі розвитку певна натуралізована частина трипільців долучилася до категорії предків, що й може пов'язувати Трипілля з праслов'янами, а отже і з українцями, особливо, якщо пам'ятати, що між останніми трипільцями й першими історичними слов'янами проліг значний (навіть за цивілізаційним виміром) відтинок часу – біля 3 тис. років.

Наприкінці 1930-х рр. Є. Ю. Кричевський, з одного боку, послідовно довів зв'язок Трипілля з неолітичними культурами Південно-Східної Європи, Подунав'я, Балкан, а з іншого – наполягав на її автохтонному розвитку від мезоліту й трансформації, відповідно до стадіальної теорії М. Я. Марра, з культури лінійно-стрічкової кераміки у трипільську. Причому, слід зауважити, що ще в 1920-ті рр. твердження про формування культури Трипілля як процес подальшого розвитку дунайської культури (лінійно-стрічкової кераміки) висловив Г. Чайлд. Зрозуміло, що він не був послідовником М. Я. Марра, але, як й археологи-марксистки, вважав, що зміни археологічних культур були зумовлені не просуванням (поширенням) «культурних кіл», а певними економічними зрушеннями. Відтак Г. Чайлд вважав, що утворення

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. Т. 1: До початку XI віка. С. 63.

¹² Там само. С. 45, 46.

¹³ Там само. С. 63, 64.

трипільської культури є наслідком просування на схід дунайської культури, яка відчула вплив Егейського світу¹⁴.

На рубежі 1940-х – 1950-х рр. відновилися дослідження найдавніших поселень культури Прекукутені в Румунії. У Молдові В. І. Маркевичем було відкрито поселення в Флорештах. С. М. Бібіков, К. К. Черниш й Т. С. Пассек провели дослідження кількох ранньотрипільських поселень на Дністрі, а В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич – на Південному Бузі, а також – низку пам'яток неолітичної буго-дністровської культури. У методичному плані було розвінчано стадіальну теорію М. Я. Марра. З того часу її почали називати вульгарно-марксистською, тепер автохтонізм уже не мав слугувати єдиною теорією в радянській історичній науці.

З кінця 1940-х рр. до вивчення тематики генези Кукутень-Трипілля звернувся В. М. Даниленко – першовідкривач буго-дністровської неолітичної культури – найдавнішої з елементами відтворювального господарства на теренах України. Цей вчений присвятив багато сторінок докладній аргументації своєї ідеї про те, що саме буго-дністровський неоліт був субстратом трипільської культури. В. Даниленко у своїх працях на основі пам'яток Побужжя і сусідніх територій довів, що в основі археологічної культури Кукутень-Трипілля лежить місцевий, себто Буго-Дністровський неоліт, який своїм корінням входить у землеробський неоліт Північно-Західного Причорномор'я. Але серед культур розписної кераміки, до яких належить і Кукутень-Трипілля, він вирізняв лінію розвитку, яку «в силу очевидного родства с юго-западноанатолийской культурой, естественнее всего связывать с проникшей из Восточного Средиземноморья в Южную Европу ветвью архаичного семито-хамитского массива»¹⁵. Версію автохтонності трипільців-землеробів заперечують дані про зародження землеробства. Найдавніші його сліди у вигляді відбитків зерен доместикованої пшениці та ячменю на черепках посуду датуються близько 8 тис. р. тому, а на пам'ятках натufійської культури Східного Середземномор'я – 15-11 тис. років тому. Дикі пращури цих зернових, як і найдавніших домашніх тварин (кози, вівці), відомі лише на Близькому Сході. Про те, що на території сучасної України такі пшениці колись росли, але зникли, говорити немає підстав. Адже палінологія, що вивчає пилок рослин, який мільйонами років зберігається в землі, однозначно свідчить – дикі пращури трипільських злаків в Україні не росли¹⁶. Не була буго-дністровська культура і найдавнішою землеробською в Європі, бо ще за дві тисячі років до неї землеробство знала людність докерамічного

¹⁴ Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутень в світлі нових даних. Археологія. 2003. № 3. С. 6.

¹⁵ Даниленко В. Неолит Украины: Главы древней истории юго-восточной Европы. К.: Наук. думка, 1969. С. 64.

¹⁶ Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. Кишинев: Штиинца, 1986. 92 с.; Янушевич З. В., Кременецкий К. В., Пашкевич Г. О. Палеоботаничні дослідження трипільської культури. Археологія. 1993 № 3. С. 143-152.

неоліту Східної Греції. Тобто ті явища, які в Україні представлені Трипіллям, у Східному Середземномор'ї, Малій Азії, Анатолії, Фесалії, на Балканах на кілька тисяч років давніші. Наприклад, ранні пам'ятки культури Кукутень в Румунії давніші за ранні пам'ятки Трипілля¹⁷. Відтак, трипільська культура не може бути витоком ранньоземлеробських протоцивілізацій Подунав'я, Балкан чи Близького Сходу.

У праці Т. С. Пассек «Периодизация трипольских поселений» (1949) узагальнено згачний обсяг матеріалів про зв'язок трипільської культури з культурами Балкано-Дунайського басейну й зроблено висновок, що питання про виникнення трипільських племен слід розглядати на тлі загального процесу розвитку енеолітичних культур в Дунайсько-Дніпровському басейні, де формувалася в III тис. до н. е. культура землеробських племен, що отримала в одній зі своїх частин найменування трипільської¹⁸. З тексту монографії Т. С. Пассек очевидно, що вона мала підтримувати пануючу стадіальну теорію, через що і приєдналася до твердження Є. Ю. Кричевського про генетичний зв'язок Трипілля з культурою лінійно-стрічкової кераміки: припущення, що Трипілля, значною мірою, є лише результат подальшого розвитку неолітичних племен з лінійно-стрічкової керамікою¹⁹. Натомість К. К. Черниш не підтримала гіпотезу про генетичний зв'язок Трипілля та культури лінійно-стрічкової кераміки, оскільки вона вважала ці культури певною мірою синхронними. Разом з тим вона посилалася на матеріали неолітичних поселень, тільки-но відкритих на Південному Бузі, як на пам'ятки місцевого неоліту, з яким може бути пов'язане походження Трипілля²⁰.

В середині 1950-х рр. розпочалися розкопки поселення Флорешти в Молдові. Тут шар культури лінійно-стрічкової кераміки залягав під матеріалами, котрі Т. С. Пассек зарахувала до пізньонеолітичної культури Боян. Вона дійшла висновку, що основним компонентом у процесі формування Трипілля були носії культури Боян-Джулешти, зв'язані з південним балканським імпульсом²¹.

У 1950-1960-х рр. важливе значення для вирішення проблеми походження Прекукутень-Трипілля мали дослідження румунських археологів. І. Нестор після виявлення пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки в прикарпатській Молдові наполягав на їх вирішальній ролі в генезі Прекукутень. Інша румунська дослідниця С. Марінеску-Білку звернулася до вирішення цієї проблеми в статтях та узагальнювальних монографіях з культури

¹⁷ Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутень. Археологія. 1998. № 2. С. 17-29.

¹⁸ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.). М.; Л., 1949. С. 28, 29.

¹⁹ Там само. С. 232, 233.

²⁰ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. Энеолит СССР. М.: Наука, 1982. С. 165-176.

²¹ Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутень в світлі нових даних. Археологія. 2003. № 3. С. 8, 9.

Прекукутень. Залягання на поселенні Тирпешти в Румунській Молдові шару культури лінійно-стрічкової кераміки під прекукутенськими горизонтами привело її до визначення ролі молдовських матеріалів пізньої фази цієї культури у формуванні Прекукутень-Трипілля. На думку С. Марінеску-Білку, боянські племена просунулися в Молдову й культура типу Прекукутень I виникла внаслідок їхнього контакту з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки. Певну роль у генезі Кукутень-Трипілля, на її погляд, мали також культури Вінча, Тордош, Хаманджія²².

У власній монографії «Энеолит Украины» В. М. Даниленко присвятив питанню походження трипільської культури спеціальні розділи²³. Для вирішення цієї проблеми він розділив ранньотрипільські поселення на два хронологічні горизонти, виділивши «древнейшее Триполье» та два ареали – східний та західний, причому такі поселення, як Флорешти та Зенешти (Траян-Дялул-Вей) він називає «перехідними» від культури Боян 6. До «древнейшого Триполья» в східному ареалі В. М. Даниленко зарахував пам'ятки Красноставку, Вишнопіль, Данилову Балку, Сабатинівку II, Олександрівку, ставлячи їх на один хронологічний щабель із «західними» поселеннями Флорешти, Извоар I, Зенешти. З таким датуванням східних поселень не погоджується Н. Бурдо²⁴.

У 1972-1975 рр. В. Г. Збенович розкопав поселення Бернашівку та видав друком монографію, яка мала підзаголовок «К происхождению трипольской культуры». Фактично це дослідження відкриває новий етап у вивченні проблеми генези Трипілля, який ґрунтується не лише на загальних міркуваннях, а й на конкретних джерелах, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Погляди В. Г. Збеновича на походження трипільської культури були розвинуті також у монографії «Ранний этап трипольской культуры»²⁵. Польові дослідження дали змогу цьому дослідникові виділити дійсно найдавніші фази ранньотрипільської культури в Україні та синхронізувати її з культурою Прекукутень II. В. Г. Збенович приєднався до поглядів румунських дослідників, які вважали, що формування Прекукутень-Трипілля А розпочалося в південно-східній Трансильванії та Прикарпатській Молдові, де було зафіксовано перші поселення фази Прекукутень I. На фазі ж Прекукутень II–Трипілля А ранньотрипільські племена потрапляють на середній Дністер. Водночас В. Г. Збенович вважав, що частина населення буго-дністровської культури існувала на Південному Бузі на момент появи там ранньотрипільських переселенців. Принципово важливим, є те, що В.

²² Там само. С. 10, 11.

²³ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. К.: Наукова думка, 1974. 176 с.

²⁴ Бурдо Н. Б. История дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутени в світлі нових даних. Археологія. 2003. № 3. С. 12.

²⁵ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. К.: Наукова Думка, 1989. 332 с.; Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К.: Наукова Думка, 1974. 168 с.

Г. Збенович відкинув тезу про паралельне формування західного й східного регіонів ранньотрипільської культури на різних субстратах – місцевому та південно-західному, довів одноманітність Прекукутень-Трипілля А від Прикарпатської Молдови до Побужжя, куди землеробські племена потрапили внаслідок розселення із заходу на схід²⁶.

Л. Л. Залізник пов'язує трипільську культуру з хето-хуритами Анатолії й зазначає, що практично всі сучасні археологи вважають Трипілля північно-східним форпостом балкано-дунайського неоліту, який генетично пов'язують із Близьким Сходом. Але й на Балканах ця людність не була автохтонною, бо її пращури прийшли туди з півдня Малої Азії²⁷. Л. Залізник зауважив, що у процесі неолітичної колонізації Балкан, Центральної Європи та України частина колоністів з Малої Азії рушила долиною Дунаю вгору у Центральну та Західну Європу, інша – через Трансільванію в Україну. Ця людність знала мотичне землеробство та скотарство, але не володіла технологією виготовлення кераміки. Про близькосхідне його походження свідчать матеріальна культура та близькосхідний (вірменодний) антропологічний тип його носіїв. Наприкінці VII тис. до н. е. ранні землероби досягли півночі Балкан, де сформувалася середньодунайська неолітична спільнота, що складалася зі споріднених археологічних культур Старчево Югославії, Кереш Угорщини, Караново Болгарії та Криш Румунії. Існує думка, що це єдина археологічна культура, яку в кожній з країн її поширення назвали власним ім'ям. Її носії просунулися далеко на схід в басейни Прута, Середнього Дністра та Південного Бугу. Під цими впливами сформувалася найдавніша неолітична культура України – буго-дністровська. Під впливом другої хвилі неолітичної колонізації Європи, що розпочалася на початку VI тис. до н. е., і пов'язана з культурою лінійно-стрічкової кераміки, ранні землероби просунулися з Середнього Дунаю на північ від Альп та Карпат. Відтак постає буго-дністровська культура, з якою пов'язують найдавнішу в Україні кераміку та перші навички відтворювального господарства. Третя хвиля неолітичних мігрантів в Україну – також балкано-дунайського походження. Однак в Україну вона прийшла не безпосередньо через Нижнє Подунав'я, а в обхід Карпат з півночі через Південну Польщу. І, зрештою, четверта, найпотужніша хвиля ранніх мотичних землеробів культури Кукутень-Трипілля досягнула України з Трансільванії близько V-IV тис. р. до н. е. Саме з приходом цього населення, яке протягом 1,5 тис. років заселило лісостепи від Середнього Дністра до Південної Київщини, пов'язана остаточна перемога відтворювального господарства на Правобережній Україні²⁸.

Археологічні дослідження переконливо свідчать, що близько 10 ти-

²⁶ Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутень в світлі нових даних. Археологія. 2003. № 3. С. 14.

²⁷ Залізник Л. Л. Первісна історія України. К.: Вища школа, 1999. С. 79, 80.

²⁸ Залізник Л. Стародавня історія України. К., 2012, 542 с. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Starodavnia_istoriia_Ukrainy.pdf.

сяч років тому криза мисливського господарства в Сирії, Палестині, на півдні Анатолії зумовила винайдення і поширення відтворюючого господарства – мотичного землеробства і примітивного тваринництва. Вирощування пшениці, ячменю, розведення овець, кіз забезпечило суспільство їжею і привело до демографічного вибуху на Близькому Сході. Надлишки населення почали розселятися на сусідні, мало заселені терени. У VII тис. до н.е. вихідці з Анатолії принесли з собою на південь Балканського півострова навички відтворюючого господарства, культурні рослини (пшеницю, ячмін, сочевицю), домашніх тварин (вівці, кози), близькосхідну культуру та мову. Ці люди належали до східносередземноморського антропологічного типу, який характеризується грацильністю (тонкокістністю), невисоким зростом, темною пігментацією, скошеним чолом і великим носом своєїрідної форми. Поступово просуваючись на північ, нащадки найдавніших близькосхідних землеробів досягли Дунаю і рушили його долиною на захід у Центральну Європу та на схід – у Правобережну Україну. Так, разом із навичками землеробства і тваринництва, близькосхідний за походженням етнокультурний комплекс поширився в VII–IV тис. до н.е. в Південній та Центральній Європі. Трипільська культура – яскравий вияв цього культурно-історичного явища між Східними Карпатами й Дніпром. Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментики, скульптури, ритуалів та вірувань неолітичних культур Балкан, Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) демонструє виразні малоазійські паралелі. Про південно-анатолійське коріння неоліту Балкан та Подунав'я свідчить набір доместикованих рослин і тварин, дикі пращури яких походять із Близького Сходу, типологія кераміки. Прямі анатолійські паралелі мають простежені за матеріалами трипільської культури культи жіночого божества родючості, священного бика, небесного змія, ритуальні поховання дітей та бичачих голів під підлогою жител тощо²⁹.

Як відзначили Н. Б. Бурдо та М. Ю. Відейко трипільсько-прекукутенська етнічна спільність проіснувала близько 800 років, розвиваючись в умовах кліматичного оптимуму. За цей період спостерігалось помітне зростання населення та розселення хліборобських громад по невеликих поселеннях до різних районів у межах Карпато-Подніпров'я. Тут у різні хронологічні періоди певні території належали, вірогідно, кожному з 3-5 племен, що не утворювали єдиної політичної структури, а єдність їх культури свідчить про належність до єдиної етнічної спільноти. Фінальні пам'ятки цієї етнічної спільності вже мають деякі риси майбутніх нових етнічних угруповань, що сформувалися на їхній основі, і стають субстратом для виникнення великої етногенетичної області Трипілля-Кукутеня. У другій половині V тис. до н. е. у Прикарпатській Молдові під впливом культурних традицій сусідів із за-

²⁹ Наливайко С. Трипілля і Халепа: дивовижні паралелі. Космос древньої України. К., 1992. С. 158-173.; Черняков І. Т. Місце Трипільської культури в стародавній Історії Європи. Археологія. 1993. № 3. С. 5-19.

ходу та півдня формується новий етногенетичний район – трипільсько-кукутенський, яскравою ознакою культури якого є мальований посуд. Від Карпат до Пруту розселилися кукутенські громади, що утворювали, вірогідно, два племені, кожне із яких мало різні напрямки культурно-економічних контактів. Зростання населення за цієї епохи призвело до конкуренції за землі, угіддя, родовища копалин тощо. У регіоні трипільсько-кукутенської людності на фінальній фазі першого етапу розвитку трипільської цивілізації це проявилось в «мілітаризації» суспільства – появи великої кількості поселень на природно або штучно укріплених місцях, розповсюдженні зброї у вигляді наконечників від стріл та дротиків, які часто знаходять археологи. Мешканці поселень захищали свою територію від зазіхань один одного, а можливості для розселення племен були обмежені сусідами. На захід від кукутенців мешкало кілька племен, специфіка культури яких полягала в поєднанні архаїчної традицій трипільсько-прекукутенських племен та новітніх тенденцій кукутенських, отже, цей етногенетичний район можна умовно назвати трипільсько-кукутенським. Він займав територію до басейну Дністра включно. А в північних районах Середньої Наддністрянщини та на схід, у Побужжі й межиріччі Південного Бугу та Дніпра розмістилися племінні території населення, що суворо дотримувалося у виготовленні посуду старовинної трипільсько- прекукутенської традиції і належало ще до одного нового етнічного угруповання та етногенетичного району. Сприятливі кліматичні умови, аграрна економіка та демографічний вибух стали чинниками ускладнення соціальної структури трипільсько-прекукутенських племен, поряд із общинними поселеннями з'являються великі центри концентрації населення площею близько 60 га – протоміста, що свідчить про наявність у племінній організації певних політичних функцій. Зважаючи на знахідки різноманітних предметів, у тому числі й з міді, визначальним напрямком контактів у останні 200 років першого періоду трипільської цивілізації було Подунав'я, де у Фракії розроблялися багаті поклади міді, що належали сусіднім племенам етнічної провінції і потрапляли від них далеко на схід. Нетривале погіршення клімату далось взнаки саме в цих південних районах у пониззі Дунаю, воно призводить до зникнення блискучих етнічних угруповань енеолітичної доби, відтоку населення в інші регіони та зміні їхньої культури; відтоді на початку другої половини V тис. до н. е. надовго припиняє діяльність й осередок по видобутку міді. Тому новий, середній період у розвитку трипільської цивілізації, розпочинається із остаточної переорієнтації культурно-економічних контактів тільки в одному напрямку – на захід, за Карпатські гори³⁰.

Північними сусідами цих найдавніших землеробів Європи були абorigени – мисливці та рибалки Німецької, Польської, Поліської низовин й Лівобережжя Дніпра. Ця первісна, досить відстала людність у V-IV тис. до

³⁰ Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. С. 351, 352.

н.е. розвивалася під прогресивним впливом більш розвинених прибульців із півдня. Аборигени-мисливці лісової зони Європи отримали навички виготовлення глиняного посуду, землеробства, тваринництва, примітивної металургії міді тощо.

Пізніше, у IV-II тис. до н.е. на базі згаданої місцевої людності постала індоєвропейська сім'я народів, до якої належить основна маса жителів сучасної Європи. Більшість дослідників вважають, що формування праіндоєвропейської мови й культури розпочалося в V тис. до н. е. на теренах сучасної Південної України в ході контактів місцевої людності лісостепового Подніпров'я та Лівобережжя з трипільцями³¹. В. Петров, на підставі досліджень пізньотрипільських пам'яток Городсько-Усатівського типу, доводив, що в процесі історичних змін в трипільській культурі з'являються ознаки нових культурно-географічних контактів³². Отже, кожне плем'я, група чи союз племен творили притаманну для себе культуру, як господарську, так і духовну. Цей процес був доволі тривалим.

Погляд на трипільську культуру як на неіндоєвропейську, відстоювала М. Гімбутас, яка наочно співставила комплекси матеріальної та духовної культур ранніх осілих землеробів та мобільних скотарів. Ознаки індоєвропейськості виявили останні, а трипільці належать до перших. Втім, дослідниця припускала можливість індоєвропеїзації для найпізніших локальних груп (культур) трипільського населення³³.

Узагальнюючи накопичений для характеристики трипільської людності досить суперечливий антропологічний матеріал, зокрема із поселень у Верем'ї, Липканах, Більчі Золотому, Солонченах, Вихватинському могильнику (Молдова), слід зазначити, що, артефакти раннього середнього періодів репрезентовані лише поодинокими похованнями, а серійні матеріали походять з низки пізньотрипільських могильників. Вони засвідчують неоднорідність антропологічного типу населення в межах варіантів європеїдної раси. Переважає середземноморський тип, а традиційний для теренів України протоєвропейський становить меншість³⁴. Отже, гіпотеза В. Маркевича та В. Даниленка, за якою місцеві племена дністровського варіанту буго-дністровської культури були асимільовані боянськими (балкано-дунайськими) прийшлими племенами, і трипільська культура – не що інше, як синтез цих двох культур, виглядає досить ймовірною³⁵. Показово, що протоєвропейці переважають у прикордонних могильниках (Чапаївка, Усатове) та

³¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории юго-восточной Европы. К.: Наукова думка, 1969. 260 с.

³² Петров В. Походження українського народу. К.: Фенікс, 1992. 192 с.

³³ Gimbutas M. Civilization of Goddesses. Language of Goddesses. Ph., 1989. P.47-49.

³⁴ Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: Етногенетичний аспект. К.: Видво ім. О. Теліги, 2001. 256 с.; Цвек О. В. Релігійні уявлення населення трипілья. Археологія. 1993. № 3. С. 74-91.

³⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории юго-восточной Европы. К.: Наукова думка, 1969. 260 с.; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. К.: Наукова думка, 1974. 176 с.

серед жіночих серій (Вихватинці на Дністрі)³⁶.

Таким чином, на основі аналізу основних історіографічних концепцій щодо етногенезу Трипілля–Кукутень можна дійти висновку, що трипільське населення було прийшлим в Україні. У творенні трипільської культури брала участь місцева людність із впливом народів, тих племен, котрі жили по сусідству, або мігрували на цю територію. Ймовірно, етнічний розвиток відбувався аналогічно, як і зараз: на етнічному пограниччі впливи сусідів сильніші, тут у більшій мірі виявлені наслідки міграційних процесів, вглиб території вони помітно слабшають й зникають.

Загалом слід констатувати цивілізаційну спорідненість археологічної культури Кукутень-Трипілля з найбільш давньою, на теренах Євразії, першою протоміською Шумерською цивілізацією, апогей розвитку якої припадає на VI-IV тис. до н. е. – період розвою культури Кукутень-Трипілля. Свідченням цього є досить розвинене землеробство та наявність великих поселень. Трипільська культура за певними ознаками наблизилася до рівня протоцивілізації. Це насамперед – наявність гончарських печей і значних поселень, котрі мали подобу протоміст. Але відсутність писемності (хоч деякі дослідники вважають орнаменти знаковою системою), гончарного круга та стабільного надлишку продукції для утримання адміністративного апарату – зупинило феноменальну культуру Трипілля на поступі до цивілізації. Аналіз розвитку трипільської культури з позицій теорії систем й системних катастроф виявив її незбалансованість і нездатність до випереджувального реагування, також не дає підстав вважати трипільську культуру цивілізацією. У той же час, низка європейських вчених, схильні вважати, що колесо було винайдено саме в Трипільській культурі на території сучасної України.

Поза всяким сумнівом, процес формування фізичного типу трипільців відзначався неабиякою складністю, оскільки він відбувався в умовах етно-культурного зближення носіїв культури Кукутень-Трипілля з південно-західними та північно-східними сусідами внаслідок постійних й давніх контактів, особливо з населенням балканських і малоазійських культур. Знахідки на трипільських «площадках» глиняних статуеток з ознаками «вірменоїдного» типу іноді пояснюються проникненням середньоазійського населення через Балканський півострів на Правобережжя України. Можливо припустити, що певна частина трипільського населення могла мати риси передньоазіатських «вірменоїдів».

Література.

Бурдо Н. Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені в світлі нових даних. Археологія. 2003. № 3. С. 5-19.

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені. Археологія. 1998. № 2. С. 17-29.

³⁶ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. К.: Наукова думка, 1974. 176 с.; Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в северо-западном Причерноморье. К.: Наукова думка, 1989. 368 с.

- Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. 415 с.
- Великанова М. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М., 1973. 382 с.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1991. Т. 1: До початку XI віка. LXXVI, [8], 648 с.
- Давня історія України / За ред. П.П. Толочко. В 3-кн. Кн. 1. К., 1994. 240 с.
- Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории юго-восточной Европы. К.: Наукова думка, 1969. 260 с.
- Даниленко В. Н. Энеолит Украины. К.: Наукова думка, 1974. 176 с.
- Залізник Л. Л. Первісна історія України. К.: Вища школа, 1999. 263 с.
- Залізник Л. Стародавня історія України. К., 2012. 542 с. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Zalizniak/Starodavnia_istoriia_Ukrainy.pdf
- Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К.: Наукова Думка, 1974. 168 с.
- Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. К.: Наукова Думка, 1989. 332 с.
- Макарчук С. Етнічна історія України. К.: Знання, 2008. 471 с.
- Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. В 3 т. Т.1 М.: Прогресс, 1993. 528 с.
- Наливайко С. Трипілля і Халепя: дивовижні паралелі. Космос древньої України. К., 1992. С. 158-173.
- Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетия до н. э.). М.; Л., 1949. 248 с.
- Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в северо-западном Причерноморье. К.: Наукова думка, 1989. 368 с.
- Петреску-Дымбовиц М. Кукутень – сто лет археологических исследований. Румынская литература. 1984. № 9. С. 12-15.
- Петров В. Походження українського народу. К.: Фенікс, 1992. 192 с.
- Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: Етногенетичний аспект. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 256 с.
- Хвойко В. В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры. С.-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1904. 27 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21IID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004307
- Цвек О. В. Релігійні уявлення населення трипілля. Археологія. 1993. № 3. С. 74-91.
- Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. Энеолит СССР. М.: Наука, 1982. 359 с.
- Черняков И. Т. Місце Трипільської культури в стародавній Історії Європи.

Археологія. 1993. № 3. С. 5-19.

Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. М., 1906. Т. 1. С. 9-95.

Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. Кишинев: Штиинца, 1986. 92 с.

Янушевич З. В., Кременецкий К. В., Пашкевич Г. О. Палеоботаничні дослідження трипільської культури. Археологія. 1993 № 3. С. 143-152.

«Cucuteni-Trypillia: una grande civiltà dell'antica Europa» [Cucuteni-Trypillian: a great civilization of ancient Europe (Press release) (in Italian). Sapienza – Università di Roma. 16 September to 31 October 2008. Retrieved 21 November 2009].

Gimbutas M. Civilization of Goddesses. Language of Goddesses. Ph., 1989. P.47-49.

Історико-політологічна концепція Михайла Грушевського та місце в ній історії Закарпаття

Igor Vegesh / Ігор Вегеш
Mykola Vegesh / Микола Вегеш

Історико-політологічна концепція Михайла Грушевського та місце в ній історії Закарпаття. У статті робиться спроба аналізу історико-політологічної концепції видатного українського історика Михайла Сергійовича Грушевського. Автори акцентують на славнозвісній «схемі української історії», яку вчений виклав у своїх ґрунтовних дослідженнях «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа». Значне місце відводиться суспільно-політичним працям М. Грушевського, опублікованим протягом 1907-1917 рр. («Хто такі українці і чого вони хочуть», «Як жив український народ»). Автори простежують висвітлення М. Грушевським давньої історії Закарпаття через призму його концепції історії України.

Conceptul istoric și politic al lui Mihail Hrușevski și locul acestuia în istoria Transcarpatiei. *Articolul încearcă să analizeze concepția istorică și politică a remarcabilului istoric ucrainean Mihail Hrușevski. Autorii subliniază faimoasa „schemă a istoriei ucrainene”, pe care savantul a expus-o în cercetarea sa aprofundată din „Istoria Ucrainei-Rusi”, „Istoria ilustrată a Ucrainei”, „Eseu despre istoria poporului ucrainean”. O atenție deosebită este acordată lucrărilor socio-politice ale lui M. Hrușevski, publicate în perioada 1907-1917 („Cine sunt ucrainenii și ce vor”, „Cum a trăit poporul ucrainean”). Autorii urmăresc să moduli în care M. Hrușevski a reușit să evidențieze istoria antică a Transcarpatiei prin prisma concepției sale privind istoria Ucrainei.*

Historical and political concept of Mykhailo Hrushevsky and a place for history of Transcarpathia in it. *The article attempts to analyze the historical and political concept of the prominent Ukrainian historian Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky. The authors emphasize the famous “scheme of Ukrainian history”, which the scientist presented in his thorough researches “History of Ukraine-Rus”, “Illustrated History of Ukraine”, “Essay on the history of the Ukrainian people”. A significant attention is paid to the socio-political works of M. Hrushevsky, published during 1907-1917 (“Who are the Ukrainians and what they want”, “How the Ukrainian people lived”). The authors study M. Hrushevsky’s coverage of the ancient history of Transcarpathia through the prism of his concept of the history of Ukraine.*

Ключові слова: *державність, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Закарпаття, концепція, історія, наукова спадщина.*

Cuvinte cheie: *statalitate, Rusi Kieveană, principatul Galițian-Volynian, Transcarpatia, concept, istorie, patrimoniu științific.*

Keywords: *statehood, Kyiv Rus', Kingdom of Galicia-Volhynia, Transcarpathia, concept, history, scientific heritage.*

Сьогодні М. С. Грушевський повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десяти томною «Історією України-Руси» – створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження. Велика заслуга М. С. Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він охопив історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з'єднання воедино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому. Видатний український історик, учень М. С. Грушевського, І. П. Крип'якевич писав: «Коли українська нація почувається тепер одноцільною й єдиною, то це в невеликій мірі заслуга саме Грушевського».

Автори біографічного нарису про визначного історика Ю. Шаповал та І. Верба слушно зауважили, що «Михайло Грушевський – одна з ключових постатей української політики і національної гуманітарної науки першої чверті ХХ ст... У своїй державотворчій діяльності суспільствознавець керувався принципами законності й моральності, згуртував когорту тих подвижників, котрі закладали конституційні засади майбутньої української державності. Його життя було складним і суперечливим. Він пізнав насолоду від творчої, звитяжної праці, досяг європейської і світової слави на теренах науки... Могутня зброя вченого – це його концепція безперервності українського історичного процесу. Вона озброювала тих, хто мріяв про волю України, ставала дороговказом для дослідників національної минувшини»¹. Відомий канадський вчений Франк Сисин високо оцінив головну працю Михайла Грушевського: «Історія України-Руси» є найбільш вичерпним викладом стародавньої, середньовічної та ранньомодерної історії українського народу. Написана найвидатнішим українським новочасним істориком Михайлом Грушевським «Історія» залишається неперевершеною у використанні джерел і літератури, незважаючи на те, що її останній том завершений понад шістьдесят років тому (стаття Ф. Сисина написана у 1999 р. – Авт.). Для

¹ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. С. 6.

розвитку українського національного руху вона є науковим підтвердженням, що українці – це народ з власним історичним процесом. Значущість цієї праці для українців така ж, як і «Історія Чехії» Франтішека Палацького для чехів...»².

На глибоке переконання іншого визначного зарубіжного дослідника життя і творчості М. С. Грушевського Любомира Винара, він в історії розвитку історичної науки «увійшов як найвидатніший український історик світового виміру, засновник української національної історіографії і безприкладний організатор наукової діяльності, зокрема історичних досліджень. Його модель-схема історії України стала загальною схемою української наукової історіографії, а його монументальний твір «Історія України-Руси» оцінюється, як писав Джеймс Вестфол Томпсон, монументом історичної ерудиції», що дав тривку основу українській історіографії і випровадив її на світовий науковий форум. До сьогодні праця вважається найвидатнішим історичним твором української наукової історіографії і наукового українознавства»³. В іншій своїй праці Л. Винар ставить питання: «... Чи сплатило сучасне покоління довг вдячності Великому Українцеві Михайлові Грушевському. Думаємо, що ні. Незважаючи на наші успіхи в розвитку грушевськознавства, є великі недосягнення. На увазі маємо невідкличну потребу повного видання усіх наукових, публіцистичних і белетристичних творів Грушевського з різних періодів його творчості. Друга вимога – це видання його епістолярної спадщини і опрацювання відповідних довідкових видань і монографій, присвячених життю і творчості історика. Доки не спроможемося зреалізувати ці проекти, тяжко говорити про сплачений довг, про наше виповнення наукового і національного обов'язку перед будівничим Нової України, її Великим Сином Михайлом Сергійовичем Грушевським»⁴. У передмові до повного зібрання творів Михайла Грушевського член-кореспондент НАН України Павло Сохань справедливо зауважив: «Інші народи вже давно видали повні зібрання творів батьків своєї нації – скажімо, чехи видали праці Т. Масарика, поляки – Й. Пілсудського. Українцям необхідно надолужувати згаяне. Адже видання повної спадщини М. Грушевського є загальнодержавною справою, для якої не можна шкодувати коштів та зусиль. Без М. Грушевського світові важко пізнати українську націю...»⁵.

² Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 6.

³ Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 31-32.

⁴ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1993. С. 49.

⁵ Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. *Грушевський М. Твори у 50 томах*. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М. С. Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі «Історії України-Руси» подати окремим параграфом «Історичну літературу Угорської Руси»⁶, умістити карту «Західна Україна в XI–XIII віках»⁷. У цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття. М. С. Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Йдеться про такі загальновідомі праці вченого, як «Історія України-Руси», «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», «Як жив український народ», «Про старі часи на Україні», «Справа українського університету у Львові», «Справа українських катедр і наші наукові потреби» та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії «угорської України» як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М. С. Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обґрунтоване в роботах археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття VI–VII ст. н.е. Серед робіт, проведених на новобудовах Закарпаття в 70-80-х роках XX ст., значне місце належить давньослов'янським і давноруським пам'яткам VI–XIII ст. В основному це поселення, розташовані в рівнинній і передгірській зонах краю (Баркасово, Берегово, Галоч, Гомок, Комарівці, Коритняни, Клячаново, Перехрестя та ін.). У 1983-1984 роках при роботах на газопроводі Уренгой – Помари – Ужгород було відкрито два поселення празької (корчакської) культури VI–VII ст. н. е. в Галочі Ужгородського району та м. Берегові. До цього часу теоретично існував хронологічний розрив між відомими давньослов'янськими пам'ятками VIII–IX ст. типу луки-райковецької та нібито відсутніми пам'ятками празької культури. Це дало право С. Пеняку, який першим відкрив і дослідив ряд поселень празької (корчакської) культури, аргументовано говорити про час заселення Закарпаття слов'янами. Ним же опублікована монографія «Ранньослов'янське і давноруське населення Закарпаття VI–XIII ст.» (К., 1980)⁸.

«Світ», 2005. С. 15.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI–XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. С. 581–583.

⁷ Там само. С. 600–601.

⁸ Пеняк С. І., Пеняк П. С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: «Краєвиди Карпат», 2013. С. 13.

Спостереження М. С. Грушевського мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян. У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків, М. С. Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повіствування про розселення східних слов'ян, учений бере до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звітку візантійського історика Костянтина Порфирородного про Білу Хорватію. М. С. Грушевський вказує, що «виходячи з звістки про руських хорватів (властиво здогадів про їх осаді) і звістки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші – на полудневім згір'ю Карпатів (в теперішній Угорщині))»⁹. Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо «сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо»¹⁰. У монографії «Очерк истории украинского народа» він писав, що «гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження»¹¹.

Незважаючи на те, що «хорватське питання» так і не було з'ясоване, однак воно, на думку М. С. Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: «Яке плем'я мешкало на підгір'ю Карпатським, у Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати – східно-полудневі племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український нарід...». Таким чином, академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній «Історії України-Руси» дослідник писав: «Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще Угри мандрували до Угорщини»¹². У літописі «Повість временних літ» говориться про похід Володимира Святославовича

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. С. 211.

¹⁰ Там само. С. 213.

¹¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. С. 20; Вереш М. М. Михайло Грушевський про «хорватське питання». *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород, 1996. С. 137-139.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. С. 223.

994 р. на Хорватію. М. С. Грушевський припускає, що «може ся «хорватська війна» лишилася відгомоном боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомоном иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну».

У першому томі «Історії України-Руси» історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, учений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: «Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинець сей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осади зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтятою словацькою колонізацією українські осади йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією»¹³. Далі М. С. Грушевський вказує, що «за суцільною українською територією, на підгір'ю українські осади йдуть островами між словацьку, а потім між угорську колонізацію, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Соланої, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денаціоналізовані, що про їх українську народність свідчить головню східний обряд»¹⁴.

Учений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусила заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М. С. Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах у переважній частині – останки української колонізації, а не нові здобутки її: «нової масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусіла бути давніше значнійша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовлюється тут на мішаних територіях, в тіснішій стичности з переважною чужою колонізацією».

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказує, що «Русини Спишського (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята суперечка – чи маємо тут пословачених русинів, чи споконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки;

¹³ Там само. С. 213-214.

¹⁴ Там само. С. 214.

ще на початку XIX століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки»¹⁵.

У своїх працях М. С. Грушевський показав, що подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччі, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Він вказує, що ще на початку XIX ст. російський учений-мандрівник В. Броневський у праці «Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году», проїжджаючи від «Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій часті заняті русинами»¹⁶. На кінець XIX ст., як вказує М. С. Грушевський, «число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє». Учений приходить до висновку, що «які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського «тисячоліття»! Мусімо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися останками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (сліди їх переховались ще в топографічних назвах)»¹⁷.

Учений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: «в Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам'яті ще на початку XIX ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зістався тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких змадяризованих, румунізованих і германізованих назвах». На основі широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М. С. Грушевський зробив висновок, що на «Карпатських горах руське розселення не кінчилося... Ми подибуємо Русинів на цілім полудневім Карпатським підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів»¹⁸.

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, вказує історик, то вона тут «задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин... Коли на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осади затоплені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само загинули слабі останки української колонізації на Подунав'ю під волоським потопом». Учений вважає, що тільки «на Карпатським підгір'ю, полишені самі собі, в інтересах для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залюднили сі краї збитою масою».

Важливе положення, яке досліджує і розвиває у своїх працях істо-

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. С. 220.

¹⁶ Там само. С. 221.

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. С. 221.

¹⁸ Там само. С. 222.

рик – це про входження Закарпаття до Київської Русі. Учений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: «Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.: перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати зветься на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в. з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в., зве їх «Руськими горами» – з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь»¹⁹.

Історики різних поколінь вважали, що закарпатські землі входили до складу Галицько-Волинського князівства. Оцінюючи авторитет Лева Даниловича на міжнародній арені, українська дослідниця Н. Полонська-Василенко недвозначно стверджувала: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 р., який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев»²⁰.

Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, Михайло Грушевський припускав, що за часів Лева Даниловича Закарпаття входило до складу його держави²¹. Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій наджупан бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим учений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними²².

Більш детально про володіння галицького князя за Карпатами М. С. Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця в 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. С. 224.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини XVII століття / 2-е видання. К.: Либідь, 1993. С. 209.

²¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. С. 53.

²² Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. *Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського*. Івано-Франківськ, 1991. С. 55-56; Вегеш М. М. Лев Данилович (помер близько 1300 р.). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*: (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 34-39.

загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з сього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагожені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помогали йому «Русини», разом з Татарами»²³. Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М. С. Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Русі й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою»²⁴.

Вищезгадану проблему намагався вирішити і Василь Пачовський. «Коли до приходу половців в Угорщину, – писав він, – там зміцніла реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев Данилович зайняв Закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він вважає себе управненим до того, бо як оженений з угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й опустошило поріччя Тиси та забрало всю Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави»²⁵. А ось що писав з приводу цієї проблеми автор праці «Історія Підкарпатської Русі» І. Кондратович: «...Войско Льва напало на Угорщину

²³ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. С. 98-99.

²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. С. 99-100.

²⁵ Вегеш М. М., Міщанин В. В. Найдавніша історія Закарпаття в інтерпретації Василя Пачовського і сучасна українська історична наука. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України*: (Науковий збірник). Ужгород: Закарпаття, 2001. С. 275-282.

и пустошило верхное пореча Тиси от повночної границі аж до Вишкова». Можливо, процитовані дослідники і мають рацію, коли твердять про захоплення Левом Даниловичем частини Закарпаття, але, як би там не було, це проблема дискусійного характеру і для її вирішення необхідні нові факти.

А ось якої думки щодо цього дотримуються сучасні дослідники. Михайло Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана Західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця. Ці землі сорок років (з 1281 до 1321 рр.) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося «по другий бік засіки» (тобто в складі Галицько-Волинського князівства). На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить, був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами:

Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свобідні ворота?²⁶

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Серед найновіших досліджень заслуговує на увагу ґрунтовна праця Л. Войтовича²⁷ та монографія М. Котляра²⁸. Л. Войтович підсумував: «Можна не сумніватися, що принаймні десь з 1280 р. частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і ще якісь володіння, були під сюзеренітетом Галицької держави. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берег, повністю співпадає з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданим князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті. Цікаво, що в угорському документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться «біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі». А за автором «Польсько-угорської хроніки» біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками»²⁹.

Уже згадувані сучасні дослідники давньої історії Закарпаття С. Пеняк і П. Пеняк притримуються думки, що «до монголо-татарського вторгнення у Карпатську улоговину (1241-1242 рр.) вони (давньоруські пам'ятки

²⁶ Цельняк І. Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі. Львів: Край, 2006. 181 с.

²⁷ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.

²⁸ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.; його ж: Данило Галицький: Біографічний нарис. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 328 с.

²⁹ Войтович Л. Названа праця. С. 500.

Закарпаття – Авт.) мало в чому змінили своє попереднє обличчя. Прибулі угорці зі своєю кочово-скотарською культурою не могли вплинути на осілих слов'ян-землеробів, навпаки, кочівники перетворились в осілих скотарів і землеробів. Цей період випав з поля зору археологічної науки. На виявлених у 70-80-х роках ХХ ст. поселеннях і могильниках (християнських) давньоруського часу не проводились розкопки. Сьогодні про них знаємо менше, ніж про поселення і могильники VIII-IX ст. Це упущення повинні виправити представники нової плеяди закарпатських археологів»³⁰.

Цікаві думки висловив М. С. Грушевський з приводу назв «русини», «українці». Для нього не викликало сумнівів, що «різномірність сих назв не має особливого значення, бо покриває понятє саме по собі ясне; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові»³¹. Не вина українців, що вони були накинуті на роздоріжжі політичного життя, «як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів» іноземних поневолювачів³². Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони «руснаки», «карпатороси», «угророси», хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів – «земля без імені». Терміни «українець», «український» були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни «Русь», «руський» ще й досі в повній силі задержалися». У статті «Українці», вперше опублікованій у 1910 р., М. С. Грушевський писав: «Я волю уживати новий, але котрий уже здобув право громадянства і в Австрії, термін «український» замість старих неточних і незручних назв: «русинський», «руский» чи «руський». У Росії найвикористовуваніша назва «русинський», досить популярна також серед поляків; але вона є цілком штучною. Українське населення Австрії зберегло для себе термінологію давньої Русі київського періоду: «Русь» у збірному значенні, «русин», «русини» як прикметник; ці назви воно уживає для своєї, української народності, а для народності великоросійської використовує переважно термін «російський» (за прикладом поляків) чи великоросійський, московський і т. п. Термін «русинський», з філологічної точки зору, такий же безглуздий, як було б безглуздо казати «англїєцький» замість англїйський, «іспанецький» замість іспанський, тут не вживають («рутенський» використовують лише у глузливому значенні). Але стара термінологія незручна тим, що дає привід для плутанини й неясності («руський» в устах галицького русина означає український, малоруський, ruthenisch; «русский» в устах інших – великоросійський, russisch), і цю

³⁰ Пеняк С. І., Пеняк П. С. Названа праця. С. 237.

³¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. С. 98-99.

³² Вегеш М. М., Пальок В. В., Кузка С. І. Питання історії Закарпаття в працях Михайла Грушевського. *Спадщина Великого Українця*. Науково-методичний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, 1997. С. 23-31.

плутанину не можуть усунути орфографічні відмінності (руський з одним «с» у значенні український, руський з двома «с» у значенні великоросійський). Тому останнім часом усе більше входить у вжиток термін «український», «австрійська Україна» і т. п.³³.

У 1912 р. М. С. Грушевський опублікував збірку статей «Про українську мову і українську школу», в якій знову звернувся до вищеназваної проблеми: «Чому ж воно так, що на Україні не вчать дітей по-нашому, як треба? А тому, що різні пани кажуть, нібито руську мову, що нею дітей по школах вчать, наші діти розуміють як свою рідну, а селяни буцім самі не хочуть, щоб по школах їх дітей вчили українською мовою. Щоб сього не було, передусім наші люди повинні казати при кожній нагоді всю правду, всякому панові чи начальству, що наука руською мовою йде тупо, що діти її розуміють слабо, і що селяни хочуть, щоб дітей їх учили рідною мовою. Треба, щоб учили в школі і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали рідною мовою: тоді діти і всього іншого навчатися скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по-якому своє з руським. Се наші люди повинні самі на кожному місці казати всім, щоб не клепали на них, мовби то вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою»³⁴.

У своїх працях М. С. Грушевський торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст. в документах знаходиться ціла низка назв комітатів: Спішський, Шарішський, Земплинський (сучасна Словацька Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево встановлені. Найпізніше був сформований Марамороський комітат, хоч сама назва Мараморош трапляється в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Марамороського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського, то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Марамороський комітат. Учений робить висновок, що комітатська організація «мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітату – «наджупан», був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала». «Комітатська організація, – вважав М. С. Грушевський, – ...ослаблюється тільки з розвоєм привілейованої земельної власности, що шириться на руським підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослаблюється комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду»³⁵.

Багато уваги в другому томі «Історії України-Руси» вчений приділяє

³³ Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 96.

³⁴ Там само. С. 382.

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. С. 489-490.

розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: «впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції надзупанів, центри правительственного життя й разом – економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю – Боржава, Унгвар, Земплин, по часті Шариш»³⁶. М. С. Грушевський приходиться до висновку, що очевидно «Підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малопрестижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури – як плекання винограду на ширшу міру. Через те ж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинути на підгір'ю, ніж в самих горах...»³⁷.

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території і української людності Закарпаття угорський уряд вважав будівництво державних замків. «На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою». Вивчаючи питання про поширення угорського права на організацію місцевого життя і відносини, учений констатував, що вже в XIII ст. «на підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг»³⁸.

Досліджуючи історію Угорської Русі, М. С. Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людністю Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці «Як жив український народ» він наголошує, що «край, де наш народ живе, звемо Україною, а народ українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде – русини; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині (мається на увазі Закарпаття – Авт.) – русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наші люде»³⁹. Аналогічні думки М. С. Грушевський висловив у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть»: «Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порохувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторови від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки

³⁶ Там само. С. 491.

³⁷ Там само.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Русі: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. С. 493.

³⁹ Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України / Репринтне видання 1915 р. К.: РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта», 1991. С. 4.

Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верств вздовж, а 700–900 верств вшир... На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними йменнями, – живуть не менше як півтори тисячі літ»⁴⁰. Таким чином, М. С. Грушевський чітко притримується ідеї соборності всіх українських земель, включаючи до українських територій і ті, які «на порозі нової України» належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він розмірковує: «Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не одначе в нім життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болотах над Прип'яттю, інакше в херсонських степах. Інакше трохи вбираються й подоляни, ...а інакше люде з гір, що звуться гуцулами, бойками й лемками і т.п.». Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, «та проте все – то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, подивитися до життя – й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, – то все українці, один народ український»⁴¹.

Важливе питання в історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях ученого – це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми, він писав: «Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи». М. С. Грушевський виділяє три періоди німецької колонізації в краї, вважаючи, що «початки німецької колонізації полудневого Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і «вважають сю давнішу колонізацію нижненімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по часті – і в зв'язку з німецькою колонізацією Польщі»⁴².

На глибоке переконання М. С. Грушевського, колонізація XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи цю проблему, М. С. Грушевський вважав, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі

⁴⁰ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. С. 39.

⁴¹ Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1991. С. 6.

⁴² Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI–XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. С. 503.

було русько-словацьке пограниччя: Спіш і частинами Шаришська столиця. У Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об'єдналися в досить поважну організацію. Указує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли далі на схід. Із західних громад учений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардієві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадчий привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір'ї німецькі колонії трапляються в Шаторучелі, Шарошпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М. С. Грушевський показав, що в південній Мараморощині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колонії згадуються в цей період у таких містах і містечках Закарпаття як Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фіскальних, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну самоуправу – звичайно самі вибирали собі старшину і священика. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд наджупан, в усіх інших випадках судив їх сам вїйт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку XIX ст. Розширювалися вже існуючі села – чи засновувались нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирає строкатого характеру. Основну частину його території населяли русини-українці, південна рівнинна частина заселялась переважно угорцями, ряд острівців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташовувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл вперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

У статті «Справа українсько-руського університету у Львові» М. С. Грушевський наголосив про денаціоналізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: «В трьох університетах на Україні (Київський, Харківський і Одеський – Авт.) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі малярських...»⁴³.

Окремі питання історії Закарпаття М. С. Грушевський розглядає у

⁴³ Вегеш М. М., Пальок В. В. Михайло Грушевський (1866-1934). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*. Випуск перший. Ужгород, 1996. С. 22-40.

своїй праці «Ілюстрована історія України», виданій вперше в 1911 р. У названій монографії вчений виділив невеличкий розділ, присвячений історії краю під назвою «Угорська Україна». Матеріал з давньої історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який дослідник виклав у своїй багатотомній «Історії України-Руси»⁴⁴. В «Ілюстрованій історії України» вчений звернув більшу увагу на зв'язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та літератури історик стверджує: «Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат... Бачимо, що за сі гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною»⁴⁵.

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважав, що кордон, який існував на початку XX ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений наприкінці XIV ст. У праці констатується: «угорські королі, поширивши свою владу на полудне від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згір'є і часами, хоч на короткі хвили їм се удавалося прикінці XII і в початку XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця XIII в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовику і його сім'ї не удалося загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів»⁴⁶.

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв «Угорська Україна» і «Закарпатська Україна». Учений ставить питання: «Чи була Закарпатська Україна колись однопільною політичною областю, не знаю, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з ранніх часів, XII–XIII в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена ціла Угорщина». М. С. Грушевський вважав, що поділ на комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єднану закарпатську територію, бо «подробивши її на часті, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими»⁴⁷.

Дослідник зауважує, що майже «не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила б разом і одностайно». Він робить висновок, що «не легко їй було себе проявити, бо і тут, як і в сусідній Галичині XVI–XVII в., українська людність представлена була тільки поневоленими і обтяженими різними тягарями селянами та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали»⁴⁸. М. С. Грушевський

⁴⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. С. 437.

⁴⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. С. 437.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. С. 437-438.

⁴⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. С. 438.

показав, як «з ранньої пори в ролі привілейованої людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків, навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої-небудь роботи і задавали хлосту як кожному иньшому кріпаківі. Все, що підіймалося від свого народу раніше чи пізніше, пристаючи до панів-угрів»⁴⁹.

М. С. Грушевський вважав, «що самотнім проявом національним і разом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кидають світло на тамошнє життя. З пам'яток письменности XVII–XVIII вв. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше»⁵⁰.

У праці наголошується на тому, що «релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св. Михайла в Грушеві Марамороського комітату». М. С. Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначає: Федір Корятович «забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь ближше нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерті, справляючи часами також уряд бережського надзупана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р. 1414. З його побутом на Угорській Русі зв'язалася потім «легенда про руську колонізацію» угорського підгір'я»⁵¹. Давуючи позитивну оцінку діяльності Ф. Корятовича в історії краю, учений вважає, що мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича.

Сьогодні нас віддаляє ціле століття від того часу, коли Михайло Грушевський писав свою «Ілюстровану історію України». Хоча постать подільського князя Федора Корятовича постійно привертала увагу дослідників, проте сьогодні важко сказати, що ми все знаємо про цю неординарну особистість. Навіть на сторінках багатотомної «Енциклопедії історії України» надibuємо на лаконічні висловлювання автора статті «Корятовичі»: «Шостий син Коріята Федір Корятович був у 1388-94 останнім володарем Подільського князівства ... Наприкінці 1394 Василь разом із братом Федором змушений був шукати пристанища в Угорщині, яке вони отримали на

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. С. 438-439.

території комітату Берегове (Закарпатська Україна)...»⁵². Проігнорував цю постать відомий австрійський історик Ерїх Цьольнер на сторінках своєї ґрунтовної праці «Історія Австрії»⁵³. Досить скупу інформацію знаходимо в одній із науково-популярних праць П. Р. Магочія: «Корятювич – литовський князь з Поділля, який був запрошений угорським королем управляти замком Мукачево і навколишніми землями, що включали кілька русинських сіл. Як титулований «пан Мукачева» Корятювич вважався одним із найважливіших національних лідерів карпаторусинів»⁵⁴. У «Короткій історії Угорщини» (редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі. Ніредьгаза, 1997) та в «Історії України» П. Р. Магочія (К., 2007) Федір Корятювич узагалі не згадується. Згадують про діяльність князя сучасні дослідники В. Задорожний та Ю. Кундрат⁵⁵.

У деякій мірі «крига скресла», коли відомий український історик Йосип Кобаль надрукував статтю про Федора Корятювича⁵⁶. Увівши до наукового обігу до цього невідомі угорські джерела, дослідник підсумував: «Це була дійсно масштабна історична постать, але не лише регіонального, закарпатського, а загальнодержавного угорського рівня, яка належала до найвищого суспільного прошарку Угорського королівства, займала посаду наджупана кількох комітатів, а це вимагало глибоких юридичних знань та володіння кількома мовами: латинською, угорською, руською (українською), належала до найближчого оточення короля Сигізмунда, жила при його дворі, брала участь у тогочасній міжнародній політиці». Член-кореспондент НАН України, великий патріот історії Закарпаття і України загалом В. Німчук, напередодні відзначення ювілею князя, закликав: «... Справою честі закарпатців є відзначення на державному рівні 600-ліття від часу смерті Ф. Корятювича. Треба організувати розповіді про нього в різноманітних закладах освіти, провести наукові конференції у вишах, насамперед в УжНУ... Поколінням, що навчалися в радянські та пострадянські часи, про нього, на жаль, майже нічого не відомо. Відзначивши 600-річчя смерті Ф. Корятювича, не тільки віддамо належне видатному діячеві історії та духовності Закарпаття й Пряшівщини, а й поширимо про нього знання серед людей, а це сприятиме глибшому усвідомленню генетичної єдності закарпатців з українцями інших регіонів»⁵⁷. На жаль, тоді до цього заклику визначного українського вченого не прислухалися.

Те, до чого повинні були долучитися чиновники, науковці та вчителі, зробив український історик Сергій Федака, який у 2017 р. видав монографію,

⁵² Енциклопедія історії України: В 10 томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 159-160.

⁵³ Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 707 с.

⁵⁴ Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006. 120 с.

⁵⁵ Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX – початок XXI ст.). Ужгород: Видавництво «Гражда», 2009. 432 с.

⁵⁶ Кобаль Й. Федір Корятювич у світлі нових джерел. *Carpatica – Карпатика*. Випуск 32. Ужгород, 2005.

⁵⁷ Срібна Земля. 2014. 29 вересня.

присвячену Федору Корятовичу⁵⁸. «Корятович, безперечно, набагато реальніший, ніж Лаборець, – відзначає автор, – але порівняно з Ференцем II його постать значно розмитіша, туманніша, прихована серпанком часу. Це ім'я знає кожний закарпатець, але мало хто може сказати щось конкретне про даного князя». Аналізуючи Грамоту Корятовича Мукачівському монастирю, написану латинською мовою готичними буквами на пергаменті, Сергій Федака констатує: «... Першими словами у тій грамоті було – «Ми, Федір Корятович...». То ж, дещо утрируючи, можна сказати, що вся закарпатська історіографія, почалася з одного слова, і слово те було «Корятович»⁵⁹. Автор ґрунтовно проаналізував чи не всі джерела та літературу, які побачили світ до цього часу. М. Стрийковський, М. Лучкай, І. Базилович, А. Годинка, Ю. Жаткович, О. Петров, В. Пачовський, О. Бадан, Е. Недзельський, Ф. Тихий, О. Мицюк, О. Копитчак, І. Сенько, Ю. Данилець, В. Пронін, О. Шматко, В. Пагіря, Л. Войтович, С. Макарчик, М. Возняк, Я. Дашкевич, Ф. Шабульдо, В. Горайнов, В. Німчук, М. Троян, Й. Кобаль, Л. Контлер, О. Мазурок, Д. Данилюк, О. Однороженко, О. Філіппов, В. Разгулов, О. Ткачук-Ферков, М. Тімков, І. Шинкар, О. Білецька, автори колективних монографій «История Венгрии» та «Нариси історії Закарпаття» ... Сергій Федака не обминув своєю увагою десятки збірників історичних легенд, творів поетів і письменників, художніх фільмів про Федора Корятовича...

На глибоке переконання Сергія Федаки – Федір Корятович – одна з найбільш контраверсійних постатей нашої історії. Контраверсійна не тому, що сам князь був таким вже суперечливим, а тому що кожний автор намагався виліпити з нього щось своє – як правило, не схоже на попередників. Для Закарпаття Федір Корятович став символом того, що «свої там за горами – не чужі», що руський етнос по цей бік Карпат постійно підживлювався переселенцями з Галичини, Волині, Поділля і ще дальших українських теренів⁶⁰. Сергій Федака добре усвідомлює, що його книга не поставила останню крапку в життєписі видатного князя. На його думку, цей нарис – «один з проміжних підсумків вивчення цієї, безсумнівно, титанічної фігури». Тим більше, що попереду – переклад і видання всіх 57 латинських грамот про Корятовича, понад 104 тисячі грамот за період 1000-1526 рр. Разом з тим, маємо всі підстави стверджувати, що на сьогодні рецензована монографія є найповнішим і найкращим життєписом князя Федора Корятовича, «з ласки Божої князя Мункача...».

Однак повернемося до праць Михайла Грушевського. Щодо Грушівського монастиря, то він вважає, що його територія ведеться теж здавна – з часів ще передтатарських. У кінці XIV ст. Грушівський монастир одержав

⁵⁸ Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 136 с.

⁵⁹ Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. С. 6.

⁶⁰ Там само. С. 133.

від патріарха ставріпігіальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством у столиці Марамороській і Угорській, замість владик. Хоча перша звістка про заснування Мукачівської єпархії відноситься до 1490 року, М. С. Грушевський вважав, що організувалася вона пізніше, з другої половини XVI ст. Дослідник твердить, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. У XVII ст. тут нараховувалося 200 тисяч православних і близько 400 священників. Але ж духовенство нерівномірно було розпорошено на території краю. Із-за відсутності чи нестачі шкіл, духовенство було темне, поповнювалося різними заможними людьми з Галичини і Молдавії. Просвітний рух кінця XVI ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, проте досі нема ніяких певніших відомостей про неї.

В «Ілюстрованій історії України» велику увагу вчений приділив впровадженню унії в Закарпатті. «Перша спроба введення церковної унії, – вважає М. С. Грушевський, – була зроблена в другому десятилітті XVII ст., коли оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владика перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під тиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на кич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам»⁶¹. І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М. С. Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця XVII ст., коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Березькій, Ужанській і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православ'я трималося на Мараморощині, де до 1735 р. були православні владики. Останній виступ проти унії несподівано виник 1760 р. між українцями і румунами на Мараморощині. Хоча уряд Марії-Терезії придушив цей рух, однак серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення. Заслуговує на увагу й те, що в «Ілюстрованій історії України» автором вміщено карту «угорська Україна», «Портрет-ікону з Угорської України», що зберігалася на початку XX ст. в музеї товариства імені Т. Г. Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини XIX ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка «глибоко зворушила місцеве життя». М. С. Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він «міг би відкрити нову добу в житті Угорської України, якби зостався на національним ґрунті». Добрянського призначили «намісником (наджупаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити

⁶¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. С. 440-441.

«руське» діловодство тут; на тій же мові мали вчити в ужгородській гімназії. Все се обіцяло дуже гарні наслідки, але все поспувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все, що пахло русофільством на Україні угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла сею русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській – не сміла, і так по тім бурхливим руху 1849 р. наступає тут надовго – по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на українській землі». Все національне піднесення настане тільки в 1918–1919 рр., коли Всекарпатські народні збори приймуть рішення про возз'єднання краю з Україною.

М. С. Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. У примітках до другого тому «Історії України-Руси» вчений подав параграф під назвою «Історична література Угорської Русі». Він пише: «Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович⁶². У статті «Історія історіографії Угорських русинів»... Історик вказує на рукописні твори XVII–XVIII ст. з історії церкви М. Андреї, Бабиловича, «Історію карпатських русинів» М. Лучкая, І. Базиловича «Короткий нарис фундацій Федора Корятовича» XIX ст., І. Дулишковича, Т. Легоцького та ін. Учений мав намір разом з істориком С. Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця з Закарпаття Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М. С. Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю. Гуци-Венеліна. М. С. Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В. Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнографа і перекладача Ю. Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю. Гуци-Венеліна.

Сьогодні нерідко можна почути висловлювання про «застарілість» іс-

⁶² Жаткович Ю. Етнографіческий очерк угро-русских: Комплексне видання / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2007. 392 с.; його ж: Праці з історії Угорської Русі / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. 452 с.; Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича. Ужгород: Видавництво Мистецька Лінія, 2009. 284 с.

торичних праць Грушевського, про нові віяння в українській та світовій історіографії. А чи насправді це так? Ось які думки з цього приводу висловив один із найавторитетніших сучасних істориків Сергій Плохій: «Дружина мого американського знайомого, який готував доповідь про Михайла Грушевського, якось спитала, чи з'явився від часів Великої депресії хтось кращий за нього у ділянці української історії. «Правду кажучи, ні», – відповів той. Я поставив собі те саме запитання, маючи на увазі цілу сферу української, російської і білоруської історіографії. Довелося розширити хронологічні рамки і почати не від Великої депресії, а від російсько-японської війни 1904-1905 років і російської революції 1905-го. Саме тоді Грушевський опублікував перший у ХХ столітті нарис української історії; патріарх російської історіографії Василій Ключевський почав видавати «Полный курс русской истории», а з тіні російської імперської історії почала виходити білоруська національна історіографія. На це розширене питання я так само відповів «ні». За останні сто років ніхто не зрівнявся з цими класиками, жоден інший підхід до «націоналізації» минулого не перевершив досягнень того покоління науковців...»⁶³.

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М. С. Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до початку ХХ ст. У своїх дослідженнях вчений часто вживає назви «угорська Україна», «Закарпатська Україна», що спростовує твердження сучасних теоретиків неорусинізму про те, що така назва стосовно Закарпаття почала використовуватися тільки в 20–30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М. С. Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вітар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.

Література

- Вегеш М. М., Пальок В. В. Михайло Грушевський (1866-1934). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*. Випуск перший. Ужгород, 1996. С. 22-40.
- Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. *Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського* / Виконком Івано-Франківської обл. ради народн. депутатів, Івано-Франк. державн. педагогічн. інститут ім. В. Стефаніка. Івано-Франківська, 1991. С. 55–56.
- Вегеш М. М. Лев Данилович (помер близько 1300 р.). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгород.

⁶³ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Авторизований переклад з англійської. Видання третє, переглянуте і виправлене. К.: Критика, 2017. С. ix.

- держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.2. С. 34–39.
- Вегеш М. М., Міщанин В. В. Найдавніша історія Закарпаття в інтерпретації Василя Пачовського і сучасна українська історична наука. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України*: (Науковий збірник) / Ужгород. націон. ун-т, Конгрес Української інтелігенції, Закарп. обл. відділення. Ужгород: Закарпаття, 2001. С. 275–282.
- Вегеш М. М., Пальок В. В., Кузка С. І. Питання історії Закарпаття в працях Михайла Грушевського. *Спадщина Великого Українця*. Науково-методичний збірник матеріалів конференцій, присвячених 130-й річниці ювілею М. С. Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. Ужгород, 1997. С. 23-31.
- Вегеш М. М. Михайло Грушевський про «хорватське питання». *Календар «Просвіти» на 1996 рік*. Ужгород, 1996. С. 137-139.
- Венелін Ю. З наукової спадщини визначного славіста. З нагоди 200-ліття від дня народження Ю. Венеліна. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002. 184 с.
- Винар Л. Михайло Грушевський – історик України. *Михайло Грушевський*. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів, 1994. С. 13-31.
- Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1993. 53 с.
- Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.
- Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К.: Лыбидь, 1990. 400 с.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 1992. 578 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. 634 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том I. До початку XI віка. К.: Наукова думка, 1991. 649 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. 588 с.
- Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України (для першого початку). К.: Акціонерне товариство «Обереги», 1991. 104 с.
- Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. 792 с.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. 240 с.
- Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України / Репринтне видання 1915 р. К.: РОВО «Укрвузполіграф», РВЦ «Орбіта», 1991. 112 с.
- Енциклопедія історії України: В 10-ти томах. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 159-160.

- Жаткович Ю. Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2007. 392 с.
- Жаткович Ю. Праці з історії Угорської Русі / Упорядкування і передмова О. С. Мазурка. Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. 452 с.
- Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX- початок ХХІ ст.). Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 432 с.
- Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. *Карпатика-Carpatica*. Випуск 32. Ужгород, 2005.
- Котляр М. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
- Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 328 с.
- Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород, 2006. 120 с.
- Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». До 155-річчя від дня народження Юрія Жатковича. Ужгород: Видавництво «Мистецька Лінія», 2009. 284 с.
- Пеняк С. І., Пеняк П. С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: «Краєвиди Карпат», 2013. 256 с.
- Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Авторизований переклад з англійської. Видання третє, переглянуте і виправлене. К.: Критика, 2017. 456 с.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини ХVІІ століття / 2-е видання. К.: Либідь, 1993. 640 с.
- Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 3-30.
- Сохань П. Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. Грушевський М. Твори у 50 томах. Том 3. Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). Львів: Видавництво «Світ», 2005. С. 14-46.
- Федака С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 136 с.
- Цельняк І. Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі. Львів: Край, 2006. 181 с.
- Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 707 с.
- Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. 352 с.

Активізація національного руху на території сучасного Закарпаття в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ivan Mandryk / Іван Мандрик

Активізація національного руху на території сучасного Закарпаття в другій половині XIX – на початку XX ст. *Стаття розкриває ті зміни, які настали в національному русі українців Закарпаття після прийняття закону Угорщини 1868 року «Про національне рівноправ'я». У кінці XIX – на початку XX ст. суспільно-політичні вимоги українців краю поступово зростали, хоча й відставали від рівня організованості румунів, німців, хорватів, сербів, словаків, що жили в дуалістичній Угорщині.*

Activarea mișcării naționale pe teritoriul Transcarpatiei moderne în a doua jumătate a secolului al -XIX – lea - începutul secolului al -XX - lea. *Articolul dezvăluie schimbările care au avut loc în mișcarea națională a ucrainenilor din Transcarpatia după adoptarea legii Ungariei din 1868 „Despre egalitatea națională”. La sfârșitul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea, cererile socio-politice ale ucrainenilor din regiune au crescut treptat, deși au rămas în urma nivelului de organizare a românilor, germanilor, croaților, sârbilor și slovacilor care trăiau în Ungaria dualistă*

Activation of the national movement on the territory of modern Zakarpattia in the 2nd half of the 19th – early 20th centuries. *The article reveals the changes that took place in the national movement of the Ukrainians in Zakarpattia after the adoption of the Hungarian law of 1868 “On National Equality”. The socio-political demands of the Ukrainians of the region gradually increased in the late 19th – early 20th centuries, although they lagged behind the level of organization of the Romanians, the Germans, the Croats, the Serbs and the Slovaks living in dualistic Hungary.*

Ключові слова: *Угорщина, українська та румунська національні меншини, Закарпаття, період дуалізму, Підкарпаття, Подкарпатська Русь, Угорська Русь, міжетнічні та міжрелігійні процеси, Ужанський, Березький, Угочанський та Марамороський комітати, панславізм, мадяризація.*

Cuvinte cheie: *Ungaria, minoritatea națională ucraineană și română, Transcarpatia, perioada dualismului, Subcarpatia, Rusy Subcarpatică, Rusy Maghiară, procesele interetnice și interreligioase, comitatele Uj, Berezni, Ugocea și Maramureș, panslavism, maghiarizare.*

Keywords: *Hungary, Ukrainian and Romanian national minorities, Zakarpattia, the period of dualism, Pidkarpattia, Pidkarpatska Rus, Hungarian Rus, interethnic and interreligious processes, Uzhanskyi, Berezkyi, Ugochanskyi and Marmaroshskyi comitats, Panslavism, Madiarization.*

2020 рік парламентом сучасної Угорщини проголошений „роком угорського національного єднання”, оскільки виповнюється сторіччя підписання Тріанонського миру, за яким були втрачені 2/3 територій свято-стефанської корони, котрі відійшли до всіх сусідніх держав – Румунії, Чехословаччини, Югославії і навіть Австрії. Територія сучасного Закарпаття була включена до складу новоствореної Чехословацької республіки. Саме від 1920 року тривають наукові, інколи й політичні дискусії стосовно тих причин, які привели до ліквідації єдності земель історичної Угорщини. Виділимо лише дві основні причини. Першою стала поразка в Першій світовій війні, за розв’язання якої переможці звинуватили й угорців. Друга крилася у багатонаціональному складі населення, у зростанні ідеї рівноправ’я і суверенітету націй помноженої на помилки державної політики стосовно етнічних меншин, що привело до посилення відцентрових сил. У той же час більшість сучасних дослідників різних країн дотримуються погляду, що дуалістична епоха внесла значний вклад у модерний розвиток усіх народів імперії, піднесення їх культурного рівня, правда, з різним рівнем глибини й охоплення.

Закарпаття, Закарпатська Україна, як політичне й адміністративне поняття, з’явилося у міжнародній політиці під кінець Першої світової війни. Регіон, розташований на південних схилах Карпат і заселений переважно русинами, українські та російські дослідники і політики, починаючи з XIX століття, називали також під збірною назвою Рутенія, Подкарпатська Русь, Угорська Русь. У період входження до складу Чехословацької Республіки (1919-1939 рр.) вживалася офіційна назва Підкарпатська Русь. У 1938-1939 роках – Карпатська Україна, знову в складі Угорщини (1939-1944 рр.) Карпатолйо (Підкарпаття). У 1944-1945 роках – Закарпатська Україна, а з 1946 року – Закарпатська область Української РСР. До історичної правди належить той факт, що до першої половини XIX ст. не вживалася жодна єдина збірна назва стосовно північно-східних земель Угорського королівства. Принаймні ми не зустрічали таке у джерелах середньовіччя та й XVII-XVIII століть. Якщо адмініструвати цю територію з Будапешта чи Праги, тоді дійсно це були землі Підкарпаття або Подкарпатської Русі, а коли з Києва чи Москви, вона стала називатися Закарпаттям.

Наша розвідка становить лише частину ширших досліджень з історичного, а також політичного, економічного та духовного минулого Закарпаття XIX – початку XX століть. Це коментарі та судження, котрі не претендують на повноту, що й неможливо зробити у рамках однієї статті. Незважаючи на великий масив нової наукової літератури про минуле нашого краю, невивченими залишаються питання розселення, етнічних, міжетнічних, міжрелігійних, асиміляційних процесів, приміром, у XVI-XIX століттях. Стосується це і другої половини XIX та початку XX століття, хоча у зв’язку з наявністю більш широкого кола джерел, особливо статистичних, для дослідження цього періоду відкриваються більші можливості. По-друге, на рубежі двох століть у силу економічних причин, а також у зв’язку політичними,

культурними, економічними змінами в цілому в Угорщині, на території сучасного Закарпаття зокрема, ці процеси значно прискорилися. Колишній патріархальний уклад поступово змінювався на більш динамічний, котрий ніс з собою невизначеність, а то й суспільні потрясіння. До того ж самі мешканці краю ставали більш мобільними, а найбільш активні люди постійно вели пошук шляхів до покращення свого матеріального і культурного становища. По-третє, треба позбуватися деяких усталених стереотипів стосовно минулого краю, більш комплексно вивчати різні його складові. Маємо на увазі політичний і культурний розвиток, міжетнічні зв'язки різних народів, національно-визвольні змагання, духовне життя і в кінцевому підсумку – зрозуміти соціальне і культурне в їхньому взаємозв'язку. По-четверте, труднощі додають мовні бар'єри, необхідність знання угорської та інших іноземних мов, самостійний пошук рукописних матеріалів у вітчизняних та зарубіжних архівах.

Чотири історичні комітати – Ужанський, Березький, Угочанський та Марамороський становили основу території сучасного Закарпаття. Їх загальна площа досягала 18323 кв.км. Третина цих областей зараз є складовою частиною Румунії, Угорщини та Словаччини. У чотирьох адміністративних областях у 1869 р. проживало 577483 осіб¹. На 1910 р. загальна чисельність населення досягла 848160 чоловік, тобто за 40 років зроста на 270 тисяч². Природний приріст населення краю, незважаючи на високу смертність і значну еміграцію початку ХХ ст., був одним з найвищих в усій тогочасній Угорщині. Ці землі та їх населення у силу своєї специфіки (територіальної, історичної, економічної, релігійної, мовної), а також стратегічної і комунікаційної значимості, привертала до себе увагу не лише вчених, але й політиків, публіцистів, військових, релігійних діячів. Науковому інтересу до Закарпаття сприяли й дослідження тогочасних українських учених, їх зростаюча увага до угорських проблем, особливо національних.

У другій половині ХІХ ст. серед русинів Закарпаття ще не завершився процес національного самоусвідомлення, і домінуючим проявом суспільного життя серед нечисленної інтелігенції залишалося москвофільство, орієнтація на офіційну Росію. Правда, гучні гасла, що лунали звідти про „москвофільський месіанізм”, „єдність слов'янства”, так і не пустили тут глибоке коріння.

У зв'язку з польським повстанням 1863 р., місцева влада на вимогу уряду мала вжити всі можливі заходи по припиненню його впливу у сусідньому Верхньому краї, задля ізоляції польських втікачів. Посилені наряди жандармів направлялися для контролю прикордонних районів. Місцевим урядовцям належало збирати усі дані, своєчасно інформувати про благонадійність населення, а прояви симпатії до повстанців суворо придушувати, розповсюджувачів різних революційних закликів передавати військовому

¹ Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. IV köt. 1896. Bp., 1897. C. 24-25.

² Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX köt. Bp., 1913. C. 18-25.

судові³. Ще і в 1865 р. центральна влада наказувала надзупанам уважно стежити за польськими утікачами, які не мали права відхилитися від затверджених маршрутів проїзду, бо в іншому випадку їх потрібно було негайно висилати з країни⁴.

Дуалістична угода 1867 року вела до збільшення влади угорців над іншими народами королівства. Слов'янські та румунські політичні діячі відразу різко виступили проти угоди, правомірно вважаючи її важким ударом щодо національних домагань своїх народів. З іншого боку, серед угорців продовжував переважати сліпий страх перед слов'янською загрозою від так званого „панславізму”. Спомини про криваві події 1848-1849 рр. наклали відбиток на свідомість усіх народів регіону. Угорці ніколи не забували про царську інтервенцію, яка остаточно поховала їх національно-визвольну боротьбу за державну незалежність, тому вони завжди побоювалися можливості її повторення.

Ще у 1861 р. А. Добрянський, найбільш видний політичний представник слов'янського населення Закарпаття, виступив з програмою вимог, спрямованих проти влади „панов малярських”, вказував, що „народ угорско-руський” у тісному єднанні з усіма землями держави австрійської і під покровительством цісаря Франца Йосифа повинен „по можливості сам себе управляти...”⁵. А. Добрянський виступав проти влади угорців, засуджував революцію 1848-1849 рр., повністю підтримував і орієнтувався на політику Відня, але особливо на правлячі кола царської Росії. Така позиція стосовно 50-х років може бути сприйнята з порозумінням. Подібних поглядів дотримувалися й інші лідери національних меншин, особливо зі слов'ян. Однак на середину 60-х років внутрішньополітична ситуація в Австрійській імперії, як і міжнародна довкола неї, різко змінилася, одним з важливих підсумків чого і став айстро-угорський компроміс 1867 року.

Виборча система дуалістичної Угорщини була організована таким чином, щоб обмежувати рівноправні можливості національних меншин. На території закарпатських комітетів перевага надавалася угорцям, перед українцями та румунами. Гостра політична боротьба розгорнулася у комітатах краю в період виборів 1865 року до угорського парламенту. Факти свідчать про надто вузькі політичні і національні права більшості жителів краю, про підкуп та тиск з боку влади на тих, хто мав право голосу. Так, з семи депутатських мандатів жоден не виборів представник найбільш чисельної національності краю – русинів, яких не було навіть серед кандидатів⁶. У ході цієї виборчої кампанії висувалися деякі вимоги, що торкалися культурно-наці-

³ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 4, оп. 18, од. зб. 430. С.7.

⁴ ДАЗО, ф. 4, оп. 18, од. зб. 1112. С.3.

⁵ Адольф Иванович Добрянский. Несколько слов о желаніях угорско-русского народа. В.Ведне, 1861.С.12.

⁶ Mayer Maria. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. 1860-1910. Bp., 1977. С. 36-41.

ональних прав корінних мешканців, але вони повисли в повітрі, бо не було політичної волі до їх вирішення. Правда, у 1866 р. Державні збори Угорщини сформували комісію з 40 депутатів по підготовці спеціального законопроекту з питань національних відносин.

Австро-угорський компроміс не вирішував питання про національні права меншин, проте завдав удару політиці віденської орієнтації частини національних політиків, паралізував їх можливість до рішучих дій. На засіданні парламенту 28 лютого 1867 р. міністр внутрішніх справ Б.Вейкхейм говорив про необхідність врахувати справедливі вимоги громадян різного віросповідання і національності, бо лише це гарантує державну незалежність Угорщини, охороняє від загрози серйозних протиріч⁷. Дуалістична система давала для угорських правлячих кіл відчуття безпеки, прикривала ті реальні загрози, що чатували на них та на територіальну цілісність держави. Вона не дозволяла зрозуміти ту істину, що Австро-Угорська монархія не означає кінцевий та надійний прихисток. Про різноманітні загрози неодноразово попереджував політичний емігрант Лайош Кошут.

У ході визначення поглядів на місцях стосовно ідеї про необхідність розробки і прийняття спеціального закону щодо національних прав населення країни, громадськість комітетів, особливо тих, де проживали національні меншини, підтримали ініціативу Ференца Деака і Йозефа Етвеша та їх прибічників. Вирішення проблем національних меншин ці політики допускали лише в такій мірі, у якій вона приведе до вгамування їх вимог і при цьому забезпечить угорську державну та національну перевагу, політичну єдність усієї батьківщини⁸. Ідея спеціального закону одержала підтримку і з боку громадськості Березького та Угочанського комітетів. У той же час греко-католицькі священики з комітетів Угоча і Марамороша, хоча й писали про свою підтримку політики уряду, відзначали, що в Угорщині проживає близько 750 000 русинів, але з поміж них ніхто не обіймає посаду наджупана. Жоден русин не зайнятий і в центральних міністерствах, окрім Шандора Негребецького, і це в той час, коли серед них є висококваліфіковані особистості⁹. Прохання про розширення чиновницького апарату з представників місцевого населення так і не були враховані. У державному управлінні, як у центрі так і на місцях, повністю переважали угорці, в основному вихідці з дрібного і середнього дворянства. Джентрі захопили установи по всій країні, витіснили звідти нечисленних представників національних меншин.

Після тривалої дискусії Державні збори абсолютною більшістю 1 грудня 1868 р. прийняла закон „Про національне рівноправ'я”¹⁰. 6 грудня того ж року угорський король Франц Йосиф без будь-яких зауважень за-

⁷ Országgyűlés főrendi házának naplója. Pest, 1869. C. 171.

⁸ Országos Levéltár (OL) Miniszter Elnöki (ME) K-26-1867-156 (3 csomó). C. 77.

⁹ Там само. C. 47.

¹⁰ Az 1865-dik Országgyűlés képviselőházának naplója. 4 köt. Pest, 1867. C. 220.

твердив його і постановив обнародувати¹¹. Отже, закон набув остаточної чинності.

Основні положення закону „Про національне рівноправ'я” можна звести до двох головних сторін – преамбули, де закріплювався принцип, за яким усі громадяни Угорщини „у політичному відношенні складають одну націю, неподільну єдину угорську націю, а кожний громадянин батьківщини, до якої б національності не належав, є її рівноправним членом”¹². У цьому виражався основний політичний зміст прийнятого документа, бо в наступні десятиліття саме це положення піддавалося різнобічним тлумаченням. Друга сторона містилася у 29 параграфах, які торкалися мовних, культурних, релігійних питань у забезпеченні колективних прав неугорських народів, тобто він не охоплював увесь спектр наявних проблем. Перший параграф юридично закріплював державний статус угорської мови у всіх сферах державного та суспільного життя¹³. Разом з тим, в органах місцевого управління визнавалося право на функціонування мови більшості жителів регіону. Отже, юридично була проголошена рівність усіх національностей, забезпечувалися їхні культурні та мовні права при збереженні переваги угорської мови. У той же час, законодавчо не визнавалося право національних меншин на територіальну автономію чи самоуправління.

Оцінюючи прийнятий закон, лояльна до уряду ужгородська газета „Свет” писала, що народи, які живуть тут разом з угорцями через депутатів заявили про „свої, між іншим, дуже скромні бажання і вимоги у частині національного рівноправ'я”. Однак парламент не прийняв їхні пропозиції, а вотивав закон Ф. Деака, котрий „... далеко не відповідає умовам народного життя, бо в ньому всюди признається гегемонія за угорською мовою”. При такому стані речей, писала газета, „... про всебічний розвиток народного життя, як цього вимагає людська гідність, при згаданому законі, і слова не може бути”¹⁴. Загалом публікація не заперечує і деякі позитивні сторони закону, але зрозуміло, що він не викликав особливого захоплення з боку тих, кого безпосередньо торкався. Навіть серед угорців, особливо з 90-х років лунали голоси про необхідність його зміни, або й повної ліквідації. Навіть його противники визнавали: „Не підлягає жодному сумніву, що з прийняттям закону і в таборі національностей не настало так бажане заспокоєння”¹⁵.

Найменші ознаки національного пробудження серед українського населення привертала увагу найвищих урядових кіл. Про це свідчить лист голови уряду К. Тіси від 15 квітня 1875 р. до наджупана Березького комітату І. Горвата. За його даними, антиугорськими силами планувався початок нових „рутенських рухів”. Російські та чеські панславистські газети писали про

¹¹ OL ME K-26-1868-420 (1449). С. 7.

¹² OL BM K-149-1886 – 6 tétel. С. 490.

¹³ OL BM K-149-1886 – 6 tétel. С. 490.

¹⁴ „Свет”. - Ужгород, 30 ноября (12 декабря) 1869. ч. 46. С. 1.

¹⁵ Tibád Antal. Román kérdés és a magyar nemzetiségi politika. Bp., 1894. С. 61.

„рутенський сепаратизм”. К. Тіса зобов’язував наджупана інформувати уряд про будь-які прояви антиурядових дій „стосовно рутенського питання”, не допустити розповсюдження подібних газет. Вся ця справа пов’язувалася з діяльністю А. Добрянського та з слов’янською пропагандою¹⁶.

Наджупан зібрав дані з усіх районів, своєчасно доповів у столицю про настрої серед русинів. На його погляд, загалом ситуація була спокійна, не викликала особливої тривоги. Власті знали про всі газети, які з’являлися в регіоні. Так, начальник Верховинського району повідомляв, що тут розповсюджуються лише газета „Слово”, яка виходить у Львові та „Листок” – з Коломиї. Називалися 8 передплатників цих газет. У Мукачівському районі один-два священики відкрито висловлювалися за відкриття в Ужгороді руської академії¹⁷.

Політика неприкритої мадяризації особливо інтенсивно почала впроваджуватися з 1875 р., коли до влади прийшов уряд Калмана Тіси, а свого апогею досягла на рубежі XIX-XX століть. Це проявлялося у різних сферах – культурній, освітній, адміністративній, політичній. Уряди протидіяли будь-якій слов’янській агітації. Якщо в місцевості, де проживало слов’янське населення, з’явиться людина, яка радить своїм одноплемінникам обрати на виборах когось зі своїх, тоді відразу ж її насильно висилають. Проти виборців інколи направляють війська. Проте, констатує російський автор Г. А. Де-Воллан, угорці вихваляються тим, що вони найбільш вільна нація у світі, бо їхня конституція, говорять вони, більш стара, ніж англійська¹⁸.

На насильницьку практику проведення виборів неодноразово звертали увагу і російські дипломатичні представники. Генеральний консул у Будапешті А. Базілі у 1889 р. написав: „Навіть у краях з майже суцільним неугорським населенням, приміром, у словацькій землі, на Угорській Русі, всі виборні посади розподілялися між прийшлими угорцями. Місцевий зі слов’ян може бути обраний лише тоді, якщо зречеться своєї народності і заслужить покровительство верховного жупана або якого-небудь із впливових магнатів”¹⁹. В іншому донесенні цей же дипломат констатував: „Власне русини, на яких усе ще дивляться тут з великою зневагою, менше турбують угорців, ніж словаки, у яких народне почуття починає проявлятися з безперечною силою”²⁰. Подібні констатації російських представників якщо й не були позбавлені деякого перебільшення, все ж відображали дійсний стан речей, засвідчували зростаючий політичний, науковий інтерес до цього забутого куточка слов’янської землі.

Для Де-Воллана місцеве населення – це „русские”, які за своєю чи-

¹⁶ ДАЗО, ф. 10, оп. 15, од. зб. 345. С. 1.

¹⁷ Там само. С. 3, 9.

¹⁸ Де-Воллан Г.А. Мадьяры и национальная борьба в Венгрии. Спб., 1877. С. 13.

¹⁹ АВПРИ, 1889, оп. 470, спр. 92. С. 402

²⁰ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, 1888, оп. 470, спр. 10. С. 404.

сельністю (500 000 чоловік), організованістю, за національним самоусвідомленням поступаються іншим національним меншинам Угорщини. Правда, він чітко відзначає, що закарпатські „русские” становлять продовження руського населення у Галичині і Буковині (всього руських в імперії 3223000 чоловік)²¹. Отже, Де-Воллан на основі наукових пошуків бачив повну ідентичність „русских” по обидва боки Карпатських гір. Не можна лише погодитися з однозначним терміном „русские”.

Центральні та місцеві урядовці пильно стежили за благонадійністю нечисленної місцевої інтелігенції Закарпаття, що складалася переважно з учительства та священників. Особливу чутливість вони проявляли до агітації, що йшла зі Сходу, небезпідставно вбачаючи у ній загрозу територіальній цілісності Угорщини, загалом – державній незалежності. Відразу після сформування відповідального угорського уряду у 1867 р., міністерство внутрішніх справ розповсюдило список книг іноземного походження, які заборонялося завозити і розповсюджувати на всій території країни. У цьому спискові видання як російською, так й іншими іноземними мовами²². Насправді ще і на початок ХХ століття не існувала русинська літературна мова, єдина писемність, тому здебільшого послуговувалися російською та місцевими говірками. Окрім греко-католицьких священників, ледь існував тонкий прошарок інтелігенції, здебільшого асимільованої, тому нікому було представляти інтереси економічно відсталого бідного люду.

Саме зовнішнім впливом, особливо з боку русофілів і слов'янофілів, пояснювалася урядом причина активізації національного життя на території Закарпаття. За будь-якими проявами росту національних вимог місцеві органи державної влади мали пильно стежити, приймати адекватні рішення, карати активістів, своєчасно доповідати центральному урядові²³. На місцях проявляли особливу чутливість, інколи і в простих культурних починаннях вбачали антидержавну діяльність. Наджупан Ужанського комітату у 1870 р. направив до столиці матеріали на чергові збори „Товариства Святого Василія”, де була прийнята спеціальна відозва про доцільність створення „Руського національного фонду”²⁴. З документа не дізнаємося про характер і програму діяльності такого фонду, його практичну реалізацію, але вже в самій спробі його створення волили бачити лише панславістський вплив. Міська влада стежила за тими викладачами Ужгородської гімназії, які в її стінах здійснювали „панславістське підбурювання”, цікавилися, обговорювали і розповсюджували російські видання²⁵.

Високопоставлений міністерський держсекретар радив у 1903 р. голові уряду К. Селю у жодному випадку не стимулювати повернення ру-

²¹ Де-Воллан Г.А. Мадьяры и национальная борьба в Венгрии. Спб., 1877. с. 35

²² OL BM Elnöki iratok. K-148-1867-1443. С. 42-97.

²³ OL BM K-149-1878, 2 tétel. С. 71.

²⁴ OL BM Elnöki iratok. K-148-1870-2202. С. 9.

²⁵ OL BM Elnöki iratok. K-148-1870-2968. С. 11.

синів з Америки, де їх вже знаходиться біля 200 тисяч чоловік. По-перше, більшість з них просякнуті панславистичними і русофільськими ідеями, що доповнюються соціалістичними і анархістськими поглядами. По-друге, їхнє повернення підніме питому вагу національних меншин на шкоду угорцям. По-третє, такі переміни відкриють широкий простір антимонархічним, антидинастичним і антиугорським проявам, котрі вже і в мирний час несуть загрозу, а в разі війни з Росією, їхня присутність безпосередньо на території наступаючих ворожих військ у Карпатах, привела б до повної катастрофи²⁶.

Прості угорці не схильні були підтримувати політику асиміляції сусідніх народів, воліли за краще життя в мирі, дружбі та взаємоповазі. Насильна мадяризація тут не мала історичних коренів, була штучним, нав'язаним зверху явищем, роль і наслідки якого не треба перебільшувати. Процес мадяризації менше торкнувся населення економічно слаборозвинених територій, де ще зберігався традиційний патріархальний устрій. Це стосувалося передусім румунської, сербської та русинської національностей. Додалися й релігійні відмінності – греко-католицька чи православна віра, а також мала чисельність змішаних шлюбів, що сприяло збереженню їхньої ідентичності.

Незважаючи на те, що найчисельнішою суспільною верствою залишалося селянство, новим важливим елементом національного життя стала інтелігенція. Наростаючий вплив на різні сфери життя почала справляти світська та духовна інтелігенція. Єпископи і священники греко-католицької церкви мали заслуги у становленні національної свідомості народу, виступали як літописці, історики, просвітителі, засновники культурно-освітніх організацій і соціальних інститутів. Абсолютна більшість кліру завжди зберігала лояльність до угорської держави, її політики в регіоні, навіть стала знаряддям мадяризації. На початку ХХ ст. це послужило однією з причин проникнення на Закарпаття так званого „схизматичного руху”, тобто православ'я. У перші роки минулого століття жителі чисельних українських та румунських сіл пробували організаційно перейти у православну конфесію, задля чого вступили у зв'язки з керівниками румунської та сербської православних церков Угорщини. Уряд розпочав офіційне переслідування ініціаторів, звинувативши в антидержавних та антирелігійних діях. Найбільший відгук мали події в селі Іза та судові процеси у 1913-1914 роках²⁷. Соціальний рух бідних селян перевели у політичну площину. Марамороські процеси мали засвідчити антидержавні злочини простих людей, здебільшого неписьменних, які не розуміли угорської мови, зате підпали під панславистську агітацію, чим здійснили зраду батьківщини. На лаві підсудних сиділо 94 осіб, більшість яких були засуджені на різні терміни ув'язнення²⁸. Цей процес набув суто політичного змісту, висвітлювався в численних європейських ви-

²⁶ OL ME 1903-XVI-79 (3047). 1902. С. 521.

²⁷ Gőnczi Andrea. A máramarosi szkizmaper. Kárpátalja. Társadalmi tanulmányok. Budapest – Belegszász, 2005. С. 14.

²⁸ Там само. С. 20.

даннях, чим сильно зашкодив державній репутації, бо виходило, що у ХХ столітті людей переслідують за релігійні переконання.

До розгортання схизматичного руху на Закарпатті була дотична і царська Росія, звідки надходила різнобічна релігійна, моральна, організаційна та фінансова підтримка, у тому числі з боку держави. Про це свідчать дипломатичні матеріали московських архівів, які ми принагідно зустрічали. Усі ці події можна розглядати і як превентивні заходи обидвох сторін напередодні вибуху Першої світової війни. Цікавий факт: якщо стосовно українців нашого краю угорський уряд проявив твердість, у той же час з румунами Трансільванії велися інтенсивні переговори щодо примирення. Правда, на початку 1914 року вони зазнали невдачі. Це була остання така спроба, покликана навести румунів до інтеграції в угорське політичне поле.

Реагуючи на марамороські процеси, газета „Пешті Напло” на початку 1914 року гостро критикувала усю політику уряду Іштвана Тіси, який до найбільш лояльних до угорської національної ідеї русинів, застосував неспівмірно суворі покарання, чим заганяв їх в обійми росіян. Уряд навіть не приховував, що своїми діям хотів їх залякати. Газета писала: „З усіх боків внутрішні вороги, національності розпирають державну будову і з усіх ворогів, лише одну вдалося приборкати, русинів. Признаймося: найслабшу і найбезневиннішу”²⁹. Невдовзі, уже восени 1914 року, коли російські війська у ході бойових дій просунулися на територію сучасного Закарпаття, абсолютна більшість місцевих жителів залишилася лояльною до угорської держави.

До правди належить і те, що справі мадяризації сприяли й керівники Мукачівської та Пряшівської греко-католицької єпархій. У листопаді 1893 р. мукачівський єпископ Юлій Фірцак звернувся до всіх священиків з вимогою про необхідність розширення сфери вживання угорської мови. Для нього „рутенський народ Угорщини є частиною політично неподільної єдиної угорської нації...”³⁰. Посилаючись на шкільний закон 1879 р., зокрема на положення про обов’язкове викладання угорської мови, єпископ закликав докласти всіх зусиль задля його цілковитого виконання. Наприкінці листа висловлювалася впевненість, що у найближче десятиліття „сотні тисяч представників молодшої генерації будуть примножувати контингент угорськомовних громадян”³¹. Подібна позиція цілком відображала весь спектр державної політики, а ревна підтримка з боку вищого церковного керівництва сприяла її втіленню.

У ХІХ – на початку ХХ століть на Закарпатті збільшується чисельність євреїв, частина з яких переселяється з сусідньої Галичини. У ході по-

²⁹ Ѓонці Андреа. Там само. С. 25-26.

³⁰ Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. énekes – tanítóképezete 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94 tanévre. Ungvárott, 1894. С. 62.

³¹ Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. énekes – tanítóképezete 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94 tanévre. Ungvárott, 1894. С. 63.

літичних та економічних змін, зростає їх суспільна роль, оскільки в економічному та інтелектуальному плані вони займали чільне місце. Однак у зв'язку з історичними умовами, у політичному житті євреї не могли повністю займати місце національної еліти. Чисельність єврейського населення неухильно зростала, з чим змушені були рахуватися державні керівники. У другій половині XIX ст. заявив про себе й політичний антисемітизм, який не мав широкої соціальної підтримки.

У зв'язку з наростанням антисемітського руху в Угорщині 80-х років XIX ст., місцеві органи влади звертали увагу на проблему. На території Закарпаття він не набув такого значного розмаху, як у сусідніх чисто угорських комітатах. У нашому краї більшу стурбованість викликала єврейська міграція із сусідньої Галичини. Цьому сприяла і бідність населення гірських районів, розорення селянства, пиятика. Усе це, на думку наджупана Ужанського комітату Н. Терека, стало сприятливим ґрунтом для переселення сюди євреїв. Так, у Великому Березному, за попереднім переписом населення, проживало 492 євреї, а через кілька років вже близько 800 чоловік³². Цьому сприяв не лише високий природний приріст, але й міграція з-за перевалів. Конкретні заходи – як її обмежити, не розроблялися. У той же час, жандармерія краще справлялася зі своїми обов'язками щодо затримання на кордонах Угорщини різного роду підбурювачів місцевого населення³³. За повідомленням жандармського офіцера, у 1886 році у Великому Бичкові невідомі люди за допомогою динаміту два рази пробували залякати місцеве єврейське населення³⁴. Справжніх винуватців провокації не було знайдено. Якщо румунські національні лідери, поряд зі словацькими та сербськими представниками, висували вимоги на створення окремої автономної території, тоді наші русини такої вимоги впродовж усієї дослідженої епохи і не ставили. Більше того, важко говорити про лідерів закарпатських українців, бо власне їх і не було. До правди відноситься і той факт, що з поміж усіх інших національних меншин, українці були найменш організовані, а відтак і найменш активні у відстоюванні своїх інтересів. Це обумовлювалося такими причинами, як найменшою чисельністю, відсутністю інтелігенції, а відтак і лідерів, слабою підтримкою з-за кордону, лише зачатками національної ідентичності, впливом русофільства, економічним та культурним відставанням.

У політичній реальності XIX – початку XX століть саме життя висувало національні проблеми в розряд центральних. Наростають вимоги етнічних меншин, їх домагання автономних, а потім і суверенних прав. На теренах Закарпаття проявилася незавершеність демократичних перетворень, слабкість інститутів правової держави. Політична система ніяк не узгоджувалася з принципами демократії, у краї не було навіть натяку на народовлад-

³² OL BM K-149-1886 – 6 tétel. C. 68.

³³ Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. énekes – tanítóképezete 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94 tanévre. Ungvárott, 1894. C. 68.

³⁴ Там само. C. 28.

дя. Панівні сили, особливо аграрії, легально захищали свою владу тим, що обмежили участь збіднілих мас у виборах, відтіснили опозиційні сили, не бажали позбутися станових привілеїв. Процес наростання національного відродження українців Закарпаття затримали такі фактори, як дуже вузький прошарок інтелігенції, відсутність власної еліти, практична слабкість національної буржуазії, економічна скрута більшості селянства. Не було єдиного адміністративного центру, який міг би стати осередком національного та культурного розвитку. На початку ХХ ст. додалося й наростання релігійної строкатості в межах єдиного народу.

Таким чином, архівні матеріали дозволяють краще визначити характер і напрям політики державної влади на території Закарпаття. Із самого початку дуалізму офіційною програмою стала політика „твердої руки”, підпорядкована більш далекій меті – створення унітарної угорської національної держави. Ліберальний закон 1868 року „Про національне рівноправ’я” не був реалізований сповна, часто залишався тільки на папері. Закон вів до подальшого відчуження національних меншин, а для угорців ускладнив розуміння ними свого справжнього становища. Урядова політика на Закарпатті проявилася у формуванні вищого державного апарату переважно з угорців, в ігноруванні місцевих національних вимог в освіті, культурі, намаганні контролювати погляди політичних і культурних діячів. Докладалися зусилля до гальмування росту національної самосвідомості більшості корінного населення краю – українців, для їх ізоляції від різного роду національних впливів, особливо панславізму. В останній третині ХІХ ст. політика мадяризації ще не набула розмаху, офіційно не стала державною справою, а те, що проводилося, не справило значного впливу на народні низи, торкнулося лише нечисленного прошарку місцевої інтелігенції.

Література.

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, 1888, оп. 470, спр. 10.

АВПРИ, 1889, оп. 470, спр. 92.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 4, оп. 18, од. зб. 430.

ДАЗО, ф. 4, оп. 18, од. зб. 1112.

ДАЗО, ф. 10, оп. 15, од. зб. 345.

Országos Levéltár (OL) Miniszter Elnöki (ME) K-26-1867-156 (3 csomó).

OL ME K-26-1868-420 (1449).

OL BM Elnöki iratok. K-148-1867-1443 (42-97).

OL BM Elnöki iratok. K-148-1870-2202.

OL BM Elnöki iratok. K-148-1870-2968.

OL BM K-149-1878, 2 tétel.

OL BM K-149-1886 6 tétel.

OL ME 1903-XVI-79 (3047) 1902.

Magyar Törvénytár: 1836-1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896.

Az 1865-dik Országgyűlés képviselőházának naplója. 4 köt. Pest, 1867.

- Országgyűlés főrendi házának naplója. Pest, 1869.
- Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. IV köt. 1896. Bp., 1897.
- Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX köt. Bp., 1913.
- „Свет”. Ужгород, 30 ноября (12 декабря) 1869. ч. 46.
- Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. énekes – tanítóképezete 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94 tanévre. Ungvárott, 1894.
- Адольф Иванович Добрянский. Несколько слов о желаниях угорско-русского народа. В Ведне, 1861.
- Де-Воллан Г.А. Мадыяры и национальная борьба в Венгрии. Спб., 1877.
- Mayer Maria. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. 1860-1910. Bp., 1977.
- Gönczi Andrea. A máramarosi szkizmaper. Kárpátalja. Társadalmi tanulmányok. Budapest – Beregszász, 2005.
- Tibád Antal. Román kérdés és a magyar nemzetiségi politika. Bp., 1894.

Elemente identitare comune regăsite în ornamentica exterioarelor la sinagogile din nord-vestul României și Transcarpatia

Felicia Grigorescu / Феліція Грігорецьку

Elemente identitare comune regăsite în ornamentica exterioarelor la sinagogile din nord-vestul României și Transcarpatia. *Alături de cimitir, sinagoga este o instituție proprie evreimii, dezvoltată în diaspora, ca loc de întâlnire și de oficiere a cultului. Formele arhitecturale în care s-a manifestat au diferit foarte mult de-a lungul pelerinajului multimilenar al evreilor, deoarece prezența lor a fost tolerată mai mult sau mai puțin vremelnic în diferite spații geografice. Studiile referitoare la arhitectura sinagogii evidențiază, pe de o parte, elemente de influență locală, iar pe de alta, acel sâmbure din care a răsărit și s-a dezvoltat un stil care poartă în el identitatea evreiască, simbolurile locului de unde s-au împrăștiat, al cultului monoteist, al zooforului și a vegetației țării promise poporului ales. Deși mare parte din casele de rugăciune, sinagogi și temple au dispărut în secolul al XX-lea, sau mai devreme, dispariții de multe ori datorate vicisitudinilor istoriei, prezentul mai poartă, răzleț, semnele acestei treceri, dovezi ale unei culturi al cărei scop a fost menținerea identității.*

Спільні елементи ідентичності, знайдені в орнаменті екстер'єрів синагог Північно-Західної Румунії та Закарпаття. *Поруч із кладовищем синагога - це установа, притаманна євреям, побудована в діаспорі, як місце зустрічей та служіння їхнього культу. Архітектурні форми, в яких проявлялися, сильно відрізнялися під час багатоголового паломництва єврейів у світі, оскільки наявність етнічної приналежності тимчасово терпіла більшим у різних географічних районах. Дослідження архітектури синагоги висвітлюють, з одного боку, елементи місцевого впливу, а з іншого - те ядро, з якого виник і розвинувся стиль, що несе в собі єврейську ідентичність, символи місця, де вони були розкидані, монотеїстичного культу, зоофору та рослинності країни, обіцяної обраному народові. Хоча більшість молитовних будинків, синагог та храмів зникли у XX столітті, або раніше, зникнення у багатьох випадках внаслідок перипетій історії, сьогодні все ще носить розсіяні ознаки цього уривку, свідчення культури, метою якої було збереження ідентичності.*

Common identity elements found in the ornamentation of the exteriors of the synagogues from northwestern Romania and Transcarpathia. *Along cemetery, the synagogue is an institution specific for Judaism, developed in the Diaspora, as a meeting place and office of worship. The architectural forms taken by synagogues differed greatly during the multimil-*

lennial pilgrimage of the Jews, because their presence was tolerated more or less temporarily in different geographical areas. Studies on the architecture of the synagogue shows, on the one hand, elements of local influence, and on the other, that kernel from which emerged and developed a style that carries in it the Jewish identity, the symbols of the place from where they scattered, of the monotheistic cult, the fauna and the vegetation of the country promised to the chosen people. Although most of the prayer houses, synagogues and temples disappeared in the twentieth century or earlier, often disappearances caused by the vicissitudes of history, the present still bears, here and there, the signs of this passage, evidence of a culture whose purpose was the preservation of its identity.

Cuvinte cheie: *sinagoga, ornamentica, temple, case de rugăciune, elemente identitare*

Ключові слова: *синагога, орнамент, храми, молитовні будинки, елементи ідентичності*

Keywords: *synagogue, ornamentation, temple, prayer houses, identity elements*

Prin tipurile pe care le-a dezvoltat eclecticismul iudaic în arhitectură, acesta grupează teritorial structuri asemănătoare dar formele de exprimare ale acestora sunt de o diversitate încântătoare. Asemănarea a fost determinată în primul rând de simbioza dintre forța spiritului identitar evreiesc și influențele unui context regional construit, în care s-a manifestat. Diversitatea a fost rezultatul unor migrații frecvente ale acestei populații, datorate fie unor condiții istorice nefavorabile, fie unor oportunități economice. Migrația a generat colportarea unor forme noi, dinspre spațiile de unde au migrat. Diferențe importante se vor impune treptat, după marea scindare religioasă a lumii evreiești¹ în ramura cultului ortodox, tradiționalist, care a dorit păstrarea nealterată a canonului sinagogii și a ritualului religios și cea a cultului neolog, reformator, care a considerat necesară o înnoire a sinagogii, pentru a răspunde marilor schimbări socio-economice și filosofice petrecute în lume la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Se poate vorbi și de o oarecare influență a creștinismului², mai ales a cultului reformat, dar acest lucru privește mai mult interiorul sinagogii. Creștinismul a fost privit chiar ca un potențial concurent al iudaismului. Aceste influențe vor fi totuși mult mai profunde în organizarea interioară a spațiului sinagogii decât în cele ale exterioarelor. Arhitectura fațadelor devine spectaculoasă și narativă. Aceasta transmite mesajul noului statut al evreilor care treptat și-au câștigat o seamă de drepturi cetățenești în Europa.

O mențiune pe care dorim să o facem, este situația interesantă în care defapt am putea considera toate clădirile specifice ale comunităților evreiești ca având caracter religios, respectiv templele, sinagogile, casele de rugăciune, capelele

¹ La Congresul Evreiesc din Budapesta din anul 1868 a avut loc schisma cultului israelit din Ungaria

² Dominique Jarrasse, *Fonctions et formes de la synagogue: refus et tentation de la sacralisation*, *Revue de l'histoire des religions*, numéro 4 (2005) p. 403, <http://rhr.revues.org/4216>

funerare, băile ritualice (mikve) și chiar abatoarele pentru tăierile așa numite coșer și brutăriile pentru mața. Toate acestea sunt destinate respectării anumitor mișcări ale iudaismului inspirate din Tora și Talmud³.

În analiza aspectelor arhitectonice ale construcțiilor religioase evreiești, un factor de influență important îl constituie nucleele din care au migrat aceste populații. Proveniența evreilor din zona pe care o analizăm, respectiv nord-vestul României și Transcarpatia vecină, are două spații de emigrare importante: evreii sefarzi sosiți din Peninsula Iberică, cei mai mulți dintre aceștia prin Imperiul Otoman (Turcia) și evreii ashkenazi din centrul Europei, mai ales din țările germanice⁴, care reprezintă marea majoritate. Deși mai puțini, evreii sefarzi au avut o contribuție foarte importantă în ceea ce privește aspectul exterioarelor sinagogilor, aceștia fiind colportorii unor elemente de arhitectură maură. Exotismul⁵ acestor construcții este conferit de ornamentica și soluțiile arhitectonice, multe de influență orientală. Cele mai răspândite astfel de elemente din zona studiată sunt arcul potcoavă și masivele coloane în spirală, ambele elemente de decor fiind deosebit de spectaculoase și apar ca forme surprizătoare în ansamblurile gazdă, care în marea lor majoritate sunt în stil neoclasic sau eclectic. Astfel, un exemplu ar fi sectorul superior al axului central al sinagogii din Ujgorod este închis de un arc potcoavă atât în fațada principală cât și în cele laterale (vezi Fig. 2). Fațadele acestei sinagogii sunt dinamice, aspect conferit de căptușirea intradosului arcului potcoavă cu o înșiruire de denticuli (vezi detaliu Fig. 2.a). Coloanele în spirală ale sinagogii ortodoxe Aachvas Rein din Oradea, cunoscută în literatura de specialitate și ca sinagoga de pe strada Primăriei, sunt impresionante prin dimensiuni și exotismul lor, în peisajul urban în care sunt amplasate (vezi Fig. 1).

Acest studiu ar dori să se raporteze la aspectul fațadelor sinagogii, să evidențieze cât de asemănătoare sunt cele din nord-vestul României cu cele din Transcarpatia și prin prisma a două dintre cele trei caracteristici definitorii identificate în canonul sinagogii, considerate de Ludwig Förster ca fiind preluate de la modelul arhitectonic antic evreiesc, respectiv: cromatica fațadei realizată alternând cromatic cărămizile obținute prin arderea argilelor de diferite culori⁶ și prezența stâlpilor lui Ioachin (Ioachim) și Boaz plasați la intrarea în primul Templu din Ierusalim⁷. A treia caracteristică privește împărțirea spațiului interior.

În eclecticismul iudaic al discursului fațadelor sinagogii, stil elaborat de o diasporă cu încrengături dezvoltate de-a lungul mileniilor în întreaga lume, am surprins simbioza dintre o conștiință indestructibilă a identității evreiești și

³ Tora cuprinde primele cinci cărți ale lui Moise, este baza Vechiului Testament creștin; Textul talmudic conține toate aspectele vieții umane prin perspectiva normativă a iudaismului.

⁴ Mircea Moldovan, *Sinagoga. Arhitectură a monoteismului*, București, Ed. Paideia, 2003, p. 24.

⁵ L. Scott Lerner, *The Narrating Architecture of Emancipation*, <http://online.sfsu.edu/kmillet/lerner.pdf>, p. 10.

⁶ Ar fi deosebit de important ca de acest aspect să se țină seama atunci când sunt restaurate vechile sinagogii, respectiv păstrarea cromaticii inițiale a cărămizilor.

⁷ Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiataikori fõmüve Budapestén*, Löcker Verlag Wien, MFA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1993, p. 14.

inteligența celor mai potrivite împrumuturi din contextul arhitectonic gazdă sau din registrul unor stiluri europene ce-și consumaseră temporal formele, dar prin care eclectismul iudaic se putea exprima.

Ceea ce s-a perpetuat în ornamentica fațadelor sinagogilor este sâmburele identitar iudaic, conștiința apartenenței la neam, menținută vie de un popor uneori acceptat, alteori tolerat, expulzat sau victima unor pogromuri sângeroase. Desigur, elementele simbolice ale religiei mozaice cele mai cunoscute – tablele legii, menora, binecuvântarea cohanimilor, steaua lui David (menghen David)⁸ sau litere din scrierea pătratică ebraică - utilizate în decorul fațadelor, sunt un indiciu lesne de observat și evidențiază asocierea construcției cu identitatea cultică. Dar elementele menționate de Ludwig Förster sunt mult mai profunde, constituind acel sâmbure-axă în jurul căruia s-a ivit uluitoarea diversitate a eclectismului iudaic. Alternanța culorilor cărămizilor în fațadele sinagogilor și a templelor evreiești utilizată ca mijloc decorativ, este modul subtil al unei elite ale arhitecturii, de a face trimitere la pământul țării promise lui Abraham; este o modalitate simbolică discretă dar cu rădăcini în esența spirituală a acestui popor, o recunoaștere printr-o ornamentică geometric-orientală a apartenenței la ereț Israel. De obicei acest joc geometric se realizează în nuanțe de roșu cărămiziu și galben-ocru⁹ (Fig. 6.a). În studii anterioare am menționat acest lucru la descrierea a trei temple „gemene“ din nord-vestul României, respectiv cele din Satu Mare – Oradea – Dej (vezi Fig. 5, Fig. 6, Fig. 7) construite după un același proiect. Cu câțiva zeci de kilometri mai la nord-vest de acestea, la Ujgorod, în fațada frumoasei sinagogi, se identifică de asemenea această caracteristică, oferind trecătorului o formă arhitectonică diferită de construcțiile învecinate. Fațadele sunt îmbrăcate în întregime în cărămidă aparentă galbenă în care se disting șiruri orizontale mai închise la culoare. În exteriorul arcului potcoavă, alternanța se realizează ca nervuri radiale (vezi Fig. 2.a). Fațadele mai prezintă perechi de lesene din cărămidă brută de mari dimensiuni colorate brun închis generând un contrast puternic cu fundalul galben.

A doua caracteristică menționată de Ludvic Förster identificată și prezentă la marile temple și sinagogi încă din secolul al XII-lea se pare, este accesul printr-o două coloane¹⁰. Acest element de arhitectură face trimitere la vestiții stâlpi ai lui Ioachin (Ioachim) și Boaz care flancau intrarea în vechiul Templu din Ierusa-

⁸ Steaua lui David este o figură geometrică rezultată din suprapunerea a două triunghiuri echilaterale. În ornamentică uneori nu apare în acest mod ci doar ca o rozetă cu șase lobi (corespondenți celor șase colțuri). La sinagoga din Ujgorod în mod surprinzător elementul decorativ folosit în mod repetat în fațade, are opt lobi. Considerăm că soluția a fost aleasă pentru ca divizarea mai mărunță rezultată, să fie mai apropiată ca formă de înșiruirile de denticuli din intradosul arcelor ornamentale. Rozete cu opt lobi prezintă și fațadele sinagogii Dohány (Fig. 8).

⁹ În decorația mării sinagogi Dohány din Budapesta alternanța cărămizilor este ridicată la un nivel de mare artă, realizându-se partiții în suprafața fațadei prin benzi orizontale și verticale cu jocuri geometrice de lățimi diferite, cu modele diferite, frize și ancadramente rotunde pentru rozasa centrală, toate de un rafinament estetic deosebit (vezi Fig. 8)

¹⁰ Carol Herselle Krinsky, *Synagogues of Europe Architecture, History, Meaning*, 1988, <http://books.google.ro/>, (În continuare: *Synagogues ...*), p. 9

lim¹¹: A așezat stâlpii în pridvorul Templului; a așezat stâlpul din dreapta, și l-a numit Ioachin (Ioachim); apoi a așezat stâlpul din stânga, și l-a numit Boaz. În vârful stâlpilor era o lucrătură de crini...¹². Literatura de specialitate i-a încărcat cu o simbolistică foarte bogată și variată. Dintre acestea menționăm o parte din interpretările complexe date de Gerard Shapiro¹³: ...o metaforă a echilibrului dintre caracteristicile masculine și feminine ale naturii. Ele fac o declarație despre natura creativă a lui Dumnezeu în ecuația umană ca și uniunea divină între bărbat și femeie...; în descrierea biblică a onamenticii celor doi stâlpi este prezentă rodia¹⁴, semințele acesteia fiind asociate cu sămânța actului sexual; ... În această metaforă este demonstrat cum Dumnezeu îmbrățișează sexualitatea noastră umană dar pune accentul pe natura divină în creația și evoluția regatului său...

Cei doi stâlpi ai Templului pot fi interpretați și din punct de vedere istoric, ei fiind asociați celor două specii de plante specifice și unice din Israel, respectiv: nufărul alb și nufărul albastru, fiecare marcând zona cea mai de sud și cea mai de nord a distribuției speciilor lor, Israelul fiind locul lor de întâlnire, ...între granița de sud a distribuției a nufărului alb și limita de nord a nufărului albastru... Autorul a remarcat că în timpul construcției Templului distribuția nufărului marca granițele de nord și de sud ale Israelului și reprezenta simbolic regatul unit. Ioachim ar fi reprezentat nordul Israelului și Boaz sudul regatului. Se poate vorbi și despre faptul că acești doi stâlpi sunt atât de masivi și înalți pentru că în vârful ar fi fost prevăzuți cu bazine de combustibil care erau aprinse la celebrarea diferitelor ritualuri religioase sau arzând, noaptea ar fi exercitat funcția de far, fiind vizibili de la distanțe foarte mari.

Stâlpi, coloane, piloni sau turnuri flanchează intrările principale în templele și sinagogile din regiunea studiată după modelul vechiului Templu. Forma pe care au îmbrăcat-o stâlpii lui Ioachim (Ioachim) și Boaz s-a pliat pe aspectul arhitectural general (vezi Fig. 2, Fig. 5, Fig. 6, Fig. 7). Uneori dimensiunile acestora s-au concentrat în simple lesene, dar indiferent de formă, toate prezintă prelungiri peste înălțimea fațadelor, asemeni stâlpilor antici ai Templului. Deasupra acestora sunt așezate vase metalice de mari dimensiuni, care la rândul lor sporesc dinamica și narativitatea construcției (vezi Fig. 2, Fig. 5, Fig. 6, Fig. 7). De obicei pe prelungirea centrală sunt așezate tablele Legii.

Aspectul fațadelor este foarte mult influențat de prezența așa numitelor goluri, respectiv a ușilor și a ferestrelor, a formei și numărului acestora.

Intrările din exterior în sinagogi sunt separate pe sexe. Cele centrale din fațada vestică sunt pentru bărbați. Ele pot fi o ușă sau trei uși așezate simetric (la

¹¹ Cei doi stâlpi denumiți Ioachim și Boaz au fost amplasați de Hiram, constructorul fenician al Templului lui Solomon menționat de Biblie, la intrare.

¹² *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, I Regi 7:21

¹³ https://artsales.com/ARTistory/ark_covenant/Columns_at_the_Temple_of_Solomon_Joachim_and_Boaz.htm

¹⁴ Biblia, I Regi 7: 18, 20

sinagogile din această zonă). Pot prezenta superior un ornament sau un text biblic. Sunt opace, metalice sau din lemn, împiedicând vederea interiorului.

Pentru femei, care sunt primite doar în balcoane special amenajate pentru ele sau în locuri separate de grilaje în sălile de rugăciune, intrările sunt așezate fie la extremitățile laterale din fațada vestică fie în primul ax al fațadelor laterale. Un caz mai spectaculos se întâlnește la sinagoga de pe str. Primăriei din Oradea, care are accesele la balcoanele pentru femei, situate în cele două abside circulare de colț, din fațada vestică (Fig. 1). Nivelul intrărilor în abside este ridicat, accesul făcându-se pe câteva trepte rotunjite, urmând cercul absidei. Această separare generează existența mai multor uși, deci o mai mare segmentare a fațadelor.

Asupra amplasării ferestrelor s-au instituit norme talmudice destul de clare. Pe de o parte conform textului biblic referitor la legătura ce se stabilește între rugăciune și vederea cerului care ar inspira devotamentul celui care se roagă¹⁵ s-ar impune cât mai multe ferestre (... deoarece casa lui Daniel avea ferestre și sinagoga trebuie să aibă..)¹⁶. Pe de altă parte s-a recomandat un nivel de înălțime al acestora, astfel încât seviciul divin să nu poată fi perturbat din exterior. Majoritatea templelor și sinagogilor au fost înnobilate cu ferestre spectaculoase ca formă. Dar să ne oprim asupra câtorva ferestre întâlnite în perimetrul studiat. A le cuprinde într-o formă de clasificare ar fi imposibil. Varietatea este dată de formele lor. Pot apare singulare: rectangulare în unghiuri drepte sau cu colțurile rotunjite, romane în plin cintru sau rotunde. Dar cele mai spectaculoase sunt cele rezultate din compunerea diferitelor elemente care nasc adevărate dantelării în care golurile sunt segmentate de colonete în partiții duble, tripartiții, cvartuple partiții sau chiar mai complexe. Unele compoziții de acest fel au suprapuse alte ferestre în același ansamblu, de cele mai multe ori rotunde, așezate între golurile celor inferioare (vezi Fig. 3, Fig. 5).

Pe lângă impunătoarele sinagogi urbane, regiunea avea micile sinagogi și case de rugăciune rurale care se identificau prin simboluri mai puțin incifrate, mai ușor interpretabile, cum ar fi doi lei afrontați, minore, steaua lui David și nelipsitele table ale Legii. Deși de dimensiuni mai modeste decât cele urbane, ele totuși reușeau să se impună într-un context construit modest, majoritar casnic. Deși populau aproape toate satele din regiune s-a păstrat un număr foarte mic dintre ele. O astfel de sinagogă de tip rural este cea din Perecin (Fig. 10), cu o planimetrie oblongă, ferestre în plin cintru și un pinten baroc. O șansă pentru supraviețuire i s-a acordat sinagogii din Vilhivți (Fig. 9) construită în anul 1705, se pare cea mai veche din regiunea studiată. În interiorul micii sinagogi s-a păstrat o pictură deosebit de valoroasă care va fi restaurată cu sprijinul unor organizații americane.

Recensămintele din secolul al XX-lea¹⁷ evidențiază două tendințe distincte

¹⁵ Borský, Maroš, *Synagogue Architecture in Slovakia Towards Creating a Memorial Landscape of Lost Community*, A Dissertation Submitted to the Hochschule für Jüdische Studien, Heidelberg in Partial Fulfillment of the Requirement for the Degree of Doctor of Philosophy, April 2005, p. 90

¹⁶ C. H. Krinsky, *Synagogues ...*, p. 9

¹⁷ Recensămintelor populației din 1926 în Ucraina și din 1930 în România, cf rec. 2001 evreii 0,2%

ale evoluției demografice în regiune. În prima jumătate a secolului are loc o importantă creștere numerică a populației evreiești. S-a observat o migrație atât din afara regiunii dar și o tendință de migrare dinspre mediul rural spre cel urban. Aceasta a avut consecințe imediate privind numărul construcțiilor religioase dar și a dimensiunilor și prețiozității acestora. În acest proces nu este de neglijat nici puterea financiară a comunităților care era din ce în ce mai mare.

Apogeul dezvoltării comunităților evreiești a fost privit uneori de o parte a populației cu rezerve. O seamă de insuccese politice și economice din Europa au fost puse pe seama evreilor. Acest lucru a contribuit la apariția unor tensiuni etnice, încercându-se astfel justificarea instituirii unor restricții din ce în ce mai severe față de evrei. Printre consecințele imediate ale acestei situații pot fi evidențiate măsuri ale autorităților precum retragerea licențelor comerciale și a dreptului exercitării unor profesii liberale, expulzările, trimiteri în detașamente de muncă, obligativitatea purtării stelei galbene, culminând în deceniul al patrulea al secolului, cu masive deportări ale populației evreiești în tabere de muncă și cu exterminarea efectivă a unui mare număr de evrei. Așa au ajuns părăsite, nefolosite și cu timpul în paragină cele mai multe dintre construcțiile lor religioase. Nici după eliberarea din lagăre, situația supraviețuitorilor nu s-a îmbunătățit, comunitățile s-au împuținat sau au dispărut. Mulți membri ai comunităților și-au găsit sfârșitul în lagăre iar o parte dintre supraviețuitori, după eliberare, au emigrat. Acestor evenimente istorice bulversante ale Europei, în această regiune le-au urmat instaurarea comunismului, ceea ce nu a ajutat comunitățile evreiești, în multe localități ele dispărând în întregime.

În a doua jumătate a secolului al XX-lea, odată cu împuținarea drastică a populației evreiești are loc și dispariția celor mai multe dintre clădirile religioase evreiești. Au fost demolate zeci de sinagogi și case de rugăciune, iar cultul se mai oficiază doar într-un număr restrâns dintre cele păstrate. În unele cazuri, cele rămase în picioare au primit alte destinații, li s-a schimbat forma arhitectonică inițială, fiind adaptate noilor situații: economice – productive sau comerciale, de învățământ sau culturale¹⁸. Construcțiile mici de tipul băilor ritualice, a capelelor funerare sau abatoarelor ritualice au devenit o raritate în zonă.

Dicționar de termeni

bet din – casă de judecată

bet hamidraș – casa de învățătură

bet hakneset – casa de adunare

bet hatefila – casa de rugăciune

binecuvântarea cohanimilor – simbol alcătuit din apropierea oblică a palmelor cu degetele apropiate câte două, arătătorul cu mijlociul și inelarul cu cel mic;

- 103600; 0,63% religie (liderii susțin existența a cel puțin 300.000 de evrei) <https://ro.wikipedia.org/wiki/Ucraina#Demografie>, [cc://www.comevcluj.ro/istoric](http://www.comevcluj.ro/istoric), Piotrowski Tadeusz, *Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947*, McFarland & Company, 1998

¹⁸ Un astfel de exemplu este Sinagoga Mare din Ujgorod, care a primit o destinație culturală (Fig. 1.).

este utilizat mai ales în arta cimitirială pentru a semnala prezența mormântului unui rabin
cohen – preot descendent din marele preot Aaron în iudaismul antic
coșer – curat, permis de consumat din punct religios, sacrificat corect din punct de vedere ritualic; privește orice fel de aliment
cult mozaic de rit neolog – ramura reformatoare a religiei mozaice
cult mozaic de cult ortodox – ramura conservatoare a religiei mozaice
ereț - țară
evreu ashkenaz – evreu din țările germanice, central-europene
evreu sefard – evreu provenit din Peninsula Iberică
mața – pâinea nedospită folosită la sărbătoarea Pesah
menora – obiect de cult în religia mozaică - sfeșnic cu mai multe brațe
michve – baia ritualică
mițva – regulă obligatorie impusă de Talmud în cultul mozaic

Surse Foto

<https://ujew.com.ua/objects/zakarpatskaya-oblast/beregovo/bolshaya-sinagoga-g.-beregovo>
Judaism in Transcarpathia By Виктор Шапов 12.05.2020 <https://go-to.rest/blog/en/judaism-in-transcarpathia/>
<http://wikimapia.org/5628414/ru/%D0%A1%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0#/photo/2490917>
https://thereaderwiki.com/en/History_of_the_Jews_in_Carpathian_Ruthenia
https://bucpress.eu/cultura/o-sinagoga-veche-cu-o-13558?fbclid=IwAR2iK-je5aizopW9jMn5ZqcaK2N18G-vbnEeJwwxCi1ji0tcd4H_sNR9G_w
<https://www.wikiwand.com/en/Perechyn>
<https://kehilalinks.jewishgen.org/Mukacheve/>
<https://ujkelet.live/2016/06/27/igy-unneplunk-mi/>
<https://www.oradeaheritage.ro/sinagoga-aachvas-rein/>
https://www.welcometoromania.ro/Oradea/Oradea_Sinagoga_Ortodoxa_r.htm
<http://info-herodot.ro/item/cod-4944-sinagoga-din-dej/>

Bibliografie

*** Biblia sau Sfânta Scriptură, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988
Borský, Maroš, Synagogue Architecture in Slovakia Towards Creating a Memorial Landscape of Lost Community, A Dissertation Submitted to the Hochschule für Jüdische Studien, Heidelberg in Partial Fulfillment of the Requirement for the Degree of Doctor of Philosophy, April 2005.
Jarrasse, Dominique, Fonctions et formes de la synagogue: refus et tentation de la sacralisation, Revue de l'histoire des religions, numéro 4., (2005), <http://rhr.revues.org/4216>
Krinsky, Carol Herselle, Synagogues of Europe Architecture, History, Mea <http://books.google.ro/>

- Lerner, L. Scott, The Narrating Architecture of Emancipation, <http://online.sfsu.edu/kmillet/lerner.pdf>
- Moldovan, Mircea, Sinagoga. Arhitectură a monoteismului, București, Ed. Paideia, 2003
- Müller Ines, A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiataalkori fõmúve Budapesten, Löcker, Verlag Wien, MFA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993.
- Piotrowski Tadeusz, Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918-1947, McFarland & Company, 1998, ISBN 0-7864-0371-3
- https://artsales.com/ARTistory/ark_covenant/Columns_at_the_Temple_of_Solomon_Joachim_and_Boaz.htm
- <https://ro.wikipedia.org/wiki/Ucraina#Demografie>, [cc://www.comevcluj.ro/istoric](http://www.comevcluj.ro/istoric), Piotrowski

Fig. 1. Sinagoga de pe strada Primăriei din Oradea - detaliu

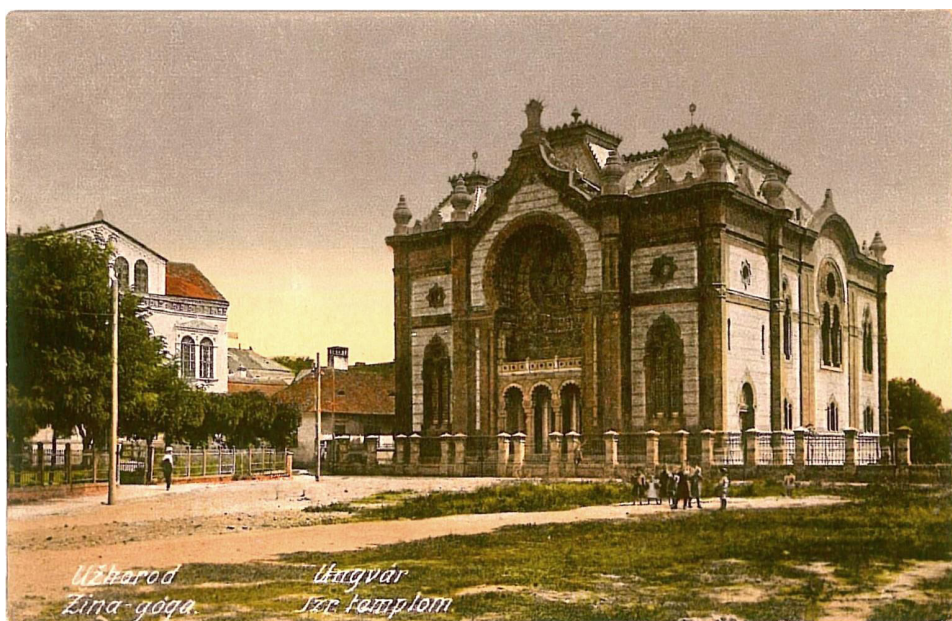

Fig. 2. Sinagoga din Ujgorod

Fig. 2a. *Sinagoga din Ujgorod - detaliu*

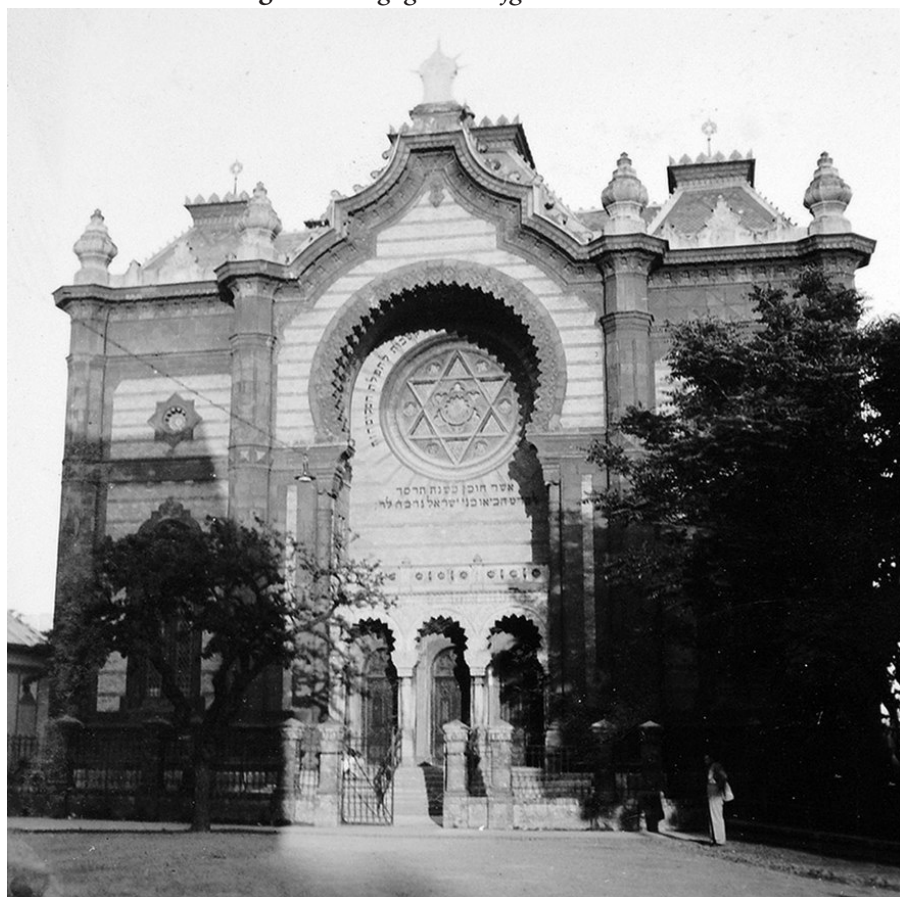

Fig. 2b. *Sinagoga din Ujgorod - detaliu*

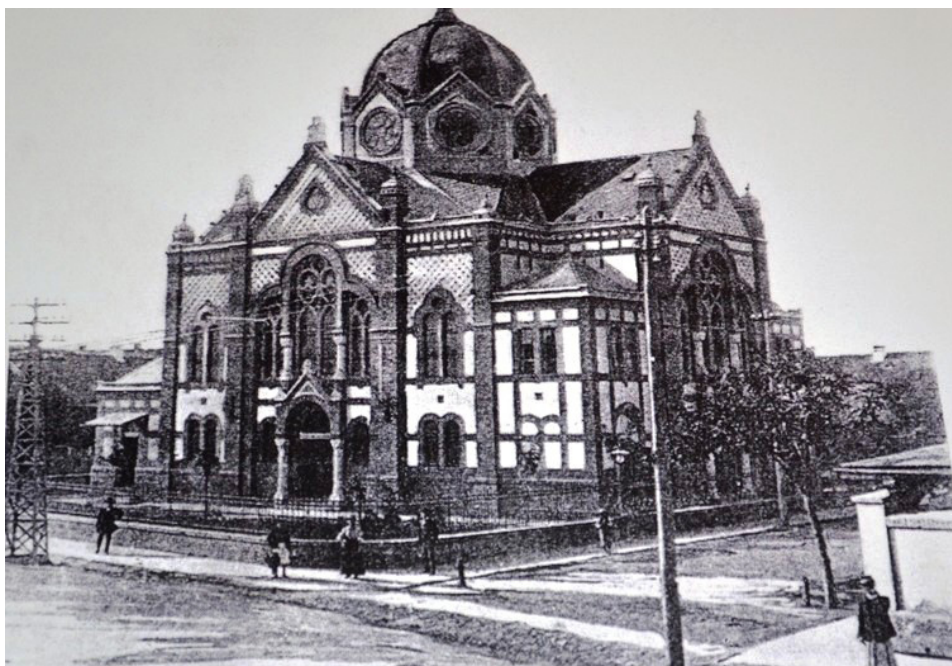

Fig. 3. *Sinagoga Status Quo Ante din Satu Mare*

Fig. 4. *Sinagoga din Beregovo*

Fig. 5. *Sinagoga Mare Ortodoxă din Satu Mare*

Fig. 6. *Sinagoga Ortodoxă din Oradea - detaliu*

Fig. 6a. *Sinagoga Ortodoxă din Oradea*

Fig. 7. *Sinagoga din Dej*

Fig. 8. *Sinagoga Dohany din Budapesta*

Fig. 9. *Sinagoga Vilhivți*

Fig. 10. *Sinagoga din Peresin*

Народи і території Центрально-Східної Європи в Австрійських Mitteleuropa-концепціях

Serhiy Troyan / Сергій Троян

Народи і території Центрально-Східної Європи в Австрійських Mitteleuropa-концепціях. На початку XX ст. особливої уваги заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти та концепції реконфігурації європейського простору і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними австрійськими планами створення Міттельєвропи. Загалом їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914–1918 рр. Особливо активно в цьому напрямку працювали австрійські історики, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю підходів, але й деякою їх розбіжністю. Це, зокрема, показово для середньоєвропейських ідей представників австрійської історичної науки початку XX століття, що безпосередньо стосувалися долі слов'янських народів, які проживали як на території Австро-Угорської імперії, так і за її межами. На початку XX ст. в австрійській суспільно-політичній і науковій думці існували три основні течії щодо планів створення Mitteleuropa – національна, демократично-реформаторська і католицько-консервативна. Прихильниками німецьких національних прагнень в Австрії виступали Рудольф фон Скала, Гарольд Штайнакер, Раймунд Фрідріх Кайндль і Ганс Юберсбергер. Вони відстоювали провідні вимоги австрійських німців у Дунайській монархії. Ліберальний демократично-реформаторський напрям австрійської суспільно-політичної думки представляли історики Ріхард Харматц і Людо Моріч Гартман. Вони виступали за федеративний переустрій Австро-Угорщини, прагнули об'єднання навколо Австрії всіх територій дуалістичної монархії, де проживали німці, розглядали боротьбу за самовизначення націй як важливу складову частину світової війни. Прихильники католицько-консервативних ідей в Австрії Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр, Людвіг фон Пастор, Генріх Фрідюнг розглядали Міттельєвропу як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії. Це була нова тогочасна культурно-політична течія в Габсбурзькій імперії, яка за своїм впливом почала витісняти ліберальний напрям. Загалом в умовах Першої світової війни і поразки в ній держав австро-німецького блоку всі австрійські Mitteleuropa-плани виявилися або нереальними, або запізнілими.

Popoare și teritorii din Europa Centrală și de Est în conceptele austriece Mitteleuropa. *La începutul secolului al XX-lea o atenție specială merită să fie acordată Proiectelor de politică externă germane și austriece, concepțiilor de reconfigurare a spațiului european și sorții slavilor în acest context. Dintre acestea se deosebeau construcțiile teoretice și propunerile practice legate de diferitele planuri austriece privind crearea Mitteleuropei. În general, acestea ar trebui considerate ca o parte integrantă a conceptelor de politică externă pentru noul design al Europei după Marele Război din anii 1914-1918. Istoricii austrieci au fost deosebit de activi în această direcție, iar puncte lor de vedere se caracterizau nu numai prin abordări comune, ci și prin diferențieri. Acest lucru este vizibil în special în ideile central-europene ale reprezentanților științei istorice austriece de la începutul secolului al XX-lea, care vizau direct soarta popoarelor slave care trăiau atât în interiorul, cât și în afara Imperiului Austro-Ungar. La începutul secolului al XX-lea, în gândirea socio-politică și științifică austriacă au existat trei curente principale în ceea ce privește planurile de creare a Mitteleuropa - național, democratic-reformist și catolic-conservator. Susținătorii aspirațiilor naționale germane în Austria au fost Rudolf von Skala, Harold Steinaker, Raimund Friedrich Kaindl și Hans Übersberger. Aceștia au susținut cerințele principale ale germanilor austrieci în monarhia dunăreană. Tendința liberal-democratico-reformistă a gândirii socio-politice austriece a fost reprezentată de istoricii Richard Harmatz și Ludo Morich Hartmann. Aceștia au susținut o reorganizare federală a Austro-Ungariei, au căutat să unească toate teritoriile monarhiei dualiste locuite de germani în jurul Austriei și au privit lupta pentru autodeterminarea națiunilor ca pe o parte importantă a războiului mondial. Susținătorii ideilor conservatoare-catolice din Austria, Richard von Kralik, Michael Meyer, Ludwig von Pastor și Heinrich Friedjung, au privit Mitteleuropa ca rezultat al mișcării culturale catolice și a misiunii proeminente a statului austriac. Aceasta a fost o nouă tendință (direcție) cultural - politică în Imperiul Habsburgic la acea vreme, care a început să înlocuiască direcția liberală. În general, în condițiile Primului Război Mondial și al înfrângerii statelor aparținând blocului austro-german, toate planurile austriece Mitteleuropa s-au dovedit a fi nerealistice, fie tardive.*

Peoples and territories of Central Eastern Europe in the Austrian Mitteleuropa concepts. *At the beginning of the twentieth century, German and Austrian foreign policy projects and concepts of restructuring the European space and the fate of the Slavs in this context deserve special attention. Here, theoretical constructs and practical proposals are highlighted in connection with various Austrian plans for the creation of Mitteleurope. In general, they should be considered as an integral part of foreign concepts for the new design of the borders of Europe after the Great War of 1914-1918. Austrian historians, whose views were characterized not only by common approaches, but also by some of their differences, worked especially actively in this direction. This, in particular, is indicative of the Central European ideas of representatives of Austrian scientists at the beginning of the twentieth century, who directly concerned the fate of the Slavic peoples*

living both on the territory of the Austro-Hungarian Empire and beyond. At the beginning of the twentieth century among Austrian historians there were three main trends regarding the plans to create Mitteleuropa: national, democratically reformatory and catholic-conservative. Supporters of the German national plans in Austria were Rudolf von Skala, Harold Steinaker, Friedrich Raimund Kaindl and Hans Übersberger. They defended the demands of the Austrian Germans in the Danube monarchy. The liberal (democratically reformist) direction of Austrian socio-political thought was represented by historians Richard Harmatz and Ludo Moric Hartmann. They advocated the federal reorganization of Austria-Hungary, sought to unite around Austria all the territories of the dualist monarchy where the Germans lived. They viewed the struggle for the self-determination of nations as an important component of the world war. The proponents of Catholic-conservative ideas in Austria, Richard von Kralik, Michael Meir, Ludwig von Pastor, Heinrich Friedjung, regarded Mitteleurope as the result of the Catholic cultural movement and the outstanding state mission of Austria. This was a new cultural and political trend in the Habsburg Empire, which in its impact began to supplant the liberal trend. In the conditions of the First World War and the defeat of the states of the Austro-German bloc in it, all Austrian Mitteleuropa plans turned out to be either unrealistic or belated.

Ключові слова: *Mittel'європа, Центральна і Східна Європа, Австро-Угорщина, слов'яни, Перша світова війна.*

Cuvinte cheie: *Europa Centrală (Mitteleuropa), Europa Centrală și de Est, Austro-Ungaria, Slavi, Primul Război Mondial*

Keywords: *Mitteleuropa, Central and Eastern Europe, Austria-Hungary, Slavs, the First World War.*

Міжнародні відносини та їх еволюція в кінці XIX – на початку XX ст. відзначалися посиленням напруги, пов'язаної насамперед із загостренням суперечностей між провідними державами і конструюванням нової військово-політичної конфігурації сил. Офіційне оформлення Троїстого союзу (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти (Англія, Франція, Росія) вело до зростання загрози глобального військового конфлікту і супроводжувалося розробкою на різних рівнях планів територіально-політичної реконфігурації світу. Підвищену активність проявляли при цьому офіційні та суспільні кола провідних європейських держав. На особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти та концепції, зокрема ті, які стосувалися центрально-східної та південно-східної частин Європи і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними німецькими й австрійськими планами створення Міттельєвропи (від нім. Mitteleuropa – Середина Європа або Центральна Європа), які з'явилися напередодні та в роки Першої світової війни. В цілому їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню

Європи після Великої війни 1914–1918 рр. Особливо активно в цьому напрямку працювали представники австрійських наукових і громадсько-політичних кіл, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, але й деякою розбіжністю. У зв'язку з цим варто виокремити три основні течії в австрійській суспільно-політичній і науковій думці щодо концептуалізації планів створення *Mitteleuropa* – національну, демократично-реформаторську і католицько-консервативну.

Виразники німецьких національних прагнень в Австрії Рудольф фон Скала, Гарольд Штайнакер, Раймунд Фрідріх Кайндль і Ганс Юберсбергер відстоювали провідні вимоги австрійських німців у Дунайській монархії. Ще до Першої світової війни вони неодноразово як усно, так і письмово висловлювали думки, що німці є головним державним народом Австро-Угорської імперії. Тому в основі центральноєвропейських планів цих учених знаходилася ідея про захист інтересів німецького народу як основний пункт програми. Скала ще в 1903 р. сприяв заснуванню Національної ради, яка поставила за мету «збереження національного становища» і позицій німцтва в Австрії. Він вважав, що в «історичній боротьбі» між германським і слов'янським світами необхідне об'єднання «всіх національних сил німецького народу». Це важлива передумова щасливого майбутнього австрійського німцтва, якому Скала пророкував здатність вирішувати завдання дійсно світового масштабу¹.

Скалу підтримав Штайнакер, який у листі до відомого німецького пропагандиста серединноєвропейських планів Фрідріха Наумана писав про необхідність вирішення внутрішніх національно-політичних питань, які вже давно набули загальнодержавного значення. До одного з таких важливих питань він відносив об'єднання німецького народу та зміцнення його позицій у всіх частинах Австро-Угорської монархії, особливо в Угорщині, де головного противника посилення німцтва і династії Габсбургів історик бачив в особі графа Шандора Тіси. Про угорського міністра закордонних справ професор з Інсбрука говорив так: «Він боявся німецького панування більше, ніж Росії»². Подібною тональністю супроводжувалася опублікована в жовтні 1914 р. стаття Скали, де він закликав покінчити з усіма панславистськими домаганнями, відповідного роду прагненнями і устремліннями в східних провінціях Австрійської імперії, що мало значно посилитися позиції німців на Сході³.

Захист і відстоювання провідних вимог австрійських німців на території Дунайської монархії рельєфно простежуються у представника цього ж напрямку – професора Чернівецького і Грацького університетів Р. Ф. Кайнд-

¹ Skala R.V. *Die Entwicklung des Deutschtums in Österreich* [w:] *Der Panther*. 1916. November. S. 1341–1346.

² Ramhardter G. *Geschichtswissenschaft und Patriotismus. Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914–1918*. Wien, 1973. S. 101.

³ Skala R.V. *Wofür kämpfen wir Deutschösterreicher?* [w:] *Deutsche Arbeit*. 1914. Oktober. S.11–13.

ля. Концепція «Мітельєвропи» була викладена ним у численних роботах, присвячених німецьким поселенцям у Східній і Південно-Східній Європі, а також їхньому впливу на культурний розвиток цих земель. Під час Першої світової війни Кайндль особливо активно займався питаннями долі німецьких поселенців у Карпатах і на Балканах. Він прагнув показати важливе значення посилення німецтва на шляху до Адріатики і домогтися збільшення кількості поселенців на Сході, особливо в Галичині, шляхом прибуття колоністів з німецьких земель. Він бачив у цьому просуванні на Схід «захист для всього німецького народу», «передове укріплення», яке здатне витримати осаду і штурм. Ці форпости зображувалися «зонами боротьби», які завжди повинні мати підтримку для захисту власне німецьких володінь. Історик також пропонував конкретні заходи для надання допомоги колоністам з боку німецької батьківщини: німецький капітал і німецькі підприємці повинні вкладати інвестиції в країни Східної Європи, займати багаті сировинні ринки, а родючі східні землі мали гарантувати великі успіхи німецьким фермерам.

Крім того, потреби і становище німецької народної групи мали обговорюватися в газетах і на зборах. Кайндль у зв'язку з цим зауважував таке: «Ми повинні засновувати газети на чужих мовах, які будуть німецькими за змістом... Ми повинні своїм близьким і далеким сусідам давати про нас пояснення, роз'яснювати суть нашої роботи і наших прагнень». Також німецькі католицькі церкви через пожертвування мають показати, що їм не байдуже потреби їхніх німецьких братів по вірі на сході Європи. Кайндль вважав, що «сильне і всебічне сприяння німцям у прикордонних областях є справою всього німецького народу»⁴.

Кайндль, виходячи з того, що Буковина у роки Першої світової війни була окупована російськими військами, пропонував перевести Чернівецький університет на територію власне Австрії. Слова, які він тоді знайшов, проливали світло на його спосіб думок: «Ми не хочемо, щоб у теперішній момент могутнього розквіту німецького духу німецький народ і здобутки його важкої праці згоріли на Сході... Оплот німецької культури в прикордонних землях не може загинути в теперішній переломний історичний час, так як підготовлений повний поворот німецьких прагнень і цілей, так як заклик на Схід знову прозвучав і його супроводжують прекрасні перемоги німецької зброї... Ми хочемо утримати, не залишивши малодушно, те, що там досягнуто потоками німецької крові. Хто сильніший, хто хоче наповнювати Австрію німецькими ідеями, мусить мати схожі почуття... Великий народ повинен у своїй прикордонній області проводити далекоглядну та передбачливу політику і приносити жертви для її відстоювання. До цього відноситься також збереження Чернівецького університету»⁵.

⁴ Kaindl R. F. *Deutsche Siedlung im Osten*. В.-Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1915. S. 40.

⁵ Троян С.С. *Німецтво versus слов'янство: австрійські концепції Мітельєвропи напередодні та під час Першої світової війни* [w:] Матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції

На думку Кайндля, німецька Серединна Європа мала виникнути перш за все в результаті розширення німецької колонізації у східному напрямку, посилення культурної, організаторської та державно-правової ролі німецтва на Сході. Водночас австрійський історик був прихильним і толерантним до інших народів, виступав за реалізацію широких інтеграційних зв'язків у Європі. Це дало підстави Почесному консулу Австрії в Чернівцях доктору Сергію Осачуку відзначити, що за характером і змістом своїх праць Кайндля можна назвати «першим євроінтегратором»⁶.

Представники ще одного напрямку австрійської суспільно-політичної думки початку ХХ ст. – ліберального або демократично-реформаторського (найвідомішими його представниками були історики Ріхард Харматц і Людо Моріч Гартман) – виступали за федеративний переустрій Австро-Угорщини і боротьбу за самовизначення націй розглядали як важливу складову частину світової війни. Для них характерна політична активність за об'єднання навколо Австрії всіх територій дуалістичної монархії, де проживали німці. Зрозуміло, що йшлося також про слов'янські землі. У підході до планів створення Міттельєвропи вони виражали погляди ліволіберальних суспільно-політичних кіл і виходили з розуміння необхідності здійснення кардинальних реформ для зняття внутрішньополітичної напруги в Австро-Угорщині. Це, зокрема, стосувалося і сфери національних відносин, де навіть пропонувалася реалізація відомої ідеї «культурно-національної автономії». Тому Харматц, наприклад, уже в перших своїх працях слово «демократичний» вживає в контексті з поняттями «національний» і «союзна держава». У 1904 р. він опублікував працю під назвою «Демократично-національна союзна держава Австрія». Ф. Фельнер, один із біографів Харматца, писав, що «у розгортанні демократії, господарському розвитку і звідси в результативному культурному прогресі» історик вбачав майбутнє Австрії⁷.

Харматц з 1899 р. був особисто знайомий з Науманом і в його журналі «Hilfe» коментував політичні події в Австро-Угорщині. На початку Першої світової війни австрійський історик прагнув швидкої реалізації центральноєвропейського проекту у вигляді тісного союзу Німецької та Австрійської імперій і з цією метою намагався «об'єднати всі політичні партії австрійських німців для єдиної національно-політичної діяльності в цьому напрямі»⁸. Головною перешкодою в реалізації ідеї Міттельєвропи Харматц вважав сильну опозицію з боку австрійських і особливо угорських урядових кіл. У 1916 р. в австрійському уряді його підтримав новий міністр внутріш-

«Сучасні дослідження історії слов'янських народів». До 20-річчя створення кафедри історії слов'ян. 19 вересня 2013 р. Івано-Франківськ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>

⁶ Кайндль – завжди привід для інтелектуального діалогу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dobrabiblioteka.cv.ua/ua/news?id=542097>

⁷ Fellner F. *Richard Charmatz – Biograf Österreichs* [w:] Forum. 1965. März.

⁸ Charmatz R. *Die österreichische Sozialdemokratie und die Zukunft Österreichs* [w:] Die Hilfe. 1916. 20. Januar.

ніх справ Ернст фон Кербер. На думку Харматца, «сердечні зв'язки між Австро-Угорщиною і Німеччиною як результат війни і як відшкодування важких втрат повинні продовжуватися надалі»⁹. Однак після відставки Кербера в грудні 1916 р. Харматц фактично втратив можливість отримати підтримку своїх середньоевропейських планів.

Виявив інтерес до соціально-політичних питань, пов'язаних з майбутнім Австро-Угорської держави і слов'янських народів, які перебували в її складі, кращий учень Теодора Момзена, професор римської і середньовічної історії Віденського університету Л. Гартман. Найвищим пунктом його політичної кар'єри стала діяльність у Берліні з грудня 1918 по листопад 1920 рр. як посланця Німецько-Австрійської республіки (die Republik Deutsch-Osterreich). Гартман був вихований на революційних ідеях 1848 р. і виступав проти монархічної державної форми правління взагалі та династії Габсбургів зокрема. Значення боротьби за національно-державний принцип у світовій війні він оцінював як боротьбу за право на самовизначення націй¹⁰. Щоправда, в сприянні «національній федералізації» Австро-Угорщини він перш за все вбачав лише перехідну стадію до майбутнього, безумовно, важливого «аншлюсу» Німеччини–Австрії в Німецьку центральноєвропейську імперію.

З 1916 р. Гартман розгорнув бурхливу агітацію за створення Міттельєвропи. З особливим ентузіазмом і пристрастю історик працював над планами митного союзу з Німеччиною. Гартман боявся, що пануюча в Австрії бюрократія та аристократія знищать рух за Міттельєвропу. Тому, на його думку, «Німеччина повинна взяти ініціативу у свої руки і нав'язати Австрії митний союз»¹¹. Але злиття Австрії та Німеччини мало відбутися на принципах заперечення насилля, демократизації суспільно-політичного життя і посилення регулюючої соціальної ролі держави. Створення австро-німецької Міттельєвропи саме на таких засадах відстоював Гартман у 1918–1920 рр. у Берліні як представник республіки Німеччина-Австрія, але ця ідея так і не наповнилася жодним практичним змістом у результаті її нежиттєздатності після поразки Центральних держав у Великій війні.

Прихильники католицько-консервативних ідей в Австрії Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр і Людвіг фон Пастор розглядали Міттельєвропу як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії. Це була нова тогочасна культурно-політична течія в Габсбурзькій імперії, яка за своїм впливом почала витісняти ще пануючий ліберальний напрям. Піднесення та поширення християнських соціальних ідей припадає на період між 1890–1910 роками. Ідейним лідером католицько-консервативного напрямку вважається письменник і публіцист Кралік. Свої погляди він най-

⁹ Charmatz R. *Das Ministerium der Reformen* [w:] Die Hilfe. 1916. 9 November.

¹⁰ Hartmann L.M. *Der Krieg in der Weltgeschichte* (Zur Zeit - und Weltlage. Vorträge gehalten von Wiener Universitätslehrern. 1 vol. (25 p.). Wien, 1915.

¹¹ Hartmann L.M. *Deutschland und wir* [w:] Kampf. 1918. April.

повніше виклав у роботах «Суть і всесвітньо-історичне значення німецтва», «Католицизм і національності», «Австрійська історія», «Рішення у світовій війні. Три промови», «Історія світової війни», «Від світової війни до світового союзу», «Культурна місія Австрії для народів Європи», «Основи та ядро світової історії».

Кралік знаходився під впливом «християнсько-германської» світової ідеї Р. Вагнера і пізніх романтиків. Він був у захопленні від майже двотисячолітньої переможної ходи німецького народу, від його «героїчної доброчинності» і його «національних расових інстинктів». Кралік, як апологет австрійської династичної спадкоємності і монархії Габсбургів, перебував в опозиції до пангерманців і критикував малонімецьку політику Пруссії та Отто фон Бісмарка. Світову війну він розглядав як боротьбу ідей 1789 і 1914 років, що велася «між пустими фразами Свободи, Рівності, Братерства, які прекрасно ілюстрували страшний час Французької революції, і німецькими ідеями Порядку, Відповідальності, Загальної Приналежності, Авторитету, Самовиховання, Дисципліни, Благочестя». Кралік був також противником США, американської демократії та республіканської форми правління. Він негативно і скептично поставився до перемоги соціалістичної революції в Росії, вважаючи, що більшовицький режим, як і всі утопічні системи, не має майбутнього.

На такій релігійно-консервативній основі Кралік та інші представники цього напрямку розвивали свої ідеї та плани створення Міттельєвропи, де пануватиме німецький дух і німецький порядок. Після підписання мирного договору в Брест-Литовську він коротко так сформулював свою концепцію «Серединної Європи»: «Міттельєвропа здобула колонізаційний вплив на Чорному морі та відновлює час Ганзи на Балтиці». Кралік вітав консолідацію балтійських країн як старих областей німецької колонізації та, подібно Кайндлю, бачив необхідність у розширенні німецької еміграції на Схід. Він розглядав Україну і кавказький регіон між Чорним і Каспійським морями у якості противаги з одного боку Росії, а з другого – Туреччини і Персії. Водночас Кралік, розвиваючи більш ранні положення німецького економіста Ф. Ліста, виступав за розширення і зміцнення Серединної Європи за рахунок включення до її складу територій Дунайського регіону. У праці «Австрійське відродження» він писав: «Завдання і майбутнє німецького народу знаходиться не на американському Московському узбережжі, а на нижньому Дунаї, весь Дунай мусить стати австрійським і так буде залучений до німецької Міттельєвропи». При цьому Кралік припускав, що військовий союз Туреччини з Центральними державами і розгром Сербії створюють для Австрії прекрасні можливості для розширення Міттельєвропи за рахунок земель Південно-Східної Європи, а потім і Близького Сходу. Саме тому важлива роль надавалась Дунайському простору як мосту, що має з'єднати різні частини Австро-Угорської монархії. Воротами, через які Австрія повинна пройти на Близький Схід і до Суецького каналу, служитиме Белград.

Кралік писав про це образно і патетично: «Белград є землею принца Євгена, священною землею імператора Франца Йосипа. Белград – це наша Троя...»¹². Австрійська імперія має використати всю область Східної та Південно-Східної Європи, а також Близького Сходу для своєї активної культуртрегерської діяльності.

Загалом Кралік вважав, що ядро Міттельєвропи складуть дві центральні союзні держави – Німецька імперія і Австро-Угорська монархія – при сильному перш за все культурно-духовному впливові Австрії на східно-європейські землі. Головним чином у такому результаті, а не у встановленні господарської автаркії в центрі Європи, він бачив головне значення Першої світової війни. Тому Міттельєвропа для нього була не просто самоціллю, а передумовою для зустрічі «інакомислячого світу з належною силою і рішучістю». Виступаючи за створення Великої Німеччини, Кралік водночас суттєву роль у цій державі відводив «пронімецьки орієнтованій Австрії». Саме ця територія, де «великі центральноєвропейські гірські масиви пробиваються і перехрещуються з великими ріками, постає в якійсь мірі серединним пунктом географічної та політичної системи координат». Звідси австрійським німцям за допомогою внутрішньої колонізації Габсбурзької імперії належало розвивати релігійну самосвідомість, культурний і політичний рівень інших народів.

З точки зору розробки конкретних планів проведення внутрішніх реформ в Австрії, найактивніше підтримував Краліка історик і державний діяч М. Мейр. У зміцненні Дунайської монархії за рахунок німецтва він бачив важливий фактор розвитку західноєвропейської християнської культури. Наприкінці грудня 1916 р. Мейр опублікував статтю «Внутрішньополітичні питання в Австрії після війни», де звернув увагу на необхідність сприяння буржуазним німецьким партіям і тісним зв'язкам з Німецькою імперією, введення «особливого становища» (*Sonderstellung*) для Галичини та Буковини, німецької мови як державної для національно змішаних областей, а також конституційних змін, які були життєво важливими і необхідними.

Мейр виступав за активну політику Австрії в південно-східному напрямі. Він виходив з того, що на долю Габсбурзької монархії після війни випаде велика місія на Балканському півострові, а тому розглядав цей регіон як дуже важливий з точки зору торгових шляхів і проникнення в район Чорного та Егейського морів. Своєрідним апогеєм балканської політики мало стати встановлення контролю над прямою залізничною лінією Белград – Салоніки, в результаті чого Австрія не тільки контролюватиме цю територію, але й одержить найкоротший шлях від центру монархії до Середземного моря. Він писав: «Важливим опорним пунктом у цьому напрямі є Сараєво і звичайно Белград... Російські форпости Сербія і Чорногорія мусять віддалитися від південних воріт монархії. Така ціна сучасної великої світової

¹² Kralik R.v. *Die Entscheidung im Weltkrieg. Drei Reden*. Wien: Adolf Holzhausen, 1914. S. 10.

війни для Австрії». У зв'язку з цим Мейр підтримував пангерманські середньоевропейські плани XIX століття і виступав за тісний митний союз між Австрійською та Німецькою імперіями. Він вважав, що коли між Німеччиною і Дунайською монархією встановляться тісні економічні зв'язки, то до такої Міттельєвропи приєднаються Румунія і Болгарія на Балканах. Це створить особливо сприятливі умови і міцний фундамент для «світової політики» центральноєвропейських великих держав. Австро-Угорщина зможе використати Балкани як міст «для культурного і господарського підкорення країн Малої Азії, Сирії та Месопотамії».

Загалом представники католицько-консервативного напрямку дотримувалися думки про створення такої Міттельєвропи, яка стала б відновленою Священною Римською імперією, базою для проведення німецтвом своєї релігійної і культурної місії, сприяла послабленню слов'янських впливів у Центрально-Східній Європі і поступовому витісненню звідти слов'янства німецьким етнічним елементом. Тому Першу світову війну, не дивлячись на укладені мирні договори, вони розглядали як свого роду проміжний рубіж «у великій культурній боротьбі між центральноєвропейською ідеалістичною культурою і особливим матеріалістичним напрямом»¹³, між німецькими і слов'янськими ідеями та етнічними впливами у центрі й на сході Європи.

Дуже близькими до ідей прихильників католицько-консервативної течії були погляди на майбутнє Австро-Угорської імперії, яких дотримувався відомий історик і публіцист Генріх Фрідюнг. Він ще у 70–80-х роках XIX ст. брав активну участь у національному русі австрійських німців, зокрема у створенні Німецького шкільного союзу, Німецької народної партії та підготовці Лінцької програми 1882 р. Уже з того часу Фрідюнг дотримувався думки про необхідність створення Міттельєвропи як великого політичного і господарського блоку німецьких земель на основі укладення митного союзу. Цей блок «складатиме фронт проти Сходу і Заходу», перш за все проти Росії та Англії. Ще в 1877 р. він також проектував можливість включення країн Балканського півострова до цього «центральноєвропейського альянсу»¹⁴.

Найповніше плани тісного зближення між Австрією та Німеччиною були викладені Фрідюнгом під час Першої світової війни у пропагандистській праці «Меморандум по Німеччині-Австрії» (опублікована як рукопис у 1915 р. в Лейпцигу). Фактично це була доповідна записка групи австрійських пангерманців про необхідність укладення тісного господарсько-політичного союзу між Дунайською монархією і Німецькою імперією. До цієї групи належали, зокрема, відомий письменник, у майбутньому перший союзний президент Австрійської республіки д-р Міхаель Гайніш, професори Віденського університету Євген фон Філіпович і Ганс Юберсбергер. Зауважимо, що не всі вони поділяли середньоевропейські плани Фрідюнга. Так, для професора Філіповича центральним пунктом був тільки господарський

¹³ Kralik R.V. *Geschichte des Völkerkrieges*. Graz: [Universitätsbuchdr. u.] Verlbh. «Styria», 1923. S. V.

¹⁴ Friedjung H. *Der Ausgleich mit Ungarn*. Leipzig, 1877. S. 82.

і митний союз між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною¹⁵.

Меморандум проголошував головною метою укладення всебічного союзу з кайзерівською Німеччиною, який, на думку його авторів, зміг би забезпечити на майбутнє стабільне становище і цілісність Австро-Угорщини. Водночас передбачався митний союз обох імперій. Далі визначалося, що центральноєвропейський союз укладався терміном на 25 років, тобто на час дії митного і торгового договору, який повинні були розглянути і затвердити парламенти в Берліні, Відні та Будапешті¹⁶.

Фрідюнг і його однодумці сподівалися, що Австрія за допомогою тісних зв'язків з Німеччиною подолає господарські та фінансові труднощі, а також отримає велику користь від розширення своєї участі як центральноєвропейська імперія у світовій торгівлі.

Ще одним кардинальним досягненням внутрішнього характеру, чому сприятиме створення Міттельєвропи, стало врегулювання національного питання, особливо заспокоєння чеського національного руху та рухів інших слов'янських народів. Габсбурзька монархія розглядалася як простір для розвитку всіх народів при збереженні сильної імперської влади, у віданні якої мали залишатися зовнішня політика, торгівля, армія і флот. У меморандумі передбачалося, що в результаті війни російсько-українські землі відійдуть до Австрії і об'єднаються зі Східною Галичиною, при можливому наданні їм «особливого становища» (*Sonderstellung*), тобто культурно-національної автономії, або ж створення «австрійської України» чи так званого «коронного краю» (*osterreichisches Kronland*) з особливим державно-правовим статусом¹⁷.

Обґрунтовуючи основні положення свого «Меморандуму» Фрідюнг і його прибічники виходили з того, що світ уже поділений на сфери впливу між великими державами, і залишилася тільки Серединна Європа. Саме цей простір повинні використати Австро-Угорщина і Німецька імперія для зміцнення своїх позицій у світі та впливу на міжнародну політику. Однак концепція Фрідюнга не була підтримана Австрією. До його середньоєвропейських планів скептично поставилися як у Відні, так і в Будапешті.

Загалом всі плани, які розроблялися австрійською суспільно-політичною думкою щодо врятування дуалістичної Дунайської монархії, у тому числі різні проекти створення Серединної Європи, виявилися або нежиттєздатними, сповненими романтизмом і ностальгією за «золотою добою» в історії Австрійської імперії, або запізними. У пошуках адекватної відповіді численним австрійським (а також німецьким) схемам «Серединної Європи» у західних столицях особливу увагу надавали складним етнічним і національним проблемам регіону, сфокусованим в Австро-Угорщині. Саме

¹⁵ Philippovicz E.v. *Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn*. Leipzig, 1915.

¹⁶ Friedjung H. *Denkschrift aus Deutsch-Österreich*. Leipzig, 1915 (Manuscript). S. 73.

¹⁷ *Ibid.* S. 84–85.

з врахуванням дезінтеграційних процесів у Дунайській монархії, особливо в останні роки світового конфлікту, розроблялися основи стратегії і тактики країн Антанти і США у Центральній та Південно-Східній Європі. Важливе значення надавалося також укладенню сепаратного миру з Віднем.

Наслідком стало проголошення і конституювання низки нових незалежних держав, які утворилися в результаті геополітичних змін, ініційованих підсумками Першої світової війни і розпадом великих імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. Водночас, незважаючи на крах австрійсько-німецьких центральноєвропейських планів і здобуття після Першої світової війни незалежності народами Центрально-Східної Європи, не втратили своєї актуальності та ваги проблеми подальшого розвитку інтеграційних процесів на території Європи. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин у міжвоєнний період.

Література.

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, 1888, оп. 470, спр. 10.

АВПРИ, 1889, оп. 470, спр. 92.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 4, оп. 18, од. зб. 430.

ДАЗО, ф. 4, оп. 18, од. зб. 1112.

ДАЗО, ф. 10, оп. 15, од. зб. 345.

Országos Levéltár (OL) Miniszter Elnöki (ME) K-26-1867-156 (3 csomó).

OL ME K-26-1868-420 (1449).

OL BM Elnöki iratok. K-148-1867-1443 (42-97).

OL BM Elnöki iratok. K-148-1870-2202.

OL BM Elnöki iratok. K-148-1870-2968.

OL BM K-149-1878, 2 tétel.

OL BM K-149-1886 6 tétel.

OL ME 1903-XVI-79 (3047) 1902.

Magyar Törvénytár: 1836-1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896.

Az 1865-dik Országgyűlés képviselőházának naplója. 4 köt. Pest, 1867.

Országgyűlés főrendi házának naplója. Pest, 1869.

Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. IV köt. 1896. Bp., 1897.

Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam. XX köt. Bp., 1913.

„Свет”. Ужгород, 30 ноября (12 декабря) 1869. ч. 46.

Emlék – album az ungvári kir. gör. kath. énekes – tanítóképezete 100 éves fennállásának jubileumára 1893-94 tanévre. Ungvárott, 1894.

Адольф Иванович Добрянский. Несколько слов о желаниях угорско-русского народа. В Ведне, 1861.

Де-Воллан Г.А. Мадьяры и национальная борьба в Венгрии. Спб., 1877.

Mayer Maria. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. 1860-1910. Bp., 1977.

Народи і території Центрально-Східної Європи в Австрійських Mitteleuropa...

Gőnczi Andrea. A máramarosi szkizmaper. Kárpátalja. Társadalmi tanulmányok.

Budapest – Beregszász, 2005.

Tibád Antal. Román kérdés és a magyar nemzetiségi politika. Bp., 1894.

Полковник Михайло Колодзінський

Mykola Vehesh / Микола Вегеш

Полковник Михайло Колодзінський. У статті на основі значної кількості мемуарної та наукової літератури зроблена спроба комплексного і об'єктивного висвітлення життєвого шляху одного з найрадикальніших представників українського інтегрального націоналізму першої половини ХХ століття Михайла Колодзінського. Автор простежує основні віхи в житті людини, яка з юнацьких років стала переконаним революціонером, активним членом заборонених у тодішній Польщі підпільних організацій Українське Військове Об'єднання, а згодом Організація Українських Націоналістів. М. Колодзінський («Кум», «Бурун», «Мішко», «Генерал», «М. Буджак», «Гузар») неодноразово ризикував своїм життям, беручи участь в антипольських акціях, за що кілька разів був заарештований та ув'язнений. Автор доводить, що М. Колодзінський був не тільки націоналістом-практиком, але й одним із найвідоміших українських військових теоретиків 20-30-х років. Про це свідчать його ґрунтовні геополітичні наукові розвідки «Воєнна доктрина українських націоналістів», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Залізнична комунікація в СРСР» тощо. У статті розвінчується міф, який народився в радянській історіографії, нібито-то українські націоналісти вірно служили Гітлеру і нацистам. Аналізуючи «Воєнну доктрину українських націоналістів» М. Колодзінського, йдеться про засудження автором загарбницьких планів керівника Третього рейху відносно майбутньої долі України. Під псевдонімом «Гузар» М. Колодзінський одним із перших з'явився на Закарпатті, де в значній мірі спричинився до формування боездатних відділів Організації Народної Оборони «Карпатська Січ», очоливши згодом генеральний штаб збройних сил Карпатської України. Він не покинув поле бою навіть тоді, коли всім було зрозуміло, що молода Карпато-Українська держава не в змозі зупинити війська гортистської Угорщини. Автор детально простежує останні дні життя і героїську смерть полковника М. Колодзінського, порушують питання про належне, хоч і запізнILE у часі, вшанування цієї визначної особистості на загальнодержавному рівні.

Colonelul Mykhailo Kolodzinski. Articolul, bazat pe o cantitate semnificativă de memorii și literatură științifică, încearcă să acopere în mod cuprinzător și obiectiv viața unuia dintre cei mai radicali reprezentanți ai naționalismului integral ucrainean din prima jumătate a secolului al XX-lea, Mykhailo Kolodzinsky. Autorul studiază principalele etape din viața

unui om care din tinerețe a devenit un revoluționar convins, membru activ al organizațiilor clandestine interzise în Polonia în acea vreme, Asociația Militară Ucraineană și, mai târziu, Organizația Naționaliștilor Ucraineni. M. Kolodzinsky („Kum”, „Burun”, „Mishko”, „General”, „M. Budzhak”, „Huzar”) și-a riscat în mod repetat viața participând la acțiuni anti-poloneze, pentru care a fost arestat de mai multe ori și încarcerat. Autorul demonstrează că M. Kolodzinsky a fost nu doar un practician naționalist, ci și unul dintre cei mai renumiți teoreticieni militari ucraineni din anii 1920 și 1930. Acest lucru este demonstrat de cercetările sale științifice geopolitice aprofundate „Doctrina militară a naționaliștilor ucraineni”, „Semnificația militară și poziția strategică a Transcarpatiei”, „Comunicația feroviară în URSS” etc. Articolul dezvăluie mitul care s-a născut în istoriografia sovietică, potrivit căruia naționaliștii ucraineni i-ar fi servit cu fidelitate pe Hitler și pe naziști. Analizând „Doctrina militară a naționaliștilor ucraineni” de M. Kolodzinsky, este vorba faptul că autorul condamnă planurile de agresiune ale liderului celui de-al Treilea Reich cu privire la soarta viitoare a Ucrainei. Sub pseudonimul „Huzar”, M. Kolodzinsky a fost unul dintre primii care au apărut în Transcarpatia, unde a contribuit în mare măsură la formarea unităților pregătite pentru luptă ale Organizației Populare de „Apărare „Sich Carpatică”, conducând ulterior Statul Major al Forțelor Armate din Ucraina Carpatică. El n-a părăsit câmpul de luptă nici atunci când era clar pentru toată lumea că tânărul stat Ucraina Carpatică nu era în stare să oprească trupele hortiste ale Ungariei. Autorul urmărește în detaliu ultimele zile de viață și moartea eroică a colonelului M. Kolodzinsky, prezentând în mod corect adevărul, onorând această figură proeminentă la nivel național.

Colonel Mykhaylo Kolodzinsky. The article, based on a large amount of memoirs and scientific literature, attempts to comprehensively and objectively cover the life of one of the most radical representatives of Ukrainian integral nationalism of the first half of the twentieth century, Mykhailo Kolodzinsky. The authors trace the main milestones in the life of a man who from a young age became a staunch revolutionary, an active member of the underground organizations banned in Poland of that time – the Ukrainian Military Association, and later the Organization of Ukrainian Nationalists. M. Kolodzinsky (“Kum”, “Burun”, “Mishko”, “General”, “M. Budzhak”, “Huzar”) repeatedly risked his life by participating in anti-Polish actions, for which he was arrested and imprisoned several times. The authors argue that M. Kolodzinsky was not only a nationalist-practitioner, but also one of the most famous Ukrainian military theorists of the 1920s and 1930s. This is evidenced by his thorough geopolitical scientific researches “Military Doctrine of Ukrainian Nationalists”, “Military Significance and Strategic Position of Transcarpathia”, “Railway Communication in the USSR”, etc. The article debunks the myth that was born in Soviet historiography, that Ukrainian nationalists served Hitler and the Nazis faithfully. Analyzing M. Kolodzinsky’s “Military Doctrine of Ukrainian Nationalists”, the authors argue that its author strongly condemned the aggressive plans of the leader of the Third Reich regarding the future fate of Ukraine. Under the pseudonym

“Huzar”, M. Kolodzinsky was one of the first to appear in Transcarpathia, where he significantly contributed to the formation of combat-ready units of the People’s Defense Organization “Carpathian Sich”, later heading the General Staff of the Armed Forces of Carpathian Ukraine. He did not leave the battlefield even when it was clear to everyone that the young Carpatho-Ukrainian state was unable to stop the troops of Horthy’s Hungary. The authors trace in detail the last days of life and the heroic death of Colonel M. Kolodzinsky, raise the question of proper, albeit belated in time, honoring of this prominent figure at the national level.

Ключові слова: *Карпатська Україна, Августин Волошин, Карпатська Січ, ОУН, УВО, воєнна доктрина, геополітика, український націоналізм, державотворчі процеси.*

Cuvinte cheie: *Ucraina Carpatică, Augustin Voloșin, Sich Carpatică, OUN, UVO, doctrină militară, geopolitică, naționalism ucrainean, procese de formare statală.*

Keywords: *Carpathian Ukraine, Avgustyn Voloshyn, Carpathian Sich, OUN, UVO, military doctrine, geopolitics, Ukrainian nationalism, state-building processes.*

Хоча, на перший погляд, М. Колодзінському присвячено чимало статей, проте фактичний матеріал, який міститься в них, є далеко не повним. Окремі епізоди з життя і діяльності полковника Гузара, як правило, повторюються, переходять із публікації в публікацію. Це, на нашу думку, зумовлено кількома факторами: по-перше, М. Колодзінський завжди дотримувався суворої конспірації, щоб не видати себе (чимало очевидців знали його винятково за псевдонімами); по-друге, він був надзвичайно скромною людиною і, як писали сучасники, «більше слухав, а менше говорив». Можливо саме тому його прізвище ні разу не згадувалося в нотах протесту польського посла, який постійно вимагав від Чехословаччини негайної видачі членів ОУН, що перебували на теренах Карпатської України.

Окремі аспекти життєвого шляху М. Колодзінського висвітлені в публікаціях його сучасників М. Бажанського¹, Я. Гайваса², Л. Гірняка³, В. Гренджі-Донського⁴, М. Капустянського⁵, А. Кущинського⁶, С. Ленкавського⁷,

¹ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.

² Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.

³ Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.

⁴ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.

⁵ Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 97-106.

⁶ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981. 224 с.

⁷ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.

В. Стахіва⁸, І. Стебельського⁹, В. Филоновича¹⁰, Ю. Химинця¹¹. Особливої уваги заслуговують спогади С. Єфремова, які свого часу ввів до наукового обігу відомий словацький дослідник М. Мушинка¹². Саме завдяки їм ми дізнаємося про безліч фактів із життя й діяльності М. Колодзінського протягом 14-15 березня 1939 р. Рідкісні свідчення містяться в спогадах І. Попович-Крамарчук про його молоді роки¹³. П. Мірчук¹⁴ і З. Книш¹⁵ висвітлили життєпис М. Колодзінського через призму історії УВО-ОУН. Найбільш ґрунтовним нарисом про полковника Гузара, опублікованим у діаспорі, є стаття В. Яшана, яка кілька разів перевидавалася¹⁶. Цікавилися постаттю М. Колодзінського також сучасні українські історики О. Зайцев¹⁷, С. Лісіна¹⁸, В. Федина¹⁹,

⁸ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з нової історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10; Стахів В. П. Сім років українсько-японських взаємин. 1934-41 (Розділи з книжки спогадів «Силуети постатей і фрагменти подій»). *До зброї*. Журнал військово-політичної думки. 1955. Випуск 26 (39). С. 19-22.

⁹ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. 368 с.

¹⁰ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. 100 с.

¹¹ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.

¹² Єфремов С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.

¹³ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 655-658.

¹⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.

¹⁵ Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. 471 с.; Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто: Срібна Сурма. 431 с.; Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. 208 с.

¹⁶ Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 1-2 (64-65). С. 11-17; Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 3-4 (66-67). С. 24-29; Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632-654.

¹⁷ Зайцев О. Михайло Колодзінський: життя і думки революціонера-націоналіста. *«І слова стали чином живим...»*. Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / Відповідальний редактор О. Стасюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. С. 7-30; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 483 с.

¹⁸ Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 139-145; Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН 1929-1939 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2006. С. 139-145.

¹⁹ Федина В. Михайло Колодзінський (1902-1939). *Карпатська Україна. Документи і матері-*

В. Худанич²⁰, М. Чернопиский²¹. Оригінальним підходом до висвітлення військово-політичної діяльності М. Колодзінського відзначаються наукові розвідки О. Пагірі²² і М. Посівнича²³. Постать полковника Гузара знайшла відображення на сторінках різноманітних енциклопедичних видань²⁴. О. Зайцев²⁵,

али. *Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381-386; Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7 Ужгород, 2001. С.223–241; Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С.93–96.

²⁰ Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С.19–25.

²¹ Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. Березіль. 2000. №5–6. С.146–153; Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 97-101.

²² Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8-19; Пагіря О. Карпатська Січ: військово формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. 152 с.: іл.

²³ Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271; Посівнич М. Закарпаття в концепціях ОУН у 1937-1938 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Випуск 2. С. 173-178; Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. Енциклопедія Сучасної України: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.). К., 2014. С. 68; Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 398-408; Посівнич М. Р. Військово-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках. Львів: Афіша, 2010. 368 с.; Посівнич М. Р. Формування військової доктрини ОУН (1938-1939). *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 2003. Збірник 1. С. 34-44; Посівнич М. Участь членів ОУН у Карпатській Січі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Випуск 27. С. 240-252.

²⁴ Колодзінський Михайло (1902-39). *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина / Головний редактор В. Кубійович. Т. 3. Париж – Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1959. С. 1083; Колодзінський Михайло. Довідник з історії України (А – Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 330; Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. Енциклопедія Сучасної України: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.). К., 2014. С. 68; Прилуцький В. Колодзінський Михайло. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 202-203; Федака С. Колодзінський-Гузар Михайло. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2007. С. 456.

²⁵ Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2014. № 20. С. 245-256.

В. Кримінський²⁶, В. Рог²⁷, О. Кучерук²⁸ і О. Баган здійснили ґрунтовний аналіз головної геополітичної праці М. Колодзінського «Воєнна доктрина українських націоналістів». Останній справедливо відзначив, що «студія М. Колодзінського (автор вважає, що саме так треба писати його прізвище – Авт.) була своєрідним синтезом військово-геополітичних ідей українського вольового націоналізму міжвоєнної доби, вона відзначалася особливим духом експансіонізму, віри в перемогу націоналізму як світогляду й ідеології, що витворюють новий морально-психологічний простір у світовій історії»²⁹. О. Погібко справедливо відзначав: «Що стосується Воєнної доктрини України, серед перших спроб викладення системного погляду слід виділити наукову працю одного з діячів національного руху минулого століття М. Колодзінського. Зокрема, М. Колодзінський підкреслює, що дати точне визначення воєнної доктрини так само важко, як наприклад, дати визначення права»³⁰.

Метою цієї наукової розвідки є комплексне висвітлення життєвого шляху і військово-політичної діяльності М. Колодзінського як активного діяча УВО-ОУН, автора низки геополітичних досліджень кінця 30-х років та одного з організаторів і керівників збройних сил Карпатської України.

Михайло Франьович Колодзінський народився 26 липня 1902 р. в селі Поточиськах Городенківського повіту на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська область) в римо-католицькій родині Франка (Франя) Колодзінського і Олени (Марії) Буджак. Ставши професійним революціонером, М. Колодзінський буде використовувати різноманітні псевдоніми («Кум», «Бурун», «Мішко», «Генерал», «Гузар»), одним із яких буде «М. Буджак» на честь своєї матері. «Батькова лінія йшла, мабуть, із зайшлої зукраїнізованої шляхти, материнська – з корінних покутян. – писав один із дослідників М. Колодзінського М. Чорнопиский. – Батько після гасіння пожежі у селі помер від запалення легень десь 1929 року, а мати в 1948 році. Михайло мав старшу сестру Марію (в одруженні Федак), молодшу Ганну (була неодружена, пішла в черниці) та Настю, яка померла молодою 1916 р. під час воєнної евакуації (під час Першої світової війни – Авт.) в с. Глушкові біля Городенки»³¹. «Роди-

²⁶ Кримінський В. Аналіз світогляду радикального крила членів ОУН через призму «воєнної доктрини» Михайла Колодзінського. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 51-61.

²⁷ Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8.

²⁸ Кучерук О. Рико Ярий – загадка ОУН. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2005. С. 174-175.

²⁹ Баган О. Нове видання з історії ідеології та геостратегії українського вольового націоналізму. Рецензія на монографію: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ, 2019. 287 с. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (44). С. 332.

³⁰ Погібко О. І. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави. *Прикарпатський юридичний збірник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 18.

³¹ Чорнопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної науко-

ну Колодзінських дуже шанували й цінили в домі мого діда, – пригадувала І. Попович-Крамарчук, – і пам'ятаю, – це була, мабуть, єдина родина в селі, куди наша бабуня йдучи, брала нас, онуків, зі собою. Усміхнена Франчиха привітно виходила до нас із решетом грушок чи горіхів, а з-за вугла хати чи стодоли заглядав старший за нас – теж ще дитина, Михайло, що дома звали його Мішко (теж один із псевдонімів М. Колодзінського – Авт.). Він частенько забігав на те прекрасне тоді Поточиське приходство. І я можу з певністю твердити, що свою релігійність виніс Мішко з родинної хати, під незаперечним впливом мого діда, о. Стефана Макогонського – тодішнього пароха Поточиськ і декана Городенського, людини непересічних високих релігійних і моральних вартостей, який упродовж тридцяти років взірцево провадив церкву і парохію»³².

Хоча директор поточиської школи вважав родину Колодзінських польською, вдома говорили винятково по-українськи. Батьки Михайла активно підтримали ініціативу місцевого вчителя Олекси Іваночка щодо спорудження в селі пам'ятника Івану Франкові. Один із біографів М. Колодзінського писав: «Коли виявилось, що польська влада не дасть на це дозволу, то поточиські селяни завзялися і впродовж однієї ночі поставили пам'ятник. Влада мусіла погодитись з доконаним фактом. В цьому ділі брав участь і молодий Михайло Колодзінський»³³. Про українські погляди М. Колодзінського розповідав син його сестри Марії Федак Володимир Петрович, який ріс і виховувався при Михайловій матері: «одного разу директор місцевої школи влаштував у читальні зібрання до якоїсь okazji польської держави і виголосив на тому зібранні промову, у якій обґрунтовував право поляків володіти «східними кросами» як нібито історично польськими. Михайло тут же спростував фальшиві тези прислужника окупантів, а коли кинулась схопити його поліція, публіка прикрила сміливця і допомогла йому вислизнути»³⁴.

До речі, невдало завершився для нього вступ до польської гімназії в Коломиї. Причина невдачі на іспиті полягала в слабкості знань із поль-

вої конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 98-99.

³² Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 656.

³³ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632.

³⁴ Чернописський М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 99. Також див.: Чернописський М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. Березіль. 2000. №5–6. С.146–153.

ської мови. Довелося спочатку завершити чотири класи навчання в городенківській українській гімназії, удосконаливши свої знання польської мови, і лише в 1922 р. перейти до Коломиї. Навчався добре, до того ж брав активну участь у складі місцевої футбольної команди «Хортиця». У липні 1924 р. М. Колодзінський успішно склав іспит, одержавши атестат про закінчення гімназії. На початку 20-х років він став членом «Пласту» (перебував у відділах у Коломиї, Львові та Празі)³⁵.

Варто погодитись із твердженням В. Яшана, що навчаючись у коломиїській гімназії, М. Колодзінський «зачитувався у війсьній літературі, пристрасно студіюючи життя й діла великих полководців»³⁶. У цьому легко переконатися, коли аналізувати бібліографічний апарат його наукових праць, зокрема «Военної доктрини українських націоналістів». На сторінках цієї фундаментальної праці натрапляємо на згадки про Людовіка XI Розсудливого, французького короля Карла VIII, короля Арагону, Валенсії, Сардинії та Наварри Фердинанда, Карла V Габсбурга, Густава II Адольфа. М. Колодзінський ґрунтовно опрацював військову спадщину Г. Мольтке, А. Шліффена і особливо знамениту працю «Про війну» К. Клаузевіца. Давньоруських князів Олега, Ігоря, Святослава та Володимира Мономаха М. Колодзінський вивчав на основі стародавніх джерел, зокрема праці Л. Диякона. В історії запорізького козацтва майбутній дослідник особливо захоплювався діяльністю Богдана Хмельницького, Івана Богуна та Івана Мазепи. Будучи вченим-аналітиком, він об'єктивно і всебічно аналізував події національно-визвольних змагань 1917-1920-х років, давав оцінку УНР і ЗУНР, УГА. Вивчав він також військове мистецтво Червоної армії, знав імена М. Тухачевського, К. Ворошилова, В. Блюхера, бо «ворогів треба знати». Захоплювався Наполеоном Бонапартом як військовим стратегом. Ці знання, багато з яких він почерпнув ще з гімназії, пізніше знадобилися М. Колодзінському під час роботи над своїми науковими розвідками.

Восени 1924 р. М. Колодзінський проходив військову службу спочатку в кінній артилерії, а згодом у польській піхоті. Після рекрутського вишколу його перевели до старшинської школи, яку він закінчив з надзвичайно хорошими показниками. Один з біографів відзначав, що Колодзінський «любив військо, його порядок і дисципліну. Він залюбки чистив зброю, дбав про одяг і весь зовнішній вигляд. Військові обов'язки виконував солідно і завзято студіював військові підручники. Але на пропозицію залишитися в польському війську не погодився»³⁷. Більш конкретно, на основі матеріалів

³⁵ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: війсьній теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 399.

³⁶ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 633.

³⁷ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної

Державного архіву Львівської області, перебування М. Колодзінського в польській армії висвітлив М. Посівнич: «Після рекрутської підготовки зарахований у старшинську школу в Острові-Коморові, яку закінчив у ранзі підхорунжого (5.01-10.07.1925) та повернувся у 21-й полк. З 30.09.1925 по 2.09.1926 р. перебував у відпустці за станом здоров'я. Звільнений у запас 2.01.1927 р. та приписаний до 68-го піхотного полку у Вжесні, з яким провів військові маневри 21.07-14.09.1929 р.»³⁸.

Навчання на правничому факультеті Львівського університету (поступив у жовтні 1928 р.) співпало зі вступом М. Колодзінського до Української Військової Організації (УВО), а згодом Організації Українських Націоналістів (ОУН). За участь у нелегальній УВО його п'ять разів заарештовували й ув'язнювали (загалом просидів близько трьох років). Цей факт дав підставу М. Посівничу стверджувати, що М. Колодзінський провчився 5 семестрів³⁹. В. Яшан притримується думки, що він все ж закінчив університет. Якби там не було, маємо всі підстави стверджувати, що М. Колодзінський володів глибокими знаннями з історії, геополітики, теорії й практики сучасного йому військового мистецтва. До того ж він вільно володів багатьма іноземними мовами. Відомий факт, що автор «Военної доктрини українських націоналістів» планував перекласти на українську мову працю К. Клаузевіца «Про війну».

У полі зору польської поліції М. Колодзінський опинився під час подій 1 листопада 1928 р. (хоча польські агенти за ним стежили ще раніше), коли у Львові відзначали десятиріччя Листопадового повстання 1918 р. Цю подію яскраво описав один з його друзів З. Книш – майбутній відомий історик націоналістичного руху: «Ще до кінця панахиди зібраний на площі народ побачив, як над його головами з церкви св. Юра залопотів великий жовто-блакитний прапор з вишитими на ньому чорними буквами УВО. Вивісили його два члени Української Військової Організації, Михайло Колодзінський та О. Т. Тільки прогомоніли останні слова проповіді священика о. Яценкова, коли на балконі св. Юра з'явився цивільний бесідник і палко почав промовляти до народу. Маса немов окам'яніла, стало тихо, кожне слово чітко відлунювало і доносилося до найдальших рядів зібраних людей. Багато впали навколішки і шепотіли слова молитви. Незнайомий промовляв коротко й гаряче, візавши приявних засвідчити перед світом, що Львів був, є і завжди буде український. Звідкись узялися впорядчики, що почали уставляти людей походом у напрямі середмістя. Похід рушив вулицею Міцкевича вниз. Коли дійшов до будинку дирекції залізниць, дорогу заступила йому кінна й піша поліція, зібрана задалегідь і розставлена по бічних

колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 634.

³⁸ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: війнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 399.

³⁹ Там само.

вулицях довкола комплексу забудовань св. Юра. Якийсь комісар, вимахуючи шаблею, кричав до людей, щоб розходилися. Ніхто не зважав на нього, людський потік роздвоївся, двома своїми раменами обминув комісаря з групкою поліцистів і поплив далі, тягнучи його за собою. Далися чути співи «Ще не вмерла Україна» та «Гей, у лузі червона калина». Тоді з бічної вулиці вилетів більший відділ кінної поліції і сильно напер на чоло демонстративного походу, витискаючи його вгору вулиці, назад на площу св. Юра. Зі всіх сторін піднявся несамовитий крик і вереск. Кричали поліцаї, гуділа юрба, а на дерева Єзуїтського Городу повилазили малі гімназисти й інші хлопчаки, кишені мали випхані камінням, жбурляли його на поліцію і на все горло верещали: «Смерть ляхам! Ганьба поліції!». Зібрана на площі св. Юра густа юрба тиснула на передніх учасників походу, що не мали куди подітися: з одного боку б'є поліція, з другого не пускає десятитисячна маса народу. Затріскотіли стріли: спершу один, другий, далі кільканадцять і потім цілі сальви. Ніхто не знав, хто до кого стріляє, всі думали, що це поліція відкрила вогонь по демонстрантах. Розшаліла з жаху і гніву юрба заколихалася, як море: одні кинулися в розтіч, другі з ненависною люття ринули голірuch на поліцаїв. Настало нечуване пекло...»⁴⁰. В цій та інших аналогічних ситуаціях М. Колодзінський почувався «як риба у воді». Це була його, радикального націоналіста, стихія. Тоді йому пощастило уникнути арешту.

Перший Конгрес Українських Націоналістів у 1929 р. присвятив багато уваги військовим справам. «Військову Референтуру доручено мені. – пригадував М. Капустянський. – Я для своєї військової діяльності одержував широку базу суспільно-політичної організації і можливість плекання молодих військових кадрів у широкому масштабі... Одним з моїх перших завдань було організувати Військову Референтуру (Штаб), яка мала бути керівним ядром військової галузі розлогого дерева Організації, яка мала свої крайові ексекутиви, в яких були також військові референтури під кермою військових старшин»⁴¹. З ініціативи М. Капустянського були створені три осередки штабу – в Австрії, Голландії та Франції. На першій конференції ОУН, що відбулася в Академічному Домі у Львові в першій половині лютого 1929 р., було прийнято рішення запропонувати Голові Проводу ОУН Є. Коновальцю призначити першим крайовим провідником Богдана Кравціва. До Крайової Екзекутиви ОУН також увійшли Зенон Пеленський – заступник Крайового Провідника і політичний референт; Степан Охримович – організаційний референт; Зенон Коссак – бойовий референт; Степан Ленкавський – ідеологічний референт; Михайло Колодзінський – референт військового вишколу;

⁴⁰ Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. С. 229-230.

⁴¹ Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 98.

Іван Габрусевич – керівник підреферентури юнацтва⁴². 7 вересня М. Колодзінський взяв участь у замаху на «Східні Торги» (торговельно-промислова виставка, яка проходила у Львові – Авт.). Під час виставки пролунали три вибухи, від яких постраждали дві особи. У Львові почалися арешти підозрюваних членів ОУН, які могли бути причетні до цієї акції. М. Колодзінський, щоб уникнути такої участі, вирішив перечекаати в рідному селі. Уже згадувана нами вище І. Попович-Крамарчук пригадувала про нетривале його перебування в Городенці: «Восени, 21 вересня, був празник в Городниці, і Мішко, приїхавши саме тоді зі Львова додому, прийшов, як звичайно, до нас. І бачу його як нині – стояв у їдальні біля шафи, якийсь стриманий, стрункий з блискучими, чорними, очима, – з поглядом замріяним, але якимсь рішучим, – таким, що знає свою ціль... І подобався мені тоді Мішко. Мені стало його чомусь жаль... Я постановила бути для нього доброю. І в тому вечорі, як відбувались у нас товариські забави, а між ними й невідкличний тоді «монастир», – я рішила покликати Мішка. І не забуду цього ніколи! – Дослівно в тій самій хвилині в хаті склався рух і оторопіння: «... поліція обступила хату»... І пам'ятаю, як стояв Мішко скований у кухні (моя мама випросила час, щоб приготувати йому їжу) – я з обуренням наївно сварилась з поліцаями, що воно не чемно забирати нам гостя з хати... Вийшов спокійно, поважно, гідно...»⁴³.

Слідство провели доволі спішно, а 26 травня 1930 р. почався судовий процес, який тривав три тижні. Серед сімнадцяти підсудних був і «Михайло Колодзінський, літ 28, студент». Усі звинувачувані були притягнуті до кримінальної відповідальності за приналежність до нелегальної УВО, збирання зброї, саботажі й терор. М. Колодзінського також звинувачували «за вишкіл членів УВО». Зрозуміло, що він, як і переважна більшість його побратимів, все заперечував, навіть членство в УВО. Наведемо деякі фрагменти із його виступу на суді: «Михайло Колодзінський: до УВО не належав. Про ту організацію знаю з часописів. Знаю, до чого змагає УВО, а йде вона до своєї цілі шляхом культурно-освітньої праці між українським народом і шляхом збройного повстання, що тепер до уваги не береться... Прокурор: Хто ви є по політичних переконаннях? Колодзінський: Я націоналіст. На питання прокурора обвинувачений Михайло Колодзінський відповідає, що в програмі націоналістів є вироблення сильного характеру і сильної волі в людини, розбуджування і скріплювання національної свідомости в українському народі та вщиплювання в нього почуття єдности, щоб усі могли одноставно стати за святе діло, коли знову надійде 1917 або 1918 рік. Про збройне пов-

⁴² Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. С. 100.

⁴³ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 656-657.

стання проти окупантів українських земель між націоналістами тепер не говориться, бо воно в сьогоднішній політичній ситуації виключене. Органом націоналістів є «Розбудова Нації», котрий то журнал польська влада недавно заборонила доставляти поштою. Оборонець д-р. Старосольський: Чи ідея створення незалежної української держави спільна всім українським політичним угрупованням? Колодзінський: Всім, крім комуністів, бо в їхню державницьку програму не вірю. Обвинувачений зробив на присутніх своїми зізнаннями доволі корисне враження»⁴⁴.

Під час слідства підозрюваний Крушельницький зізнався, що М. Колодзінський був членом УВО та навіть належав до його «трійки». Проте суттєвих доказів його вини слідчі не виявили. На цьому акцентував його адвокат: «Щодо Михайла Колодзінського, то його ім'я висказав хтось у нещасливий мент. Він до цієї справи зовсім непричасний, він виказав своє алібі. Знаєте, панове, чим він займався, що сам заробляв на своє утримання, а в вільних хвилини посвячувався науці. Є виключене, щоб він належав до УВО. Я переконаний, що буду речником і прокурора, і трибуналу, коли проситиму вас, щоб ви звільнили Колодзінського. Панове! Судіть на підставі того, що було доказане. Коли кидатимете слово «так» або «ні», завжди тямте, що ви є тільки суддями і ваш вердикт мусить бути справедливий!»⁴⁵. М. Колодзінського суд оправдав і його звільнили.

На волі М. Колодзінський перебував до 17 січня 1932 р., коли знову був заарештований. За цей невеликий проміжок часу він устиг взяти участь у з'їзді, який організував Р. Ярий, та підготувати низку статей до часописів «Розбудова Нації» та «Сурма». Хоча жодна з його публікацій не була ним підписана, слідчі звинувачували М. Колодзінського за реферат, що був вміщений у «Розбудові Нації» на тему військового виховання. Можливо, авторство реферату слідчі встановили після того, як М. Колодзінський у Академічному домі прочитав доповідь «Націоналісти і військове виховання». Його також звинуватили у виданні під псевдонімом «М. Буджак» брошури «Польське повстання 1863», у якій автор, на думку слідчих, заохочував українців до революційної боротьби проти Польщі на зразок того, як це робили поляки під московською окупацією⁴⁶. До речі, на цей раз М. Колодзінський визнав своє членство в ОУН та авторство публікацій. В. Яшан, який вивчав матеріали цієї кримінальної справи, писав: «Коли предсідник трибуналу, мабуть суддя Ягодзінський, запитав Колодзінського, як він – римо-католик з виразним польським прізвиськом – може належати до української, до того таємної, революційної організації, яка послуговується терористичними актами, – він відповів, що віровизнання не встановлює національної приналежності. А коли той самий суддя звернув йому увагу, що ідеї, за які бореться ОУН, бу-

⁴⁴ Книш З. *Справа східних торгів у Львові*. Торонто: Срібна Сурма, 1965. С. 85-86.

⁴⁵ Книш З. *Справа східних торгів у Львові*. Торонто: Срібна Сурма, 1965. С. 141.

⁴⁶ Лісіна С. О. *Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський*. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 141.

дуть вимагати багато жертв, багато крові, Колодзінський відповів, що український народ не відступить від боротьби за своє право на вільне життя у своїй власній державі, хоч би то коштувало ріки крові, аж поки не досягне своєї мети»⁴⁷. Один з друзів М. Колодзінського А. Демо-Довгопільський (А. Дад) справедливо вважав, що завдяки своєму інтелектуальному рівню він піднімав авторитет націоналістичного руху навіть серед польської феміди: «Прокуратор схилив голову перед засудженим, висловлюючи, що він ніколи не сподівався, щоб ОУН мало так солідно підготованих військовиків. Він мав до цього часу таке враження, що члени ОУН це звичайні авантюристи, які кидаються з мотикою на сонце»⁴⁸. Вироком суду від 10 червня 1932 р. М. Колодзінського засуджено на рік, але згідно з амністією звільнено.

Над головною своєю працею М. Колодзінський працював у період між 1935 та 1937 рр., перебуваючи в еміграції (Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія). З окремих його листів відомо, що у написанні цієї книги був зацікавлений тодішній керівник ОУН Є. Коновалець, який просив «закапати рукави і підготувати Ваш реферат»⁴⁹. Аналогічне прохання висловив Я. Стецько: «Пропоную Вам опрацювати для нашого журналу реферат під назвою «Українська воєнна доктрина». До Вашої вступної праці на цю тему пересилаю Вам замітки, які читав пан Мудрий [псевдонім Є. Коновальця] і з ними згідний. До Вас належало б, крім історичної ретроспективи, дати і перспективу, базуючи нашу доктрину на тих завданнях, що їх ми ставимо перед Україною. Реферат Ваш має бути готовий до 1.VI. цього року [1938]»⁵⁰. Лист Я. Стецька датований 10 березня 1938 р., тобто за 7-8 днів до загибелі М. Колодзінського. На перший погляд може здатися, що полковник Гузар не встиг завершити книгу, однак таке твердження буде невірним. Відомо, що в рукописному варіанті книга розповсюджувалася серед членів ОУН, її переписували від руки й обговорювали. Доказом цього є спогади Я. Гайваса: «Коли я прибув до Відня, були в нас – і з Ярославом Барановським та іншими і на Ляндштрассе-Гавптштрассе – загальні балачки про неминучість скорої війни. Якийсь час після цього заговорили про підготовку повстання, причому гаряче дискутовано воєнну доктрину Михайла Колодзінського»⁵¹.

Перша частина праці М. Колодзінського «Українська воєнна доктрина» (В архіві книга зберігається під назвою «Воєнна доктрина українських

⁴⁷ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 636.

⁴⁸ Дад А. Чотири з тисячі: В двірччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 9.

⁴⁹ Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 109.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. С. 265.

націоналістів» – Авт.) була видана 1940 р. у Кракові, а 1957 р. перевидана в Торонто «Товариством колишніх вояків УПА». Інші частини праці, про що вже йшлося, поширювалися в рукописному вигляді серед членів ОУН і доля їх донедавна вважалася невідомою. Зараз праця зберігається в Центральному архіві УПА в Києві. Розділ «Національне повстання» з коментарями сучасного українського історика О. Зайцева опубліковано 2013 р. в журналі «Україна модерна». Повністю книга видана 2019 р. у київському видавництві «Основа». Її супроводжують передмови В. Рога і О. Куцина та ґрунтовна біографічна стаття М. Посівнича⁵².

Уже з першого розділу книги М. Колодзінського – «Проблема війни й воєнної доктрини в Україні й Європі в минулому» – видно, що її автор опрацював величезну кількість джерел, до аналізу яких підходив критично й об'єктивно. «Воєнна доктрина» М. Колодзінського цілком проникнута ідеєю незалежності. «Є щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність. – Стверджує автор. – Так, як Цезар, здобуваючи Галію, відкривав цілу Європу для римської культури й цивілізації, так наші націоналістичні революційні армії мають відкрити західноєвропейській культурі простір, що простягається на схід і південний схід від України. А промінюючим центром цієї культури буде Київ. І цю нашу культурну місію, започатковану й полишену в спадщину нам прадідами, мусимо взяти як один муж в основу воєнної доктрини українських націоналістів, бо це надає глибокого змісту нашій нинішній боротьбі й єднає нас з минулим, як теж надає ціль нашому існуванню на майбутнє»⁵³.

Змістовним у всіх відношеннях є «Історичний огляд української воєнної доктрини», який М. Колодзінський поділив на окремі етапи: княжі часи; козацькі часи; найновіші часи. До речі, запропонована автором періодизація дає нам змогу простежити українську історію через призму державотворення. На глибоке переконання М. Колодзінського «український народ має вроджені військові прикмети, які його окреслюють як народ войовників», а власне Україна «уявляла з себе в тому давньому часі воєнний табір і в цьому таборі виростали войовники, яких Олег, Ігор, Святослав та Мономах водили на підбій світу та Чорного моря»⁵⁴. Серед вищеназваних давньоруських князів М. Колодзінський особливо симпатизує саме Святославу, який, йдучи на ворога, любляв уживати вираз: «Іду на вас!». М. Колодзінський акцентує ще на одному висловлюванні Святослава, яке повністю поділяв: «За нашими військами завсіди була така слава, що без труду відбивали ми

⁵² Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8; Куцин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9-11; Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271.

⁵³ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 39.

⁵⁴ Там само. С. 40-41.

сусідні народи й без пролиття крові тримали в покорі цілі народи. Пропаде та слава, як тепер соромно уступимо перед греками. Від предків одержали ми мужність. Пригадаймо ж, яка непереможна була до цих часів наша сила й міцно биймося за своє спасіння. Це не наш звичай втікачами йти додому. Нам або жити з перемогою, або славно полягти, як слід хоробрим мужам»⁵⁵. Слова Святослава «поляжемо, а не осоромимо української землі, бо мертві не мають сорому» не просто слова, але й тверді переконання автора «Воєнної доктрини українських націоналістів». Майбутні події в Карпатській Україні це яскраво довели. Відповідаючи на вимогу угорського посла скласти карпатським січовикам зброю, М. Колодзінський рішуче заявив: «Ми не знаємо слова «капітуляція»... Ми складаємо найвиразніше свідoctво своєї органічної приналежності до української нації»⁵⁶.

Порівнюючи добу Святослава з часами визвольних змагань 1917-1920-х рр., М. Колодзінський писав: «Нам не можуть імпонувати малі армії, малі концепції й малі люди. Творити мусимо велике й захоплююче, відповідно до нашого історичного призначення. Перемога наша в руках Бога, але геройство наше в наших руках. Тільки під Крутами й Базаром гинули так, як Святослав Завойовник. Більшість відділів української армії не вмiла здобути на ту великість. До перемоги, як і до лицарської смерті, треба нам великого духа». Загалом оцінюючи військово-політичну діяльність київських князів, М. Колодзінський справедливо підсумував: «Завдяки воєнній силі Україна мала воєнну славу в Європі. Наші полки стрічалися в бою з греками, болгарами, уграми, поляками, литовцями та з різного роду степовими ордами. Бої йшли з різним щастям. Але наші князі мали в той час найбільшу державу в Європі й ніхто пізніше не виявив у нашій історії більшої експансії від них»⁵⁷.

Колись класик англійської геополітики Г. Макіндер визначив основні постулати у геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності в середовищі політиків: хто керує Східною Європою, той керує хартлендом (центр землі, серцевина суходолу – Авт.); хто керує хартлендом, той керує Світовим островом (включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном – Авт.); хто керує Світовим островом, той керує світом⁵⁸. М. Колодзінський чудово розумів усю важливість цієї класичної формули, коли стверджував: «Воєнна доктрина українських націоналістів не може забути про те, що кожна п'ядь української землі пересякла нашою кров'ю. Не потом, бо піт ллє і не вільник, але чистою кров'ю, пролитою в боротьбі... Це все затверджує за нами право на Схід Європи й усякі зазіхання на наші

⁵⁵ Там само. С. 42.

⁵⁶ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 62.

⁵⁷ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 45.

⁵⁸ Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 68.

землі з боку інших народів ми мусимо з обуренням відкинути»⁵⁹. Хоча головним ворогом України М. Колодзінський цілком аргументовано вважав більшовицьку Росію, проте він також рішуче засудив гітлерівську Німеччину: «Про територіальні апетити цієї держави в Східній Європі можна би не згадувати в военній доктрині, якщо би вони були тільки політичної натури. Однак Гітлер в «Майн кампф» пов'язує майже існування німецького народу зі здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядну справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експансивність Гітлера». А далі ще різкіше: «Бандити вони всі міжнародні, які хочуть з України зробити публічний дім, щоб могли провадити тут свої хижацькі плани. Звідки Гітлер дійшов до цього, щоби якраз Схід Європи вибрати для експансії німецького народу? Що його великий і ним обожнюваний народ вклав протягом віків у Схід Європи? Де ж були тоді німці, коли найбільша військова сила, яка коли-небудь була на землі, під проводом Бату-хана злягла на Східну Європу? Ціла середня Азія викинула з себе все, що мала войовничого, на підбій України. Наші предки не злякалися однак тієї повені диких орд. Київ не піддався без боротьби татарам. Ця оборона Києва гідна того, щоб поставити її на першому місці в світовій історії...»⁶⁰.

Хоча М. Колодзінський усвідомлював геополітичну роль Німеччини у тогочасній Європі, розумів, що з таким станом справ не можна не рахуватися, однак був прихильником самостійної державницької політики. «І Гітлер говорить, що Німеччина є матір всіх народів! – констатує автор. – Однак український народ мусить власними силами стати на ноги. Тому ми не можемо узалежнювати нашої майбутності й визвольної боротьби від європейської, чи то світової політики. Навпаки, ми своєю революційною активністю мусимо примусити світ достроюватися до нас. Хто має інтерес у тому, нехай нам помагає... Противно, якщо та Європа стає побічною причиною нашого поневолення... Така Європа, як нинішня, яка заключає союзи з Москвою і Польщею, є нам ворожою, тому ми у своїй революційній боротьбі мусимо на перше місце ставити славу, добро і майбутнє української нації, а не добро Європи. Ми боремося за «землю руську», а не за те, щоб бути щитом Європи. Коли ж із нашою боротьбою сплелася нерозривно справа оборони західноєвропейської цивілізації проти московського варварства, то це тільки прикрашує нашу боротьбу й надає їй світового значення»⁶¹.

У козацькій добі, яка наступила після занепаду Давньоруської та Галицько-Волинської держав, М. Колодзінський побачив нове відновлення колишньої української воєнної доктрини. Як серед київських князів він виділяв постать Святослава, то піднесення козаччини справедливо пов'язував з іменем Богдана Хмельницького. Усіх попередників Великого гетьмана М. Колодзінський вважав «воєнними романтиками». Постать Великого гетьма-

⁵⁹ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 47.

⁶⁰ Там само. С. 47-48.

⁶¹ Там само. С. 49-50.

на цікавила автора перш за все з військової точки зору, адже «таку армію, як її мав Хмельницький, виставляли тільки найсильніші імперії й великі вожді. Битви Хмельницького належать до найбільших у світовій історії, а щодо числа військ, впроваджуваних у бій, можна ставити Хмельницького нарівні з Ксерксом, Батием, Тамерланом чи Наполеоном, дарма що таке порівняння може залякати наших поміркованих політиків і військовиків. Навіть у минулій війні 1917-20 рр. Україна не спромоглася виставити таку численну армію, як Хмельницький, хоч населення України виносило 20 разів більше, як за Хмельницького»⁶². Сучасні українські історики В. Смолій і В. Степанков, відзначаючи величезний полководницький талант гетьмана, цілком вірно стверджували, що Хмельницький «зумів створити боєздатну, добре організовану й озброєну армію»⁶³.

Заслугою Б. Хмельницького був той факт, що йому вдалося підняти на захист козацької України переважну більшість народу: «Наша воєнна доктрина знає тільки тотальну війну, в якій мусять брати участь всі фізичні, духовні й матеріальні сили української нації. Лише в тотальній війні може проявитися вповні геній України, як це було за Хмельницького, коли то на бойовому полі українського народу з'явилася ціла плеяда героїв, що можуть бути гордістю найвибагливішої і найславнішої нації»⁶⁴. Ці думки, висловлені М. Колодзінським дуже нагадують ідеї, висловлені Т. Карлейлем у праці «Герої, пошанування героїв і героїчне в історії». До військово-політичної еліти найближчого оточення Хмельницького М. Колодзінський відносив Івана Богуна, Данила Нечая, Михайла Кричевського, Станіслава-Нестора Мрозовицького (Морозенка), Івана Золотаренка, Антіна Ждановича, які «були не тільки добрі виконавці планів Хмельницького й великі полководці під його рукою, але й самостійні вожді, які ні в чому не уступали маршалам Наполеона, а навіть їх перевищували»⁶⁵.

Полковнику І. Богуно М. Колодзінський навіть присвятив окремий історичний нарис. Перед нами ґрунтовне військово-наукове дослідження життя й діяльності І. Богуна через призму народно-визвольної війни 1648-1654 рр. Щоб не вдаватися в деталі, звернемо увагу тільки на один аспект. М. Колодзінський одним з перших в історіографії звернув увагу на партизанські здібності полковника. «Богун – це перший партизан в козацьких війнах на більший розмір. – Стверджує автор. – Поляки від нього навчилися цього способу провадження війни. Прославлений поляками Чарнецький від Богуна навчився партизанської війни, при помочі якої прогнав з Польщі шведів. Чарнецький дорого платив Богунові за науку. Кілька разів стрічалися вони, Чарнецький завжди на голову бував розбитий, хоч мав кілька разів чисель-

⁶² Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 54.

⁶³ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 398.

⁶⁴ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 56.

⁶⁵ Там само.

ніше військо. Порівняймо тепер, якої слави заживає Чарнецький у поляків, як у нас мало по суті знають про Богуна»⁶⁶. Відомо, що М. Колодзінський ґрунтовно вивчав теорію і практику ведення партизанської боротьби, читав лекції на цю тематику. Під час оборони Карпатської України він цілком серйозно роздумував над можливістю ведення партизанської «малої війни» проти угорських військ.

«Найновіші часи» в розумінні М. Колодзінського – події національно-визвольних змагань українського народу 1917 – початку 1920-х рр., коли «ми одержали українську державу без великого бою, однак ми не вміли вдержати нашої самостійності, тому що не вміли зорганізувати відповідної військової сили»⁶⁷. Ці слова, безперечно, стосуються також здобуття Україною незалежності в 1991 р. Сьогодні, коли шостий рік триває українсько-російська війна, агресор анексував Крим й окупував частину Донецької та Луганської областей, актуальними продовжують залишатися висновки М. Колодзінського, що «воєнна доктрина українських націоналістів мусить спиратися на соборній традиції, яка має значення для цілого народу, а не є предметом культу одної провінції чи околиці»⁶⁸. Під «культу однієї провінції» М. Колодзінський мав на увазі окремішність діяльності урядів ЗУНР і УНР, бойових операцій галицької та наддніпрянської армій. Він піддає нищівній критиці керівників Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, які не доклали достатніх зусиль, щоб на захист держави став весь народ. «Одинокий наказ УГА, – зауважує М. Колодзінський, – з якого пробиває мужність, почуття відповідальності, взагалі стиль і дух героїв Плутарха, це наказ шефа штабу УГА генерала Курмановича перед Чортківською офензивою»⁶⁹. Та цього було замало, бо «сьогоднішні часи вимагають від нас більших планів, більших жертв, більших боїв, більше ризику, розгону й слави»⁷⁰.

«Воєнна доктрина» М. Колодзінського претендує на соборність і всеукраїнський характер, коли рідну державу активно підтримує переважна більшість її громадян: «Для нас є замало робити Чортківську офензиву. Ми хочемо виграти війну, велику й жорстоку війну, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українських націоналістів треба брати в цілості... Тому теперішні наші воєнні підготування мусять відповідати політичним вимогам ООН і тому духові, що опановує молоде покоління українських націоналістів. Без уваги на те, чи наша націоналістична армія буде складатися з одного роя, чи з кількох мільйонів, чи вона буде організуватися над Дніпром, в темнім Поліссі, Закарпатті, Кубані, Зеленому Клині, Америці, чи деінде, – всюди

⁶⁶ Колодзінський М. Полковник Іван Богун: історичний нарис. Народня бібліотека «Наступ». Число 9. Прага: Накладом видавництва «Пробоем», 1941. С. 45.

⁶⁷ Там само. С. 60.

⁶⁸ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 60.

⁶⁹ Там само. С. 62.

⁷⁰ Там само. С. 65.

і скрізь за основу організації націоналістичної армії мусимо прийняти засади воєнної доктрини українських націоналістів»⁷¹.

М. Колодзінський був глибоко переконаний, що українські політики повинні робити висновки з попередніх невдач, аналізувати причини цих поразок, вивчати військовий досвід розвинутих держав. Він був одним з небагатьох військових фахівців того часу, що закликав «студіювати війни, які вели більшовики на Сході Європи й в Азії за панування над шостою частиною земної кулі. В майбутній війні ми будемо мати подібні обставини, як мав їх Ворошилов, Блюхер чи Тухачевський. Це не апофеоз більшовицьких маршалів, коли ми студіюємо, яким способом вони виграли війну не тільки з нами, але з десятками інших ворогів. Історія є вчителька життя, а без знання воєнної історії не можемо братися до організації армії й ведення війни. Треба знати, як більшовики організували свою армію і чим визначалися їх полководці, бо ж нема де правди діти – ми програли війну, а вони – виграли. Коли хтось добачає в студіюванні більшовицької війни й більшовицьких вождів рекламу для них, то він стягає на себе підозріння, що його побоювання диктує заздрість. А втім, більшовики – наші смертельні вороги, тому нам треба знати все про них...»⁷².

У той час, коли М. Колодзінський працював над своєю «Українською воєнною доктриною», геополітика розвивалася швидкими темпами, перетворюючись у справжню науку. Німецький учений К. Гаусгофер навіть очолював «Інститут геополітики», у виданнях якого друкувалися провідні фахівці цієї галузі знань⁷³. Значний внесок у розвиток світової геополітики зробили С. Рудницький, Ю. Липа, Д. Донцов та ін⁷⁴. Геополітична концепція М. Колодзінського була більш радикальна за праці вищеназваних учених. Її автор, наприклад, географію українських земель С. Рудницького називав «перестарілою», віддаючи перевагу новітнім на той час дослідженням В. Кубійовича. «Воєнна географія і кордони України» – таку назву має окремий розділ в монографії М. Колодзінського. У стилі традиційної політичної гео-

⁷¹ Там само.

⁷² Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 69.

⁷³ Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.; Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.; Вегеш І. М., Вегеш М. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137-145; Вегеш М. М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumanсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.

⁷⁴ Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.; Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.; Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994. 136 с.

графії та геополітики автор стверджував, що «держава з малим простором буде мати іншу воєнну доктрину, ніж держава з великим простором. Воєнні плани і перебіг війни буде залежати від ширини і довжини простору, охопленого війною. Знання терену, його геологічна структура, полога будова, атмосферні прикмети, підземні багатства, антропологічні і політичні відносини й загалом все, що на терені воєнних подій знаходиться, росте і живе, мало і буде мати величезний вплив на воєнні події»⁷⁵. М. Колодзінський зробив спробу «вितворити собі географічний образ України, за яку ми боремося». Він був глибоко переконаний, що «кордони української держави мають покриватися з нашими політичними, стратегічними і економічними потребами. Як далеко зайде український меч і плуг, так далеко буде сягати влада Володимирового Тризуба. Безперечно, що велика частина майбутньої української держави буде покриватися з нашими етнографічними землями. Але не треба забувати, що велику частину треба буде повести згідно з геополітикою Західної Європи й історичною місією української нації»⁷⁶.

М. Колодзінський скрупульозно і точно робить опис того, що він називає «українським простором»: південні кордони України, кордони України з Румунією, кордони з Мадярщиною і Чехословаччиною, кордон з Польщею, кордон з білорусами, кордон з Московщиною, кордони з Кавказькими народами. Говорячи про південні кордони України, М. Колодзінський переконував, що «Україна мусить мати відповідний воєнний флот, щоби Дарданелли стали для неї отвором. Вистачить поглянути на карту Східної Європи, щоби засвідчитися, що життєвий центр України лежить над берегом Чорного моря». Що стосується Криму, то «наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим»⁷⁷. Актуальність цих слів М. Колодзінського важко заперечувати з огляду на сучасні події.

На думку М. Колодзінського, «зі сторони Румунії не буде загрозувати велика небезпека Україні, хіба щоби Румунії поспішили на допомогу інші держави. Наступ з румунської сторони може іти тільки в напрямі на Одесу і криворізький залізний басейн. З нашого боку наступ мусить іти просто на Бухарест і нафтові центри в Дамбовіца і Бузеу на північ від Будапешту, як рівно ж в Бакеу в Молдавії по відкиненню румунського фронту за Серет. Зрештою, проти Румунії ми будемо мати завжди союзників серед задунайських держав»⁷⁸. Додамо, що упродовж усього міжвоєнного періоду Румунія перебувала у дружніх стосунках з Чехословаччиною і допомагала Карпатській Україні поставками кукурудзи. Румунська влада засуджувала напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття. Ставши

⁷⁵ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 75.

⁷⁶ Там само. С. 77.

⁷⁷ Там само. С. 79.

⁷⁸ Там само. С. 82.

союзником Німеччини у Другій світовій війні, румунські війська взяли участь у захопленні Одеси. Про цей напрям румунської агресії й писав М. Колодзінський.

Значну увагу приділяв М. Колодзінський геополітичному становищу Закарпаття. «Через посідання Закарпаття і хребта Чорногори, Горганів, Високого і Низького Бескида, – писав він, – ми фактично стаємо ногою в середній Європі. Посідання Карпатського хребта від Дунайця по Золоту Бистрицю підносить оборонність України не тільки в разі нападу з півдня, але і з заходу. Карпати будуть закривати вихід в наше запілля, бо легкий перехід через гори уможливило нам скорше перекидання військ на Закарпаття»⁷⁹. Цікаві думки висловив М. Колодзінський щодо подальшої долі Чехословаччини: «Соборна Україна буде найбільшим оборонцем самостійності чехів і словаків»⁸⁰. Невдовзі він стане свідком подій, які призвели до державного розпаду ЧСР і утворення Карпатської України⁸¹.

М. Колодзінський у журналі «Війна й техніка» опублікував ґрунтовну наукову статтю «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», яка через деякий час була перевидана у збірнику статей Я. Оршана (Я. Чеме-ринського) німецькою мовою. У ній йшлося також про Німеччину, а тому не дивно, що нею зацікавилися німецькі фахівці: «Чехословаччина врізується в саме серце середньої Європи, а точніше кажучи – в Німеччину... Багато нині говориться і пишеться, що Чехословаччина буде всюди, а особливо на Закарпатті, летовища для більшовицьких літаків. А втім не тільки для більшовицьких... французьке літунство може дуже добре вилетіти з заходу, скинути над Німеччиною бомби, осісти в Чехословаччині й вернутися назад до Франції... Таким чином Чехословаччина має служити для своїх союзників стратегічним тереном для причалення їх повітряних флот... Найбільш чутливі центри Німеччини: Ляйпціг, Бреслав, Мюнхен і шлезький індустрічний басейн – віддалені від чехословацьких летищ на 100-300 км. Відень на 50-60 км. Це не фантазія, що 1000 більшовицьких бомбовозів за кілька годин може прибути з України до Чехословаччини й по хвиливі відпочинку повезти на Берлін бомби... Закарпаття є найдалі висуненою частиною Чехословаччини. Закарпаття заінтересувало політичні і військові кола тоді, коли Чехословач-

⁷⁹ Там само. С. 83.

⁸⁰ Там само. С. 84.

⁸¹ Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.; Вегеш М. М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 490-492; Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С. 26–29; Вегеш М. М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1993. Річник XLVI. Кн. 8 (545). С. 955-957; Вегеш М., Горват Л.-І. Біля керма штабу Карпатської Січі. *Вегеш М., Горват Л.-І. Сторінки історії Закарпаття: Історичні статті, есе, історико-біографічні нариси*. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. С. 68-373.

чина заключила військовий договір з СРСР... Закарпаття буде авіаматкою для більшовицько-московського повітряного флоту...»⁸².

М. Колодзінський у черговий раз акцентує на значенні Закарпаття для української держави: «Через Закарпаття ми стали б твердою ногою в середній Європі й мали б відповідний вплив на її політику. Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ рівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрожувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо наперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом»⁸³. Думки М. Колодзінського підтримували М. Капустянський, Є. Онацький, В. Курманович та інші високі чини ОУН. Прихильно ставилася до проблеми самостійності України й частина представників німецького генералітету. М. Колодзінський, як і всі інші керівники ОУН, негативно відносився до тогочасної Польщі. Він взагалі сформулював тезу, що «Польща є непотрібна держава в Європі, якщо є самостійна Україна»⁸⁴. Що стосується майбутнього українсько-польського кордону, то його «треба пересунути далеко на захід за Сян і не доходить до Вісли. На схід від Вісли є чисто польське населення, а посідання Вісли ще не творить сильними наші західні кордони, так, приміром, як посідання на сході Волги. По обох берегах Вісли є корінне польське населення. Відколи сягає наша історія, то ми не опиралися на захід на Віслу...»⁸⁵. Під час короткочасного існування Карпатської України Варшава всіляко підтримувала Будапешт у його територіальних претензіях до Закарпаття. Після окупації Карпатської України гортіївськими військами на Верецькому перевалі в березні 1939 р. відбулося братання угорських і польських вояків з нагоди утворення спільного кордону.

Що стосується білорусів, то, на думку М. Колодзінського, вони є нашими союзниками, а геополітика Східної Європи «засуджує нас з білорусами на вічну дружбу»⁸⁶. Це стосувалося також майбутніх українсько-литовських відносин. Автор «Української воєнної доктрини» справедливо відзначав, що «кордони з Москвою (СРСР – Авт.) на півночі є найтяжчі, бо тут нема природних перешкод», «лихо є ще в цьому, що Київ лежить заблизько до етнографічного кордону і підходить до нього зі сходу і з півночі є майже без жодної природної перешкоди»⁸⁷. На жаль, ситуація з близькістю російського кордону до української столиці продовжує залишатися в такому вигляді до сьогодення. Виходячи з цього, М. Колодзінський пропонує ради-

⁸² Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Париж: На чужині, 1955. С. 132.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 87.

⁸⁵ Там само. С. 85.

⁸⁶ Там само. С. 89.

⁸⁷ Там само. С. 92.

кальне відсунення українсько-російського кордону: «Коли Брянськ, Курськ і Вороніж є в наших руках, то москалі мусять відсунути свою воєнну базу на Орел, Єлец, Липецьк і Тамбов. В цей спосіб північний фронт знаходився би далеко від Києва і Харкова»⁸⁸. «Якщо ми тепер не посунемо наші кордони на Волгу, але згодимося на «донську державу», – пише М. Колодзінський, – то за кілька днів по здобуттю самостійності будемо змушені вести нову війну, але вже не тільки з Москвою, а і з донською державою. Така донська держава послужить базою для Москви до наступу на Україну зі сходу і до підбиття Кубані. Якщо до такої війни долучаться й інші держави, то наша справа буде засуджена на прогаш»⁸⁹. «Одним словом, – підсумовує автор, – крім стратегічних оглядів промовляють і всі інші, щоби станули твердо ногою над Волгою. Саратов, Царицин і Астрахань – це є три вістря нашого Тризуба, звернені на схід. Всякий ворог, що схоче вдертися зі сходу на Україну, мусить настромитися на них»⁹⁰. Чіткою є позиція М. Колодзінського стосовну кордонів із кавказькими народами: «Бар'єр Кавказу забезпечує нас від сухопутного нападу з Малої Азії»⁹¹.

Охарактеризувавши усі відтинки майбутніх українських кордонів, М. Колодзінський, будучи справжнім патріотом соборної держави, підсумовує: «... Українські націоналісти не сміють зректися ані одного квадратного метра з цієї землі. Тільки в цей спосіб проведені кордони дадуть українському народові змогу проявити себе в історії. Тільки такі кордони піднесуть оборонність України і дають всі можливості для українського народу розвинути до максимуму свої духовні і фізичні сили. Так зазначена Україна – це є наш стовп хребетний. Тут буде сконцентрована вся сила українського народу і тут лежить наша підстава для дальшого походу в наше майбутнє»⁹². Коли М. Колодзінський завершував рукопис своєї праці, Україна перебувала в складі різних державних утворень – СРСР, Польщі та Чехословаччині. Невеликим острівком омріяної свободи стала маленька Карпатська Україна, яка спочатку виборола автономію, а згодом проголосила незалежність. Саме в ній бачив М. Колодзінський зародок тої України, яку він описав у своїй «Українській військовій доктрині».

Велика Соборна Україна, за задумом М. Колодзінського, повинна була виникнути під час великих революційних перетворень, які він назвав «націоналістичним повстанням», бо саме ОУН, на його переконання, мала його провести. Власне чіткий план цього повстання був не менш радикальним, ніж вся його концепція: викликати повстання на всіх українських землях; надати йому зорганізованих форм і зорганізувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; поширити й закріпити владу на україн-

⁸⁸ Там само. С. 93.

⁸⁹ Там само. С. 96.

⁹⁰ Там само. С. 101.

⁹¹ Там само. С. 102.

⁹² Там само. С. 108.

ських землях; знищити живі ворожі сили й перенести війну на ворожі землі⁹³. Сьогодні це може видатися чимось фантастичним. Концепція М. Колодзінського не лише була більш радикальною, ніж праці Ю. Липи і Д. Донцова. Полковника «Гузара» називали ідеалістом і мрійником навіть керівники ОУН. Можливо, саме завдяки його радикалізму, книга 80 років знаходилася в архіві, не будучи опублікованою у повному обсязі.

Працю М. Колодзінського завершують розділи «Роль української еміграції в націоналістичній революції», «Україна і Центральна Азія», «Прометейський союз українського націоналізму і месіанізму», «Українська еміграція на Зеленому Клині», «ОУН і союзники». Чекають на публікацію матеріали, які зберігаються в Архіві ОУН, зокрема це стосується його епістолярної спадщини. Варто також опублікувати і перевидати ґрунтовні статті та брошури М. Колодзінського «Націоналісти й військове виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Полковник Іван Богун», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна» тощо.

Ще в листопаді 1937 р. Є. Коновалець запропонував створити окремий штаб Проводу Українських Націоналістів для Закарпаття, а в лютому 1938 р. він почав діяти. До нього увійшли В. Курманович (керівник), Р. Сушко, Р. Ярий, О. Гасин, М. Колодзінський, В. Колосовський та М. Селешко⁹⁴. Проголошення автономії Карпатської України у жовтні 1938 р. викликало величезний резонанс не тільки на Закарпатті, але й у переважній більшості європейських держав. Особливу активність проявляли українські емігрантські організації Європи, США і Канади. Не залишалися осторонь різноманітні націоналістичні організації, які в 30-х роках минулого століття своїм місцем осідку обрали західноєвропейські держави. Хоча позиція Проводу Українських Націоналістів упродовж існування Карпатської України буде змінюватися, напередодні Другої світової війни його керівники розглядають Закарпаття як важливий регіон у своїй геополітичній концепції. Уже наприкінці 1938 р. із Східної Галичини, яка тоді перебувала в складі Польщі, масово переходять кордон рядові члени ОУН. Вони прагнуть вступити до Карпатської Січі, яка організаційно формується на початку листопада 1938 р.

Хоча масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону суттєво ускладнювали становище автономного уряду А. Волошина, про що свідчили численні ноти протесту польського посла, керівництво молодій державі намагалося замовчувати ці процеси. До того ж Карпатській Січі не вистачало досвідчених кадрових військових, які були спроможні перетворити напіввійськову організацію у боездатну і ефективну армію, здатну чинити опір можливому агресору. Саме з цією метою Закарпаття в різний час відві-

⁹³ Там само. С. 133.

⁹⁴ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10.

дали добре відомі у військових колах того часу Віктор Курманович, Всеволод Петрів, Сергій Єфремов, Микола Капустянський. У новій столиці Карпатської України – Хусті з'явилося чимало провідних членів ОУН, які, суворо дотримуючись конспірації, діяли під різноманітними псевдонімами: Зенон Коссак (Тарнавський), Євген Врецьона (Волянський), Гриць Барабаш (Петро Чорний), Юрій Лопатинський (Калина), Осип Карачевський (Свобода), Євген Кульчицький (Гут), Роман Шухевич (Щука), Євген Стахів (Павлюк), Анатолій Демо-Довгопільський (Дад) та багато інших. Наприкінці 1938 р. в Карпатській Україні опинився Михайло Колодзінський (полковник Гузар).

Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А. Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил. «Назву Карпатська Січ, – писав один з ініціаторів створення організації Л. Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластуниів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, званому пластунові»⁹⁵. Є. Кульчицький згодом пригадував: «До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Січ, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів»⁹⁶. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В. Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, – продовжує Є. Кульчицький, – ми врешті усталили текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ»⁹⁷.

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. Програма установчих зборів включала: «а) створення зборів та вибрання председателя та протоколянта зборів; б) прочитання статуту та його прийняття; в) впис членів; г) вибір коменданта; д) закриття зборів». Збори відкрив Д. Климпуш, головував на них М. Бандусяк, а протокол вів Ю. Шпілька⁹⁸. У Статуті так визначалася головна мета

⁹⁵ Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1996. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С.147.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. С. 147-148.

⁹⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том

Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Під-карпатської Русі, зокрема для удержування ладу та безпеки»⁹⁹. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С. Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д. Климпуша. До штабу організації увійшли І. Роман, І. Рогач, С. Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців.

9 листопада 1938 р. Д. Климпуш, Ю. Шпілька і С. Пап звернулися з листом до Міністерства внутрішніх справ: «Просимо о ласкаве затвердження приложеного Статуту організації Народної Оборони «Карпатська Січ», яка була заложена 9 листопада 1938»¹⁰⁰. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю. Реваєм 10 листопада 1938 р. У листі до Д. Климпуша Ю. Ревай констатував: «...Дозволяю, щоби товариство зачало нинішнім днем свою діяльність. Одночасно потверджую вибір коменданта в особі п. Дмитра Климпуша, промисловця з Ясіня. Про оснований поодиноких відділів маєте все сей час подати оголошення приналежному окружному урядови. Проти того рішення не має апеляційного средства інстанцій ним шляхом. Один примірник статуту з клявзулою «Міністерство внутрішніх справ» по згоді з предсідником правительства Підкарп. Русі рішенням з дня 10 листопада 1938 чис. 372/1938 вищенаведені статuti Народної Оборони «Карпатська Січ» – затвердило»¹⁰¹. 10 листопада 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі звернулося до окружних урядів автономного краю з приводу створення ОНОКС і сприяння в її роботі: «З огляду на це, що товариство має за завдання переводити консолідаційну працю для привернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки, взиваю всі уряди, щоб і вийшли на зустріч діяльності того товариства, в законних рамках підтримували его чинність та з тим товариством та складовими его організаціями тзв. «відділами» співпрацювали»¹⁰². Місцева влада затвердила статут ОНОКС 18 листопада 1938 р.¹⁰³ 21 листопада Команда ОНОКС утворила організаційні округи у Великому Березному, Вольовому, Іршаві, Перечині,

1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

⁹⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9.

¹⁰⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

¹⁰¹ Там само. С. 102.

¹⁰² Там само. С. 103.

¹⁰³ Там само. С. 111.

Рахові, Сваляві, Середньому, Тячеві та Хусті¹⁰⁴. Сучасний український історик О. Пагіря запропонував основні етапи становлення Карпатської Січі як військової структури: 1) від установчого з'їзду 9 листопада 1938 р. та прийняття статуту ОНОКС до першого з'їзду Карпатської Січі (організаційного) 4 грудня 1938 р.; 2) від 4 грудня 1938 р. до проведення другого з'їзду ОНОКС (крайового) 19 лютого 1939 р.; 3) від другого з'їзду ОНОКС 19 лютого 1939 р. до 15 березня – до кінця існування Карпатської України¹⁰⁵.

Крім офіційного, політичного штабу Карпатської Січі, був також створений нелегальний, військовий, до якого увійшли досвідчені фахівці, ветерани попередніх війн, члени ОУН. Кандидатури до нього обговорювалися на нараді Військового штабу ОУН у липні 1938 р. М. Капустянський, Р. Ярий, В. Курманович, Р. Сушко, С. Чучман, О. Сенік і Я. Барановський зупинилися на кандидатурі М. Колодзінського, який повинен був за короткий проміжок часу створити боєздатні військові відділи, готові до вирішення складних завдань. Це був правильний вибір, про що свідчать сучасники тих подій. В. Гренджа-Донський називав полковника Гузара «мозком» Січі: «Його висока постать завжди була мені імпонуючою, – тепер просто його обожую. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк. Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, врівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...»¹⁰⁶. Щось подібне відзначав А. Дад: «Скромний, замкнений у своїй глибокій індивідуальності, нерозмовний, він одночасно з тим був дуже привітний і завжди усміхнений. Його особливою здібністю у співжитті з людьми, було уміння їх слухати... На Карпатській Україні його струнка військова постать у сірім цивільнім плащі була добре знана. Називано його популярно інструктором, або полковником»¹⁰⁷.

За короткий проміжок часу М. Колодзінський із семінаристів та гімназистів сформував два боєздатних відділи, яким 10 листопада 1938 р. було доручено евакуювати українські державні установи з Ужгорода до Хуста після рішень Віденського арбітражу¹⁰⁸. Він продовжував готувати офіцерські кадри у підстаршинській школі, яку успішно пройшли 40 осіб, отримавши звання підхорунжих-вістунів. Необхідно погодитися із твердженням М. Посівнича, що М. Колодзінський «цікавився діяльністю і побутовими умовами окремих відділів, які часто відвідував, переважно пішки, давав їм

¹⁰⁴ Там само. С. 118.

¹⁰⁵ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 2010. С. 61.

¹⁰⁶ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. С. 187-188.

¹⁰⁷ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 5, 9-10.

¹⁰⁸ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 404.

слухні вказівки і поради, брав активну участь в обговоренні мистецького оформлення прапорів січових куренів¹⁰⁹. Свого часу ми опублікували посвідчення вояка Карпатської Січі Федора Бобера, підписане полковником М. Колодзінським (Гузаром), З. Коссаком (Тарнавським) та іншими членами штабу Січі: «Команда Інструкторського Курсу стверджує, що Бобер Федір, уроджений 13/9 1908 в Воловім, пройшов в дні 14 січня – 25 лютого 1939 р. Інструкторський курс і покінчив його з добрим вислідом»¹¹⁰. Здавалося, що він все підмічав, доповідав уряду про проблеми, які необхідно вирішувати. Зокрема, звернув увагу на брак машин, мотоциклів та кінних відділів. Пізніше цей факт відіграв негативну роль під час евакуації уряду. Говорив він також про відсутність надійного телефонного зв'язку, що створювало відповідні труднощі для координації січових відділів, які були розкидані по всьому Закарпаттю. Свої пропозиції він нерідко висловлював А. Волошину. Але найбільшою проблемою була відсутність зброї, що призвело до спроби захопити її в чехів і вилилось у кровопролитні бої між чеськими вояками та підрозділами Карпатської Січі.

Під час сутичок 13-14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М. Колодзінський обороняв січову гостинницю. Він припинив опір тільки після наказу А. Волошина. Учасник тих боїв Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник – міністр внутрішніх справ і словак надпоручник Парчані. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Командант оборони (М. Колодзінський – Авт.) сказав, що ми ворогам зброї не складаємо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь команданта була: «Загинути по-геройськи нам ніхто не заборонить!». На це міністр внутрішніх справ п. Перевузник сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п. Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більше нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання»¹¹¹.

Цікаво описав вищеназвані події М. Бажанський. Він не приховував, що «вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання»¹¹². Як вже говорилося вище, М. Бажанський найчастіше бачився з А. Волоши-

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С. 27.

¹¹¹ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 56-57.

¹¹² Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 87.

ном у ці дні. З його спогадів видно, що М. Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. «Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, – писав М. Бажанський. – Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крові молодих людей. Їздив разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті заключено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Однак чехи не у всіх місцевинах умов додержали. Частинно це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку»¹¹³. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. У літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В. Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків¹¹⁴.

Упродовж багатьох десятиліть існує версія про українсько-чеські сутички 13-14 березня 1939 р. як один з етапів змови молодих радикалів проти уряду А. Волошина, який вони вважали ліберальним. Відповідь на це питання спробував дати О. Пагіря. Уже сама назва його статті заслуговує уваги: «Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт?». Дослідник висунув припущення, яке не варто відкидати: «Деякі джерела стверджують про існування певної взаємодії між чеським генералом (Л. Прхалою – Авт.) та угорською і польською сторонами під час подій 13-14 березня 1939 р. в Хусті, що відбувалася за посередництвом подвійного агента Василя Татинця. На користь цієї гіпотези, зокрема, говорить дивний збіг нападу чехословацьких військ на командні центри Карпатської Січі в Хусті із початком вторгнення угорської армії в Карпатську Україну. Ці дві події відбулися в один час – о 6 год. ранку 14 березня 1939 р. Чи не була проведена Прхалою «зачистка» в Хусті спрямована на знекровлення сил Карпатської Січі перед обличчям угорського наступу? Як показали наступні події, обидві сторони (чехословацьке та угорське командування) виявилися схильними до певних домовленостей між собою, зокрема щодо модальностей й у ставленні до українського питання обидві сторони стояли практично на однакових, ворожих позиціях»¹¹⁵. У підтвердження цих думок українського історика може слугувати телефонна розмова А. Волошина з генералом Л. Прхалою 14 березня 1939 р.: «Пан генерал Прхала! Вимагаю від вас негайно припинити пролиття крові! Ви танками і гарматами напа-

¹¹³ Там само. С. 89.

¹¹⁴ Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2./ Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. С. 58.

¹¹⁵ Пагіря О. Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 35.

ли на беззбройних січовиків. Що говорите? Загрожували порядку і спокою? Коли? Де? Так, це я дав наказ озброїти січовиків, щоб ішли на фронт проти мадярів. А ви їх розстрілюєте? Порядок мусить бути, кажете. А це кажете ви, що нищите цей порядок, ламаєте закони держави, надуживаєте збройною силою? Ви дали наказ, айно! Але я тут голова влади і я вимагаю від вас послуху! Ви маєте припинити розстріли січовиків, а війсьکو вислати на фронт проти мадярів. Кажете, що мало війська. Я вишлю вам на допомогу всіх, що лиш може стати до бою. Добре, я дам наказ»¹¹⁶.

14 березня 1939 р. А. Волошин по радіо проголосив Карпатську Україну незалежною державою, повідомивши про новий склад уряду: прем'єр-міністр – А. Волошин, міністр внутрішніх справ – Ю. Перевузок, міністр закордонних справ – Ю. Ревай, міністр військових та господарських справ – С. Клочурак, міністр фінансів і комунікацій – Ю. Брацайко, міністр здоров'я і соціальної політики – М. Долинай. Своїм першим наказом, висланим із Відня, С. Клочурак призначив командантом Національної Оборони Карпатської України полковника Сергія Єфремова¹¹⁷: «Військове міністерство Карпатської України. Наказ ч. 1. Наказую: Полковник С. Єфремов, як командант Національної Оборони Карпатської України, прибирає собі штаб в складі осіб: 1) Полковник Михайло Гузар, 2) Полковник Василь Филонович, 3) Надпоручник Осип Парчаній, 4) Надпоручник Микола Гулянич, 5) Поручник Бабіля, 6) Підпоручник Андрій Івашкович, 7) Підпоручник Михайло Пухлик, 8) Підпоручник Степан Вайда, 9) Поручник Петро Чорний, 10) Поручник Борис Щука, 11) Командант О.Н.О.К.С. Іван Роман, як інтендант. У Хусті дня 15. III. 1939. Ст. Клочурак. Міністр справ військових Карпатської України» (Урядова печатка)¹¹⁸. Як пізніше розподілили обов'язки писав у своїх спогадах С. Єфремов: «Після коротенької наради з полк. Гузаром я призначив його начальником штабу та керівником оперативного відділу Начальної Команди. Потім ми надали старшинам штабу такі функції: оперативний відділ: надпоручн. Парчаній, поручн. Івашкович; мобілізаційний відділ: надпоручн. Гулянич й підпоручн. Пухлик; інтендатура: командант Іван Роман. Формувати Хустський Кіш та маршеві сотні був призначений полковник Филонович із тим, що старшинський склад він добере сам. Своїм персональним ад'ютантом я призначив поручн. Петра Чорного. Осідок штабу було вирішено залишити в будинку Уряду на першому поверсі праворуч. У цьому крилі містилася також хустівська радіовисильна та моє урядове приміщення»¹¹⁹. Дехто з вищеназваних членів штабу залишився тільки на

¹¹⁶ Пагіря О. Карпатська Січ: військово формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. С. 112.

¹¹⁷ Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. С. 104.

¹¹⁸ Єфремов С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 30-31.

¹¹⁹ Там само. С. 31.

папері. Різко з цього приводу висловився у своїх спогадах Й. Сарвадій: «При Головній Команді начислювано більше як 20 старшин, але дійовими залишається чи не одинокий Михайло Гузар-Колодзінський. Молодий поручник в розпуці шукає порятунку на полі бою, – з лицарською посвятою він засновує сотні добровольців й разом відходить на поле битви Красне Поле. Голосні карпатські команданти утікли»¹²⁰.

Протягом 13-16 березня М. Колодзінський працював цілодобово (чесько-українські збройні сутички, проведення загальної мобілізації, координація дій січових відділів), про що свідчили очевидці. Він виглядав надзвичайно втомленим, але продовжував активно діяти: «У штабі робота кипить... Полк. Гузар за помірно короткий час устиг зорганізувати поодинокі відділи штабу. Маємо вже й мапу цілої Карпатської України, на якій полк. Гузар вже має закреслену ситуацію на підставі телефонічних оголошень. Він дав мені (С. Єфремову – Авт.) звіт, які ми мали сили на той час (доповідав чітко по основним напрямкам – 1) Севлюш – Королево – Копаня; 2) Іршава – Сільце; 3) Волове – Авт.)»¹²¹. Ситуація ускладнювалася тим, що з Перечином, Великим Березним і Свалявою не вдалося налагодити телефонний зв'язок. Тим часом угорська армія просувалася вперед, маючи значну перевагу в живій силі та техніці. Будучи реалістичним військовиком, М. Колодзінський розумів, що необхідно мати стратегічний план можливого відступу. «Керуючи операціями, – пригадував С. Єфремов, – ми могли мати тільки одну мету: показати цілому світові, що українці вміють завзято боронити свою свободу й державність, а з рештою відступати з найменшими втратами в гори, на Гуцульщину, а там триматися, доки світ не схаменеться та не запротестує проти згвалтування волі Карпатської України та зрушення як Мюнхенської умови, так і Віденського арбітражу. Полк. Гузар був тієї самої думки»¹²².

15 березня А. Волошин відкриває засідання Сойму Карпатської України, який проголошує незалежність молодого держави, юридично ратифікуючи рішення 14 березня. С. Єфремова запросили на урочисте засідання, а М. Колодзінський продовжує керувати штабом. Становище Карпатської України весь час ускладнюється. М. Колодзінський доповідає С. Єфремову, що «Свалявський штаб чеської дивізії відходить на Словаччину й забирає з собою зброю та амуніцію. Свалявська Карпатська Січ під команду сотника Миколи Клименка готується до оборони міста... Іршавський командант повідомив телефоном, що мадяри наступають великою силою, маючи важку й панцерну зброю... Із Севлюша поручн. Чучка повідомив телефоном, що він зі своїм відділом був примушений вийти із Севлюша та... зайняв оборонні позиції на підступах до Великої Копані... Підтверджується відомість, що

¹²⁰ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. С. 26.

¹²¹ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 35-36.

¹²² Там само. С. 42.

Севлюш упав після тяжких вуличних боїв...»¹²³. Заслухавши невтішний звіт М. Колодзінського, С. Єфремов доповідає А. Волошину: «Хусту ми не втримаємо, як не втримаємося й на інших бойових відтинках, бо ворог у багато разів дужчий від нас. Коли з Берліну не прийде до Будапешту наказ спинити наступ, ми не втримаємо Хусту довше, як 24 години»¹²⁴.

О шостій годині зранку 16 березня С. Єфремов знову зустрівся з керівником штабу: «Полк. Гузар, який ночував у штабі, і мабуть зовсім не спав, виглядав дуже втомленим. Я пропонував йому відпочити, і бодай на декілька хвилин прилягти. Він відповів, що спати не буде, але лише візьме купіль та переодягнеться, і що за дві години вернеться назад. Поінформовавши мене про ситуацію на фронтах у другій половині ночі, пішов додому... О 8 годині вранці повернувся шеф штабу. Переодягнений у цивільний одяг, чисто виголений, полк. Гузар виглядав так, що ніхто б не повірив, що він цілу ніч не спав та майже не відривався від телефона й мапи, на якій неспинно закреслював кожну зміну в ситуації на бойових відтинках...»¹²⁵. Доля столиці Карпатської України практично була вирішена. Це добре розумів М. Колодзінський, коли запропонував С. Єфремову залишити Хуст: «У відділах, які відходять із фронту, є багато давніх січовиків, яких я знаю ліпше як ви, бо я був цілий час при Головній Команді Січі... і хлопці знають мене ближче, як вас... Нам укупі легше буде, навіть певніше відступати. Знов, – вас ліпше знає о. Президент і члени уряду, які вже виїхали до Вел. Бичкова й вам легше буде там зорганізувати все потрібне для дальшої оборони Карпатської України. Це важливіше, як перепроводити відступ із кількома сотнями хлопців. Зі мною залишаються мої добрі товариші – старшини штабу Січі: поручн. Коссак, чотар Врецьона, січовики з булавної сотні штабу Січі, як також – аспіранти Гуцул, Юліян Химинець та інші друзі, яких я добре знаю й які мене знають... Прошу признати мені рацію й дати відповідний наказ»¹²⁶. С. Єфремов змушений був погодитися з М. Колодзінським. О 15.10 він разом з поручником П. Чорним покинув Хуст, а вже о 16.05 до західних перемістей столиці ввійшли перші угорські вояки.

Давши наказ спалити архів Головної команди Січі, чим врятував чимало січовиків від майбутніх репресій з боку гонведів, М. Колодзінський із своїм відділом з боями пройшов шляхом Хуст – Шандрово – Теребля – Нересниця. Вночі з 16 на 17 березня вони об'єдналися з іншими відступаючими відділами Січі і попрямували на Горішню Апшу¹²⁷. Про відступ січовиків писав у своїх спогадах І. Стебельський: «Недобитки січовиків, відступаючи з боєм із зайнятого мадярами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації,

¹²³ Там само. С. 44-46.

¹²⁴ Там само. С. 50.

¹²⁵ Там само. С. 56, 58.

¹²⁶ Там само. С. 69.

¹²⁷ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 407.

хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступали в різних напрямках. Найсильніша – із сотниками С. Сулятицьким і Волянським – відступала на Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабша – під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенона Коссака – відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не лишився в живих. Висувають припущення, що вона потрапила в мадярську засідку і того, хто лишився живим, мадяри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні»¹²⁸.

Один із соратників полковника Гузара А. Демо-Довгопільський (А. Дад) пригадував: «Карпатська Україна склала іспит своєї національної зрілості. Честь урятована, але чи це його заслуга? Герої це одиниці, десятки, сотні січовиків, а він (М. Колодзінський – Авт.), як шеф штабу неіснуючого війська, безпомічна, жалюгідна постать... Не такої бойової практики шукав він на Закарпатті. Але ні! Він не програв... Партизанка! Блискавкою доходить до його свідомості. Він зупиняє відділ, пояснює січовикам, що з приводу хвороби не може йти далі та лишається в селі Апші (тепер Тячівський район Закарпатської області – Авт.) обіцяючи наздогнати їх на другий день. При ньому залишається його приятель Зенон Коссак (Тарнавський) та ще один січовик... От, приблизно зміст їх розмови: «Зенку, не журись!... передеремось до Ясіня в гори... гуцули файні хлопці. А тоді хай дрижать... Розумієш? Партизанка!» – Розумію! Згода! Повертатися соромно... Як прийдеться – ну то згинемо...»¹²⁹. М. Колодзінський на практиці підтвердив один із своїх висловів, опублікованих на сторінках «Української воєнної доктрини»: «Культ героїв та плекання нашої бойової традиції є фундаментальною справою, що на ній розвивається воєнна доктрина українських націоналістів»¹³⁰. А. Дад, як пізніше і В. Яшан, вважали, що М. Колодзінського і З. Коссака розстріляли 19 березня в місцевих шахтах.

Необхідно погодитись із сучасним дослідником В. Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М. Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. У спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями. В. Федина розділяє міркування М. Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Сто-

¹²⁸ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. С. 37.

¹²⁹ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 11-12.

¹³⁰ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 57.

совно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого «їх просто замордували по-тваринному», а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня «доблесних» гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків¹³¹. Сучасний дослідник О. Зайцев вважає, що М. Колодзінського разом з 15-ма іншими січовиками угорці розстріляли 18 або 19 березня.

Після Президента Карпатської України Августина Волошина, по смертно удостоєного звання «Герой України», Михайло Колодзінський, без перебільшення, був другою найпомітнішою постаттю молодой Карпато-Української держави. Він доклав чимало зусиль, щоб створити боездатну армію, яка під його керівництвом дала бій переважаючим силам агресора. По цей день невідоме місце поховання легендарного керівника штабу Карпатської Січі, який загинув, захищаючи Закарпаття. Під час Другої світової війни в курені «Карпатський» була створена окрема сотня УПА імені Колодзінського, яка вела боротьбу як проти радянських, так і гітлерівських військ. Його великі заслуги перед незалежною Україною повинні бути визнані на державному рівні. Необхідно розпочати пошукову роботу щодо встановлення місця загибелі та перепоховання останків керівника штабу Карпатської Січі. Варто також опублікувати і перевидати ґрунтовні статті та брошури М. Колодзінського «Націоналісти й військово виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Полковник Іван Богун», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна», у яких він зарекомендував себе яскравим військовим теоретиком та істориком.

Література.

- Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994. 136 с.
- Баган О. Нове видання з історії ідеології та геостратегії українського вольового націоналізму. Рецензія на монографію: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ, 2019. 287 с. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (44). С. 318-333.
- Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.
- Вегеш І. М., Вегеш М. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137-145.

¹³¹ Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV(XVIII). Ужгород, 2000. С.95–96.

- Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород: Крайове товариство «Просвіта», 1996. Річник I(XV). С.147–159.
- Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.
- Вегеш М. М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.
- Вегеш М. М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 490-492.
- Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С.26–29.
- Вегеш М. М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1993. Річник XLVI. Кн. 8 (545). С. 955-957.
- Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.
- Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2017. 492 с.
- Вегеш М., Горват Л.-І. Біла керма штабу Карпатської Січі. *Вегеш М., Горват Л.-І. Сторінки історії Закарпаття: Історичні статті, есе, історико-біографічні нариси*. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. С. 368-373.
- Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.
- Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.
- Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.
- Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. 35 с.
- Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.
- Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.
- Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2014.

№ 20. С. 245-256.

- Зайцев О. Михайло Колодзінський: життя і думки революціонера-націоналіста. «І слова стали чином живим...». Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / Відповідальний редактор О. Стасюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. С. 7-30.
- Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 483 с.
- Заповіт Срібної Землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. 192 с.: іл.
- Ідея в наступі. Альманах. Лондон, 1938. 111 с.
- Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 97-106.
- Карпато-українська держава: (Зенон Коссак, Михайло Колодзінський і їхні друзі, які загинули за її побудову). *Українське слово*. 1984. 14 жовтня.
- Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.
- Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. 776 с.
- Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2./ Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. 426 с.
- Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. 471 с.
- Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто: Срібна Сурма. 431 с.
- Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. 208 с.
- Колодзінський М. (Бурун). Залізнична комунікація в СРСР. *За збройну Україну*. Воєнно-науковий журнал. 1938. С. 72-87.
- Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.
- Колодзінський М. Націоналістичне повстання (публікація та коментарі Олександра Зайцева). *Україна модерна*. 2014. № 20. С. 257-295.
- Колодзінський М. Полковник Іван Богун: історичний нарис. Народня бібліотека «Наступ». Число 9. Прага: Накладом видавництва «Пробоем», 1941. 44 с.
- Колодзінський Михайло (1902-39). *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина / Головний редактор В. Кубійович. Т. 3. Париж – Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1959. С. 1083.

- Колодзінський Михайло. *Довідник з історії України* (А – Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 330.
- Косак. Охримович. Тураш / Політична бібліотека Ліги Визволення України. Ч. 27. З циклу: Мемуаристика. Торонто: Ліга Визволення України. 193 с.
- Кримінський В. Аналіз світогляду радикального крила членів ОУН через призму «воєнної доктрини» Михайла Колодзінського. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 51-61.
- Кущин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9-11.
- Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 98-111.
- Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2005. 212 с.
- Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліана Середяка, 1981. 224 с.
- Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-ий Конгрес Українських Націоналістів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 395-425.
- Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.
- Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.
- Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.
- Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 139-145.
- Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН 1929-1939 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2006. С. 139-145.
- Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Торонто – Львів, 1992-1993. 353 с.
- Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
- Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. 284 с.

- Омельченко І. Г. Військова діяльність ОУН (1929-1941 рр.). *Військо-науковий вісник*. 2018. № 30. С. 36-46.
- Омельченко І. Г., Виздрик В. С. Еволюція діяльності українських військових вишкільних формацій (1938-1941 рр.). *Воєнно-історичний вісник (НУОУ)*. К., 2016. Випуск 4 (22). С. 12-16.
- Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Париж: На чужині, 1955. 448 с. + іл.
- Оршан Ярослав. Закарпаття. Соціал-Націоналістична Асамблея – www.sna.in.ua – www.rid.org.ua – www.patriotukr.org.ua
- Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8-19.
- Пагіря О. Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. 152 с.: іл.
- Погібко О. І. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави. *Прикарпатський юридичний збірник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 17-24.
- Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городенищина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 655-658.
- Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271.
- Посівнич М. Закарпаття в концепціях ОУН у 1937-1938 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Випуск 2. С. 173-178.
- Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. Енциклопедія Сучасної України: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.). К., 2014. С. 68.
- Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 398-408.
- Посівнич М. Р. Військово-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках. Львів: Афіша, 2010. 368 с.
- Посівнич М. Р. Формування військової доктрини ОУН (1938-1939). *Український визвольний рух* / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2003. Збірник 1. С. 34-44.
- Посівнич М. Участь членів ОУН у Карпатській Січі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Випуск 27. С. 240-252.
- Прилуцький В. Колодзінський Михайло. *Малий словник історії України* /

- В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 202-203.
- Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Военна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8.
- Рог М. Михайло Колодзінський. Лицар ідеї і чину. *Незборена Нація*. 2005. № 3 (329).
- Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. 47 с.
- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 400 с.
- Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя повстання держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10.
- Стахів В. П. Сім років українсько-японських взаємин. 1934-41 (Розділи з книжки спогадів «Силуети постатей і фрагменти подій»). *До зброї*. Журнал військово-політичної думки. 1955. Випуск 26 (39). С. 19-22.
- Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. 368 с.
- Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
- Федака С. Колодзінський-Гузар Михайло. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін.* К.: Наукова думка, 2007. С. 456.
- Федина В. Михайло Колодзінський (1902-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381-386.
- Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7 Ужгород, 2001. С.223–241.
- Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII).* Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С.93–96.
- Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. 100 с.
- Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.
- Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С.19–25.

- Чорнопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. №5–6. С.146–153.
- Чорнопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 97-101.
- Янів В. Зустріч з полк. Євгеном Коновальцем на тлі настроїв доби. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 426-465.
- Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 1-2 (64-65). С. 11-17.
- Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 3-4 (66-67). С. 24-29.
- Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеницина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632-654.

Освітня політика автономних урядів Карпатської України наприкінці 30-х років ХХ століття

Irina Liuba Horvat / Ирина Люба Горват

Освітня політика автономних урядів Карпатської України наприкінці 30-х років ХХ століття. *Освітня політика автономних урядів Карпатської України наприкінці 30-х років ХХ століття. У статті досліджуються спроби автономного уряду Карпатської України на чолі з Августиним Волошином покращити стан освіти молоді держави. На основі архівних джерел та матеріалів закарпатської періодики висвітлюється культурно-освітній рівень німецької та румунської національних меншин. Значне місце відводиться розвитку видавничої діяльності, аналізується роль окремих просвітницьких організацій і товариств.*

Politica în domeniul învățământului a guvernelor autonome ale Ucrainei Carpatice la sfârșitul anilor 1930. *În articol sunt prezentate încercările guvernului autonom al Ucrainei Carpatice conduse de Augustin Voloșin în vederea îmbunătățirii stării învățământului din noul stat. Nivelul cultural și educațional al minorităților naționale germane și române este prezentat pe baza surselor de arhivă și a studiilor din revistele periodice editate în Transcarpatia. În articol se pune accent pe dezvoltarea activității editoriale, analiza rolului anumitor organizații și asociații de învățământ din Transcarpatia.*

Educational policy of the autonomous governments of Carpathian Ukraine in the late 1930s. *The article examines the attempts by the autonomous government of Carpathian Ukraine, led by Avgustyn Voloshyn, to improve the state of education of the young country. Based on archival sources and materials of the Transcarpathian periodicals, the cultural and educational level of the German and Romanian national minorities is highlighted. Significant attention is paid to the development of publishing activity; the role of individual educational organizations and societies is analyzed.*

Ключові слова: *Карпатська Україна, Августин Волошин, «Просвіта», школи, українська мова, видавництва, Український Вільний Університет, Учительська Громада.*

Cuvinte cheie: *Ucraina Carpatică, Augustin Voloșin, Prosvita, școli, limba ucraineană, edituri, Universitatea Liberă din Ucraina, Comunitatea profesorilor.*

Key words: *Carpathian Ukraine, Avgustyn Voloshyn, “Prosvita”, schools, Ukrainian language, publishing houses, Ukrainian Free University, Community of Teachers.*

Справа культурного відродження українського народу Закарпаття упродовж усієї його історії була щільно пов'язана з боротьбою за утвердження його національної свідомості. Якщо в роки австро-угорського режиму українська культура була на стадії занепаду, то в 20-30-х рр. склалися досить сприятливі умови для її розвитку. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини розширило можливості контактів вчених, педагогів і митців краю з культурним світом країн Центральної і Західної Європи, однак в ЧСР діяли і фактори, які гальмували культурний прогрес. По-перше, уряд Чехословаччини зволікав з наданням краю автономії, у межах якої створювались би кращі умови для культурного життя. Для Закарпаття пропорційно відводилося менше коштів на культуру, ніж для Чехії, чи, навіть, Словаччини. Та навіть із виділених коштів більшість витрачалася для потреб чеських шкіл і громадських організацій.

Заважала «нормальному» розвитку культури і обстановка на ниві мовного питання. Суперечки з приводу мови ускладнювали культурне життя, відволікали вчених, педагогів, творчу інтелігенцію від розв'язання життєво-важливих питань. За період з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. культурне життя в Карпатській Україні не припинилося. У першу чергу це стосується освіти. У 1938 р. в краї було 463 українські і 365 чеських початкових шкіл, 117 угорських, 24 німецькі і 4 румунські школи, 21 українська і 23 чеські горожанські школи, 5 українських і 3 чеські гімназії. Усього в 1938 р. в Закарпатті існували 803 школи. Що стосується вчительських кадрів, то в українських школах їх нараховувалося 2. 622, а в чеських – 928. В українських школах навчалось 99. 731 дітей, а в чеських – 21. 325¹. За підрахунками О. Геровського, «на одного чеського вчителя припадало 5 власне чеських дітей, а на одного руського (читай українського – Авт.) 40 руських дітей»².

Становище різко погіршилося після того, як від Закарпаття до Угорщини в результаті Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. відійшли міста Ужгород, Мукачево, Берегово з прилеглими до них районами³. Перед урядом А. Волошина виникла проблема реорганізації шкільної освіти. Ще 28 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр своїм розпорядженням перейменував шкільний реферат на Міністерство шкільництва та народної освіти. Керівником вищеназваного міністерства був призначений А. Штефан – відомий педагог, директор торговельної академії в Мукачеві⁴. У листопаді Міністерство шкільництва та народної освіти було реорганізовано в Міністерство культури,

¹ Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. С. 89-90.

² Там само. С. 92.

³ Химинець В. В., Стрічик П. П., Качур Б. М., Талапканич М. І. Освіта Закарпаття. Ужгород: «Карпати»; Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2009. 464 с.; Болдичар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. Ч. 1. 158 с.; 1996. Ч. 2. 96 с.; Вереш М., Токкар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. Ужгород, 2008. 255 с.

⁴ Нова свобода. 1938. 30 жовтня.

шкіл і народної освіти⁵. Відразу після появи цього розпорядження почалося призначення шкільних інспекторів. Ці важливі посади посіли: в Середньому – С. Федор, Завидові – І. Васько, Сваляві – М. Микита, В. Березному – І. Гриць, Рахові – В. Петрецький, Перечині – І. Гопко. Про останнього газета «Нова свобода» писала, що він є «відомим громадянином, який багато разів чином доказав свою відданість народній справі та рідному шкільництву...»⁶.

Уряд А. Волошина докладав максимум зусиль, щоб повністю перевести навчальний процес на українську мову. Хоча те, якою мовою навчатимуть у школах, мав остаточно вирішити майбутній парламент. Невдовзі виявилось, що «у справах освіти і культури новий уряд вочевидь український». Вже 25 листопада 1938 р. А. Волошин видав розпорядження, згідно з яким «державною мовою в країні Підкарпатської Русі є мова українська (малоруська)»⁷. Що стосується осіб чеської, словацької й російської (руської, великоруської) народностей, то вони могли «вносити подання і в своїй материнській мові»⁸. Доповненням до цього рішення було «Розпорядження міністерства культу, шкіл і народної освіти про мову (язик) навчання» від 25 листопада 1938 р. У ньому, зокрема, підкреслювалось: «Кожний ученик має бути навчаний в своїй рідній мові, оскільки та мова вживається і в дотичній громаді. В школах, основаних для дітей українських (руських, себто малоруських) мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі. Там, де до великоруської мови навчання пригосять родичі (опікуни) українські (малоруські), або великоруської народності на приналежнім шкільнім уряді найменше 40 школоповинних дітей, може міністерство, на внесення приналежного шкільного уряду відкрити також класу з великоруською мовою навчання. Коли число учеників у класі з мовою навчання великоруською упаде під число 30, то ... шкільний уряд зарядить до 8 днів закриття такої класи і учеников приділить до класи з мовою навчання українською (малоруською). Під мовою навчання у школах українських (малоруських) треба розуміти літературну мову українську (малоруську)...»⁹.

13 грудня 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі видало розпорядження про виготовлення публічних надписів українською мовою: «Приказую по постановленню артикулу 9 закона о організації політичної адміністрації, щоби усі публічні написи без виїмки, то є написи на склепах, банках, касах ощадності, публічних інституціях, приватних фірмах, написи лікарів, аптекарів і адвокатів і взагалі написи, вивішені публічно для більшого числа населення, були негайно виготовлені так, щоби на першій місці був текст український з фонетичним правописом. По нім може бути

⁵ Там само. 15 грудня.

⁶ Там само. 27 грудня.

⁷ Там само. 15 грудня.

⁸ Там само.

⁹ Нова свобода. 1938. 15 грудня.

наведений текст чеський або словацький»¹⁰. 23 грудня 1938 р. видано розпорядження міністерства культу, шкіл народної освіти про вживання на державній службі української літературної мови: «Переведення цього розпорядження вимагає, щоб усі урядники на державній та громадській службі в урядовім листуванні, а також у зносинах із патентами (сторонами) практично знали українську літературну мову, вимову та правопис»¹¹. 30 грудня 1938 р. А. Волошин підготував проект розпорядження уряду Підкарпатської Русі про назву автономного краю: «До дефінітивного становлення назви Підкарпатської Русі Соймом можна по думці параграфу 2 Конституційного закона з дня 22. листопада 1938 ч. 328 Збірника законів і розпоряджень уживати також назви «Карпатська Україна». Це розпорядження набуває обов'язуючу силу днем оголошення»¹².

Уряд не тільки видавав розпорядження про державність української мови. Йшлося про зменшення кількості чеських шкіл. Офіційний орган УНО газета «Нова свобода» повідомляла, що «на основі розпорядження влади Карпатської України, будуть чеські школи до кінця цього року зліквідовані. На цій території Карпатської України зістанеться 45–50 чеських вчителів у народних школах. Раніше було тут біля 700 чеських учителів. Усі добре знаємо, що були й такі села, де було 5–8 чеських учителів, а не було там ані одної чеської дитини»¹³.

Таким чином, українізація поступово пробивала собі шлях уперед. У своєму виступі перед інтелігенцією 20 жовтня 1938 р. міністр внутрішніх справ Ю. Ревай відзначив, що «не дивлячись на гостру чехізацію нашого краю останніми роками, все-таки вдалося в нас вибудувати сітку наших шкіл, виросла у нас нова учительська генерація»¹⁴. Велика заслуга в цьому належала товариству «Учительська громада», почесним членом якого був обраний А. Волошин (1930–1938 рр.). Кількість членів «Учительської громади» зростала з кожним роком. Приміром, якщо в 1930 р. нараховувалось всього 220 членів, то в 1938 р. їх було вже 1. 631 чоловік¹⁵. Активістами «Учительської громади» зарекомендували себе учні А. Волошина – досвідчені педагоги А. Штефан, Ю. Гуснай, В. Свереняк, О. Полянський, І. Васько, І. Міцола, О. Дірей та ін. Заходами «Учительської громади» видавалися часописи «Учительський голос» та «Наша школа». Обидва видання і, в першу чергу, «Учительський голос» (1930–1939 рр.) викликали помітний резонанс, залишили добрий слід у справі виховання молоді. Останній конгрес «Учитель-

¹⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 153.

¹¹ Там само. С. 157.

¹² Там само. С. 161.

¹³ Нова свобода. 1938. 15 грудня.

¹⁴ Там само. 20 жовтня.

¹⁵ Вегеш М., Турянця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). Ужгород, 1995. С. 18.

ської громади» відбувся в липні 1938 р., на якому А. Волошин пристрасно закликав учителів до удосконалення самоосвіти та підвищення свідомості в ставленні до праці з представниками різних верств населення. «Хоч наша організація є найбільшим товариством народної інтелігенції, – наголошував педагог, – у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаю всіх до праці над собою»¹⁶.

Після рішень Віденського арбітражу відновлювали свою діяльність старі навчальні заклади, відкривалися нові. 21 листопада 1938 р. відбулося відкриття гімназії у с. Білки. Директором було призначено відомого пластового діяча краю Євгена Ретія¹⁷. Станом на 4 грудня 1938 р. в Білківській гімназії навчалось 293 учні¹⁸. Того ж року «Нова свобода» повідомляла, що незабаром в Рахові «буде відкрито вісім класів реальної гімназії», яку очолюватиме професор Юліан Головацький. Гімназія почала діяти 16 грудня 1938 р. Педагог із багаторічним стажем, людина гуманна і милосердна, А. Волошин оголосив, що «бідні діти, які живуть далеко від Рахова, можуть просити від дирекції залізниць ... безплатний білет, або білет за половину ціни на проїзд до гімназії і назад»¹⁹. А. Волошин постійно проявляв велику турботу про розвиток шкільництва у віддалених гірських округах Закарпаття. Після евакуації з зайнятого угорцями Ужгорода, до Великого Березного перемістилася Ужгородська торгівельна школа. 12 грудня 1938 р. її перейменували в Експортну Академію²⁰. Ще раніше, 6 грудня, відновили свою роботу гімназія в Перечині, горожанські школи в Невицькому і Порошкові²¹.

Твердинею українських ідей залишалась Хустська гімназія. Наприкінці 30-х років у ній навчалося 600–650 учнів-українців та близько 200 в чеських паралельних класах. В останніх, крім чехів і словаків, були євреї. Склад учнів за соціальним походженням був – 70% селяни. «Хоч навчання було безплатним, – пригадував В. Маркус, – підручники тощо забирали чимало коштів нашим селянам, здебільшого бідним і середнякам»²². Нелегше жилося учням Перечинської державної гімназії. Наприкінці 1938 р. становище настільки ускладнилося, що її дирекція прийняла рішення «не розділювати стипендії поодиноким особам, але всю суму призначити на кухню для бідних дітей. На засіданні дня 12 ц. м. (25 грудня 1938 р. – Авт.) окружний відділ у Перечині так і зробив: призначив всю суму 9. 600 кч. на кухню для

¹⁶ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977. С. 66.

¹⁷ Нова свобода. 1938. 3 грудня.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Нова свобода. 1938. 10 грудня.

²⁰ Там само. 16 грудня.

²¹ Там само. 9 грудня.

²² Маркус В. Хустська гімназія – твердиня освіти і національного освідомлення східного Закарпаття. *Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород: Гражда, 1994. С. 10-11.

бідних учнів»²³. Серед викладацько-професорського складу Хустської гімназії виділялися М. Гупаловський, К. Заклинський, К. Феделеш, М. Фушич, С. Ілляшевич, А. Артимович, Н. Балицька та ін.

А. Волошин та його уряд надавали велику увагу розвитку шкільної освіти серед національних меншин краю. Ще в 1934 р. для учнів німецької національності був відкритий при школі в Мукачеві інтернат, де одержали місця 52 дітей з 18 сіл краю, у тому числі з Усть-Чорної – 8, Рахова – 6, Німецької Мокрої – 4, Руської Мокрої – 3, Німецької Кучави – 5, Лалова – 8 тощо²⁴. Ця школа працювала до листопада 1938 р. Після окупації міста військами Угорщини, уряд Карпатської України перевів учнів і вчителів до Сваляви. 22 грудня 1938 р. А. Волошин заявив, що «з німецькою меншиною жив завжди український народ в найкращій згоді ...»²⁵. За підрахунками сучасних дослідників, наприкінці 30-х рр. німецька шкільна справа у Хусті виглядала так: 19 початкових шкіл з 34 класами, 1 горожанська школа з 4 класами. У них навчалось близько 2000 учнів і працювало 32 вчителі²⁶.

Чехословацький період правління в Закарпатті, безумовно, відіграв позитивну роль у розвитку духовного життя румунської етнічної групи. Наприкінці 30-х років у румунських селах діяли чотири румунські школи з 36-ма класами, у яких навчалось 2262 учні. Румунські діти могли безперешкодно навчатися в школах сусідньої Румунії²⁷. «Румунська меншість на Карпатській Україні, – повідомляла «Нова свобода» 8 грудня 1938 р., – посередництвом своїх відповідальних заступників заявила нашій владі, що румунський народ, який живе в селах Солотвино, Нижня Апша, Середня Апша і Біла Церква, задоволений своїм положенням, бо користується повними громадськими і політичними правами. 20 років співжиття в одній державі посилити дружбу. Румунські представники подали меморандум, щоб їхні школи були підпорядковані українському інспекторові в Тячеві та щоб завели в школах навчання української мови замість чеської»²⁸.

Уряд Карпатської України надавав значної уваги забезпеченню закарпатських шкіл навчальними підручниками. У цьому полягала і вимога батьків. Жителі с. Буковець, що на Волівщині, писали до редакції «Нової свободи»: «До школи ходить 111 дітей. Тепер родичі 108 дітей вимагають для своїх дітей книжку таку, що її будуть розуміти та любити, а це є українські книжки»²⁹. Завдання полягало в тому, щоб «ліквідувати наші хиби й помилки й оснувати комітет, що подбав би про план випуску підручників і протягом навчального року забезпечити кожного учня повним комплектом

²³ Нова свобода. 1938. 25 грудня.

²⁴ Павленко Г. В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. С. 36.

²⁵ Нова свобода. 1938. 22 грудня.

²⁶ Павленко Г. В. Названа праця. С. 36.

²⁷ Марина В. В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореферат дисертації ... канд. іст. наук. Ужгород, 1995. С. 10-11.

²⁸ Нова свобода. 1938. 8 грудня.

²⁹ Там само. 4 жовтня.

високоякісних стабільних підручників. Дотеперішні підручники не є ідеальні, але безглуздо думати, що ми в 1939–1940 рр. зможемо винайти абсолютно бездоганний підручник, який би сам викладався учневі в голову...»³⁰. Державне видавництво постійно повідомляло про вихід нових підручників. До вересня 1938 р. побачили світ «Буквар», «Перша читанка», «Друга читанка», «Отчина», «Живе слово», «Світло», «Учебник горожанской науки й виховання», «Молодий рахункар», «Рахункова книжка» (частини 1–3), «Пісні підкарпатських русинів», «Грамматика руського язика» І. Панькевича, «Фізика», «Хімія», «Задачі з геометричного рисування», «Гражданин, його права і повинності», «Підкарпатські казки» під редакцією В. Гренджі-Донського, «Вибір чехословацьких і підкарпаторуських переказів» тощо³¹.

Закарпатськими вчителями використовувалися також старі підручники, автором переважної більшості яких був А. Волошин³². Йдеться, перш за все, про праці А. Волошина «Фізика» (1921), «Наука стилізації» (1923), «Педагогіка й дидактика» (1923), «Коротка історія педагогіки» (1923), «Дидактика» (1923), «Педагогічна психологія» (1935), «Історія педагогіки» (1937) та ін. Усього А. Волошин видав 42 книги³³. Окрім згаданих книжок, А. Волошин написав низку студій, які засвідчують: в особі А. Волошина маємо не тільки педагога-вченого, але й мовознавця, літературознавця, публіциста, соціолога, історика, політолога та, не в останню чергу, видатного представника богословської науки. Відзначимо, що до 1938 р. А. Волошин продовжував виконувати обов'язки директора Ужгородської вчительської семінарії – найпрестижнішого навчального закладу в краї. За великий вклад у розвиток педагогіки А. Волошин був обраний почесним доктором Українського вільного університету в Празі³⁴.

До речі, прем'єр-міністр Карпатської України був ініціатором переведення УВУ в Карпатську Україну³⁵. Тільки окупація краю угорськими

³⁰ Там само. 7 грудня.

³¹ Там само. 9 вересня.

³² Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945): Бібліографічний покажчик. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 25 с.; Зимомря М., Гомоннай В. Вегеш М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ – Ужгород, 1994. 126 с.; Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород: Закарпаття, 1995. 101 с.; Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 29 с.

³³ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977. С. 18.

³⁴ Вегеш М. М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. Т. III. 357 с.; Вегеш М. *Августин Волошин і Карпатська Україна*. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.; Вегеш М. М., Кляч М. І., Тарасюк В. Ю., Токар М. Ю. *Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України*. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.

³⁵ Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. 156 с.; Беднарджова Т. Августин Волошин. *Альманах*

військами завадила йому це зробити. Документи, які є в наявності, свідчать про проведену значну підготовчу роботу в цьому напрямку. Доказом такого твердження є «Меморандум у справі утворення на Підкарпатській Русі Університету, а в першу чергу, перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду»: «Український Вільний Університет, що проробив таку велику службу еміграції, може послужити ще народові Підкарпатської Русі. В шкільнім році 1937/38 в ньому було: професорів ординарних 22, екстраординарних 4, приватних доцентів 8, суплент 1 і лекторів 4, разом 39. По перенесенню до Ужгороду склад його професури почне поповнятися місцевими особами з високою освітою, що вже можуть габілітуватися, а з числа найздібнішої місцевої молоді виховає кадри молодих наукових сил, які габілітує згідно з існуючими в Ч. С. Р. академічними законами і правилами. При тому Університетові може зформуватися також Богословський факультет, чому послужать кадри канонічного права, церковної історії та філософії.

Згадані вище три факультети потребують в інтересах господарського розвитку краю доповнення факультетом прикладного господарства, а саме: агрономічним з углядженням при тім лісівництва і гідротехніки. З огляду на релятивно малу кількість населення Підкарпатської Русі та з уваги на фінансові труднощі було би економніше, замість двох високих шкіл – Університету і Політехніки – перенесши Український Вільний Університет з Праги до Ужгороду та поповнивши його четвертим факультетом, – обмежитися на Підкарпатській Русі лиш одним Університетом»³⁶.

А. Волошин, який був одним з основних авторів «Меморандуму», переконував: «У нас нема недостатку у майбутніх послухачах. Самі лише середні школи різних типів в Підкарпатській Русі року 1937/38 мали на останніх річниках 463 д., а порівнюючи незначна кількість тих, що здобувають високу освіту з'ясовується віддаленістю високих шкіл від рідного краю. Майбутній Університет на Підкарпатській Русі правдоподібно буде мати від 1500 до 2000 душ студентів. Ми є свідомі труднощів фінансових і організаційних, що зустрінуть реалізацію Університету з чотирьох факультетів на Підкарпатській Русі. Зразу би здійснити програму було б тяжко; практично могла би пійти ось в якій послідовності: насамперед переноситься з Праги Український Вільний Університет. Для цього з початку потрібно тільки згоди відповідних міністерств і перш усього Міністерства Шкільництва і Народної Освіти, також згоди Канцелярії Президента Республіки, як установ, які між іншим фінансово удержують Український Вільний Університет в Празі. Існуючого бюджету Університету вистарчить на перший рік (два семестри)

«Гомону України» на рік 1995. Торонто–Онтаріо, 1993. С. 77–82.; Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відп. ред. В. М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 293-298.

³⁶ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 31-32.

функціонування Університету в нових умовах; починаючи з третього семестру мали би настати деякі поповнення його бюджету. В наступних роках дійшло би до розширення Університету іншими факультетами»³⁷. 27 жовтня 1938 р. комісія Українського академічного комітету в Празі підготувала проєкт організації Українського університету, який затвердила Управа комітету. Автори законопроекту про перенесення УВУ до Карпатської України навіть описали його організаційну частину (вибори ректора, декана тощо).

Після окупації Карпатської України угорськими військами А. Волошин – професор, а згодом ректор УВУ, просив міністра шкільництва і народної освіти в Празі продовжити фінансування цього престижного вищого навчального закладу: «Міжнародні події останнього року значіння УВУ побільшили. Окупація Карпатської України мадярами не тільки унеможливила перенесення туди УВУ, що було вже вирішено, а й пригнало до Праги нову хвилю карпато-української еміграції... Вважаємо доцільним, як в інтересах Українців так і чеського народу, аби УВУ міг у Празі і за змінених умовин продовжувати свою чинність і просимо о ласкаве внесення до нового державного бюджету на 1941 рік на чинність УВУ субвенції Міністерства Шкільництва і Народної Освіти. На 1940 рік було Високим Міністерством уділено 235. 000 корон, за що висловлюємо глибоку подяку. Кураторія просить, по мірі можливости, на наступний двадцятий рік існування, тобто на 1941 календарний рік звишити цю суму на 300. 000 корон, а то з огляду на незначні платні персоналу та поступового зростання дорожнечі, як і на те, що до УВУ прийшли декотрі професорські сили з Варшави і з Карпатської України. Дуже були би ми вдячні, коли б Міністерство Шкільництва і Народної Освіти визначило і відповідне число стипендій для найбідніших слухачів УВУ»³⁸.

У 20–30-х рр. в Закарпатті діяли два культурно-просвітні товариства – українська «Просвіта» і русофільське «Общество им. А. Духновича». Прийшовши до влади, А. Волошин розпустив переважну більшість «Обществ» і заклав чимало русофільських видань. Отже, в 1938–1939 рр. у Карпатській Україні діяло тільки товариство «Просвіта». Багаторічне панування однопартійної системи в колишньому СРСР призвело до того, що «Просвіта» зображувалася виключно як фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас. Під час підготовки до просвітянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська Правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів»³⁹.

Насправді «Просвіта» була наймасовішою і найпродуктивнішою культурно-освітньою організацією в краї наприкінці 30-х років. Вона нара-

³⁷ Там само. С. 33-34.

³⁸ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 38-39.

³⁹ Турияница В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1992.* С. 265–268.

ховувала 10 філій, 235 читалень з 16. 550 членами⁴⁰. Значну роботу здійснила «Просвіта» щодо збирання для національного музею пам'яток історії, культури і природи краю (всього було зібрано понад тисячу музейних предметів), в організації при Народному Домі в Ужгороді бібліотеки, фонд якої у 1938 р. нараховував 8 тисяч книжок, а всього в читальнях «Просвіти» було близько 40 тисяч українських книжок⁴¹.

Наприкінці 30-х років на рахунку товариства було 150 виданих книг і брошур тиражем 450 тис. примірників. Авторами цих видань були О. Олесь, А. Волошин, В. Гренджа-Донський, О. Маркуш, Л. Дем'ян, І. Невицька, В. Пачовський, К. Феделеш та багато ін. Велику роль відіграла «Просвіта» в науковому вивченні історії Закарпаття. З 1922 по 1938 рр. за редакцією І. Панькевича, В. Гаджеги, А. Волошина, В. Бірчака було видано 14 випусків (у 12 томах) «Наукового збірника Товариства «Просвіта». У написанні окремих статей з історії, етнології, культури Закарпаття взяли участь видатні українські вчені В. Гнатюк, Ф. Колесса, С. Рудницький, В. Сімович, М. Возняк, В. Січинський, І. Панькевич, О. Мицюк, В. Залозецький, М. Лелекач, Ф. Потушняк та ін⁴². Закарпатська «Просвіта» зазнала великої матеріальної шкоди після рішень Віденського арбітражу. В. Гренджа-Донський, що брав активну участь в евакуації, відзначав: «З великого книжкового фонду та цінних музейних експонатів щось вдалося нам врятувати до Перечина. Решта книг та експонатів пропала в Ужгороді, бродіївці та фенциківці зводили з нами бійки за музей і бібліотеку, де були і старинні рідкісні експонати»⁴³. Та найбільший удар «Просвіти» був нанесений угорськими гортистами в березні 1939 р.

Важливу роль продовжувала відігравати преса, хоча у порівнянні з попередніми роками, вона значно збідніла. Фактично, масовим тиражем видавалась тільки щоденна газета, яку редагував В. Гренджа-Донський. Очолювана ним «Нова свобода» перетворилася в орган УНО. Ця газета мала давню історію. Спочатку видавалась під назвою «Наука», потім «Свобода», як орган Народно-Християнської партії, а 15 червня 1938 р. вона змінила назву на «Нова свобода». Газета змінилася в кращу сторону з приходом нового головного редактора. Про це свідчать попередні записи В. Гренджі-Донського на сторінках його щоденника і споминів⁴⁴. Призначення В. Гренджі-Дон-

⁴⁰ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 72. Оп. 2. Спр. 1, 5, 15, 36.

⁴¹ Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). Ужгород, 1991; Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 12–20; Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920–1939). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 6–13.

⁴² Хланта І. В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті: Біобібліографічний покажчик. Ужгород: «Закарпаття», 1995. 967 с.; Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX – початок ХХІ ст.): Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород: Гражда, 2009. 432 с.

⁴³ Вегеш М. М., Турянська В. В. У вінок шани і визнання. Ужгород, 1995. С. 18.

⁴⁴ Гренджа-Донський В. Т. ІХ. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська.

ського редактором «Нової свободи» високо оцінив голова УНО Ф. Ревай. У своїй статті «На прощання» він відзначив, що Василя Гренджу-Донського «не треба нам представляти, бо він уже здобув собі ім'я не тільки в нас, але в широких колах українського народу взагалі. Я переконаний, що своє завдання виконає на 100%-ів, тому і був повірений так важною функцією»⁴⁵. В. Гренджа-Донський, перебуваючи на посаді редактора газети, опублікував у ній 51 статтю. Враховуючи той факт, що газета виходила до 16 березня 1939 р., це є доказом великої працездатності письменника. Серед основних публікацій В. Гренджі-Донського на сторінках «Нової свободи» необхідно виділити такі статті, як «З великих днів народин Карпатської України», що були частинкою щоденника письменника, «Наші кандидати», у якій давалися короткі, але влучні характеристики членам Союму Карпатської України. Читач мав змогу ознайомитися з політичними портретами А. Волошина, братів Брацайків, С. Клочурака, А. Штефана, Ю. Станинця, Ю. Пазуханича та ін. (всього 32 портрети). Що стосується майбутнього президента, то йому Гренджа-Донський присвятив кілька окремих статей, які були поміщені в «Новій свободі». Це, передусім, «Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина», «Др. Августин Волошин» та ін⁴⁶. Не викликає жодного сумніву, що під керівництвом В. Гренджі-Донського газета була, фактично, єдиним духовним органом Карпатської України, з великим тиражем. Не дивно, що до неї завжди був підвищений попит і відповідальність редактора. В. Гренджа-Донський чудово справився з нелегкими обов'язками головного редактора.

Українська діаспора в Празі писала в редакцію газети: «Покажчиком духовної зрілості, політичного і культурного підготовлення кожного народу є кількість друкованого слова. Особливу роль в цьому відіграє газета. Провід, покликаний народом, кожноденно через газету промовляє до народних мас, інформує про цілісність стану сьогоденного дня, вказує напрям на завтрашній день, висвітлює, наказує, подає свої заміри, а навіть кожна думка його летить і доходить до найглибшої закутини найбільш віддаленого села ... Не сміє бути українця, щоб не став читачем, передплатником «Нової свобо-

Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. 502 с.; Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.; Гренджа-Донський В. Том X. Спогади. Листи / Зібрала, впорядкувала і доповнила Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. 518 с.; Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. 516 с.

⁴⁵ Нова свобода. 1939. 26 січня.

⁴⁶ Вегеш М., Задорожний В. Щастя і горе Карпатської України В. Гренджі-Донського – історичне джерело. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974) (16 грудня 1994 р., м. Ужгород) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород, держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 51–53; Вегеш М. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? Календар «Просвіти» на 1993 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака]. Ужгород, 1993. С. 120–122.

ди». Поки-що тільки «Нова свобода» дасть тобі вірний і всебічний образ стану і перемін, що змагають до кращого завтра. Глядай в «Новій свободі» все те, що завоює твою цікавість і напевно знайдеш, бо «Нова свобода» це орган цілого народу, який стоїть на шляху конструктивного будівництва держави та визвольних змагань на всіх поневолених землях»⁴⁷. «Нова свобода» дійсно була таким органом. На її сторінках друкувалися матеріали з економіки, політики, культури, спорту тощо. Під час подій 1938–1939 рр. при ній були акредитовані журналісти з Польщі, Німеччини, Франції тощо.

Крім цього друкованого органу, націоналістична молодь видавала газету «Наступ» (редактор – С. Росоха), а селяни мали свій орган – «Карпатську Україну». «Нова свобода» повідомляла, що від 1 січня 1939 р. почне виходити ілюстрований літературно-мистецький журнал «Карпатська Україна». Видає і редагує В. Гренджа-Донський⁴⁸ Однак відомий письменник відмовився від редагування, посилаючись на перевантаження, і головним редактором журналу обрали Ю. Тарковича. Успішно пройшовши незначну цензуру, одержав можливість видавати свій релігійний альманах «Благовісник» о. С. Сабол (Зореслав)⁴⁹.

З ініціативи О. Ольжича, У. Самчука, Ю. Горліс-Горського, В. Гренджі-Донського, І. Рошка-Ірлявського, А. Патруса-Карпатського та деяких інших, у Хусті було створено літературно-мистецьке товариство «Говерля». «З наміченої праці, – повідомляла «Нова свобода», – слід особливо відмітити цикл рефератів мистецького й культурно-освітнього змісту, що відбуваються систематично в Хусті, а не систематично на провінції. Перший виклад, що відбувся в Хусті, згромадив усю нашу інтелігенцію, був відчит знаного письменника Уласа Самчука на тему: «Завдання сучасної української літератури». Дня 13. XII ц. р. відбувся в Хусті другий з черги реферат М. Карбовича «На шляху визволення нації». До Хуста приїхав знавець театрального мистецтва Микола Чирський, автор популярних п'єс «Отаман пісня» і «П'яний рейд»⁵⁰. Товариство видавало однойменний місячник, редактором якого було обрано О. Ольжича⁵¹. У Празі видавалася газета «Карпато-Українська «Свобода».

Протягом 1939–1941 рр. угорці закрили сотні українських шкіл. Така ж доля спіткала і школи у Пряшеві. З шкільних бібліотек вилучалися українські книги. За розпорядженням угорського міністра культури і шкіл «з наших шкільних і учительських бібліотек були повикидані всі книги україн-

⁴⁷ Нова свобода. 1938. 3 грудня.

⁴⁸ Там само. 15 грудня.

⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 26.

⁵⁰ Нова свобода. 1938. 21 грудня.

⁵¹ Вегеш М. Олег Ольжич (1907–1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійне т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 101–105; Вегеш М. Ольжич Олег Олександрович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відр. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 495–496.

ські й домашнього походження, що їх не видало общество Духновича, в тім числі і книги наукові й белетристику, навіть діточі казки й описи подорожні. В бібліотеках не зісталося буквально нічого»⁵². Згідно з розпорядженням угорської влади «урядовою мовою є мова мадярсько-русска»⁵³.

Отже, автономні уряди Карпатської України приділяли значну увагу розвитку освіти і культури в краї. Відновлювалися старі й відкривалися нові школи, гімназії, учительські семінарії. Велику просвітницьку роботу серед населення проводило товариство «Просвіта». Поряд з ним виникали інші організації культурницького типу. Значна увага зверталася на подальший розвиток видавництва. Однак, у порівнянні з попередніми двадцятьма роками, культурний розвиток пішов на спад. Причина полягала в тому, що уряд Карпатської України постійно опинявся перед економічними, міжнародними проблемами, які вимагали негайного вирішення. Саме тому політика в галузі культури відсувалася на задній план. З окупацією краю військами Угорщини, розвиток освіти і культури був паралізований.

Література.

- Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.
- Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. 156 с.
- Беднарджова Т. Августин Волошин. Альманах «Гомону України» на рік 1995. Торонто–Онтаріо, 1993. С. 77–82. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання / Відп. ред. В. М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 293-298.
- Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. Ч. 1. 160 с.
- Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1996. Ч. 2. 96 с.
- Вегеш М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. Т. III. 357 с.; Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.
- Вегеш М. М., Кляп М. І., Тарасюк В. Ю., Токар М. Ю. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.
- Вегеш М. Олег Ольжич (1907–1944). Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійне т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 101–105.

⁵² Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. Т. I. 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. С. 91.

⁵³ Там само.

- Вегеш М. Ольжич Олег Олександрович. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 495-496.
- Вегеш М. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? Календар «Просвіти» на 1993 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака]. Ужгород, 1993. С. 120–122.
- Вегеш М., Задорожний В. Щастя і горе Карпатської України В. Гренджі-Донського – історичне джерело. Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974) (16 грудня 1994 р., м. Ужгород) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород, держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 51–53.
- Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. Ужгород, 2008. 255 с.
- Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945): Бібліографічний покажчик. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 25 с.
- Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 29 с.
- Вегеш М. М., Туряниця В. В. У вінок шани і визнання. Ужгород, 1995. 36 с.
- Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород, 1988. 135 с.
- Гренджа-Донський В. Т. IX. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. 502 с.
- Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.
- Гренджа-Донський В. Том X. Спогади. Листи / Зібрала, впорядкувала і доповнила Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. 518 с.
- Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. 516 с.
- Державний архів Закарпатської області. Ф. 3. Президія уряду Карпатської України.
- Державний архів Закарпатської області. Ф. 72. Товариство «Просвіта».
- Зимомря М., Гомоннай В. Вегеш М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ – Ужгород, 1994. 126 с.
- Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород: Закарпаття, 1995. 101 с.
- Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох

- томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.
- Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. Т. I. 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. 748 с.
- Марина В. В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореферат дисертації. канд. іст. наук. Ужгород, 1995. 22 с.
- Маркусь В. Хустська гімназія – твердиня освіти і національного свідомлення східного Закарпаття. Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород: Гражда, 1994. С. 10-14.
- Нова свобода. 1938.
- Нова свобода. 1939.
- Павленко Г. В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. 68 с.
- Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1992. С. 265–268.
- Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). Ужгород, 1991. 52 с.
- Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців. Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 12–20.
- Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920–1939). Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 6–13.
- Химинець В. В., Стрічик П. П., Качур Б. М., Талапканич М. І. Освіта Закарпаття. Ужгород: «Карпати»; Інформаційно-видавничий центр ЗПП-ПО, 2009. 464 с.
- Хланта І. В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті: Біобібліографічний покажчик. Ужгород: «Закарпаття», 1995. 967 с.; Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX - початок ХХІ ст.): Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород: Гражда, 2009. 432 с.
- Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977. 209 с.

Ліквідація заможного селянства на Закарпатті наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. (На прикладі румунських сіл Рахівського і Тячівського округів)

Vasyl Mishchanyn / Василь Міщанин

Ліквідація заможного селянства на Закарпатті наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. (На прикладі румунських сіл Рахівського і Тячівського округів). У статті прослідковується втілення радянського зразка аграрної політики в повоєнному Закарпатті на прикладі румунських сіл краю наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Колективізація сільського господарства стала одним із ключових механізмів радянзації. Розкуркулення у поєднанні з агітацією і пропагандою колгоспної системи та репресіями мали здійснити «великий перелом» на Закарпатті. Згодом соціалістична модернізація торкнулася і країн Центрально-Східної Європи (у різній мірі), у тому числі й Румунії. На основі аналізу «Списків куркульських господарств Закарпатської області», які склалися в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років, автор приходить до висновку, що радянська влада жодним чином не робила якихось етнічних винятків під час проведення колективізації.

Lichidarea țăranimii înstărite din Transcarpatia la sfârșitul anilor 1940 - începutul anilor 1950 (Sudiu de caz: satele românești din raioanele Rakhiv și Tyachiv). Articolul ilustrează implementarea modelului sovietic al politicii agrare în Transcarpatia postbelică pe exemplul satelor românești ale regiunii, de la sfârșitul anilor 1940 - începutul anilor 1950. Colectivizarea agriculturii a devenit unul dintre mecanismele cheie ale sovietizării. Decurculizarea, combinată cu agitația și propaganda sistemului CAP-ist și represiunea, urmau să realizeze „o „cotitură majoră” în Transcarpatia. Ulterior, modernizarea socialistă a afectat și țările din Europa Centrală și de Est (în diferite moduri), inclusiv România. Pe baza analizei „Listelor fermelor deținute de culaci (chiaburi) din regiunea Transcarpatia”, care se făceau în a doua jumătate a anilor 1940 - începutul anilor 1950, autorul concluzionează că guvernul sovietic nu a făcut nic un fel de excepții etnice în timpul colectivizării.

Liquidation of wealthy peasantry in Transcarpathia in the late 1940s and early 1950s (at the example of the Romanian regions of the Rakhivsk and Tyachiv districts). The article follows the implementation of the Soviet model of agrarian policy in post-war Transcarpathia by the example of the Romanian villages of the region in the late 1940s and early 1950s. Collectivization of agriculture became one of the key mechanisms of Sovietization. Displacement, in conjunction with agitation and propaganda

of the collective farm system and repression, had to carry out a «big break» in Transcarpathia. Subsequently, socialist modernization also affected the countries of Central and Eastern Europe (to varying degrees), including Romania. On the basis of the analysis of the «Lists of kulak farms in the Transcarpathian region», which consisted in the second half of the 1940s and the beginning of the 1950s, the author concludes that the Soviet authorities have by no means made any ethnic exceptions during collectivization.

Ключові слова: *Закарпатська область, заможні селяни, розкуркулення, сільське господарство, румунські села, колгоспи, «Списки куркульських господарств».*

Cuvinte cheie: *regiunea Transcarpatia, țărani bogați, decurculizare, agricultură, sate românești, САР-uri, „Liste ale fermelor deținute de culaci (chiaburi)”.*

Keywords: *Transcarpathian region, wealthy peasants, de-culling, rural economy, Romanian villages, collective farms, «Lists of kulak economy».*

Більшовицька аграрна політика майже до розвалу Радянського Союзу визначалася, головним чином, ленінським декретом «Про землю» від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., прийнятим II Всеросійським з'їздом Рад. У ньому, зокрема, йшлося: «Право частной собственности на землю отменяется навсегда; земля не может быть ни продаваема, ни покупаема, ни сдаваема в аренду, либо в залог, ни каким-либо другим способом отчуждаема. Вся земля: государственная, удельная, кабинетская, монастырская, церковная, посессионная, майоратная, частновладельческая, общественная и крестьянская и т.д., отчуждается безвозмездно, обращается в всенародное достояние и переходит в пользование всех трудящихся на ней»¹.

Виходячи з цього, визначалися і форми суспільних відносин на селі. Уже тоді було заявлено: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі»². З цього часу перевага надається колективним формам господарювання. Щоправда, невдовзі від політики воєнного кормунізму із-за її неефективності більшовикам прийшлося відмовитися. На нетривалий час більшовики проводять НЕП, яка мала добрі економічні показники, у тому числі і у сільському господарстві. Але нова економічна політика була згорнута. Сільське господарство СРСР ступило на колективний шлях розвитку.

Відзначимо, що у 1920-х роках радянське керівництво розглядало принаймні три основні альтернативні політичні програми, які передували колективізації: ліві комуністи (Л. Троцький, Є. Преображенський) вважали,

¹ Декрет «О земле» съезда Советов рабочих и солдатских депутатов (принят на заседании 26 октября в 2 час. ночи). Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. 16 марта 1918 г. Москва: Государственное издание политической литературы, 1957. С.18 .

² Кульчицький С.В. Націоналізація. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во „Наукова думка”, 2010. 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalizatsiia>.

що із селянства потрібно вижимати все задля індустріалізації, але через посилення його ринкового оподаткування; буржуазно-ліберальна точка зору, т.зв. старої російської професури (М. Кондратьєв, Л. Літошенко) пропонувала робити ставку на заможне селянство, розвиваючи ринкову економіку (але тут на заваді ставали більшовицька ідеологія); соціалістична точка зору (М. Бухарін, О. Чаянов), пропонувала опиратися не на буржуазного фермера американського типу, як пропонували Кондратьєв і Літошенко, а на коопероване середнє (соціалістичне) селянство, створивши великі і малі галузеві кооперативи, які б функціонували на ринкових відносинах забезпечуючи державу необхідним³.

Але Радянський Союз обрав сталінський варіант аграрної політики. Сталінська політика «ліквідації куркульства, як класу» висловлена на XV з'їзді ВКП(б): «Неправы те товарищи, которые думают, что можно и нужно покончить с кулаком в порядке административных мер, через ГПУ: сказал, приложил печать и точка. Это средство – легкое, но далеко не действительное. Кулака надо взять мерами экономического порядка и на основе советской законности. А советская законность не есть пустая фраза. Это не исключает, конечно, применения некоторых необходимых административных мер против кулака»⁴.

Соціалістична перебудова сільського господарства в СРСР, на думу радянського керівництва, була важким і складним завданням пролетарської революції. Одним із напрямків її стала боротьба з куркульством. До 1929 р. радянська влада здійснювала політику обмеження та витіснення куркульства. Це проявлялося в обкладанні заможних господарів збільшеними податками, обов'язковим продажем зерна державі за фіксованими цінами, обмеженням землекористування, використання найманої праці тощо. Але ця політика не знищила господарських основ заможного господарства.

На початку 1929 р. в сільському господарстві СРСР нараховувалося 25 млн. селянських одноосібних господарств. Із них бідняцькі господарства склали 35%, середняцькі – 60%, а заможні – 4-5%. І хоча кількість бідняцьких господарств у порівнянні з дореволюційним рівнем зменшилася майже вдвічі, «но корни капіталізму в деревне не были вырваны, так как преобладало ещё мелкое единоличное производство»⁵. З кінця 1929 р. радянська влада переходить до ліквідації куркульства як класу.

Виступаючи на конференції аграрників-марксистів в грудні 1929 р., Й. Сталін заявив: «Теперь мы имеем возможность повести решительное наступление на кулачество, сломить его сопротивление, ликвидировать его,

³ Кузьменко В. Фабрики зерна и мяса. Крестьяновец Александр Никулин об альтернативе коллективизации и судьбе крестьян. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/03/19/collectivisation/>.

⁴ Кувшинов В. О кулаках и борьбе с ними. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9A/kuvshinov-citati-iv-stalina/23>.

⁵ Ликвидация кулачества как класса. URL: <http://scibook.net/istoriya-sssr-uchebniki/likvidatsiya-kulachestva-kak-55718.html>.

как класс, и заменить его производство производством колхозов и совхозов. Теперь раскулачивание производится самими бедняцко-средняцкими массами, осуществляющими сплошную коллективизацию»⁶.

Осердям сталінської стратегії стала політика «великого перелому», в основі якої лежали завдання форсованої індустріалізації, насильницької колективізації, репресивного раскуркулення, формування адміністративно-командної системи управління державою. Суть політики Радянської держави з ліквідації куркульства як класу мала на меті не його фізичне знищення, а репресивне викорінення верхівки заможного селянства, яка була серйозною перепорою на шляху насильницької колективізації, долучення його до соціалістичного будівництва, ідеологічне, трудове і соціально-культурне перевиховання. Сталін і його прихильники виступали за фізичне знищення тільки «контрреволюционной части кулачества», активних учасників антиколгоспного руху. Ставили завдання через різноманітні форми ідейно-виховної роботи провести світоглядну революцію – «кулаков, превратит классовых врагов в убежденных сторонников советской власти, «эксплуататоров» – в производителей», та направити їхні зусилля в русло соціалістичного будівництва⁷.

У 1946 р. Закарпаття стало складовою адміністративною одиницею УРСР під назвою Закарпатська область. Спроби Народної Ради Закарпатської України протягом 1944-1945 рр. реформувати сільське господарство, були радше приманкою влади задля здобуття прихильності/лояльності населення краю, аніж реальним намаганням вирішити вічну проблему краю – безземелля й малоземелля. Земельна реформа НРЗУ завершилася як решта здійснюваних більшовиками аграрних реформ (у 20-х рр. в УСРР, у 1939-1940-х рр. на західноукраїнських землях) – землю було націоналізовано. Це сталося з прийняттям Декрету НРЗУ про націоналізацію землі від 15 грудня 1945 р.

Уже з 1946 р. Закарпаття бере курс на колективізацію. Щоправда, у 1946-1947 рр. у краї було створено всього 15 колективних господарств, комуністична влада звертає свою увагу на заможного селянина. Колективізація на Закарпатті мала три рушійні складові: агітація і пропаганда радянського ладу; податковий тиск на заможне селянство, розкуркулення.

Терміна «куркуль» у Закарпатті раніше не знали, але він прижився з радянізацією і колективізацією краю. Чіткого визначення поняття «куркульське господарство» в архівних документах не знаходимо. Зазвичай головними критеріями включення до списку куркулів була наявна (понаднормова) кількість землі, худоби та реманенту, а також використання найманої робочої сили. У липні 1946 р. обласне керівництво

⁶ Кувшинов В. О кулаках и борьбе с ними. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9A/kuvshinov-citati-iv-stalina/23>.

⁷ Сталинская концепция коллективизации и раскулачивания в СССР. URL: <http://pmem.ru/2066.html>.

зарахувало до куркульських господарств тих, які мали понад 10 га землі. Їх тоді нараховували 2134. Наприкінці того ж року ці норми переглянули: для низинних округів – до 6 га, для гірських – до 8 га⁸.

На початку 1947 р. виявили 36,3 тис. га прихованої від влади землі. Начальник облуправління сільського господарства І. Здоровець на партактиві 4 липня 1947 р. відзначив, що багато сільрад при потуранні окрвиконкомів дозволили заможним селянам розділити свою землю між дітьми (села Верхнє Водяне, Вишково, Олешник та ін.). Після цього, як твердив заввідділом обкому А. Костенко, у деяких округах не стало куркулів: «Це неправильно. Куркулі у нас є, але вони роздали свою землю синкам і донькам, навіть таким, які ще в пелюшках. Якщо він має землі 15-20 га, то на себе записує 5-6 га з тим, щоб менше сплачувати податку»⁹.

3 червня 1947 р. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову про економічне обмеження куркульських господарств шляхом посиленого оподаткування. Спочатку ця постанова не поширювалася на Закарпаття, де 1947 р. від оподаткування звільнили 48,3% селянських господарств. Однак 17 травня 1948 р. керівництво області просило секретаря ЦК КП(б) У М. Хрущова збільшити норми поставок для заможних господарств. Їх (з площею понад 10 га кожне) налічувалось 1920, або 1,53% селянських дворів. Так, А. І. Гере в с. Липове на Берегівщині володів 21 га землі (зерновими зайнято 14,7 га, тютюном – 1,2 га, виноградниками – 0,4 га), мав пару коней і волів, 2 корови, 3 свині. Із зібраного в 1947 р. хліба (238 ц) державі здав 41,8 ц. Відмінувавши збіжжя на господарські потреби і харчування сім'ї, господар продав 126 ц за 5045 крб. Крім того, у його бюджет поступило 80 тис. крб. від реалізації інших продуктів, зокрема тваринництва.

Так само рентабельним було господарство селянина с. Затишся Севлюського округу Ю. І. Шостака, котрий мав 23,5 га земельних угідь, зокрема 13 га під посівами зернових, 2 воли, 3 корови і 2 свині. У 1947 р. він зібрав 304 ц зерна, з яких 46 ц здав державі. На продаж ішло 188 ц й оцінювались у 63,2 тис. крб. Інші прибутки склали близько 30 тис. крб.¹⁰ У 1947 р. селянин Гере сплатив 15805 крб. сільськогосподарського податку, а Шостак – 11030 крб. Це складало 12% чистого прибутку господарств. Отже, до місцевого бюджету поступали чималі суми. Проте влада вдалася до виснаження заможних селян через їх індивідуальне оподаткування.

У листі заступника голови уряду УРСР Л. Корнійця до закарпатського керівництва від 14 липня 1948 р. йшлося: «Рада Міністрів УРСР вважає,

⁸ Міщанин В. Закарпатський «куркуль» (Документальний епізод із 1950 р.). Історична школа професора Володимира Задорожного. Вип. І. Ужгород: Патент, 1999. С. 227.

⁹ Информации, справки, докладные записки окружкомов партии, политдонесения Ракошинской МТС о проводимой политико-массовой работе, землепользовании, о наличии кулацких хозяйств (06.05.1947-04.10.1947) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 450. Арк. 7, 24.

¹⁰ Ілько В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. С.75-76.

що економічне обмеження куркульства Вашої області можна посилити на основі діючих законів, шляхом збільшення нарахувань куркульським господарствам обов'язкових здач зерна, картоплі і сіна державі на 30%, а також можна посилити обкладання податками неземлеробських прибутків у куркульських господарствах шляхом більш чіткого виявлення власників млинів, молотарок і т. ін., що збільшить суму прибутків, а звідси і прогресивне нарахування сільськогосподарського податку»¹¹. У 1948 р. від обов'язкових хлібопоставок звільнили колгоспи Закарпаття, натомість одноосібники мали здати 484 тис. пудів зерна і 25 тис. пудів заборгованості попередніх років¹².

1949 р. став переломним для закарпатського селянства: колективізація та розкуркулення набрали форсованих темпів. Станом на 1 листопада 1949 р. в області вже було 5 округів суцільної колективізації (понад 80% від загальної кількості селянських господарств): Берегівський, Ужгородський, Севлюський, Мукачівський, Воловецький. Сім округів були колективізовані на 25-50%, а Рахівщина – на 25%. На той час тільки 37 сіл області не мали колгоспу.

Компартійці слідували за соціальним походженням керівництва колгоспів. Так, зав. особим сектором Закарпатського обкому КП(б)У Волков писав: «По порученню секретаря КП(б)У тов. Компанец І. Д. сообщаю, что по имеющимся данным во вновь организуемые колхозы пролазят кулаки, которые подчас устраиваются на руководящие должности». Як приклад наводить те, що в с. Середнє Водяне (нині Середня Апша) в колгосп ім. Жданова проникли куркулі О. І. Марина, Й. Ю. Дан та інші. Зокрема О. Марина, який мав до цього 25 га землі отримав посаду рахівника в колгоспі. За словами Волкова у солотвинський колгосп також просочилися куркулі на чолі з Юлієм Маріною, які саботували роботу з підготовки до посівної кампанії¹³.

«Ліквідація куркульства» передбачала конфіскацію майна, арешт, виселення. Їх визначали за двома критеріями: кількість землі та застосування найманої праці. Куркулем визнали навіть голову колгоспу с. Горонда на Мукачівщині В. Лінтура через те, що раніше він мав магазин і наймав робочу силу¹⁴. Для малоземельних, які виступали проти колгоспів, придумали

¹¹ Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948-24.12.1948) // ДАЗО. Ф.Р.195. Оп.1. Спр. 89. Арк.117.

¹² Постановления, распоряжения высших правительственных органов Украинской Советской Социалистической Республики по вопросам деятельности учреждений и предприятий области. Том III (22.05.1948-14.07.1948) // ДАЗО. Ф.Р.195. Оп.1. Спр. 73. Арк. 106.

¹³ 25 березня 1949 р. – Вказівка завідуючого особим сектором Закарпатського обкому КП(б)У секретарю Рахівського окружкому КП(б)У щодо перевірки фактів про «проникнення» куркулів у щойно організовані колгоспи та зайняття ними керівних посад. *Колективізація в Закарпатті...* С. 303. (С. 302-303).

¹⁴ Справки работников отдела по рассмотрению жалоб и предложений колхозников, ка-

назви «підкуркульник» або «агент куркулів». Саме тому число куркульських господарств у області від 1946 р. до 1950 р. не зменшилося суттєво – із 2134 до 1978, хоч їх безперервно викоринювали¹⁵. З початком колективізації в обласній пресі все частіше з'являються статті про «разоблачение происков кулака – злейшого врага трудящихся»¹⁶. Газети рясніли заголовками: «Куркульська вилазка у Білках»¹⁷, «Зламати куркульський саботаж»¹⁸, «Свавілля куркульні в Солочині»¹⁹, ««Маневри» косинських куркулів»²⁰, «Куркулі не виконують державних зобов'язань»²¹ тощо. Немоżliвість виконати «державні зобов'язання», намагання не дати до колгоспу свою землю, худобу, реманент подавалося пресою як «вилазки куркульських елементів».

Найрезонанснішою такою «вилазкою» стало вбивство голови колгоспу ім. Кагановича в с. Діброва (нині – Нижня Апша) І. Черничка. «4 августа 1947 года в первой половине дня председатель колхоза им. Кагановича села Диброва тов. Чернычко И. И. отправился с красным обозом в Тячево для сдачи хлеба государству. Проехавши 100-150 метров от села, внезапно красный обоз был остановлен группой кулаков, которая, набросившись на председателя колхоза тов. Чернычко, зверски замучила его»²², – йдеться у політінформації Тячівського окружкому КП(б)У про

сающихся организационно-хозяйственного укрепления колхозов (19.01.1949-25.12.1949) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1095. Арк. 30, 32.

¹⁵ Списки кулацких хозяйств Иршавского, Свалявского, Раховского, Перечинского, Воловецкого, В. Березнянского и Межгорского округов за 1949-1951 годы // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.4: 1949 р. Спр. 13а. 267 арк.; Перечень земледельцев г. Мукачево, Мукачевского, Перечинского, В. Березнянского районов внесенных в списки кулаков // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.4. Спр. 13б. 298 арк.; Списки кулацких хозяйств Ужгородского, Мукачевского, Береговского округов г. Ужгорода и Мукачева за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 20а. 251 арк.; Списки кулацких хозяйств по Береговскому, В. Березнянскому, Виноградовскому, Иршавскому, Воловецкому, Мукачевскому, Тячевскому, Ужгородскому, Хустскому округам за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 20б. 307 арк.; Списки кулацких хозяйств Виноградовского, Тячевского, Хустского округов за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 20в. 289 арк.

¹⁶ Южный П. Кулак – злейший враг колхозного строя. *Закарпатская Украина*. 1947. 13 мая. С. 2.

¹⁷ Куркульська вилазка у Білках. До судової кари бандитів. *Закарпатська правда*. 1947. 20 липня. С. 3.

¹⁸ Кость Г. Зламати куркульський саботаж. *Закарпатська правда*. 1947. 22 липня. С. 5.

¹⁹ Близнюк С. Свавілля куркульні в Солочині. До відповіді бандитів глитаїв. *Закарпатська правда*. 1947. 23 липня. С. 4.

²⁰ Семак Й., Гачковський В. «Маневри» косинських куркулів». *Закарпатська правда*. 1947. 18 серпня. С. 3.

²¹ Ветров І. Куркулі не виконують державних зобов'язань. *Закарпатська правда*. 1947. 10 вересня. С. 3.

²² 8 серпня 1947 р. «Політична» інформація секретаря Тячівського окружкому КП(б)У про вбивство голови колгоспу ім. Кагановича села Діброва з додатком заходів Тячівського окружкому по ліквідації недоліків у роботі Дібровської сільської ради. *Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944-1955. Збірник документів і матеріалів.* / Упорядник О.М. Корсун. Ужгород: Карпати, 2014. С. 173.

вбивство І. Черничка. В організації заколоту звинуватили заможних селян, румунів за національністю, М. Ю Філіпа, В. Ю. Опріша, І. І. Шимона, Ю. Д. Шимона, П.-Ю. Ф. Мойша. Нібито вони розпустили слухи, що в село виїжджає спеціальна комісія, яка забере кращі землі в колгосп без відома і згоди селян. «В результате проведенной кулацкой агитации с группой кулаков-террористов в поле на свои участки земли вышла большая группа несознательных крестьян с целью воспрепятствовать отрезу земли для колхоза, – йдеться у політінформації. – Поджигаемая кулаками эта несознательная группа крестьян приняла участие в террористическом акте убийства председателя колхоза тов. Чернычко»²³.

На думку укладача збірника документів «Колективізація в Закарпатті...» О. Корсуна, «справжньою причиною селянського бунту в с. Діброві стало волюнтаристське рішення саме Тячівського окружного компартії про відвід у земельний фонд колгоспу земель, які належали окремим селянам цього села, без будь-якого погодження з ними, або ж належної їм компенсації за рахунок інших земельних ділянок»²⁴. Усі «куркулі-терористи» були засуджені Військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу 28-31 жовтня та 1-4 листопада на 25 років ув'язнення (І. І. Шимон – на 10) і реабілітовані у 1957 та 1992 роках.

Заходи з усунення недоліків у роботі сільради с. Діброва передбачали обговорення питання на обкомі партії, посилену роботу в селі агітгрупи, показ не менше двох разів на тиждень кінокартин, «впорядкувати питання в колгоспі ім. Л. М. Кагановича», організувати здачу селянами хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Для вирішення цих питань у село на 25 днів командировався партійно-радянський актив.

Уже 11 серпня 1947 р. інструктор оргінструкторського відділу Закарпатського обкому КП(б)У виявив порушення при наділенні землі колгоспу: «Отвод земли колхозу на месте был проведен неправильно». Із виділених для колгоспу 100 га землі, яка, до речі, була зайнята селянськими посівами, із 30 га належали заможним господарствам, решта – «бідняцько-середняцьким»²⁵.

Із короткої характеристики села, складеної оргінструктором, довідуємося, у Діброві нараховувалося 1200 дворів, 1904 господарства, в т.ч. 47 заможні: у селі проживало 5165 людей, в т.ч. за національністю: румунів – 5083, угорців – 39, євреїв – 22, українців – 15, росіян – 6. Указувалося на недоліки в масово-політичній роботі: клуб не відремонтований, відсутність книг і газет на румунській мові, агітатори після виборів роботи не проводять, в селі не було жодного комуніста, а комсомольська організація із 23 членів

²³ Там само.

²⁴ Там само. С. 175.

²⁵ 11 серпня 1947 р. Довідка інструктора оргінструкторського відділу Закарпатського обкому КП(б)У про «терористичний акт» мешканців села Діброва Тячівського округу. *Колективізація в Закарпатті...* С. 176.

«никакой работы среди населения не проводит»²⁶.

Для поліпшення масово-політичної роботи серед угорського та румунського населення 4 вересня 1947 р. була прийнята спеціальна постанова бюро Закарпатського обкому КП(б)У²⁷.

Деякі дослідники схильні до думки, що комуністична влада під прикриттям боротьби з куркулями, певною мірою, проводила також політику національної дискримінації²⁸. Це стосувалося в основному угорців. Адже понад половини сімей, включених до списків куркульських господарств, були угорськими. На це можемо поглянути з двох боків. З одного боку, слід враховувати повоєнну політику Радянського Союзу по відношенню до угорців і німців. Закарпатське угорське й німецьке населення ще добре пам'ятали масові депортації, вчинені радянською владою у 1944-1946 роках. З іншого боку, угорське населення найбільш компактно проживало у низинних, відносно багатих, районах, а тому власники заможних господарств мали значні шанси потрапити до списків куркулів. Загалом станом на серпень 1950 р. в списках куркульських господарств було: 815 українських (41,2%), 1029 угорських (52,0%), 85 румунських (4,3%), 20 німецьких (1,0%), 18 єврейських (0,9%), 11 інших (0,6%)²⁹. Для приблизного порівняння – відсоток румунського населення в національній мозаїці Закарпаття у 1946 р. складав 1,6 %³⁰. Проте не слід плутати відсоток кількості населення і відсоток куркульських господарств, вони можуть у незначній похибці різнитися.

Наглядну картину дає нам таблиця «Відомість про наявність куркульських господарств по Закарпатській області в розрізі округів», віднесених рішеннями окрвиконкомів до категорії куркульських господарств³¹.

²⁶ Там само. С. 177.

²⁷ З постанови бюро обкому КП(б)У про заходи по посиленню масово-політичної роботи серед угорського і румунського населення. *Радянське Закарпаття: 1946-1958*. Документи і матеріали. Ужгород: Карпати, 1985. С. 81-83.

²⁸ Лемак В. Колективізація на Закарпатті, або як комуністи знищували господаря // Календар українців Угорщини на 2000 рік. Ужгород, 2000. С. 103. (С.102-104); Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944-1950 рр.). Ужгород: Закарпаття, 2000. С. 83.

²⁹ Переписка с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики и Государственной плановой комиссией по вопросам энергоснабжения области, о состоянии экспорта леса за границу, о закладке дров в государственный резерв, о кулацких хозяйствах в Закарпатской области (08.02.1950-19.12.1950) // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр.23 (31). Арк.31.

³⁰ Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. XX ст. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2004. С. 41.

³¹ Там само. Арк. 32.

Назва округу	К-ть курк. госп.	В них чл. сім'ї	Куркульські горсподарства за національністю							
			Українці	Угорці	Словаки	Румуни	Євреї	Поляки	Німці	Чехи
Берегівський	453	1237	5	446			2			
В.Березнянський	32	169	31		1					
Воловецький	29	248	29							
Воловський	67	364	67							
Іршаський	61	234	58	3						
Мукачівський	177	769	111	53	2		1		10	
Перечинський	30	88	28	1						1
Рахівський	125	396	42	5		77	1			
Свалявський	58	306	49	2	6				1	
Севлюський	327	1233	84	235			6		3	
Тячівський	142	410	94	37		8		1	2	
Ужгородський	321	978	91	227			3			
Хустський	156	465	126	20			5		5	
Всього	1978	6897	815	1029	9	85	18	1	20	1

Як бачимо з таблиці, найбільше куркулів облікували у Берегівському, Севлюському і Ужгородському округах, де компактно проживало угорське населення.

Тоді ж планували новий адміністративно-територіальний поділ Закарпатської області. Пропонувалося утворити ще 7 округів – Білецький, Великобичківський, Вузьківський, Дубівський, Підгорянський, Середнянський, Чорнотисівський³². Згідно з проектом, це б усунуло великі диспропорції між округами щодо кількості сільрад, полегшило організаційну й політично-масову роботу серед національних меншин (як-от: усе румунське населення планували зосередити в одному Великобичківському окрузі замість двох Рахівського і Тячівського), підкреслило виробничу спеціалізацію, покращило зв'язок населення з органами управління (деякі сільради знаходилися на відстані 60-70 км від окружних центрів). Однак цей проект не було затверджено.

³² Адміністративно-територіальний поділ Закарпатської області та зміни назв населених пунктів за 1948 рік // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп. 24. Спр. 27. Арк. 28, 30.

У списки куркулів часто вносили господарів, які ніколи не мали наймитів. Прокурор області І. Андрашко доповідав секретарю обкому партії І. Вашу: «Враховуючи, що деякі окрвиконкоми до питання про виявлення куркульських господарств підійшли поверхово і склали списки, які не відповідають реальному становищу, необхідно ці списки ретельно перевірити. Можна не сумніватись, що будуть встановлені випадки віднесення до категорії куркульських господарств селян-середняків і навіть бідняків, з одного боку, і не включення у списки осіб, які дійсно мали куркульські господарства – з другого»³³.

У 1950-1952 рр. із списків куркулів виключили 543 осіб. Станом на 1 січня 1953 р. їх залишилось 954, найбільше у п'яти округах: Березівському – 237, Севлюському – 207, Ужгородському – 145, Мукачівському – 83, Хустському – 75. Кримінальне покарання з них понесли 176 осіб, у т. ч. 53 за несплату податків. Станом на 1 січня 1953 р. на 341 куркульське господарство припало понад 6,5 млн. крб. податкових недоїмок. На кінець 1955 р. у списках куркульських господарств ще перебувало 765 дворів³⁴.

Об'єктом нашої уваги стали румунські села Закарпатської області. Нині румунськомовне населення концентровано проживає у двох районах області. У селах: Н. Апша (Діброва), Солотвино (Мале Солотвино), Топчино, Глибокий Потік (присілки: Боуцу Міг, Боуцу Маре, Кербунешть) Тячівського району; Біла Церква, Середнє Водяне (Середня Апша), присілок с. Верхнє Водяне – Плаюц Рахівського району.

Ґрунтуючись на матеріалах Державного архіву Закарпатської області, спробуємо проаналізувати політику влади і власне самі куркульські господарства румунського населення краю. Із доступних нам сьогодні справ ДАЗО наявні зведені відомості про куркульські господарства Тячівського і Рахівського районів станом на 1950 р. знаходяться у фонді 195, опис 5³⁵. Списки куркульських господарств Рахівщини за 1947-1950 рр. також містяться у районному фонді 130 «Виконком Рахівської окружної ради депутатів трудящих»³⁶.

³³ Информации, справки работников отдела о ходе коллективизации и организационно-хозяйственном укреплении вновь созданных колхозов (04.01.1949-31.12.1949) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1093. Арк.73.

³⁴ Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944-1950 рр.). Ужгород: Закарпаття, 2000. С.86.

³⁵ Списки кулацких хозяйств по Береговскому, В. Березнянскому, Виноградовскому, Иршавскому, Воловскому, Перечинскому, Раховскому, Свалявскому, Тячевскому, Ужгородскому, Хустскому округам за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 206. Арк. 173-232. (Тяч. 264-284); Списки кулацких хозяйств Виноградовского, Тячевского и Хустского округов // ДАЗО. Р-195. Оп. 5, Спр. 20 в. Арк. 93-218;

³⁶ Списки кулацких хозяйств и их характеристики утвержденных постановлением окрисполкома за 1947 год // ДАЗО. Р-195. Оп. 1. Спр. 27. 106 арк.; Списки кулаков по селам Раховской округи, которые утверждены постановлением окрисполкома и бюро ОК КП(б)У (04.08.1949-08.08.1950) // ДАЗО. Р-195. Оп. 1. Спр. 56. 29 арк.; Списки кулацких хозяйств Раховской округи (08.08.1950) // ДАЗО. Р-195. Оп. 1. Спр. 73. 87 арк

Це різноманітні довідки, доповідні записки, характеристики на окремих селян та селянські господарства і, власне, самі списки.

За попередніми підрахунками до куркульських господарств Рахівщини на середину 1951 р. було віднесено 117 селянських дворів. З них у 30 господарствах власниками вказуються румуни за національністю. Проте у списках не завжди вказувалася графа національність. Судячи з прізвищ, занесених до списків (Дан, Мігалі, Ціпле, Маріна, Бокоч), – можемо додати ще 22 господарства³⁷. Тобто, у майже половини куркульських господарств, віднесених до «Списків...» Рахівського округу, їхніми власниками були румуни. Часто до списків потрапляли середняцькі господарства. Так, до списків куркулів потрапило господарство Ю. Чербаника, який мав «3 га орної землі, і 1 га луга, 2 раб. лошадей, 2 коровы, 2 раб. волон, 2 свиноматки. Ипользовал пост. батраков Она и Маркович и 4-5 сезонных рабочих»³⁸. Головним критерієм зарахування до списку куркулів стало, на нашу думку, використання найманої праці.

23 листопада 1950 р. в списках куркульських господарств залишалися 56 селянських дворів, а 19 господарств у цей день, рішенням виконавчого комітету Тячівської окружної ради депутатів трудящих – виключено. Залишились у списку господарства румунів за національністю Нуцу Мігалі, Михайла Опріша, Василя Маріни, Івана Дана, Івана Влада (Діброва), Михайла Маріни (Глибокий Потік). Так радянська влада нищила заможного господаря на Закарпатті, якого вважала, що спонукає до соціалістичних реформувань сільського господарства краю на шляху суцільної колективізації.

Відзначимо й те, що після Другої світової війни виникла ціла система світового соціалізму. У рамках соцмодернізації колективізацію проводили в більшості країн соціалістичного табору. Колективізація здійснювалась (не так жорстко як у СРСР) в Угорщині, Чехословаччині, НДР, Румунії, Болгарії, Албанії, частково в Югославії. У Польщі вона викликала сильні протестні настрої селянства. Польща стала єдиною східноєвропейською країною, де існувала тільки незначна кількість радгоспів «вона залишилась селянською, не колективізованою»³⁹. У всіх соціалістичних країнах колективне господарювання виявилася менш ефективним у порівнянні з іншими формами сімейного селянського чи фермерського господарства.

Колективізовано було й Румунію. Румунська комуністична партія провела повну колективізацію сільського господарства в 1949-1962 роках. 23 квітня 1962 року комуністичний диктатор Румунії Георге Георгіу Деж оголосив про тріумфальне завершення колективізації сільського господарства в Румунській Народній Республіці. У 1949 р. розпочались

³⁷ Списки кулацких хозяйств по Береговскому, В. Березнянскому, Виноградовскому, Иршавскому, Воловскому, Перечинскому, Раховскому, Свалявскому, Тячевскому, Ужгородскому, Хустскому округам за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 206. Арк. 185-213.

³⁸ Там само. Арк. 187.

³⁹ Кузьменко В. Фабрики зерна и мяса. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/03/19/collectivisation/>.

репресії румунського селянства. Результатом стали десятки тисяч жертв у селах, страта лідерів, розстріли під час «селянських бунтів», арешти та нищення власного населення аграрної країни. Усіх незадоволених відправляли на будівництво каналу «Дунай – Чорне море», табори, чи просто розстрілювали в ході слідства.

З самого початку колективізація в Румунії зустрічала стійкий опір селянства – не тільки заможних (куркулів), але й бідняцької більшості. Тільки в 1949 р. селянські повстання зафіксовані в Північній Молдові і Трансильванії, округах Вірджинія, Вранча, Текумсех, Галац, Бакеу, Констанца, Тулча та ін. Сили безпеки і міліції за вказівками Комуністичної партії, придушували бунти, репресували селян, розстрілювали. Так, а окрузі Вранча селянське повстання придушував Ваду. За його наказом під час придушення повстання було розстріляно з кулемета дев'ять селян, ще 50 – поранено⁴⁰.

Результатом сталінської колективізації Закарпаття 1946-1950 рр. та країн ЦСЄ кінця 1940-х – 1950-тих рр. стало відчуження селянства від землі, відсутність ініціативи, зникнення конкуренції. А нищення сільської еліти призвело до маргіналізації сільських мешканців.

Література:

I. Документи:

8 серпня 1947 р. – «Політична» інформація секретаря Тячівського окружкому КП(б)У про вбивство голови колгоспу ім. Кагановича села Діброва з додатком заходів Тячівського окружкому по ліквідації недоліків у роботі Дібровської сільської ради // Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944-1955 / Упоряд. О.Корсун. Ужгород: Карпати, 2014. С. 173-175.

11 серпня 1947 р. – Довідка інструктора оргінструкторського відділу Закарпатського обкому КП(б)У про «терористичний акт» мешканців села Діброва Тячівського округу // Колективізація в Закарпатті... С. 176.

25 березня 1949 р. – Вказівка завідуючого особим сектором Закарпатського обкому КП(б)У секретарю Рахівського окружкому КП(б)У щодо перевірки фактів про «проникнення» куркулів у щойно організовані колгоспи та зайняття ними керівних посад // Колективізація в Закарпатті... С. 302-303.

Адміністративно-територіальний поділ Закарпатської області та зміни назв населених пунктів за 1948 рік // Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). Ф.Р-195. Оп. 24. Спр. 27. 35 арк.

Декрет «О земле» съезда Советов рабочих и солдатских депутатов (принят на заседании 26 октября в 2 час. ночи) // Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Государственное

⁴⁰ Парадоксы истории или как коммунисты праздновали окончание коллективизации сельского хозяйства в Румынии. URL:<https://funeralportal.ru/library/1061/28205.html>.

- издание политической литературы, 1957. С. 17-20.
- 3 постанови бюро обкому КП(б)У про заходи по посиленню масово-політичної роботи серед угорського і румунського населення // Радянське Закарпаття: 1946-1958. Документи і матеріали. Ужгород: Карпати, 1985. С. 81-83.
- Информации, справки работников отдела о ходе коллективизации и организационно-хозяйственном укреплении вновь созданных колхозов (04.01.1949-31.12.1949) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1093. 109 арк.
- Информации, справки, докладные записки окружкомов партии, политдонесения Ракошинской МТС о проводимой политико-массовой работе, землепользовании, о наличии кулацких хозяйств (06.05.1947-04.10.1947) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 450. 24 арк.
- Переписка с Президиумом Верховного Совета, с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики по организационным и хозяйственным вопросам (17.01.1948-24.12.1948) // ДАЗО. Ф.Р.195. Оп.1. Спр. 89. 189 арк.
- Переписка с Советом Министров Украинской Советской Социалистической Республики и Государственной плановой комиссией по вопросам энергоснабжения области, о состоянии экспорта леса за границу, о закладке дров в государственный резерв, о кулацких хозяйствах в Закарпатской области (08.02.1950-19.12.1950) // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр.23 (31). 52 арк.
- Перечень земледельцев г. Мукачево, Мукачевского, Перечинского, В. Березнянского районов внесенных в списки кулаков // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.4. Спр. 136. 298 арк.
- Постановления, распоряжения высших правительственных органов Украинской Советской Социалистической Республики по вопросам деятельности учреждений и предприятий области. Том III (22.05.1948-14.07.1948) // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.1. Спр. 73. 106 арк.
- Списки кулаков по селам Раховской округи, которые утверждены постановлением окрисполкома и бюро ОК КП(б)У (04.08.1949-08.08.1950) // ДАЗО. Р-195. Оп. 1. Спр. 56. 29 арк.
- Списки кулацких хозяйств Виноградовского, Тячевского и Хустского округов // ДАЗО. Р-195. Оп. 5, Спр. 20 в. Арк. 93-218.
- Списки кулацких хозяйств Виноградовского, Тячевского, Хустского округов за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 20в. 289 арк.
- Списки кулацких хозяйств и их характеристики утвержденных постановлением окрисполкома за 1947 год // ДАЗО. Р-195. Оп. 1. Спр. 27. 106 арк.
- Списки кулацких хозяйств Иршавского, Свалявского, Раховского, Перечинского, Воловецкого, В. Березнянского и Межгорского округов за 1949-1951 годы // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.4: 1949 р. Спр. 13а.

267 арк.

Списки кулацких хозяйств по Береговскому, В. Березнянскому, Виноградовскому, Иршавскому, Воловецкому, Мукачевскому, Тячевскому, Ужгородскому, Хустскому округах за 1950 г. // ДАЗО. Ф.Р-195. Оп.5. Спр. 206. 307 арк.

Списки кулацких хозяйств Раховской округи (08.08.1950) // ДАЗО. Р-195. Оп. 1. Спр. 73. 87 арк.

Списки кулацких хозяйств Ужгородского, Мукачевского, Береговского округов г. Ужгорода и Мукачева за 1950 г. // ДАЗО. Р-195. Оп.5. Спр. 20а. 251 арк.

Справки работников отдела по рассмотрению жалоб и предложений колхозников, касающихся организационно-хозяйственного укрепления колхозов (19.01.1949-25.12.1949) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1095. 99 арк.

II. Матеріали преси:

Близнюк С. Свалілля куркульні в Солочині. До відповіді бандитів глитаїв. *Закарпатська правда*. 1947. 23 липня. С. 4.

Ветров І. Куркулі не виконують державних зобов'язань. *Закарпатська правда*. 1947. 10 вересня. С. 3.

Кость Г. Зламати куркульський саботаж. *Закарпатська правда*. 1947. 22 липня. С. 5.

Куркульська вилазка у Білках. До судової кари бандитів. *Закарпатська правда*. 1947. 20 липня. С. 3.

Семак Й., Гачковський В. «Маневри косинських куркулів». *Закарпатська правда*. 1947. 18 серпня. С. 3.

Южный П. Кулак – злейший враг колхозного строя. *Закарпатская Украина*. 1947. 13 мая. С. 2.

III. Монографії, статті, довідкові видання

Ілько В., Ілько І. Колективізація сільського господарства на Закарпатті: її передумови, суть і особливості. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 66-93.

Кувшинов В. О кулаках и борьбе с ними. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/%D0%9A/kuvshinov-v/citati-iv-stalina/23>.

Кузьменко В. Фабрики зерна и мяса. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/03/19/collectivisation/>.

Кузьменко В. Фабрики зерна и мяса. Крестьяновед Александр Никулин об альтернативе коллективизации и судьбе крестьян. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/03/19/collectivisation/>.

Кульчицький С.В. Націоналізація. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalizatsiia>.

- Лемак В. Колективізація на Закарпатті, або як комуністи знищували господаря. *Календар українців Угорщини на 2000 рік*. Ужгород, 2000. С.102-104.
- Ликвидация кулачества как класса. URL: <http://scibook.net/istoriya-sssr-uchebniki/likvidatsiya-kulachestva-kak-55718.html>.
- Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2004. 188 с.
- Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944-1950 рр.). Ужгород: Закарпаття, 2000. 138 с.
- Міщанин В. Закарпатський «куркуль» (Документальний епізод із 1950 р.). *Історична школа професора Володимира Задорожного*. Вип. I. Ужгород: Патент, 1999. С.226-237.
- Парадоксы истории или как коммунисты праздновали окончание коллективизации сельского хозяйства в Румынии. <https://funeralportal.ru/library/1061/28205.html>.
- Сталинская концепция коллективизации и раскулачивания в СССР. URL: <http://pmem.ru/2066.html>.

Реакція України та Румунії на події «Празької весни» 1968 року

Ivan Vovkanych / Іван Вовканич
Ihor Shnitser / Ігор Шніцер

Реакція України та Румунії на події «Празької весни» 1968 року. У статті висвітлено реакцію України та Румунії на події «Празької весни» 1968 року та її придушення військами країн Організації Варшавського Договору. На конкретному фотодокументальному матеріалі показано, що українська влада вбачала у «Празькій весні» контрреволюційний заколот, а введення військ Організації Варшавського Договору до Чехословаччини розцінювала як братню допомогу чехословацькому народу. Румунія, навпаки, підтримувала діяльність чехословацьких комуністів-реформаторів, оскільки бачила в них потенційних союзників у боротьбі за звільнення від радянського диктату та розширення національного суверенітету, а введення військ Організації Варшавського Договору до Чехословаччини вважала порушенням національного суверенітету незалежної держави. Що стосується реакції українського та румунського суспільств на події «Празької весни», то вони багато в чому були схожими. Діяльність чехословацьких реформаторів отримала підтримку, а введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства та духовництва. Водночас прорадянсько налаштовані громадяни двох країн були збентежені й не розуміли, що відбувається.

Reacțiile Ucrainei și ale României privind evenimentele „Primăverii de la Praga” din anul 1968. Articolul subliniază reacția Ucrainei și a României la evenimentele „Primăverii de la Praga” din 1968 și suprimarea acestora de către armatele țărilor Organizației Pactului de la Varșovia. Pe baza materialului fotografic concret se arată că autoritățile ucrainene au văzut Primăvara de la Praga ca o răscoală contrarevoluționară și au considerat intrarea trupelor țărilor Organizației Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia ca un ajutor fratern pentru poporul cehoslovac. Pe de altă parte, România a susținut activitățile reformatorilor comuniști cehoslovaci, văzându-i ca potențiali aliați în lupta pentru eliberarea de sub dictatura sovietică și extinderea suveranității naționale și a considerat intrarea trupelor țărilor Organizației Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia o încălcare a suveranității naționale a statului independent. În ceea ce privește reacția societăților ucrainene și românești la evenimentele „Primăverii de la Praga”, în multe privințe acestea erau asemănătoare. Activitățile reformatorilor cehoslovaci au primit sprijin, iar introducerea de trupe în Republica sovietică Socialistă Cehoslovacia a ridicat îndoieli în rândul intelectualității

științifice, în rândul tinerilor studenți, muncitorilor, țăranilor și al clerului. În același timp, cetățenii pro-sovietici ai celor două țări erau confuzi și nu înțelegeau ce se întâmplă.

The reaction of Ukraine and Romania in response to the events of the Prague Spring of 1968. *The article sheds the light on the reaction of the Ukrainian and Romanian authorities and society to the events of the “Prague Spring” of 1968 and its suppression by the troops of the Warsaw Treaty countries. Specific factual material shows that the reaction of the Ukrainian and Romanian authorities to the events of 1968 in Czechoslovakia was different. The Ukrainian authorities saw the Prague Spring as a counter-revolutionary uprising, and regarded the introduction of WTO troops into Czechoslovakia as fraternal assistance to the Czechoslovak people. Romania, on the other hand, supported the activities of the Czechoslovak Communist reformers, seeing them as potential allies in the struggle for liberation from Soviet dictatorship and the expansion of national sovereignty, regarding the introduction of WTO troops as a violation of the national sovereignty of an independent state. As for the reaction of Ukrainian and Romanian society to the events of the Prague Spring, they were largely similar. The activities of the Czechoslovak reformers received support, and the introduction of troops into Czechoslovakia raised doubts among the scientific and creative intellectuals, among student youth, workers, peasants, and the clergy. At the same time, pro-Soviet citizens of the two countries were embarrassed and unaware of what was happening.*

Ключові слова: *Українська Радянська Соціалістична Республіка, Соціалістична Республіка Румунія, Чехословацька Соціалістична Республіка, «Празька весна», Організація Варшавського Договору, Петро Шелест, Ніколае Чаушеску.*

Cuvinte cheie: *Republica Socialistă Sovietică Ucraineană, Republica Socialistă România, Republica Socialistă Cehoslovacia, Primăvara de la Praga, Organizația Pactului de la Varșovia, Petro Șelest, Nicolae Ceaușescu.*

Key words: *Ukrainian Soviet Socialist Republic, Socialist Republic of Romania, Czechoslovak Socialist Republic, Prague Spring, Warsaw Treaty Organization, Petro Shelest, Nicolae Ceausescu.*

1968 рік став важливою віхою в новітній історії Європи. «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині вплинула на політичне життя всієї Європи, включаючи й демократичні країни Заходу. Вона змусила західноєвропейських комуністів переглянути свою ідеологію та політику, рішуче перейти на позиції так званого «євро комунізму». Ще вагоміший вплив події 1968 року в Чехословаччині мали на країни соціалістичного табору. Прагнення чехословацьких комуністів-реформаторів на чолі з О. Дубчеком побудувати «соціалізм з людським обличчям» засвідчили актуальність ідей оновлення соціалістичного суспільства шляхом знаходження нових моделей розвитку держави.

Метою статті є висвітлити реакцію України та Румунії на події

«Празької весни» 1968 року та її придушення військами Організації Варшавського Договору (далі ОВД). Особливу увагу у статті приділено поглядам першого секретаря Комуністичної партії України П.Шелеста та Генерального секретаря Румунської комуністичної партії Н.Чаушеску на діяльність чехословацьких комуністів-реформаторів та введення військ ОВД до Чехословаччини.

Окремі аспекти впливу «Празької весни» 1968 року на Україну вивчали В. Дмитрук¹, О. Бажан², І. Шніцер³ та ін. Реакцію румунської влади й суспільства на події в Чехословаччині весни-літа 1968 року досліджували історики Т. Покивайлова⁴, О. Стыкалін⁵, В. Мусатов⁶ та ін.

Події «Празької весни» 1968 року мали великий відгомін в Україні та Румунії. І якщо українська влада на чолі з П.Шелестом розцінювала діяльність чехословацьких комуністів-реформаторів як справу «політичних екстремістів, дрібних політиканів, які рвуться до влади на шкоду трудящому народу»⁷, румунська влада на чолі з Н.Чаушеску демонстративно солідаризувалася з курсом Комуністичної партії Чехословаччини (далі КПЧ) в питанні акцентування національної специфіки в побудові соціалізму⁸.

Реакція першого секретаря Комуністичної партії України (далі КПУ) на події «Празької весни» насамперед була продиктована побоюванням, що «негативні настрої» з Чехословаччини можуть перекинутися на УРСР. Відтак не дивно, що у своїй промові на Пленумі ЦК КПРС 17 липня 1968 р. П. Шелест офіційно заявив, що Радянський Союз не має «права безтурботно ставитися до того, що відбувається поблизу нашого західного кордону – в соціалістичній Чехословаччині. І якщо чехословацькі керівники не хочуть

¹ Дмитрук В. Празька весна і Україна. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 1/2 (30/31). С. 7 – 37. Дмитрук В. Возрастание протестных настроений среди населения Украины в связи с событиями 1968 года в Чехословакии. «Пражская весна» 1968 года и советские республики. Реакция власти и общества. Москва-Грац-Вена-Ставрополь-Ростов-на-Дону, 2009. С. 64.

² Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб: Україна в період «Пражской весны»: власть и общество. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 1/2 (30/31). С. 37 – 53.

³ Šnicher I. Reakcia ukrajinskej verejnosti na udalosti Pražskej jari 1968. *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012. S.367 – 379.

⁴ Покивайлова Т.А. В августе 68-го... реакция румынского руководства на события в Чехословакии. 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / отв. Редактор Г.П. Мурашко. М.: РОССПЭН, 2010.

⁵ Стыкалин О. Августовская интервенция 1968 г. в Чехословакии и позиция Румынии. *Новое прошлое*. 2018. № 4. С. 78 – 95.

⁶ Мусатов В. Венгрия и Румыния: два взгляда на «Пражскую весну». 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / отв. Редактор Г.П. Мурашко. М.: РОССПЭН, 2010. С.310 – 329.

⁷ Спогади і щоденні записи Петра Шелеста. *Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»*. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В.Баран, О.Манденбура та ін.; За ред. Ю.Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 257.

⁸ Стыкалин О. Стыкалин О. Августовская интервенция 1968 г. в Чехословакии и позиция Румынии. С.83.

підіймати партію і народ на боротьбу з контрреволюцією з тим, щоб нейтралізувати, а потім завдати вирішального удару, то нам варто їм відкрито сказати, що ми стоїмо на різних шляхах і по різних сторонах барикад можна опинитися»⁹. Водночас політик наголошував, що вороги соціалізму повинні «знати, що Радянський Союз і його друзі по Варшавському договору не дозволять контрреволюції розтерзати Комуністичну партію та народ Чехословаччини і тому має право до кінця виконати свої союзницькі зобов'язання і захистити соціалістичні завоювання чехословацького народу»¹⁰.

Негативне ставлення П. Шелеста до демократичних перетворень в Чехословаччині стало вирішальним для рішення Політбюро ЦК КПРС доручити йому конфіденційно зустрітися з чехословацьким комуністом, членом ЦК КПЧ В. Біляком. Ця зустріч відбулася 21 липня та дозволила вирішити важливе для Москви питання – зібрати підписи провідних діячів КПЧ до Радянського Союзу з проханням про військову допомогу «братній Чехословаччині»¹¹. У своїх мемуарах П. Шелест згадував, що саме він зумів домовитися про це з В. Біляком¹². Під час зустрічі найвищих представників соціалістичних держав у Братиславі 3 серпня 1968 р. В. Біляк передав через П. Шелеста радянським товаришам «лист-запрошення» до військової інтервенції в Чехословаччину.

Перший секретар КПУ П. Шелест брав активну участь у мирних переговорах між чехословацьким і радянським керівництвом у Чієрнінад-Тисою 29 липня – 1 серпня 1968 р. Їх підсумок він характеризував наступними словами: «від цієї наради ми не набули нічого, а більше втратили, тому що чехословацьке керівництво виступило мало не обвинувачувачем і переможцем»¹³ та було причинником збройного придушення «Празької весни» 1968 року.

Варто відзначити, що погляди П. Шелеста на події «Празької весни» 1968 року поділяли не всі комуністи республіки. 29 липня група українських комуністів на чолі з генералом П. Григоренком передала до посольства ЧССР лист, у якому засуджувала втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Чехословаччини¹⁴.

В УРСР влітку 1968 року проводилася масштабна інформаційна кампанія на підтримку офіційної позиції СРСР щодо подій в Чехословаччині. Під час неї з трибун партійних, господарських активів, сторінок газет і журналів, у теле- і радіо ефірі підготовлені агітатори переконували

⁹ Промова Петра Шелеста на Пленумі ЦК КПРС від 17 липня 1968 р. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В.Баран, О.Манденбура та ін.; За ред. Ю.Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 524.

¹⁰ Там само.

¹¹ Šnitser I. Reakcia ukrajinskej verejnosti na udalosti Pražskej Jari 1968. S. 369.

¹² Спогади і щоденні записи Петра Шелеста. С. 269-270.

¹³ Там само. С. 275.

¹⁴ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. *Новейший период. Вильнюс* – Москва, 1992. С. 214.

населення України в тому, що соціалістична Чехословаччина стала об'єктом «шалених атак внутрішньої реакції й зовнішніх імперіалістичних сил» та «загрози соціалізму в ЧССР»¹⁵. За її підсумком у серпні 1968 р. була розпочата інформаційна кампанія «всенародного» обговорення повідомлення ТАРС про «братерську допомогу» військ ОВД Чехословаччині. Під час цієї кампанії радянським спецслужбам відводилося завдання боротися з «акціями ідеологічної диверсії противника»¹⁶. Особливо пильно органи державної служби безпеки стежили за реакцією населення Закарпаття на процеси в сусідній Чехословаччині. По перше, серед населення краю активно ходили чутки про повернення краю в недалекому майбутньому до «оновленої» Чехословаччини. По друге, занепокоєння співробітників спецслужб викликала й тематика розмов студентів Ужгородського державного університету. Зокрема, навесні 1968 року вони активно обговорювали шляхи реформи вищої освіти, запровадження свободи слова в Чехословаччині та висловлювали побоювання, що «наші введуть війська та знову все там придушуть»¹⁷.

Інформація про введення військ ОВД до Чехословаччини стала причиною поширення серед населення Закарпаття панічних настроїв. Наприклад, у листі студентки Ужгородського державного університету Л. Боровик до батьків, ситуація на Закарпатті була охарактеризована наступним чином: «У мене все гаразд, якщо не вважати міжнародного становища взагалі й наших взаємин із Чехословаччиною зокрема. Не перебільшую, але паніка тут моторошна. У магазинах порожнеча, тобто сірників, солі, ковбаси немає»¹⁸.

Масштабна пропагандистська кампанія в Україні не принесла очікуваних результатів. Частина населення УРСР розглядала введення військ ОВД до Чехословаччини не як обмежену військову операцію, здатну нейтралізувати локальний конфлікт, а як широкомасштабні військові дії з тривалими негативними наслідками. Доказом цьому є висловлювання громадян республіки, які фіксувала Служба безпеки. Наприклад, завідувачка дитячого садка №5 м. Ужгорода Мінтілеску в приватній розмові заявляла: «Нині ситуація складніша, ніж в 1956 р. Усі озлоблені. За одну ніч мобілізували 300 автоматників, 70 медсестер, багато лікарів. Це вже мобілізація. А в 1956 р. діяла тільки армія. Боюся за чоловіка. Його призвали в армію, раптом пошлють у Чехословаччину. Там можуть відбутися зіткнення»¹⁹. Сестра-

¹⁵ Зміцнювати позиції соціалізму і миру. *Закарпатська правда*. 1968. 20 липня. С. 1.

¹⁶ Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб України в період «Пражской весны»: власть и общество. С.41.

¹⁷ Там само. С.42.

¹⁸ Дмитрук В. Возрастание протестных настроений среди населения Украины в связи с событиями 1968 года в Чехословакии. С. 64.

¹⁹ Доповідна записка заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про реакцію населення на навчання військ Прикарпатського військового округу та часткову мобілізацію офіцерського від 29 липня 1968 р. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2008. № 1/2 (30/31).

господарка інфекційної лікарні м. Хмельницький Громова сказала: «Ми не повинні втручатися в справи Чехословаччини. Це може привести до війни. Краще що завгодно, тільки не війна»²⁰.

Також органи державної служби безпеки фіксували численні антирадянські висловлювання та звинувачення громадян на адресу радянської влади з приводу подій 1968 року в Чехословаччині. Інженер з техніки безпеки Чернівецького інструментального заводу Е. Кутін з приводу введення військ ОВД до Чехословаччини говорив наступне: «Радянський уряд зробив політичну помилку, увівши війська в ЧССР. Це приведе до того, що комуністичний рух в усьому світі буде зазнавати поразки. Це 1968 рік, а не 1956, і ніхто не хоче цього зрозуміти».²¹ Лікар Луганського облтубдиспансеру Л. Шварцман з цього приводу заявляє: «Відбулася справжня агресія проти Чехословаччини, тобто відбулося те, що у свій час Гітлер зробив із цією державою»²².

Окремо варто згадати про розповсюдження в Україні листівок та прокламацій антирадянського змісту з приводу введення військ ОВД до Чехословаччини. Наприклад, 25 серпня 1968 р. на Одеському головпоштамті при сортуванні поштової кореспонденції було виявлено листівку наступного змісту: «Ганьба радянським агресорам! Руки геть від Чехословаччини! Хай живе волелюбний народ Чехословаччини, який відстоює свою незалежність від радянських окупантів! Ганьба політичним розбійникам, що творять чорну справу на території суверенної держави Чехословаччини!»²³.

У селі Заліське Тальнівського району Черкаської області 5 вересня 1968 р. також була виявлена антирадянська листівка, яка засуджувала заходи КППС з «надання допомоги» Чехословаччині. У ній, серед іншого, говорилося наступне: «Руки геть від волелюбного чехословацького народу! Громадяни! Чехословацький народ, як ви знаєте, повстав проти сваволі гніту зграї людей, які називають себе комуністами та лізуть зі шкіри, щоб зберегти свою владу над народом»²⁴. Обурення в авторів листівки викликало те, що радянські комуністи «послали наших синів убивати братів-слов'ян – чехословаків»²⁵. Листівки проти вторгнення радянських військ до Чехословаччини органи

С. 70-71.

²⁰ Там само. С. 71.

²¹ Там само.

²² Інформація голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про відгуки населення республіки на уведення військ країн Варшавського договору у Чехословаччину від 23 серпня 1968 р. С. 88.

²³ З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про виявлення листівки у м. Одесі від 27 серпня 1968 р. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 103-104.

²⁴ З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ про виявлення у с. Заліське Тальнівського району Черкаської області листівки із засудженням військового вторгнення до ЧССР від 7–8 вересня 1968 р. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 110.

²⁵ Там само.

державної служби безпеки фіксували й в інших областях України²⁶.

На підставі матеріалів Служби безпеки можемо зробити висновок про те, що окремі громадяни УРСР не схвалювали прийнятого радянським урядом рішення про введення військ до ЧССР, а часом і прямо засуджували цей крок. **За період з 21 по 25 серпня 1968 р.** Службою безпеки було зафіксовано 681 випадок негативної інформації. При чому з них 173 випадки (25,4%) були прямими висловлюваннями громадян проти введення військ та невтручання у внутрішні справи Чехословаччини²⁷. У наступні дні спостерігалася тенденція до зростання кількості **критичних висловлювань**. **За період з 21 серпня по 7 вересня 1968 р. було зафіксовано 1182 таких випадків. З них 303 випадки (25,8%) – це висловлювання проти введення військ та невтручання у внутрішні справи Чехословаччини**²⁸. Водночас відкритих виступів проти втручання Москви у внутрішні справи Чехословаччини на території республіки не фіксувалося.

Історик В. Дмитрук, розглядаючи різні чинники впливу чехословацьких подій 1968 року на українське суспільство, відзначає, що вони, серед іншого, піднесли на якісно новий рівень громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви²⁹. Також вони сприяли активізації українського правозахисного руху.

Реакція румунської влади на події 1968 року в Чехословаччині була продиктована політичним курсом Генерального секретаря Румунської комуністичної партії (далі РКП) Н. Чаушеску на дистанціювання від Радянського Союзу. З 1965 року в Соціалістичній Республіці Румунія спостерігалася дерусифікація внутрішньої та зовнішньої політики, загравання з США та Францією. У подіях «Празької весни» Н.Чаушеску та його оточення передусім вбачали рух за розширення національного суверенітету, боротьбу за звільнення від радянського диктату. З 23 березня 1968 р. Румунію перестали запрошувати на засідання керівників європейських соціалістичних країн-членів ОВД, де обговорювалися шляхи вирішення «чехословацької проблеми»³⁰.

Як відзначає історик В. Мусатов, Н. Чаушеску не був прибічником «соціалізму з людським обличчям», але переслідуючи власні

²⁶ З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про розповсюдження листівок у м. Чернівці з протестом проти вторгнення радянських військ у ЧССР від 12 вересня 1968 р. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 116-117.

²⁷ Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про результати моніторингу громадської думки щодо рішення Уряду СРСР з приводу уведення радянських військ до ЧССР від 26 серпня 1968 р. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 100-101.

²⁸ Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ з аналізом критичних висловлювань різних верств населення республіки та іноземців у зв'язку з подіями у Чехословаччині 12 вересня 1968 р. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 111.

²⁹ Дмитрук В. Празька весна і Україна. С.35.

³⁰ Стыкалин О. *Августовская интервенция 1968 г. в Чехословакии и позиция Румынии*. С.82.

зовнішньополітичні цілі, не тільки підтримував діяльність чехословацьких комуністів-реформаторів, але й демонстративно відвідав Прагу 15 серпня 1968 року та уклав новий договір про дружбу між Румунією та Чехословаччиною³¹.

Керівництво Румунії дізналося про остаточне рішення країн ОВД здійснити масштабну військову акцію до Чехословаччини о 3 годині ночі 21 серпня, тобто за кілька годин до її початку. Уже о 6.30 було скликано екстрене засідання Виконкому ЦК РКП, за ним відбулася нарада за участю членів ЦК, держради та уряду країни. Їх результатом стало прийняття заяви, у якій введення військ до Чехословаччини було названо «тяжким порушенням національного суверенітету братньої вільної й незалежної держави, принципів, на яких ґрунтуються взаємини між соціалістичними державами, і норм міжнародного права»³².

Того ж самого дня Н. Чаушеску виступив з промовою з балкона урядової будівлі на багатотисячному мітингу в центрі Бухареста. Під час свого виступу він заявив, що «шлях вирішення проблем, на який вступило керівництво п'яти країн, це шлях авантюр, і немає впевненості в тому, що цього не може статися з іншими країнами, перш за все з Румунією»³³. З виступу Н. Чаушеску випливало, що румунська влада вважає введення військ ОВД до Чехословаччини окупацією, а саму акцію – порушенням принципів взаємовідносин між соціалістичними державами та комуністичними партіями країн-учасниць ОВД³⁴.

Варто відзначити, що Н. Чаушеску дивився на події 1968 р. в Чехословаччині через призму внутрішньополітичної ситуації в Румунії. Він боявся того, аби в керівництві РКП не з'явилася «група товаришів» за чехословацьким взірцем, яка спробує відсторонити його від влади за допомогою СРСР. Саме тому Н. Чаушеску наполіг, аби всі члени Виконкому РКП виступили з підтримкою офіційної позиції Генерального секретаря. Під час екстреного засідання Виконкому ЦК РКП, Д. Поп заявив, що «події в Чехословаччині не просто викликають обурення, але й вимагають вжити заходів для захисту нас не тільки від США і ФРН... але і від можливої інтервенції зі сторони першої соціалістичної держави не на словах, а на практиці.... Інтервенція в Чехословаччину показала її справжнє обличчя, далеке від марксизму-ленінізму. Адже в Чехословаччину вторглися не США і ФРН, а Радянський Союз та війська ще чотирьох соціалістичних держав».³⁵ Член Політбюро РКП Г. Апостол тоді ж відзначив, що «від радянського

³¹ Мусатов В. Венгрия и Румыния: два взгляда на «Пражскую весну». С.326.

³² Стыкалин О. *Августовская интервенция 1968 г. в Чехословакии и позиция Румынии*. С. 83

³³ Покивайлова Т.А. В августе 68-го... реакция румынского руководства на события в Чехословакии. С.299.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. С.300

керівництва можна очікувати будь-чого»³⁶.

22 серпня 1968 р. на надзвичайній сесії Великих Національних зборів була прийнята Декларація про базові принципи румунської зовнішньої політики, у якій було засуджено порушення суверенітету Чехословаччини, вчинене всупереч волі її громадян. У документі також була підкреслена відданість Румунії не тільки справі європейської безпеки, але й своїм зобов'язаннями по Варшавському договору, наголошено на важливості економічного співробітництва соціалістичних країн в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги³⁷.

У серпні 1968 року Н. Чаушеску не виключав можливості збройної інтервенції країн ОВД проти Румунії. Тому закликав до мобілізації румунської армії та посилення охорони важливих стратегічних об'єктів держави. За відносно короткий термін армія країни була приведена в стан підвищеної боєготовності, повсюдно створювалися загони самооборони. Зокрема на фабриках і підприємствах активно формувалися загони робочої міліції³⁸.

Реакція румунського суспільства на події «Празької весни» 1968 року була неоднозначною. Партійні та державні службовці, значна частина робітничого класу та селянство підтримали офіційну позицію румунської влади на події в Чехословаччині. Місцева інтелігенція свідомо виступала проти вторгнення військ країн ОВД до Чехословаччини та підтримувала демократичні реформи місцевих комуністів, які взяли курс на побудову «соціалізму з людським обличчям»³⁹. Водночас, як відзначає історик Т. Покивайлова, частина прорадянськи налаштованих громадян, передусім у віддалених національно-неоднорідних районах, була збентежена та розгублена, й не розуміла, що відбувається. Ситуацію в державі ускладнювало й те, що Н. Чаушеску та його оточення посередництвом засобів масової інформації намагалися створити в румунському суспільстві атмосферу політичного психозу⁴⁰.

Офіційна позиція Н. Чаушеску на події 1968 року в Чехословаччині дала йому можливість отримати чималий політичний капітал як на батьківщині, так і на Заході.⁴¹ Він не тільки засудив факт введення військ ОВД до Чехословаччини, але й звертався до країн Заходу, Китаю і Югославії, міжнародних організацій з проханням відреагувати на порушення

³⁶ Там само.

³⁷ Стыкалин О. Августовская интервенция 1968 г. в Чехословакии и позиция Румынии. С.84.

³⁸ Новосельцев Б.С. «Еретики» в международном коммунистическом движении. Реакция Югославии и Румынии на интервенцию в Чехословакию. С.121.

³⁹ Покивайлова Т.А. В августе 68-го... реакция румынского руководства на события в Чехословакии. С.301.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Шимов Я.В. Август 68-го: военная операция с политическим уклоном. 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива / отв. Редактор Г.П. Мурашко. М.: РОССПЭН, 2010. С.165.

суверенітету незалежної держави. Н. Чаушеску закликав керівництво СРСР організувати зустріч з лідерами «Працької весни» з метою нормалізації відносин з Чехословаччиною⁴².

Отже, можемо констатувати, що українська та румунська влади по-різному дивилися та оцінювали події 1968 року в Чехословаччині. Українська влада на чолі з П. Шелестом вбачала у «Працькій весні» контрреволюційний заколот блоку правих ревізіоністських та антисоціалістичних сил, а введення військ ОВД до Чехословаччини розцінювала як братню допомогу чехословацькому народу з метою захисту завоювань соціалізму. Румунія дивилася на події 1968 року в Чехословаччині як на рух за розширення національного суверенітету країни, боротьбу за звільнення від радянського диктату, та відкрито засудила введення військ ОВД до Чехословаччини. Реакція української влади на події 1968 року в Чехословаччині привела до подальшого падіння її авторитету серед населення республіки. Позиція ж румунської влади, навпаки, принесла чималі політичні дивіденди особисто Н. Чаушеску. На превеликий жаль використав він їх для зміцнення режиму особистої влади в Румунії.

Що стосується реакції українського та румунського суспільств на події «Працької весни», то вони багато в чому були схожими. Прорадянсько налаштовані громадяни двох країн були збентежені й не розуміли, що відбувається. Свідома інтелігенція в Україні та Румунії вбачала у тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини. Через «Працьку весну» 1968 р. в українському та румунському суспільствах стала поступово утверджуватися ідея можливості реальних змін у тоталітарній радянській системі.

Література.

Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва, 1992. 332 с.

Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб України в період «Пражской весны»: власть и общество. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 37 – 53.

Дмитрук В. Працька весна і Україна. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 7 – 37.

Дмитрук В. Возрастание протестных настроений среди населения Украины в связи с событиями 1968 года в Чехословакии. *«Пражская весна» 1968 года и советские республики. Реакция власти и общества*. Москва-Грац-Вена-Ставрополь-Ростов-на-Дону, 2009. С. 62 – 90.

Доповідна записка заступника голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка ЦК КПУ про реакцію населення на навчання військ Прикарпатського

⁴² Покивайлова Т.А. В августе 68-го... реакция румынского руководства на события в Чехословакии. С.304.

- військового округу та часткову мобілізацію офіцерського від 29 липня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 70 – 74.
- З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про виявлення листівки у м. Одесі від 27 серпня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 103 – 104.
- З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про розповсюдження листівок у м. Чернівці з протестом проти вторгнення радянських військ у ЧСРСР від 12 вересня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 116–117.
- З інформаційного повідомлення КДБ при РМ УРСР ЦК КПУ про виявлення у с. Заліське Тальнівського району Черкаської області листівки із застудженням військового вторгнення до ЧСРСР від 7–8 вересня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 110.
- Зміцнювати позиції соціалізму і миру. *Закарпатська правда*. 1968. 20 липня. С. 1.
- Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про результати моніторингу громадської думки щодо рішення Уряду СРСР з приводу уведення радянських військ до ЧСРСР від 26 серпня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 100 – 103.
- Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ з аналізом критичних висловлювань різних верств населення республіки та іноземців у зв'язку з подіями у Чехословаччині 12 вересня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 111 – 116.
- Інформація голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про відгуки населення республіки на уведення військ країн Варшавського договору у Чехословаччину від 23 серпня 1968 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 88 – 89.
- Мусатов В. Венгрия и Румыния: два взгляда на «Пражскую весну». 1968 год. *«Пражская весна». Историческая ретроспектива* / отв. Редактор Г. П. Мурашко. М.: РОССПЭН, 2010. С.310 – 329.
- Новосельцев Б. С. «Еретики» в международном коммунистическом движении. Реакция Югославии и Румынии на интервенцию в Чехословакию. С. 119 – 123. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/eretiki-v-mezhdunarodnom-kommunisticheskom-dvizhenii-reaktsiya-yugoslavii-i-rumynii-na-interventsiyu-v-chehoslovakiyu/viewer>.
- Покивайлова Т.А. В августе 68-го... реакция румынского руководства на события в Чехословакии. 1968 год. *«Пражская весна». Историческая ретроспектива* / отв. Редактор Г.П. Мурашко. М.: РОССПЭН, 2010. С. 298 – 309.
- Промова Петра Шелеста на Пленумі ЦК КПКР від 17 липня 1968 р. Петро

- Шелест: *«Справжній суд історії ще попереду»*. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Манденбура та ін.; За ред.. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 520 – 525.
- Спогади і щоденні записи Петра Шелеста. Петро Шелест: *«Справжній суд історії ще попереду»*. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Манденбура та ін.; За ред.. Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2004. С. 23 – 424.
- Стыкалин О. Августовская интервенция 1968 г. в Чехословакии и позиция Румынии. *Новое прошлое*. 2018. № 4. С. 78 – 95.
- Шимов Я. В. Август 68-го: военная операция с политическим уклоном. 1968 год. *«Пражская весна». Историческая ретроспектива* / отв. Редактор Г. П. Мурашко. М.: РОССПЭН, 2010. С.157 – 166.
- Šnicer I. Reakcia ukrajinskej verejnosti na udalosti Pražskej Jari 1968. *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012. S.367 – 379.

На шляху до українсько-румунського стратегічного партнерства

Ihor Todorov / Ігор Тодоров

На шляху до українсько-румунського стратегічного партнерства.

Розглянута необхідність встановлення стратегічного партнерства між Україною та Румунією. Доведено, що спільне завдання полягає в тому, щоби усвідомлюючи всю складність наших стосунків у минулому, наявність спільних ризиків і загроз у сьогоденні, послідовно будувати безпечне і гідне майбутнє. Це відповідає їхнім національним інтересам і можливостям України та Румунії. Розкрито об'єктивний характер зміцнення відносин у галузі безпеки, військової співпраці та оборони. Для реалізації дійсного стратегічного партнерства потрібно побудувати довіру, створивши достатньо простору для руху та гнучкості позицій, що дозволяють партнеру мати хорошу позицію для необхідної відкритості до суспільної та політичної прийнятності цього шляху. Запропоновано ініціювання Україною приєднання до Бухарестської дев'ятки в якості спостерігача (B9+1) долучення Румунії до Люблінського трикутника (Литва-Польща-Україна); Акцентовано увагу на посиленні віддзеркалення вітчизняними медіями українсько-румунського співробітництва, зокрема в безпековій сфері.

Pe drumul spre parteneriatul strategic ucraineano-român. *Articolul ia în considerare necesitatea stabilirii unui parteneriat strategic între Ucraina și România. S-a dovedit că țelul comun constă în a înțelege toată complexitatea relațiilor noastre în trecut, prezența riscurilor și amenințărilor comune în prezent, construirea constantă a unui viitor sigur și demn. Acest lucru coincide cu interesele lor naționale și cu posibilitățile Ucrainei și ale României. Este dezvăluită natura obiectivă a consolidării relațiilor în domeniul securității, cooperării militare și apărării. Pentru a implementa un parteneriat strategic real este necesar să creăm încredere prin formarea unui spațiu suficient pentru mobilitatea și flexibilitatea pozițiilor, care permite partenerului să aibă o poziție bună pentru deschiderea necesară către acceptabilitatea socială și politică a acestei căi. Propunerea inițiativei Ucrainei de aderare la formatul București (B+1) în calitate de observator (B9+1), a aderării României la Triunghiul de la Lublin (Lituania-Polonia-Ucraina). Se pune accent pe mediatizarea de către mass-media națională a consolidării cooperării ucrainiano-române, în special în sfera securității.*

On the Way to the Ukrainian-Romanian Strategic Partnership. *The need to establish a strategic partnership between Ukraine and Romania is considered. On the grounds of the awareness of our relations' complexity in the past, availability of common risks and threats in the present, it is*

proved that it is the common task to consistently build a secure and dignified future. This is in line with the national interests and the capabilities of Ukraine and Romania. The objective nature of strengthening relations in the field of security, military cooperation and defense is revealed. To implement a true strategic partnership, it is necessary to build trust by creating enough space for movement and flexibility of positions, which allows the partner to create a good position for the necessary openness to the social and political acceptability of this path. It is proposed that Ukraine initiates its accession to the Bucharest Nine as an observer (B9 + 1), Romania's accession to the Lublin Triangle (Lithuania-Poland-Ukraine). Emphasis is placed on strengthening the coverage of Ukrainian-Romanian cooperation by domestic media, in particular in the security sphere.

Ключові слова: національні інтереси, стратегічне партнерство, російська агресія, безпека Чорноморського регіону, українсько-румунські відносини, НАТО, ЄС.

Cuvinte cheie: *interese națională, parteneriat strategic, agresiune rusă, securitatea regiunii Mării Negre, relații ucrainiano-române, NATO, UE.*

Keywords: *national interests, strategic partnership, Russian aggression, security of the Black Sea region, Ukrainian-Romanian relations, NATO, the EU.*

Українсько-румунські відносини обумовлені сусідством двох народів. Це визначає наявність досвіду співіснування та суперечності, які стримують належне використання потенціалу добросусідства. Зокрема, йдеться про наявність етнічних стереотипів як позитивних, так і негативних. Позитивні тенденції зазвичай пов'язувалися з відсутністю міжконфесійних суперечностей, оскільки обидва народи православні. Негативні ж здебільшого пов'язані зі складним історичним минулим. Так, в українців румуни асоціювались з окупацією Північної Буковини і Бессарабії у міжвоєнний період, режимом Іона Антонеску на окупованих землях, передусім у Трансїстрії. У румунській історичній пам'яті закарбовані постійне протистояння з Російською імперією щодо Бессарабії та перехід Північної Буковини і Бессарабії до складу СРСР у 1940 році. До того ж, варто зауважити, що у зонах активного контакту між українцями і румунами поруч з негативними стереотипами поширені також позитивні, засновані на особистому досвіді, у той час як населення віддалених від кордону й етнічно гомогенних регіонів схильне до сприйняття більш абстрактних і переважно негативних стереотипів¹.

На думку колишнього міністра закордонних справ та голови Сенату Румунії Теодора Мелешкану, Україна є найбільш важливим сусідом Румунії з політичного, економічного погляду. Він підкреслював, зокрема, що Україна

¹ Буркут І. Регіональні традиції міжетнічного спілкування і перспективи подолання негативних етностереотипів. *Етнічні взаємини на території Євросходу „Верхній Прут”: матеріали міжнар. наук. конф. / Буковинський політологічний центр та Карінтійський інститут національних меншин; під ред. А. Круглашова, К. Андервальда та В. Гельвіга. Чернівці: Букрек, 2004. С. 335*

є найбільшою країною, з якою межує Румунія, є дуже важливим ринком і, не останньою чергою, країною, де проживає румунська національна меншина. Тому відносини з Україною мають для Румунії „пріоритетний характер”². Понад 100 різноманітних лише двосторонніх угод складають нормативно-правову базу відносини між Україною та Румунією. У базовому Договорі про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією 1997 р. було зазначено про спільне прагнення до єдиної Європи. За останні 6 років Україна уклала з Румунією 17 нових договорів. Серед них принципове значення мали Угода між Урядом України і Урядом Румунії про заходи зміцнення довіри і безпеки, Угода про реалізацію Трестового фонду Україна - НАТО з питань кібербезпеки, Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про співробітництво у військово-технічній сфері. Остання міжурядова угода визначає правову базу військово-технічного співробітництва між двома країнами, спрощує процедуру здійснення державних закупок у відповідній сфері, а також дозволяє розширити партнерство між Україною та Румунією, спрямоване на зміцнення безпеки у регіоні Чорного моря³. Тобто, ця угода передбачає не лише співпрацю у технічно-військовій сфері, а й спільні військові навчання сухопутних та морських сил та сил спеціальних операцій, а також обмін інформацією. Уряд України також пообіцяв розвивати майбутні партнерські відносини між Збройними силами України та Збройними силами Румунії. 7 жовтня 2020 року державний секретар МЗС Румунії Дан Некулаеску провів раунд консультацій із заступником міністра закордонних справ України Василем Боднарем. Переговори були зосереджені на стані та перспективах двосторонніх відносин, з акцентом на становищі румунської етнічної спільноти в Україні, безпеці на Чорному морі, а також питання співпраці у регіональних форматах. Дипломати домовились про більш ефективне використання механізмів, передбачених Румунсько-українською спільною міжурядовою комісією з економічного, промислового та технічно-наукового співробітництва. Черговий раз була підтверджена підтримка Румунією європейських та євроатлантичних прагнень України, а також суверенітету та територіальної цілісності держави в рамках міжнародно визнаних кордонів. Двоє посадових осіб МЗС також домовились координувати зусилля щодо зміцнення регіональної рамки співпраці в багатосторонніх організаціях, з особливим акцентом на Організацію економічного співробітництва на Чорному морі, в якій головує зараз Румунія⁴.

² Примуш М. Україна у зовнішньополітичних концепціях Румунії. *Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: збірник наукових праць / Буковинський політологічний центр; під заг. ред. А. М. Крулашова*. Чернівці: Букрек, 2011. С. 336.

³ Україна і Румунія підписали міжурядову угоду про військово-технічну співпрацю Сайт «Німецької Хвилі». URL: <https://www.dw.com/uk/ukraina-i-rumuniia-pidpysaly-mizhuriadovu-uhodu-pro-viiskovo-tekhnicnu-spivpratsiu/a-54827368h>

⁴ Ucrainei, Vasyl Bodnar, Ministerului Afacerilor Externe, *Офіційний сайт Міністерства закор-*

Російська агресія в Україну суттєво вплинула на румунське суспільство. Вона викликала не лише шок і обурення, але й розуміння того, що Чорноморський регіон, країни Східної Європи, а отже і Румунія, розглядається Кремлем як сфера свого впливу, за панування в якій він готовий боротись всіма засобами, включно з військової агресією. Румунія перейшла на позиції різнобічної підтримки України, збереження її суверенітету та територіальної цілісності. Адже така мета цілком відповідає фундаментальним національним інтересам самої Румунії. Звісно, ресурси цієї країни не такі вже й великі. Проте її статус та можливості, які надають членство в ЄС та НАТО, примножують не тільки амбіції, але і вплив⁵.

Бухарест підтримував територіальну цілісність України під час всіх голосувань в ООН та інших міжнародних організаціях і висловив занепокоєння мілітаризацією окупованого Криму. Російська агресія в Україну стала каталізатором розбудови стратегічного партнерства між Румунією та Україною. Схожість стратегічних орієнтирів складають підґрунтя розбудови і зміцнення двосторонніх відносин між країнами. Наявність відповідної міжнародно-правової бази обумовлює поглиблення партнерства. Спільність цілей надає перспективу сприяння з боку Румунії євроатлантичній і європейській інтеграції України. Подальша співпраця між Україною та Румунією відкриватиме нові шляхи для започаткування та реалізації спільних ініціатив, які відповідатимуть інтересам обох держав. Румунія послідовно захищала положення міжнародного права, підтримувала суверенітет, територіальну цілісність та незалежність України, засуджуючи окупацію Криму та російську військову агресію на Сході України⁶.

Румунія розглядає Росію як загрозу безпеці Румунії (Це зазначено в Національній стратегії оборони, затвердженій в червні 2020 р.). Румунія бере на себе відповідальність за зміцнення демократії на пострадянському просторі. Водночас у Національній стратегії оборони країни, прийнятій Парламентом наприкінці червня 2020 р., Румунія не надає великого значення відносинам з Україною у подоланні загроз з боку Російської Федерації. Україна згадується лише двічі: у розділі про Стратегічне становище Румунії на регіональному рівні та коли йдеться про мінливість ситуації в галузі безпеки на Західних Балканах. У цьому документі Румунія покладається на виконання цілей безпеки лише на стратегічних партнерах з Європейського Союзу та НАТО⁷.

донних справ Румунії. URL: <http://www.mae.ro/node/53840>

⁵ Круглашов А. Україна-Румунія: від недовіри до партнерства. *Сайт Центру аналізу регіональних ризиків*. URL: <https://trac.com.ua/ukra%20na-rumun%20na-v%20nedov%20ri-do-partn/>

⁶ Traian Băsescu: Există un risc de federalizare a Ucrainei. *România nu recunoaște anexarea Crimeei și referendumurile din Lugansk și Donețk*, Digi24, 13 mai 2014, Сайт DIGI24. URL: <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/evenimente/traian-basescu-exista-un-risc-de-federalizare-a-ucrainei-romania-nu-recunoaste-anexarea-crimeei-si-referendumurile-din-lugansk-si-donetk-242645>

⁷ Ucraina spune „Pas!” unui parteneriat strategic cu România. *Сайт Моніторингу оборони та*

Варто зазначити, що існує небезпідставна думка, що Румунія, можливо, є навіть більш антиросійською державою, ніж Україна. На це є багато причин, які настільки глибокі, що антиросійськість стала вже національною рисою румунів. Цей потенціал Україною, на жаль, не використовується повною мірою. Румунія має чимало спільного з Україною, але її вперто ігнорують більшість вітчизняних політиків та експертів. Варто згадати, що Румунія єдина країна у світі (звісно, за винятком України), де на офіційному рівні святкується день Української мови⁸.

Румунія поряд з іншими союзниками активно бере участь у політичному діалозі та діяльності Альянсу щодо розвитку відносин з Україною, зокрема в контексті регіональної безпеки. Румунія активно ділиться власним досвідом процесів реформування. У червні 2020 року Румунія надала Україні 2 мільйони доларів медичної допомоги з метою подолання наслідків пандемії COVID-19.

Одним з основних напрямів українсько-румунського партнерства є безпека в Чорноморському регіоні. Стратегічне партнерство зі США життєво важливе для держав, які залежать від західних гарантій безпеки, і для тих, хто сприймає більшу загрозу з боку Росії. Це має місце навіть тоді, коли співпраця пропонує лише розмиті гарантії безпеки, такі як десятирічне стратегічне партнерство між США та державами, що не входять до НАТО, Грузією та Україною. Вторгнення Росії в Грузію в 2008 році, анексія Криму в 2014 році (і тривала війна на Донбасі) та блокада Азовського моря в останні роки свідчать про те, що регіон настільки ж небезпечний, як і наприкінці холодної війни. Прибережні країни змушені будувати свої власні регіональні рамки безпеки та співпраці. Регіональні альянси та двосторонні стратегічні партнерські стосунки в Чорному морі побудовані на складній архітектурі та відзначені численними спробами забезпечити захист регіону з обмеженими результатами. Існує офіційна співпраця на багатосторонньому та регіональному рівнях між чорноморськими державами, але вона в основному неактивна. Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), що базується в Стамбулі, об'єднує всі країни ширшого регіону. Зустрічі відбуваються кожні п'ять років – остання у 2017 році – і ОЧЕС займається лише економічним співробітництвом, а не безпекою чи енергетикою.

Ще у 2012 році Румунія ініціювала тристоронній формат з Польщею та Туреччиною, але її діяльність обмежувалася щорічними зустрічами безреального впливу на безпеку на Чорному морі. Румунія також створила двосторонні стратегічні партнерські відносини з Польщею на східному фланзі та з Туреччиною та Азербайджаном на Чорному морі. Відносини Румунії з Туреччиною та Азербайджаном зосереджені на економічному розвитку та

Безпеки URL: <https://monitorulapararii.ro/ucraina-spune-pas-unui-parteneriat-strategic-cu-romania-1-33327>

⁸ День Української мови у Румунії. Сайт Radio România Internațional URL: https://www.rri.ro/uk_uk/%D0%94%D0%B5%D0%BD%D197-2626623

енергетичній безпеці. Грузія також ініціювала стратегічне співробітництво з Румунією в 2019 році (Грузія також є членом азербайджано-турецько-грузинського тристороннього договору, який не має стратегічних відносин з Румунією). Стратегічне партнерство Румунії та США, яке триває два десятиліття років, дозволило західну військову присутність у Чорному морі. Водночас варто констатувати, що чорноморське співробітництво в галузі безпеки є частково успішним. Російська стратегія “розділяй і володарюй” тривалий час обмежувала співпрацю в галузі безпеки на Чорному морі двосторонніми та багатосторонніми платформами, з яких переважають США, але їх вихід ще більше ускладнив прогрес.

Ініціативи Румунії щодо гарантування безпеки в Чорному морі мають бути посилені шляхом стратегічного партнерства з Україною. Енергетичні ресурси Азербайджану та Румунії мають вирішальне значення для безпеки регіону, тоді як транзитні та складські потужності в Грузії, Туреччині та Україні можуть бути розвинені для створення регіональної мережі. Більше того, енергетична політика Болгарії може забезпечити транзит в обмін на диверсифікацію⁹. Як крок у цьому напрямі може розглядатися спільна участь міністрів закордонних справ України Дмитра Кулеби та Румунії Богдана Ауреску 17 листопада 2020 р. в дискусійній панелі з безпеки регіону Чорного моря онлайн-конференції «Шлях до Варшавського безпекового форуму»¹⁰.

Президент Румунії Клаус Іоанніс направив послання 1 жовтня 2019 р. з нагоди святкування століття дипломатичних відносин та десятиліття Стратегічного партнерства між Румунією та Польщею. Румунія та Польща несуть відповідальність за підтримку та просування цінностей європейського та євроатлантичного співтовариства. З цієї точки зору Румунія та Польща активно підтримують європейський шлях східних партнерів – Республіки Молдова, України та Грузії, беруть активну участь у підвищенні рівня безпеки в регіоні, зокрема, розширення присутності США в нашому регіоні як у військовому, так і в економічному плані¹¹. Румунія і Польща побудували разом нові цінні форми регіональної співпраці, включаючи Бухарестський формат (В9), який розпочатий в 2015 році на Бухарестському саміті задля

⁹ Consultările bilaterale ale secretarului de stat Dan Neulăescu cu adjunctul ministrului afacerilor externe al Marea Neagră, zona în care toate marile puteri au interese. Ce rol are România Сайт журналу Капітал URL: <https://www.capital.ro/marea-neagra-zona-in-care-toate-marile-puteri-au-interese-ce-rol-are-romania.html>

¹⁰ Кулеба: Єдина альтернатива наданню Україні ПДЧ у НАТО - це членство України в альянсі. Сайт Інформаційної агенції Інтерфакс URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/704014.html>

¹¹ Mesajul Președintelui României, domnul Klaus Iohannis, transmis cu ocazia celebrării a 100 de ani de relații diplomatice și 10 ani de Parteneriat Strategic între România și Polonia. Офіційний сайт Президента Румунії, URL: <https://www.presidency.ro/ro/media/mesaje/mesajul-presedintelui-romaniei-domnul-klaus-iohannis-transmis-cu-ocazia-celebrarii-a-100-de-ani-de-relatii-diplomatice-si-10-ani-de-parteneriat-strategic-intre-romania-si-polonia>

зміцнення стратегічної стійкості нашого регіону як Східного флангу НАТО, тристоронній формат консультацій Румунія-Польща-Туреччина, який є цінним інструментом для діалогу на основі спільного стратегічного інтересу, Ініціатива трьох морів, як ефективний інструмент стимулювання регіонального економічного розвитку, підвищення європейської згуртованості та зміцнення трансатлантичних зв'язків. Країни групи Б-9, що об'єднує країни східного флангу Альянсу (Румунія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща та Словаччина) підкреслюють важливість подальшої присутності НАТО від Балтійського моря до Чорного моря і підтримують консолідовану військову присутність США та Канади в Європі, особливо на східному фланзі НАТО.

Існує об'єктивна необхідність зближення позицій Румунії, Польщі, України і країн Балтії в питаннях безпекової інтеграції на тлі російської агресії в Україну та гібридних викликів РФ стосовно країн НАТО та ЄС. Польща і Румунія стали головними прихильниками збільшення військової присутності НАТО та створення системи оборони на східному фланзі НАТО. У цьому контексті було б доречним доручення Румунії до нещодавно проголошеного Люблінського трикутника (Литва-Польща-Україна).

Важливим напрямком стає діалог із питань розробки майбутньої інституційної моделі регіональної безпеки та співробітництва в Балто-Чорноморському регіоні з урахуванням дієвих можливостей чинних регіональних ініціатив та організацій. Румунія та Польща розглядають присутність в Балто-Чорноморському регіоні США та НАТО як чинник приборкання російської агресії. Росія задіяла щодо країн ЄС та НАТО свою найсильнішу зброю – підкуп і глибоко укорінену агентуру, причому на рівні найвищого є істеблшменту. Бачення спільного ворога мало б зближувати позиції Польщі, України та Румунії. Розмістивши американські військові бази на своїй території, Варшава та Бухарест захищають себе від вторгнення. Румунія та Польща беруть на себе відповідальність за зміцнення демократії на пострадянському просторі з тим, щоб гармонійно влитися в Європу і зайняти там свою, але потрібну новій Європі нішу. Україні потрібна потужна економічна й політична підтримка Заходу. Вона є, але не достатня, Санкції проти Російської Федерації варто не скасовувати, а посилювати. Сенс “Міжмор'я” в якості неформального, але відвертого антиросійського союзу.

Утім окремі кроки України не відповідають досягненню стратегічного партнерства з Румунією. Зокрема, 14 вересня 2020 р. указом Президента України була затверджена нова редакція Стратегії національної безпеки. В ній зазначено, що фундаментальні національні інтереси, визначені Конституцією України і Законом України “Про національну безпеку України”, пріоритетом України та гарантуванням національної безпеки є європейська і євроатлантична інтеграція. Передусім йдеться про повну імплементацію Угоди про асоціацію України з ЄС та розвиток особливого партнерства з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття повноправного

членства України в НАТО. З метою захисту власних національних інтересів та зміцнення регіональної безпеки Україна розвиватиме стратегічне партнерство з Азербайджанською Республікою, Грузією, Литовською Республікою, Республікою Польща, Турецькою Республікою; партнерські відносини з іншими державами Балтії та державами Північної Європи, а також тісні добросусідські відносини з державами Центральної та Південно-Східної Європи¹² (стратегія). Отже, у новітній українській стратегії національної безпеки немає прямої згадки про Румунію. Показова відсутність згадки про Румунію в якості стратегічного партнера і це не залишилося непоміченим в цій країні¹³.

Здається вже давно минулі часи, коли Румунію сприймали як ворога після програшу в Гаазькому процесі¹⁴, але в українських владних колах зберігається недовіра до Румунії. Хоча в міжнародному та регіональному контексті консолідація румунсько-українських двосторонніх відносин набуває особливої актуальності. Не можна не згадати існуючі проблеми в українсько-румунських взаєминах. Складність відносин між Румунією та Україною нерозривно пов'язана з низкою питань, включаючи поділ румунської меншини на румунів та молдаван, становище румунської меншини на Буковині, румунську мову в школах та освіті та на робочих місцях, подвійне громадянство. Ці проблеми також продовжуватимуть підживлювати численні розбіжності, а вразливість гострої потреби в ідентичності та консолідації української нації разом із потребою в правах меншин буде знову і знову спекулюватися Росією. У Румунії вважають, що низка законів, прийнятих або обговорених у Верховній Раді, зачіпає румунську меншину та порушує двосторонні відносини. Це правда, що сама українська держава доклала зусиль, відкрила румунські школи і зберігає їх, навіть якщо має лише половину кількості учнів порівняно з потужністю, на яку вони були розраховані. З іншого боку, румунська меншина, яка бере участь в обороні Української держави, відчуває певні обмеження. Тому в Румунії впевнені, що важко мати необхідну відкритість для ведення переговорів про стратегічне партнерство, коли основи довіри похитуються законами в цьому питанні. Також з румунської точки зору безумовно важливим було надання Томосу від Константинопольського Патріархату та створення автокефальної Православної Церкви України¹⁵. Але з іншого боку, румунська меншина пе-

¹² Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>

¹³ *Ucraina spune "Pas!" unui parteneriat strategic cu România. Сайт Моніторингу оборони та Безпеки* URL: <https://monitorulapararii.ro/ucraina-spune-pas-unui-parteneriat-strategic-cu-romania-1-33327>.

¹⁴ *Ukraine Says Romania One Of Its Potential Enemies, Kiev Ukraine News Blog, 24 mai 2009*, URL: <http://news.kievukraine.info/2009/05/ukraine-says-romania-one-of-its.html>

¹⁵ *Patriarhia Ecumenică a Constantinopolului. Comunicat, Сайт Вселенського Патріархату*.

реважно підпорядковується Українській православній церкві Московського патріархату, оскільки УПЦ-МП надавала можливість служіння румунською мовою, а ПЦУ – ні¹⁶. Тому Україна повинна розуміти та дозволяти гарантії та прямі акти для покращення ситуації та прав румунської меншини, яка засвідчила свою лояльність до держави, якій вона належить. В інтересах Києва, щоб друга за чисельністю меншина була лояльною і протистояла першій меншості (російській). І задля цього було б варто визнати румунську та «молдавську» мови як єдину (на підставі рішення Конституційного Суду Республіки Молдова¹⁷), визнати унікальну румунську меншину, незалежно від румунсько-молдавської ідентифікації, (яка є результатом російської пропаганди та поточної інформаційної війни), прийняти румунську мову на богослужіннях румунських громад, які приєднуються Православній Церкві України. Потребує вирішення також питання подвійного громадянства. Пандемія Ковіду-19 суттєво послабила найважливіший вимір двосторонніх відносин – міжособистісний, надзвичайно його мінімізувавши. А саме особисті контакти наших громадян, політиків, бізнесменів, науковців та освітян створюють зміст тривалого діалогу поміж народами-сусідами. Цей новітній виклик також потребує прискіпливої уваги та адекватного реагування з боку партнерів. Румунські офіційні особи постійно стверджують, що румунська меншина в Україні повинна бути лояльною до держави, в якій вона живе. Румуни з Буковини та з Південної Бессарабії, воювали на передовій на Донбасі пліч-о-пліч зі своїми українськими співвітчизниками, гинули, були поранені після боїв за Донецький аеропорт та Дебальцево¹⁸. Румунія підтримала Україну в уникненні подальшої окупації території, особливо в Одеській області, і підтримала її нелетальною технікою на Донбасі та інформацією¹⁹.

Румунська держава підтримує українські національні прагнення, повагу до прав меншин як частини європейських принципів та цінностей,

URL: <https://www.patriarchate.org/-/communiq-1>.

¹⁶ „Patriarhia de la Constantinopol recunoaște autocefalia Bisericii ortodoxe ucrainene independente de Moscova / Reacția Bisericii ortodoxe ruse: O „catastrofă” și o „schismă”. Relațiile cu Constantinopolul vor trebui rupte”, *Hotnews*, 11 octombrie 2018, *Сайт ХотНьюз*. URL: <https://www.hotnews.ro/stiri-international-22753045-patriarhatul-constantinopol-recunoa-biserica-ortodox-independent-ucraina.htm>

¹⁷ Curtea Constituțională, *Aviz Nr. 3 din 31.10.2017, la proiectul de lege pentru modificarea articolului 13 din Constituția Republicii Moldova, sesizarea nr. 134c/2017*. *Державний реєстр правових актів Республіки Молдова*. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=372524&lang=1>

¹⁸ *Român UCIS în Ucraina, în războiul cu separatiștii ruși*, BZI, 4 octombrie 2017, *Сайт новинної компанії BZI*. URL: <https://www.bzi.ro/breaking-news-roman-ucis-in-ucraina-in-razboiul-cu-separatistii-rusi—foto-624128>

¹⁹ Gherasymchuk S., „The Relations between Ukraine and Romania: Old and New Perceptions. Cooperation Outlooks”, *Сайт Українська Призма. Рада зовнішньої політики*. URL: http://prisma.org/wp-content/uploads/2017/01/The_Relations_between_Ukraine_and_Romania_Old_and_New_Perceptions._Cooperation_Outlooks.pdf

відповідно шлях до дезідерата вступу України до НАТО та ЄС²⁰. У Румунії вважають, що Україна повинна розуміти та дозволяти гарантії та прямі акти для покращення ситуації та прав румунської меншини, яка засвідчила свою лояльність до держави, якій вона належить. Потрібно прокласти шлях до заспокоєння розбіжностей та вирішення двосторонніх питань, щоб скористатися найкращими перевагами, на благо безпеки двох країн, стратегічного партнерства між ними, спрямованого на укладення міцної співпраці та підтримки спільних загроз, ризиків та викликів, що попереду. Необхідно проаналізувати складність румунсько-українських відносин сьогодні, коли ми вступили в знак гострої необхідності стратегічного партнерства між двома державами²¹. Отже, налагодженню продуктивних відносин між Україною та Румунією заважає наявність низки проблем. Втім не варто перебільшувати їхнє значення, бо надмірна увага до суперечностей у медійному просторі створює негативний фон для просування стратегічних відносин.

Безпека Румунії та Східної Європи в цілому також залежить від оборони України, яка стоїть на передньому краї боротьби на кордоні демократичного світу з так званим «руським миром». Наше спільне з румунською стороною завдання полягає в тому, щоби усвідомлюючи всю складність наших стосунків у минулому, наявність спільних ризиків і загроз у сьогоденні, впевнено, послідовно і разом будувати безпечне і гідне майбутнє для наших країн, регіону та Європи в цілому. Такі завдання є не лише на часі для України та Румунії, але й цілком відповідає їх національним інтересам і можливостям²². Об'єктивно, ми приречені на співпрацю. Ми приречені на зміцнення відносин у галузі безпеки, військової співпраці та оборони. Нам потрібне стратегічне партнерство. Але задля реалізації цієї встановленої спільної мети потрібно побудувати довіру, створивши достатньо простору для руху та гнучкості позицій, що дозволяють партнеру створити хорошу позицію для необхідної відкритості до суспільної та політичної прийнятності цього шляху.

Можливі рекомендації: Україна має ініціювати до Бухарестської дев'ятки в якості спостерігача (B9+1) та спробувати долучити Румунію до Люблінського трикутника (Литва-Польща-Україна). Варто посилити увагу віддзеркаленню вітчизняними медіями українсько-румунського співробітництва, зокрема в безпековій сфері. Можливо, слід ініціювати юридичне закріплення обов'язкового представництва етнічних меншин (зокрема румунської та угорської) у Верховній Раді.

²⁰ Chifu Iulian, *Relatiile Romano-Ucrainene in epoca nevoii parteneriatului strategic*. Сайт журналу «Поліс» факультету політичних та адміністративних наук Яського університету «Петре Андрей». URL: <http://revistapolis.ro/relatiile-romano-ucrainene-in-epoca-nevoii-parteneriatului-strategic/>

²¹ Chifu Iulian, *Gândire strategică*, Editura ISPRI, București, 2013, pp. 32-37.

²² Круглашов А. Україна-Румунія: від недовіри до партнерства. Сайт Центру аналізу регіональних ризиків. URL: <https://rrac.com.ua/ukra%20na-rumun%20na-v%20nedov%20ri-do-partn/>

Література.

- Буркут І. Регіональні традиції міжетнічного спілкування і перспективи подолання негативних етностереотипів / І. Буркут // Етнічні взаємини на території Єврорегіону „Верхній Прут”: матеріали міжнар. наук. конф. / Буковинський політологічний центр та Карінтійський інститут національних меншин; під ред. А. Круглашова, К. Андервальда та В. Гельвіга. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 335
- День Української мови у Румунії. Сайт Radio România Internațional URL: https://www.rrr.ro/uk_uk/%D0%94%D0%B5%D0%BD%D197-2626623
- Круглашов А. Україна-Румунія: від недовіри до партнерства. Сайт Центру аналізу регіональних ризиків. URL: <https://rrac.com.ua/ukra%dl%97narumun%dl%96ya-v%dl%96d-nedov%dl%96ri-do-partn/>
- Кулеба: Єдина альтернатива наданню Україні ПДЧ у НАТО - це членство України в альянсі. Сайт Інформаційної агенції Інтерфакс URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/704014.html>
- Примуш М. Україна у зовнішньополітичних концепціях Румунії // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: збірник наукових праць / Буковинський політологічний центр; під заг. ред. А. М. Круглашова. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 336.
- Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
- Україна і Румунія підписали міжурядову угоду про військово-технічну співпрацю Сайт «Німецької Хвилі». URL: <https://www.dw.com/uk/ukraina-i-rumuniia-pidpysaly-mizhuriadovu-uhodu-pro-viiskovo-tekhnichnu-spivpratsiu/a-54827368>
- Chifu Iulian, *Gândire strategică*, Editura ISPRI, București, 2013, pp. 32-37.
- Chifu Iulian, *Relatiile Romano-Ucrainene in epoca nevoii parteneriatului strategic*. Сайт журналу «Поліс» факультету політичних та адміністративних наук Яського університету «Петре Андрей». URL: <http://revistapolis.ro/relatiile-romano-ucrainene-in-epoca-nevoii-parteneriatului-strategic/>
- Consultările bilaterale ale secretarului de stat Dan Neculăescu cu adjunctul ministrului afacerilor externe al Marea Neagră, zona în care toate marile puteri au interese. Ce rol are România Сайт журналу Капітал URL: <https://www.capital.ro/marea-neagra-zona-in-care-toate-marile-puteri-au-interese-ce-rol-are-romania.html>
- Curtea Constituțională, *Aviz Nr. 3 din 31.10.2017, la proiectul de lege pentru modificarea articolului 13 din Constituția Republicii Moldova, sesizarea nr. 134c/2017. Державний реєстр правових актів Республіки Молдова*. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&>

- id=372524&lang=1Gherasymchuk S., „The Relations between Ukraine and Romania: Old and New Perceptions. Cooperation Outlooks, Сайт Українська Призма. Рада зовнішньої політики. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2017/01/The_Relations_between_Ukraine_and_Romania_Old_and_New_Perceptions._Cooperation_Outlooks.pdf
- Mesajul Președintelui României, domnul Klaus Iohannis, transmis cu ocazia celebrării a 100 de ani de relații diplomatice și 10 ani de Parteneriat Strategic între România și Polonia. Офіційний сайт Президента Румунії URL: <https://www.presidency.ro/ro/media/mesaje/mesajul-presedintelui-romaniei-domnul-klaus-iohannis-transmis-cu-ocazia-celebrarii-a-100-de-ani-de-relatii-diplomatice-si-10-ani-de-parteneriat-strategic-intre-romania-si-polonia>
- Patriarhia Ecumenică a Constantinopolului. Comunicat, Сайт Вселенського Патриархату. URL: <https://www.patriarchate.org/-/communiq-1>.
- „Patriarhia de la Constantinopol recunoaște autocefalia Bisericii ortodoxe ucrainene independente de Moscova / Реакція Бisericii ortodoxe ruse: О „catastrofă” și о „schismă”. Relațiile cu Constantinopolul vor trebui rupte”, *Hotnews*, 11 octombrie 2018, Сайт ХотНьюз. URL: <https://www.hotnews.ro/stiri-international-22753045-patriarhatul-constantinopol-recunoa-biserica-ortodox-independent-ucraina.htm>
- Român UCIS în Ucraina, în războiul cu separatiștii ruși*, BZI, 4 octombrie 2017, Сайт новинної компанії BZI. URL: <https://www.bzi.ro/breaking-news-roman-ucis-in-ucraina-in-razboiul-cu-separatistii-rusi—foto-624128>
- Ștefania Brândușă, *Român mort în războiul ucraineano-rus*, *activenews.ro*, 17 octombrie 2018, Сайт АктивНьюз. URL: <https://www.activenews.ro/externe/Roman-mort-in-razboiul-ucraineano-rus-153105>
- Traian Băsescu: Există un risc de federalizare a Ucrainei. România nu recunoaște anexarea Crimeei și referendumurile din Lugansk și Donețk*, *Digi24*, 13 mai 2014, Сайт DIGI24. URL: <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/eventimente/traian-basescu-exista-un-risc-de-federalizare-a-ucrainei-romania-nu-recunoaste-anexarea-crimeei-si-referendumurile-din-lugansk-si-donetk-242645>
- Ucraina spune ”Pas!” unui parteneriat strategic cu România. Сайт Моніторингу оборони та Безпеки URL: <https://monitorularapararii.ro/ucraina-spune-pas-unui-parteneriat-strategic-cu-romania-1-33327>
- Ucrainei, Vasyl Bodnar Ministerului Afacerilor Externe Офіційний сайт Міністерства закордонних справ Румунії. URL: <http://www.mae.ro/node/53840>
- Ukraine Says Romania One Of Its Potential Enemies*, *Kiev Ukraine News Blog*, 24 mai 2009, URL: <http://news.kievukraine.info/2009/05/ukraine-says-romania-one-of-its.html>

Деякі аспекти формування та класифікація політичних режимів в Україні та Грузії (2004-2013 рр.)

Роман Кополовец / Roman Korolovets

Деякі аспекти формування та класифікація політичних режимів в Україні та Грузії (2004-2013 рр.). У статті досліджено та проаналізовано специфіку формування політичних режимів в Україні та Грузії з 2004 по 2013 роки. Автор подає визначення політичних режимів досліджуваних країн. Специфіка дослідження полягає в неоднозначності до типології політичних режимів ученими-політологами. Починаючи з 2004 року, Україна і Грузія пережили серію мирних протестів, що згодом отримали назву «Помаранчева революція» 2004 року в Україні і «Революція троянд» 2003 року в Грузії. Ці події значною мірою вплинули на подальший демократичний розвиток. Ющенко в Україні і Саакашвілі в Грузії проголосили курс на європейський розвиток держав та тісну співпрацю з НАТО в безпековому секторі. Грузини після двох війн (Абхазія 1992, Південна Осетія 2008 році) дуже чітко усвідомлювали необхідність у колективній безпеці для невеликих за територією країн. Українська держава на той час не мала жодних територіальних конфліктів та проблем, хоча Росія постійно тримала «руку на пульсі» і час від часу робила спроби втручання у внутрішню політику. Станом на кінець 2003 керівництво обох країн використовувало частково авторитарні методи управління, тому говорити про сформований демократичний режим не варто. Постає питання: як класифікувати такі режими?. У сучасній політичній науці такі режими називають «гібридними». Це спільний науковий термін для режимів, які об'єднують ознаки демократії та авторитаризму. Досліджуючи такі проміжні системи, учені ввели багато різних визначень, які можна умовно розділити на дві групи. Одні описують гібридний режим як «демократію з мінусами» (неліберальна демократія, проблемна демократія), інші – як «авторитаризм з плюсами» (конкурентний авторитаризм, електоральний авторитаризм). Щоб зрозуміти складність та особливості формування та класифікацію політичних режимів обох держав, слід провести комплексний аналіз політичних систем.

Câteva aspecte ale formării și clasificării regimurilor politice din Ucraina și Georgia (2004-2013). Articolul studiază și analizează specificul formării regimurilor politice din Ucraina și Georgia în perioada 2004-2013. Autorul oferă o definiție a regimurilor politice ale țărilor studiate. Particularitatea studiului constă în ambiguitatea clasificării tipologiei regimurilor politice de către politologi. Din 2004, Ucraina și Georgia au trecut

printr-o serie de proteste pașnice, denumite ulterior *Revoluția Portocalie* din 2004 în Ucraina și *Revoluția Trandafirilor* din 2003 în Georgia. Aceste evenimente au influențat foarte mult viitoarea dezvoltare democratică. Iușcenko în Ucraina și Saakașvili în Georgia au proclamat cursul de dezvoltare europeană și de strânsă cooperare cu NATO în domeniul securității. În urma celor două războaie (Abhazia în 1992, Osetia de Sud în 2008), georgienii erau conștienți de necesitatea unei securități colective pentru țările mici. Statul ucrainean la acea vreme nu avea nici o problemă, nici un conflict teritorial, deși Rusia își păstra constant „mâna pe puls” și, din când în când, încerca să se amestece în politica internă a acestuia. La sfârșitul anului 2003, conducerea ambelor țări a folosit metode de guvernare parțial autoritare, deci nu merită să vorbim despre actualul regim democratic. Se pune întrebarea: cum să clasificăm astfel de regimuri? În știința politică modernă, astfel de regimuri sunt numite „hibride”. Este un termen științific comun pentru regimurile care combină trăsăturile democrației și autoritarismului. Cercetând astfel de sisteme intermediare, oamenii de știință au introdus în circuitul științific o serie de definiții care pot fi împărțite în două grupe. Unii descriu regimul hibrid ca o „democrație cu minusuri” (democrație liberală, democrație fără liberalism, democrație problematică), alții - ca „autoritarism cu plusuri” (autoritarism competitiv, autoritarism electoral). Pentru a înțelege complexitatea și particularitatea formării și clasificării regimurilor politice ale ambelor state, este necesar să se efectueze o analiză cuprinzătoare a sistemelor politice.

Some aspects of the formation and classification of political regimes in Ukraine and Georgia (2004-2013). *The article examines and analyzes the specifics of the formation of political regimes in Ukraine and Georgia from 2004 to 2013. The author provides a definition of political regimes of the studied countries. The specificity of the study lies in the ambiguity of the typology of political regimes by scientists - political scientists. Since 2004, Ukraine and Georgia have experienced a series of peaceful protests, later dubbed the 2004 Orange Revolution in Ukraine and the 2003 Rose Revolution in Georgia. These events greatly influenced further democratic development. Yuschenko in Ukraine and Saakashvili in Georgia have announced a course for European development and close cooperation with NATO in the security sector. After the two wars (Abkhazia 1992, South Ossetia 2008), Georgians were well aware of the need for collective security for small countries. The Ukrainian state at that time did not have any territorial conflicts or problems, although Russia constantly kept its «hand on the pulse» and from time to time tried to interfere in domestic politics. As of the end of 2003, the leadership of both countries used partially authoritarian methods of governance, so it is not worth talking about the current democratic regime. The question arises: how to classify such regimes? In modern political science, such regimes are called «hybrid». It is a common scientific term for regimes that combine the features of democracy and authoritarianism. Investigating such intermediate systems, scientists have introduced many different definitions, which can be divided into two groups. Some describe the hybrid regime as «democracy with minuses» (illiberal democracy, prob-*

lematic democracy), others as «authoritarianism with pluses» (competitive authoritarianism, electoral authoritarianism). To understand the complexity and features of the formation and classification of political regimes of both states should conduct a comprehensive analysis of political systems.

Ключові слова: *політичний режим, демократична трансформація, перехід, гібридний режим, Україна, Грузія.*

Cuvinte cheie: *regim politic, transformare democratică, tranziție, regim hibrid, Ucraina, Georgia.*

Key words: *political regime, democratic transformation, transition, hybrid regime, Ukraine, Georgia.*

Процеси державності України та Грузії, враховуючи історичне минуле, не є однаковим: імпульси національно-державного самовизначення, отримані під час розпаду Радянського Союзу, та геополітична ситуація, національна ідентичність та культурна спадщина, якість політичних еліт та ступінь впливу на західну демократію були різними. Усе це призвело до певної різниці в динаміці та формуванні політичних режимів.

Спільною ознакою країн є те, що другий етап демократизації був спричинений національними революціями. Так, на виборах 2003 року в Грузії грузини різко висловились проти курсу президента Е. Шеварднадзе. М. Саакашвілі прийшов до влади після «Революції троянд», яка проходила під гаслом: «Грузія без Шеварднадзе». В Україні у 2004 році відбувся подібний акт непокори, що отримав назву «Помаранчева революція». Кульмінацією цих подій став прихід до влади лідера опозиції В. Ющенко, котрий дав надію на швидкі темпи демократичного розвитку та переходу України до режиму консолідованої демократії. Як в Україні, так і в Грузії поміркований тип переходу шляхом виборчого процесу зумовили перемогу опозиції на виборах. Однак можливість почати реальні реформи у всіх областях суспільних відносин, що відкривалася після зміни влади, надалі була втрачена. Причиною є глибока фрагментація еліт. Неспроможність досягти компромісу між головними політичними гравцями, віддача переваги «грі до переможного кінця», тобто «грі з нульовою сумою» тієї, що закінчилася взаємним програшем. Прагнення отримати перемогу (пост президента з посиленими повноваженнями) здавалося вищою за ціну участі в конфлікті. Можливість використання ресурсів (загальнонаціонального багатства) у цій боротьбі не обмежена ні формальними, ні неформальними правилами.¹

У 2004 році Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України», який передбачає суттєвий перерозподіл повноважень між главою держави, парламентом і урядом і, за логікою ініціаторів конституційної реформи, має запровадити дієву систе-

¹ М. Троцюк. Політичні режими України та Грузії після «кольорових революцій». Студентські наукові записки. Серія «Соціально-політичні науки». Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2011. Вип. 3.

му стримувань і противаг, та збалансувати обсяг повноважень, закріплених відповідно за Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України.² Однак консенсусу політичних елітам знайти не вдалося, і в 2007 році в результаті політичної кризи були призначені позачергові парламентські вибори. Яскравим прикладом є внутрішня боротьба між тогочасним прем'єр-міністром Ю.Тимошенко та президентом В. Ющенком.

Внутрішньопартійна нестабільність провладних сил у Грузії також поступово зростала, а внутрішні розбіжності та суперечності заважали ефективному політичному розвитку держави. Хоча тодішній спікер парламенту Н. Бурджанадзе підтримала президента М. Саакашвілі на президентських виборах 2004 року, а партія «Єдиний національний рух» була домінуючою, у 2007 році вона створила опозиційну партію – «Демократичний рух – Єдина Грузія». Протягом року до опозиції приєдналося ще кілька політичних партій.³

Однак, слід підкреслити, що в результаті проведення системних реформ Грузія почала лідувати в ряді міжнародних рейтингів, що стосуються легкості ведення бізнесу, антикорупційної діяльності, привабливості для інвестицій, швидкості і глибини економічних перетворень, поліпшення ділового клімату, якості реформ законодавства, лібералізації економіки. Середні темпи зростання реального ВВП Грузії з 2004 по 2008 роки склали 9-12%. У той же період починається різке збільшення доходів, що надходять у грузинський бюджет. Починаючи з 2003 року, доходи грузинського бюджету зросли в 6 разів – з 558 млн дол. США у 2003 році до 3,3 млрд. дол. США у 2008-му.⁴

Американський дослідник Т. Карозерс дав найбільш точне визначення моделі політичної системи, яка існувала в Україні в 2004-2010 рр. На його думку, це була «дисфункціональна» демократія, або режим «недолугого плюралізму», коли «партії, які воюють за владу, настільки сповнені сліпої ненависті один до одного, що всі їхні опозиційні зусилля спрямовуються винятково на те, щоб за всяку ціну не дозволити суперникам чогось досягти».⁵

У Грузії в період 2004 – 2008 років також не сформувався сталий демократичний режим. Країна за даними різних дослідницьких організацій (Policy IV, Economist, Intelligent Unit Index of Democracy, Freedom House) класифікується як держава з стабільним гібридним режимом.⁶

² Політична реформа: нові виклики для влади, політиків та суспільства. URL: <https://parliament.org.ua/2005/12/12/politichna-reforma-novi-vikliki-dlya-vl/> (дата звернення 20.10.2020).

³ Freedom House: Freedom in the World. Report Georgia 2009. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/georgia>.

⁴ Леков. Р. Формирование новой Грузии: результаты реформ. Политика в фокусе. № 9. 2013. С. 180-184. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovay-novoy-gruzii-rezultaty-reform/viewer>. (дата звернення 15.10.2020).

⁵ Thomas Carothers. Revising the Transition Paradigm. URL: <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Carothers-13-1.pdf>. (дата звернення 11.10.2020)

⁶ *Samuele Dominioni*. Consolidating a hybrid regime: the case of Georgia under Shevardnadze and

Українська дослідниця А. Колодій пише, що період після Помаранчевої революції можна інтерпретувати як *початкову стадію антиолігархічної боротьби за втримання демократичного вектора розвитку*. Він приніс деяке розширення свободи, але водночас – несподівано для більшості вилився у майже неперервну політичну кризу, що має ознаки інституційної. Політичне життя цього періоду характеризується безладом та елементами анархії, з одного боку, пануванням неопатримоніальних відносин і прагненням впливових політичних лідерів до політичного всевладдя, з іншого.⁷

Перед Грузією у 2008 році серйозно постало питання збереження територіальної цілісності через збройну агресію Росії у Південній Осетії з 7 по 12 серпня. До 12 серпня військові дії припинилися, і в результаті Грузія повністю втратила контроль над територією. Згодом Росія визнала Абхазію та Південну Осетію як незалежні держави.⁸ Після закінчення війни 2008 року, президент Саакашвілі продовжує реформування країни, зокрема основна увага зосереджена на співпраці з Європейським Союзом. М. Саакашвілі зіткнувся з низкою територіальних та безпекових проблем як всередині, так і ззовні країни. Грузії необхідно було посилювати контроль уздовж кордонів з Абхазією та Південною Осетією через загрозу «повзучого сепаратизму».⁹ У 2009 році, за даними Міжнародної неурядової організації Transparency International, індекс сприйняття корупції становив 4.1¹⁰, тобто Грузія посіла 66 місце із 180 країн, тоді як в 2003 році Грузія мала показник 1.8¹¹, посідаючи 124 місце. Антикоруційна політика в Україні стала лише популістським передвиборчим гаслом. За даними цієї ж організації, Україна за індексом сприйняття корупції у 2009 році посіла 146 місце серед 180 країн із показником 2.2. Порівняно із 2003 роком, коли показник складав 2.3, а Україна посідала 106 місце, відбулася тенденція до погіршення. У зазначений період в Україні не відбулося суттєвої боротьби з корупцією та навіть для спроб створення належних умов для запобігання та протидії.¹²

Політичний режим в Україні в 2010 році класифікується політологами як неконсолідований авторитарний режим. Основною причиною зміни

Saakashvili. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/35308598.pdf>. (дата звернення 20.10.2020)

⁷ А. Колодій. Траєкторія демократичного переходу в Україні. URL: <https://political-studies.com/?p=570>. (дата звернення 1.10.2020).

⁸ Т. Де Ваал. Почему российское признание Абхазии и Южной Осетии не принесло никому выгод. Московский центр Карнеги. URL: <https://carnegie.ru/commentary/77146>. (дата звернення: 5.10.2020).

⁹ О. Панфилов. Ползучая аннексия Грузии. Крым. Реалии. URL: <https://ru.krymr.com/a/28414495.html>. (дата звернення: 19.09.2020).

¹⁰ Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2009: Results. URL: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009/0. (дата звернення 15.09.2020).

¹¹ Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2003: Results. URL: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2003/0. (дата звернення 7.05.2019).

¹² Кополовец Р. Індекс сприйняття корупції в контексті трансформаційних процесів в Україні та Грузії. Вісник львівського університету. Філософсько - політологічні студії. № 18. 2018. С. 305-301.

політичного вектора стали вибори президента України в 2010 році, перемогу на яких здобув В. Янукович. Учений Ю. Мацієвський у статті: «Який режим буде В. Янукович і що з цього вийде?»¹³ наводить наступні підтвердження зміни у трансформації політичного режиму за президентства В. Януковича:

1. З 1.10.2010 р. в Україні діє Конституція 1996 р., за якою В. Янукович повернув собі розширені повноваження президента Л. Кучми.
2. Форма правління змінилась з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську, а фактично на президентську.
3. Після виборів президента Конституційний Суд дозволив формувати коаліцію окремим депутатам, а не фракціям, що призвело до перетікання депутатів до коаліції більшості.
4. В Україні продовжує діяти патрон-клієнтський принцип призначення на політичні й адміністративні посади. Зі зміною влади В. Янукович особисто курував формування виконавчої вертикалі влади, починаючи з міністрів і закінчуючи головами районних і міських адміністрацій.
5. За перші 10 місяців президентства В. Януковича в Україні суттєво погіршилась ситуація зі свободою слова і діяльності ЗМІ.¹⁴

Перед президентом М. Саакашвілі постало серйозне випробування в 2010 році. Згідно з чинною Конституцією Грузії він не мав можливості балотуватися на третій термін, відтак було організовано референдум щодо поправок до Конституції, які повинні були перетворити Грузію з президентської республіки на парламентську з наданням широких повноважень прем'єр-міністру. Дослідники вважають, що таким чином Саакашвілі намагався залишитися при владі, зайнявши пост прем'єра після того, як закінчиться його президентський термін.¹⁵ 1 жовтня 2012 року в Грузії відбулись чергові вибори до парламенту. З 150 депутатських мандатів (73 депутати обирались в одномандатних округах, а 77 – за партійними списками) «Грузинська мрія» (очолив Б. Іванішвілі) отримала 44 місця, а «Єдиний національний рух» – 33. По одномандатних округах «Грузинська мрія» отримала – 41 депутатське місце, а «Єдиний національний рух» – 32¹⁶. Президент визнав поразку і оголосив, що «Єдиний національний рух» переходить в опозицію.

В Україні в жовтні 2012 року аналогічно відбулись чергові вибори до парламенту. За результати виборів перемогу здобула пропрезидентська «Партія регіонів» – 185 місць, патрія «Батьківщина» – 101 місце, Україн-

¹³ Мацієвський Ю. Який режим буде В. Янукович і що з цього вийде?. Наукові записки. Серія «Політичні науки». Випуск 4. 2010. С 274 - 288.

¹⁴ Там само.

¹⁵ П. Стронски., А. Вриман. Независимой Грузии двадцать пять лет: в сложном положении. URL: <https://carnegie.ru/2018/03/01/ru-pub-75652>. (дата звернення: 21.10. 2020)

¹⁶ Чедия Б. Исторические выборы в Грузии: смена власти и формирование новой политической традиции. Центральная Азия и Кавказ. Том 15. №4. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-vybory-v-gruzii-smena-vlasti-i-formirovanie-novoy-politicheskoy-traditsii/viewer> (дата звернення: 16.09.2020).

ський Демократичний Альянс за Реформи (УДАР) – 40 місць, Комуністична партія України – 32 і партія «Свобода» отримала 37 місць в українському парламенті¹⁷. «Партія регіонів» здобувши перемогу лише сприяла чинному президенту у посиленні автократичних тенденцій управління.

Саакашвілі, залишаючись президентом до 2013 року, змушений був керувати країною разом з опозиційним урядом «Грузинської мрії» на чолі з Б. Іванішвілі, який став прем'єр-міністром. Однак після президентських виборів в жовтні 2013 року, на яких переконливу перемогу (62% голосів) здобув кандидат «Грузинської мрії» Г. Маргвелашвілі, Б. Іванішвілі подав у відставку. Г. Маргвелашвілі переміг на виборах президента у 2013 році, проте, його повноваження значно скоротились. Визначальною рисою для політичної системи Грузії у 2012–2013 рр. була зміна влади мирним шляхом, в результаті виборів.¹⁸

Особливостями політичного режиму в Україні у 2012 – 2013 роках, була політика маневрування між Європейським Союзом та Російською Федерацією, у результаті якої президент В. Янукович та команда Кабміну відмовилась від ратифікації угоди про співробітництво з Європейським Союзом у грудні 2013 року. Це політичне рішення логічно викликало хвилю протестів серед українців і стало каталізатором, що призвів до «Революції Гідності». Ці події досить швидко переросли у збройне протистояння в центрі Києва з численними жертвами серед громадян та правоохоронних органів. У результаті президент В. Янукович залишив країну.

Таким чином, слід зауважити, що в Україні та Грузії триває процес формування сталих політичних режимів. Лідери обох країн мали рівні стартові можливості для утвердження консолідованих демократичних режимів, однак цей процес не відбувся. Відтак політичні режими в Україні та Грузії 2004 – 2013 років слід класифікувати як «гібридні з різновекторною направленістю». Підтвердженням цьому є:

1. В Україні в період з 2004 – 2009 рр. політичний режим був близьким до сталого демократичного, але через постійні внутрішньополітичні кризи та відсутність єдиного вектора розвитку не став таким.
2. Грузія в аналогічний період, незважаючи на більш високий ступінь суспільно-політичного розвитку та якості реформ теж не перейшла до країн з чистим типом демократії, передусім через автократичні методи управління в окремих сферах суспільно-політичного розвитку.
3. Різка зміна політичного вектора з 2010 року прослідковується в Україні. Авторитарні методи політичної боротьби були одними з найуживаніших методів управління в країні, особливо після 2012 року.
4. Після Російсько-Грузинської війни 2008 року керівництву Грузії вда-

¹⁷ Офіційні результати парламентських виборів 2012 року в Україні. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300pt001f01=900.html> (дата звернення 21.10.2020)

¹⁸ П. Стронски., А. Вриман. Независимой Грузии двадцать пять лет: в сложном положении. URL: <https://carnegie.ru/2018/03/01/ru-pub-75652>. (дата звернення: 21.10. 2020)

лося продовжити початі у 2005 році реформи, однак через постійний тиск опозиційних сил та програш провладних сил на парламентських виборах 2012 року в країні була відсутня політична стабільність, що є визначальним фактором для демократичних країн.

5. Україна та Грузія активно співпрацюють з європейськими країнами та рухаються в напрямку членства в ЄС та НАТО. Визначальним на цьому етапі є політична воля лідерів країн та бажання ефективно впроваджувати європейські стандарти політичного та безпекового сектору.

Як бачимо, науковці мають широкі можливості для проведення подальших досліджень у вивченні специфіки та особливостей політичних систем та режимів в Україні та Грузії. Ці країни, поза сумнівом, є надзвичайно цікавими для вчених-політологів у сучасній політичній науці.

Література.

Freedom House: Freedom in the World. Report Georgia 2009. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/georgia>.

Samuele Dominioni. Consolidating a hybrid regime: the case of Georgia under Shevardnadze and Saakashvili. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/35308598.pdf>. (дата звернення 20.10.2020)

Thomas Carothers. Revising the Transition Paradigm. URL: <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Carothers-13-1.pdf>. (дата звернення 11.10.2020)

Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2009: Results. URL: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009/0. (дата звернення 15.09.2020)

Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2003: Results. URL: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2003/0. (дата звернення 7.05.2019)

Колодій. А. Траєкторія демократичного переходу в Україні. URL: <https://political-studies.com/?p=570>. (дата звернення 1.10.2020).

Кополовець Р. Індекс сприйняття корупції в контексті трансформаційних процесів в Україні та Грузії. Вісник львівського університету. Філософсько - політологічні студії. № 18. 2018. С. 305-301.

Леков. Р. Формирование новой Грузии: результаты реформ. Политика в фокусе. № 9. 2013. С. 180-184. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovay-novoy-gruzii-rezultaty-reform/viewer>. (дата звернення 15.10.2020).

Мацієвський Ю. Який режим буде в В. Янукович і що з цього вийде?. Наукові записки. Серія «Політичні науки». Випуск 4. 2010. С. 274 - 288.

Офіційні результати парламентських виборів 2012 року в Україні. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300pt001f01=900.html> (дата звернення 21.10.2020).

Панфилов. О. Ползучая аннексия Грузии. Крым. Реалии. URL: <https://>

- ru.krymr.com/a/28414495.html. (дата звернення: 19.09.2020).
- Політична реформа: нові виклики для влади, політиків та суспільства. URL:<https://parlament.org.ua/2005/12/12/politichna-reforma-novi-vikliki-dlya-vl/> (дата звернення 20.10.2020).
- Стронски П., Вриман. А Независимой Грузии двадцать пять лет: в сложном положении. URL: <https://carnegie.ru/2018/03/01/ru-pub-75652>. (дата звернення: 21.10. 2020)
- Т. Де Ваал. Почему российское признание Абхазии и Южной Осетии не принесло никому выгод. Московский центр Карнеги. URL: <https://carnegie.ru/commentary/77146>. (дата звернення: 5.10.2020).
- Троцюк. М. Політичні режими України та Грузії після «кольорових революцій». Студентські наукові записки. Серія «Соціально-політичні науки». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2011. Вип. 3.
- Чедия Б. Исторические выборы в Грузии: смена власти и формирование новой политической традиции. Центральная Азия и Кавказ. Том 15. №4. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskie-vybory-v-gruzii-smena-vlasti-i-formirovanie-novoy-politicheskoy-traditsii/viewerю>. (дата звернення 16.09. 2020).

Роль та вплив засобів масової інформації як чинник політичної соціалізації молоді в суспільстві

Альона Алмашій / Almashii Alona

Роль та вплив засобів масової інформації як чинник політичної соціалізації молоді в суспільстві. *Сьогодні важко уявити без телебачення, радіо, соціальних мереж, YouTube-каналів і т.д. Засоби масової інформації виконують важливу інформаційну функцію для суспільства та є своєрідним посередником між владою та народом. За останні 20 років засоби комунікації стали серйозними каналами трансляції нових образів та моделей поведінки суспільства та окремо кожного суб'єкта, їм належить значна роль у формуванні життєвих цінностей та орієнтирів. Також засоби масової інформації займають особливе місце у системі інститутів громадянського суспільства, так як інформуючи про події у світі, впливають на формування поглядів людей та громадську думку в цілому. Тим самим вони контролюють суспільну свідомість сучасної молоді, якій належить жити в епоху нових технологій і мають значний вплив на розвиток та соціалізацію особистості в суспільстві.*

Rolul și influența mass-media ca factor de socializare politică a tinerilor în societate. *Prezentul este greu de imaginat fără televiziune, radio, rețelele sociale, canalele Youtube etc. Mass-media îndeplinește o funcție informațională importantă pentru societate și este un așa zis mediator între guvern și oameni. În ultimii 20 de ani, mijloacele de comunicare au devenit canale serioase pentru transmiterea de noi imagini și modele de comportament ale societății și ale fiecărui individ, ele joacă un rol semnificativ în formarea de repere și a valorilor de viață. De asemenea, mass-media ocupă un loc special în sistemul instituțiilor societății civile, deoarece informând despre evenimentele care au loc în lume influențează formarea opiniilor oamenilor și a opiniei publice în general. Astfel, aceasta controlează conștiința socială în rândul tinerilor care sunt nevoiți să trăiască în era noilor tehnologii ce au un impact semnificativ asupra dezvoltării și socializării individului în societate.*

The role and use of mass media as a factor of political socialization of youth in society. *Today it is difficult to imagine the present life without television, radio, social networks, YouTube channels, etc. The media perform an important information function for society and are a kind of mediator between the government and the people. Over the past 20 years, the means of communication have become serious channels for the transmission of new images and patterns of behavior of society and each individual, they play a significant role in shaping life values and guidelines. Also, the*

media have a special place in the system of civil society institutions as informing about world events affect the formation of people's views and public opinion in general. Thus, they control the social consciousness of modern youth, who have to live in the era of new technologies and have a significant impact on the development and socialization of the individual in society.

Ключові слова: засоби масової інформації, молодь, політична соціалізація, комунікація.

Cuvinte cheie: *mass-media, tineret, socializare politică, comunicare.*

Keywords: *mass media, youth, political socialization, communication.*

ЗМІ – це система установ та закладів, створених з метою публічного та оперативного розповсюдження інформації про події та явища у світі за допомогою різного роду технічного інструментарію та зорієнтованих на виконання певних соціальних функцій. Зміст інформації, її якість, манери викладання, поведінка доповідача і т. д. – все це впливає на розвиток особистості, а особливо молоді, так як є для них прикладом для наслідування. ЗМІ є системою неформальної освіти для підростаючого покоління, що відрізняє її від інформації, яку вони отримують в навчальних закладах. На наш погляд, формування громадської думки, освіта та соціалізація є найважливішими функціями ЗМІ.

Відповідно до законодавства України система ЗМІ представлена кількома групами мас-медіа, а саме: друквані (газети, журнали, бюлетені тощо), аудіовізуальні ЗМІ (радіомовлення, телебачення, кіно, відеозапис тощо), інформаційні служби (прес-служби при державних, комерційних, громадських організаціях, журналістські клуби).

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що Інтернет, а особливо соціальні мережі на сьогоднішній день об'єднують мільйони молодих людей, які спілкуються між собою та стають потужним агентом вторинної соціалізації людини. У цій науковій роботі ми поставили собі за мету дослідити та вивчити аспекти впливу сучасних засобів масової інформації на свідомість молоді, на їх соціалізацію та розглянути зв'язок засобів масової комунікації з ціннісними орієнтирами сучасної молоді.

Вплив засобів масової інформації на формування та соціалізацію людини розглядається вченими всього світу. Дослідження ролі ЗМІ в житті суспільства, особливості їх функціонування не є новими для вітчизняної та закордонної науки. В останні роки з'явилося чимало праць українських дослідників, що присвячені аналізу різних аспектів функціонування, впливу та ролі ЗМІ в суспільстві. Особливості процесу соціалізації в умовах інформаційного суспільства, аналіз маніпулятивних можливостей телебачення, вплив телеекрану на людину досліджували П. Плотніков, А. Рижанова, Н. Гавриш, Н. Лавриченко, С. Г. Кара-Мурза, К. Гаврилова. Пізнавальними для розуміння загальних принципів ЗМІ є праці Н. Костенко, де розглядаються теоретичні та методологічні засади функціонування ЗМІ. Проблеми

глобального розвитку комунікаційних систем розглядаються у працях О. Зернецької, О. Піронкової, Н. Лисиці, Л. Федотової, де (аналізуються сучасні тенденції розвитку комунікативних систем.

Психолог Міланського університету Е. Бароло писав, що «інформація, яка поступає в свідомість у виді зримого образу, безпосередньо та без критичного аналізу входить у найпотаємніші куточки нашої психіки»¹. Дорослі люди, які читають газети, слухають радіо в автомобілях чи на роботах, щоденно переглядають телевізійні новини, інформація, яка надходить від друзів, колег чи власної сім'ї поступово починають вважати власною думкою. Тобто засоби масової інформації майже на сто відсотків формують особистість та викликають в людини, всупереч її волі й свідомості, певні почуття та інтереси, що спонукають її до конкретних дій.

З такими сферами життя, як культура, мораллю, правом, економікою тісно пов'язана політика, тому будь-яка проблема набуває політичної спрямованості. Роль політики в житті будь-якого члена суспільства є надзвичайно важлива і характеризується масштабністю впливу та універсальністю, що зумовлює здатність впливати практично на всі сфери суспільного життя. Політика найбільше потребує засобів масової інформації для встановлення і особливо підтримки зв'язків між її суб'єктами. Політика є неможлива без опосередкованих форм спілкування і спеціальних засобів зв'язку між різними носіями влади, а також між державою та громадянами. Останні президентські вибори до міських та селищних рад показали, що масова комунікація робить претендентів не тільки відомими, а й прямо впливає на результати голосування.

Політичні Інтернет-комунікації, що здійснюються в Інтернет-середовищі, у межах так званої віртуальної реальності як реальність, що має ефект дійсної реальності, але не в її дійсній формі, яка проте виявляє на індивідів, що перебувають у ній, реальний по своїх наслідках вплив². Тобто якоюсь мірою відбувається політична кіберсоціалізація, тобто адаптація людини до політичного життя в умовах технічного прогресу та інформаційного простору. Цей процес зазвичай виховує «нове», «інше» суспільство, яке активно діє та впевнено почуває себе на політично-інформаційному просторі.

Від рівня політичної свідомості та культури студентської молоді, яка є важливим та активним актором в суспільстві, зі своїми пріоритетами, інтересами, потребами та цінностями залежить добробут у суспільстві будь-якої країни. Політика виконує функцію соціалізації особистості в суспільстві, яка передбачає засвоєння політичних норм та цінностей, а найважливішим завданням ЗМІ в політичному процесі є масове впровадження заснованих на повазі законів і прав людини цінностей.

¹ Барлоо Э. ТВ и компьютеры – угроза интеллекту. Литературная газета. 1983. № 35.

² Інноваційний характер впливу Інтернет-комунікацій на політичні процеси сучасності. С.О.Михальчук URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268616668.pdf>

Для розвитку демократичної України потрібне формування активного прошарку громадян, з високим рівнем політичної свідомості, які прагнуть позитивних змін в своїй країні.

У загальному вигляді політична соціалізація – це процес становлення індивіда як суб'єкта політичних систем, формування в нього особистісних якостей, ціннісних установок, певної моделі поведінки, що дозволяють адаптуватись до певної політичної системи і виконувати в ній конкретну роль. Найбільш активно цей процес протікає в молодому віці, коли вибудовується модель особистісної інтеграції в політичний простір, встановлюється певний рівень довіри до існуючого режиму, а також встановлює рамки в яких індивід буде бажану для себе форму суспільства.

На нашу думку особливий вплив засоби комунікації здатні вчинити на свідомість і поведінку саме молодого покоління, так як саме молодь є тим вразливим та емоційним прошарком суспільства, яке формує свої погляди та смаки завдяки телебаченню та Інтернету. На жаль, сьгоднішні ЗМІ пропонують матеріали у вигляді певних шаблонів, які не викликають у людини, а особливо у молоді, потребу та бажання думати, аналізувати чи досліджувати, а просто маніпулюють її свідомістю та відволікають увагу. Тобто вони несуть у маси певні політичні міфи, які потім і формують конкретний погляд індивіда без потрібного критичного осмислення того, що почули чи побачили.

Незважаючи на бурхливий розвиток засобів комунікацій на початку ХХІ століття, *телебачення і сьогодні залишається одним з найбільш затребуваних масовим та доступним засобом масової інформації*. Згідно з результатами опитування, яке провели Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 до 20 серпня 2019 року (опитано було 2040 респондентів та проводили у 104 населених пунктах в усіх областях, окрім анексованого Криму), у віковій групі 18-29 років ТБ було основним джерелом інформації для 52%, сайти слугували основним джерелом інформації для 60% виборців, соціальні мережі – для 46%.³

Ми розробили та провели анкетування, дослідили результати опитування серед студентів ДВНЗ «Ужгородський національний університет», у якому взяли участь 1001 студент. Анкета була розміщена на сайті вишу з 7.04.2020р. по 7.05.2020 р.

Останні роки минулого століття дали старт досить динамічному розвитку видань, які розповсюджуються через Інтернет. Інтернет-мережі стають повсякденною практикою соціального буття сучасного українця, а темпи залучення до мережі збільшуються з кожним роком. Так, уже на кінець 2000 р. в мережі Інтернет існувало понад 320 таких газет і журналів. Потенціальна аудиторія зазначених інформаційних засобів орієнтовано оці-

³ Для 60% молоді інтернет-ЗМІ – головне джерело інформації у час виборів URL: <https://nzl.theukrainians.org/dlya-molodi-internet-zmi-golovne-dzherelo-informaciyi.html>

нюється у 320-370 тис. постійних користувачів і близько 300 тис. тих, хто користується послугами Інтернету час від часу. У 2010 р. користувачами всесвітньої мережі визнали себе понад 30% українських респондентів⁴.

Протягом останніх десятиліть в усьому світі відбувається зростання ролі засобів масової інформації в політиці. У політичній системі демократичного суспільства засоби масової комунікації відіграють настільки важливу роль, що їх навіть називають «четвертою владою». В українському політичному процесі активно використовуються різні види комунікацій, які дозволяють політикам встановити зворотний зв'язок зі своїми виборцями. Але, так як ЗМІ прагне до самостійної ролі в критичному висвітленні суспільно-політичного життя на правах «четвертої влади», то це ускладнює умови подання та відстоювання політичними організаціями своїх інтересів. В електоральному процесі Інтернет-комунікації мають велике значення.

За даними 2018р. від Global Digital Інтернетом користується 4 млрд людей у всьому світі⁵. В Україні фіксують 25,59 млн. активних користувачів інтернету, що становлять 58% від загальної кількості населення країни та 72% з них користуються інтернетом щодня⁶. За результатами нашого дослідження переконливим лідером, як джерела надходження інформації став Інтернет, так як 79,4% опитаних зазначили саме його. Важливо зауважити, що друковані засоби інформації, тобто преса, не здає свої позиції і для 9% опитаних студентів УжНУ вона залишається основним джерелом інформації.

У 2019 році на замовлення USAID-INTERNEWS проведено дослідження «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.», згідно з яким, за 5 років кількість українців, які постійно користуються Інтернетом зросла на 50%, а кількість тих, хто не користується мережею взагалі, знизилася вдвічі. І в 2019 році вперше Інтернет-ЗМІ за рівнем довіри випередили телебачення⁷. Довіру до всіх ЗМК за дослідженням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 17 лютого 2020 року, висловили 52.5% опитаних⁸.

У незрілому віці соціалізація здебільшого проходить під впливом ін-

⁴ Бойко Н. Українці в Інтернеті. Інтереситапріоритети використання мережі// Українське суспільство 1992- 2010. Соціальний моніторинг / За ред. д.е.к.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. - С. 356-363

⁵ DIGITAL IN 2018: WORLD'S INTERNET USERS PASS THE 4 BILLION MARK URL: <https://wearesocial.com/blog/2018/01/global-digital-report-2018>

⁶ Лише 58% українців користуються інтернетом. Дослідження URL: https://espresso.tv/news/2018/01/31/lyshe_58_ukrayinciv_korystuyutsya_internetom_doslidzhennya

⁷ Інтернет стає основним джерелом інформації для українців – результати дослідження. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/internet-staye-osnovnim-dzherelom-informaciyi-dlya-ukrayinciv-rezultati-doslidzhennya>

⁸ Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020р. соціологія) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-dosotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r>

формації, яку молодь не завжди отримує з якісних та перевірених джерел. Хоча в Україні розповсюджена саме кіберкомунікативна залежність. Так, за проведеними дослідженнями, перше місце за відвідуванням посідають саме соціальні мережі – 27% загалом серед молоді. Вищий показник у дівчат – 29,8%, менший у хлопців – 23,9%⁹.

Відомо, що медіа можуть бути і потужним джерелом знань і гальмом особистісного розвитку. За нашими спостереженнями, Інтернет-мережі мають негативну та позитивну сторони. Негативна – це інтернет-залежність та відсутність часу на реальне, живе спілкування. Тобто, до прикладу, соціальні мережі, на рівні з звичними інститутами соціалізації (родина, друзі, школа), займають високу позицію щодо впливу на особистість, що формують у неї певні цінності та життєві орієнтири. Інтернет-середовище поглинає ту уявну межу між віртуальним та реальним світом, що «замутняє» свідомість користувача та призводить до дезорієнтації в реальному світі. Доведено, спілкування через мережі Інтернет провокують комплекси в спілкуванні з реальними людьми. Через це людина, а особливо молода особа, яка має природню потребу в спілкуванні, зосереджується на власних переживаннях, стає замкнутою та виникає роздратування під час реального спілкування, вважає себе не повноцінною, не такою як всі і т.д., що призводить до десоціалізації та змін у психіці індивіда.

Певні статистичні дані були представлені на основі опитування, проведеного в 2015 році серед 6 674 учнів і студентів віком 15–17 років сільських та міських загальноосвітніх шкіл, ПТУ й вишів I–II рівнів акредитації. Дослідження провів Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка за підтримки Представництва ЮНІСЕФ в Україні та Європейського моніторингового центру з наркотиків і наркоманії (EMCDDA) в межах міжнародного проекту ESPAD, проведеного в 33 країнах Європи. Згідно з цим дослідженням у 9,9% респондентів виявлена сильна інтернет-залежність, а у 81% помірна інтернет-залежність, виходячи з таких показників, як кількість проведеного часу в інтернеті, мотиви проведення часу в інтернеті, ставлення до соціальних мереж, комп'ютерних ігор, інтернет-серфінгу¹⁰. Така залежність провокує невпевненість у собі, невизначеність в особистих стосунках, страх перед майбутнім, яке важко чітко окреслити в уяві.

А от позитивною стороною Інтернет-ресурсів є те, що на відміну від інших засобів інформації, вони поєднують у собі друковану, фото- та відеоінформацію. Так, використовуючи інтернет-мережу для навчання, ми можемо сприймати одну й ту ж інформацію такими каналами сприйняття, як зоровим, слуховим, і це суттєво покращує процес засвоєння інформації.

⁹ Балакірева, О., 2015. ESPAD-2015: куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант»

¹⁰ Інтернет-залежність української молоді: сучасний стан проблеми. URL: <https://commons.com.ua/uk/internet-zalezhnist/>

Також позитивним моментом є можливість створення груп чи спільнот за інтересами, де кожен сам обирає коли і з ким та про що йому вести дискусію. Особливо слід зазначити те, що набирає силу тенденція перетворення ЗМІ в сферу самореалізації людини, де кожен індивід має змогу вільно виражати свою творчу натуру і отримати моментальну підтримку однодумців. Глобальна мережа стирає кордони та відстані між державами, поєднує людей різних вікових груп, утворює свою соціально-віртуальну ієрархію з певними лідерами та в кінцевому рахунку, вибудовує навколо себе специфічну форму культури.

Громадська думка є причиною боротьби між політичними партіями, а ЗМІ є тим каналом, через який формується ця думка. Саме тому, з моменту проголошення незалежності України ЗМІ зміцнило свої позиції на політичній арені так як дає можливість суспільству стежити за політичними процесами та подіями, що відбуваються з близької відстані. Сьогодні важко знайти політичну партію або ж політичного діяча, які не мають свого власного сайту в Інтернет-просторі чи сторінки в соціальних мережах, де відбувається активна політична комунікація з виборцями.

Що стосується політичної соціалізації особистості, то великою мірою інтернет-простір впливає на політичні інтереси та погляди кожного члена суспільства, а особливо молоді, так як стає для них майданчиком, де розгортаються політичні дискусії, де кожен може знайти свій авторитет чи певний образ в розумінні політичних процесів, бере участь у політичних акціях чи публічних обговореннях щодо суспільно-політичних питань. Хоча в деяких моментах індивід використовує тільки ту частину політичної інформації, яка необхідна йому для захисту своїх прав та інтересів.

Загалом людина, будучи активним політичним актором у віртуальному світі, у реальності ізолюється від цих процесів, так як втрачає реальні навички та вміння. Це є гальмівним фактором щодо політичної активності в реальному просторі. За нашими спостереженнями, для повноцінної політичної суб'єктності індивід має мати стійкі інтереси до політики, бути політично грамотним та компетентним, усвідомлювати свою важливість та дієвість у прийнятті політичних рішень та безпосереднього впливу на політичну ситуацію в цілому.

Засвоюючи певні стереотипи та моделі поведінки, які притаманні віртуальній реальності, молодь переносить їх у реальне життя. За допомогою соціальної мережі підліток задовольняє приховані потреби, які не прослідковуються в його реальному житті, а проявляються лише у мріях і фантазіях. Цей соціальний ресурс забезпечує їх втілення через можливість анонімних соціальних взаємодій, за допомогою яких можна створювати нові образи власного «Я»¹¹.

¹¹ Млодик І. Що роблять діти в соціальних мережах. Як їм допомогти / Ірина Млодик // URL: <http://onlinebezpeka.com/uk/advice-for-parents/communication-in-network/article/ssho-robljatj-diti-v-sotsialnikhmerzhakh-jak-im-dopomogti>

Цікавим є твердження А. Данилова про те, що соціалізацію особистості через Інтернет-ресурси варто розглядати у двох вимірах. Один з них – це соціалізація у віртуальному світі, коли користувач засвоює та впроваджує моделі поведінки притаманні інтернет-спільнотам, правила та норми інтернет-простору та отримує певний рівень комп'ютерної та інформаційної грамотності. Інший вимір – це здійснення соціалізації в реальному світі через навички віртуального світу¹².

Сучасне молоде покоління проявляє свою індивідуальність через комп'ютерні технології, а особливо соціальні мережі, які на сьогоднішній момент є величезною базою даних про сотні мільйонів людей по всьому світу, яка до того ж недостатньо захищена. Але користувачі на підсвідомому рівні добровільно віддають інформацію про своє життя, свої інтереси, потреби, плани чи ідеї з повною вірою в недоторканість особистого життя. Соціальні мережі також є важливим засобом суспільно-політичної комунікації між політичними діячами та громадянами. Політичні партії, дослідивши рівень популярності каналів комунікації «рекламують» себе через найбільш прийнятні форми комунікації для суспільства – соціальні мережі.

Найпопулярнішими соціальними мережами є Facebook, YouTube, Вконтакте, WhatsApp, Twitter, Однокласники, Instagram і т.д. Перша є найчисельнішою за кількістю користувачів, що становить близько 2.2 млрд.

Статистичні дані свідчать, що за останні роки кількість користувачів соціальних мереж значно збільшилася й охоплює всі вікові групи. Так, за даними досліджень пошукової системи «Яндекс» станом на 2014 рік у соціальних мережах «Вконтакте», «Однокласники», «Facebook» і «Twitter» було зареєстровано близько 40 млн. українських акаунтів. Також цікаво було дослідити вік користувача. Серед них значну частку займають користувачі підліткового та юнацького віку¹³.

У 2019р. компанією Research & Branding Group надано дані, що найпопулярнішою соціальною мережею в Україні є Facebook. За останній рік в Україні також збільшився відсоток користувачів YouTube – 30% та Instagram – 27%. Однокласники і Вконтакте втрачають українських користувачів, зараз їх 6% і 10% відповідно. Цікавим фактом є те, що тільки 36% використовують соцмережі, щоб дізнатися новини, а 60% користуються ними для спілкування з друзями¹⁴.

Високий рівень зацікавленості Інтернет-простором сприяє порушення міжособистісних зав'язків з найближчим оточенням: батьками, друзями,

¹² Іванов М. Психологічні аспекти негативного впливу ігрової комп'ютерної залежності на особистість людини / Document HTML. URL: <http://flogiston.ru/projects/articles/gameaddict2.shtml>

¹³ Гончарук В. Д. Безпека дітей в Інтернеті: попередження, освіта, взаємодія. –URL: <http://konf.koippo.kr.ua>

¹⁴ Найпопулярніші соціальні мережі світу(2019) та рейтинг України. URL: <https://futurenow.com.ua/21-najpopulyarnishyh-sotsialnyh-merezh-svitu-ta-rejtyng-ukrayiny/>

однолітками, вчителями і т.д. Це веде до того, що заважає молодим людям створювати сім'ї, знаходити реальних друзів та займатися або підвищувати свою професійну діяльність.

Можна виокремити два фактори, які впливають чи викликають Інтернет-залежність у молоді. До першого можна віднести такі зовнішні чинники, як діяльність вищих навчальних закладів через інформаційні технології, а особливо в часи пандемії, коли все навчання є дистанційним та відсутність контролю з боку як держави так і найближчого оточення (батьків, вчителів). До другого варто віднести такі внутрішні чинники впливу, як не розуміння молоддю ризиків негативного впливу Інтернету на формування їх життєвих пріоритетів та цінностей через занадто юний вік.

Дослідивши цю тематику, можна зробити такі висновки, що сьогодні Інтернет став невід'ємною частиною нашого життя і дає як можливість для розвитку здібностей, покращення знань та розширення кола інтересів, так і містить у собі реальні загрози як для дорослих, так і для дітей. Без преси, телебачення, радіомовлення жоден громадянин не може правильно зорієнтуватися у політичних процесах, визначити свою політичну орієнтацію, тим більше приймати відповідальні рішення для комфортного існування в соціумі. Наше дослідження свідчить про те, що ЗМІ можуть як допомагати у компетентній участі в політиці, розвивати прагнення у людей до свободи, так і дезінформувати, залякувати населення, викликати недовіру і побоювання.

Так як політичні кризи привели до того, що засоби масової інформації перестали виховувати і формувати моральну і естетичну свідомість молоді, перед суспільством стоїть завдання створити певний культурний сегмент в Інтернеті, який буде зорієнтований на закріплення моральних норм і цінностей, де будуть запроваджені певні заборони чи обмеження, які будуть діяти в інтернет-спільності з метою виховання грамотного прошарку суспільства, яке гідно зустріне виклики майбутнього.

Так як ЗМІ підвищують загальну, у тому числі і політичну культуру населення, уряд повинен стати гарантом збереження балансу між реальним і віртуальним світом, взяти на себе функції основного контролюючого органу над усіма засобами інформування населення.

Наше дослідження дозволяє зробити висновки, що інтернет-технології створюють умови для більш раннього включення дітей в процес соціалізації, а соціальні мережі створюють реальну конкуренцію первинним засобам соціалізації. Складається враження, що відбувається своєрідний процес руйнації традиційних каналів соціалізації, тобто виникають такі способи передавання життєвого досвіду, що незнайомі старшому поколінню, яке звикло особисто передавати життєвий досвід молодшому поколінню. А сьогоднішня така, що молодь почала вчити старше покоління.

Ефективна соціалізація може відбуватися лише через процеси набуття та засвоєння певних потреб і цінностей, які будуть найсприятливіши-

ми для розвитку як особистості, так і всього суспільства. На жаль, у молодіжному середовищі спостерігається бездумне поглинання інформації, яка надходить з телеекранів, Інтернет-простору та інших засобів комунікації. Перевага у молоді віддає розважальним програмам та комп'ютерним іграм різного характеру. Занурюючись у віртуальний світ, підрастаюче покоління не задумовується над змістом того, що чує чи бачить. У зв'язку з цим педагогами і психологами введений спеціальний термін – інформаційна криза, так як поступово зникає потреба в надбанні знань та в духовно-естетичному збагаченні.

Отже, сьогодні ЗМІ мають великий вплив на формування громадської думки в суспільстві. Журналісти повинні нести відповідальність за те, яку інформацію вони подають у своїх матеріалах, яку ідею та настрій містить ця інформація, як вона вплине на кожного члена суспільства і як відреагує соціум на неї.

Література.

Бароло Э. ТВ и компьютеры – угроза интеллекту. *Литературная газета*. 1983. № 35.

Інноваційний характер впливу Інтернет-комунікацій на політичні процеси сучасності. С.О.Михальчук URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268616668.pdf>

Для 60% молоді інтернет-ЗМІ – головне джерело інформації у час виборів URL: <https://nzl.theukrainians.org/dlya-molodi-internet-zmi-golovne-dzherelo-informacziyi.html> Анкета. URL: <https://docs.google.com/forms/d/1PVn9o3cauBX6rtNwNorUIk8sKc3BIIImNuZfM9CArPM/edit?ts=5e8f654a#responses>

Бойко Н. Українці в Інтернеті. Інтереси та пріоритети використання мережі. *Українське суспільство 1992- 2010. Соціальний моніторинг* / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. С. 356-363 (с.357).

DIGITAL IN 2018: WORLD'S INTERNET USERS PASS THE 4 BILLION MARK URL: <https://wearesocial.com/blog/2018/01/global-digital-report-2018>.

Лише 58% українців користуються інтернетом. Дослідження URL: https://espresso.tv/news/2018/01/31/lyshe_58_ukrayinciv_korystuyutsya_internetom_doslidzhennya.

Інтернет стає основним джерелом інформації для українців – результати дослідження. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/internet-staye-osnovnim-dzherelom-informaciyi-dlya-ukrayinciv-rezultati-doslidzhennya>.

Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020р. соціологія) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviryi-dosotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriiientatsii-gromadian>

літуті-2020 р.

- Балакірева О., 2015. ESPAD-2015: куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант».
- Інтернет-залежність української молоді: сучасний стан проблеми. URL: <https://commons.com.ua/uk/internet-zalezhnist/>
- Млодик І. Що роблять діти в соціальних мережах. Як їм допомогти / Ірина Млодик // URL: <http://onlinebezpeka.com/uk/advices-for-26-parents/communication-in-network/article/ssho-robljatj-diti-v-sotsialjnihmer-ezhakh-jak-im-dopomogti>.
- Іванов М. Психологічні аспекти негативного впливу ігрової комп'ютерної залежності на особистість людини / Document HTML. URL: <http://flogiston.ru/projects/articles/gameaddict2.shtml>.
- Гончарук В. Д. Безпека дітей в Інтернеті: попередження, освіта, взаємодія. URL: <http://konf.koippo.kr.ua>.
- Найпопулярніші соціальні мережі світу(2019) та рейтинг України. URL: <https://futurenow.com.ua/21-najpopulyarnishyh-sotsialnyh-merezh-svitu-ta-rejtyng-ukrayiny/>

Роль кольору як складника художнього стилю українських письменників Румунії

Анастасія Вегеш / Anastasia Vehesh

Роль кольору як складника художнього стилю українських письменників Румунії. *Стаття присвячена вивченню кольору як складника художнього стилю українських письменників Румунії. Досліджено особливості та функційне навантаження кольороназв у короткій прозі збірника «Просвіт». Доведено, що кольороназви нерозривно пов'язані з сюжетом твору, адже колір віддзеркалює сприйняття автором світу і має важливе ідейне навантаження та потужний емоційний вплив на читача. З'ясовано, що у творах українських письменників Румунії колір є поширеною лексичною одиницею, що кожний автор має своє відчуття кольору. Майстри використовують барволексеми для створення колориту, для характеристики й оцінки зображуваного, для передавання колірної символіки. У короткій прозі знаходимо використання різних барволексем, які працюють на ідею, сюжет, образ.*

Rolul culorii ca și componentă a stilului artistic al scriitorilor ucraineni din România. *Articolul este dedicat studiului culorii ca și componentă a stilului artistic al scriitorilor ucraineni din România. Particularitățile și încărcătura funcțională a numelor de culori din proza scurtă a colecției „Iluminism” sunt cercetate. Este demonstrat că numele culorilor sunt indisolubil legate de intriga operei, deoarece culoarea reflectă percepția autorului asupra lumii și are o încărcătură ideologică importantă și un puternic impact emoțional asupra cititorului. S-a constatat că în operele scriitorilor ucraineni din România, culoarea este o unitate lexicală comună, că fiecare autor are propriul său simț al culorii. Maeștrii folosesc lexeme de culoare pentru a crea culoare, pentru a caracteriza și evalua imaginea, pentru a transmite simbolismul culorilor. În proza scurtă găsim utilizarea diferitelor lexeme de culoare care lucrează pentru idee, temă, imagine.*

The role of color as a component of the artistic style of the Ukrainian writers of Romania. *The article is devoted to the study of color as a component of the artistic style of Ukrainian writers of Romania. The peculiarities and functional load of color-names in the short prose of the collection “Prosvit” are researched. It is proved that color-names are inextricably linked with the plot of the work, because the color reflects the author's perception of the world and has an important conceptual load and a strong emotional impact on the reader. It was found that in the works of Ukrainian writers in Romania, color is a common lexical unit, and each author has his own sense of color. Masters use color-lexemes to create coloration, to characterize and evaluate the image, to convey color symbolism. In short*

prose we find the use of different color-lexemes, which work on the idea, plot, image

Ключові слова: барволексема, кольорова палітра, кольороназва, контраст, світло, символічне значення, темнота.

Cuvinte cheie: *lexeme de culoare, paletă de culori, nume de culoare, contrast, lumină, semnificație simbolică, întuneric.*

Keywords: *color-lexeme, color palette, color-name, contrast, light, symbolic meaning, darkness.*

Підбір кольорової палітри для художніх полотен детермінований власними художніми уподобаннями, творчими традиціями або ж символікою тексту. Колірні епітети віддзеркалюють сприйняття автором світу в кольорі на певному етапі його творчості й мають важливе ідейне навантаження та потужний емоційний вплив на читача. Лексика на позначення кольорів уже кілька десятиліть привертає увагу дослідників завдяки своєму семантичному багатству, активності використання, різноманітності джерел походження.

Проблема семантики кольоративів та їхньої естетичної значущості в художньому тексті постійно перебуває в полі зору науковців (І. Бабій, Н. Горбач, Г. Губарева, В. Дятчук, Т. Ковальова, Д. Маркович, Л. Пустовіт та ін.).

Дослідження колірної лексики в сучасному мовознавстві об'єднують у самостійну галузь – лінгвістику кольору, завдання якої – лінгвістичне осмислення мовної картини кольору не за фізичними ознаками, такими як тон, яскравість, насиченість, а на виявленні їх словесного багатства і розкритті їхньої внутрішньої форми, пізнанні різних семантичних перетворень і символізації, властивої для певного етносу.

Метою нашої статті є дослідження ролі кольору як складника художнього стилю українських письменників Румунії. Наше завдання – з'ясувати особливості та функційне навантаження барволексем у короткій прозі українських письменників Румунії, визначити їх роль у тексті.

Об'єктом дослідження послужила «Антологія короткої української прози з Румунії» під загальною назвою «Просвіт», що вийшла друком 2009 року в Бухаресті.

Предмет дослідження – лексеми на позначення кольору, вилучені шляхом суцільної вибірки з вищеназваної збірки.

Для розв'язання поставлених завдань у роботі використано такі методи: описовий, метод компонентного аналізу, метод функційно-стилістичного аналізу.

Про роль кольору в художньому творі сказано вже багато. Є цілі монографії, дисертації, низка статей, що присвячені дослідженню барволексем у прозі та поезії митців слова різних національностей, зокрема й українських майстрів.

Вивчення кольорів дає нам можливість глибше проникнути в художній світ автора, адже кожний письменник має своє відчуття кольору. Майстри використовують барволексеми для створення колориту, для характеристики й оцінки зображуваного, а також для передавання колірної символіки. «Барва лише в художньому творі однаковою мірою має можливість передати як зовнішні ознаки предметів, так і внутрішню суть, психологізм образів, адже колір розглядається завжди у певному контексті»¹.

Цій темі ми теж присвятили свої розвідки, дослідивши функціонування кольору у творах Л. Дереша, С. Жадана, А. Кокотюхи, В. Шкляра. Кажуть, що кожен письменник має свій колір, але, напевно, краще сказати, що кожен твір має відповідне навантаження кольорами. У Л. Дереша в романі «Трохи пітьми, або на краю світу» відчитується боротьба чорного з білим, де перемагає білий². У А. Кокотюхи в романі «Червоний» своєрідним символом є червоний колір – колір біди і свята одночасно, протиставлення бандерівця з прізвиськом Червоний і червоноармійців³. У С. Жадана в романі «Інтернат» і чорний, і білий кольори – кольори війни, смерті, розрухи⁴.

Ми спробували дослідити роль кольору в прозових текстах українських письменників Румунії. У їхній короткій прозі знаходимо використання різних барволексем, які працюють на ідею, сюжет, образ. Спробуємо заглянути у творчу майстерню письменників, щоб переконатися, яку роль відіграє колір у їхніх творах. Колір є важливим чинником життя й діяльності людини, одним із засобів емоційного впливу (заспокоює, спонукає до дії, надихає). Кольороназви «стають репрезентантами не лише певних описових моделей, а й виступають активним компонентом творення оригінальних, самобутніх художніх образів, виявляючи при цьому особливості ідіолекту автора»⁵.

В оповіданні М. Михайлюка «Синій смуток фіордів» колір присутній у самій назві, а ми знаємо, що назва твору – ключове, найважливіше слово. У назві фігурує один колір – синій, який в оповіданні ніяким іншим не замінюється: синій смуток, сине щастя. Метафора синій смуток зафіксована 8 разів, а сине щастя – 3. Синій смуток, як і сине щастя утворено від кольору очей Інґрід чи від розталої криги фіордів. Але біда в тому, що сині очі, як

¹ Коваль Т. С. Художньо-образна функція кольористики. Режим доступу: www.pdaa.edu.ua

² Вегеш А. Символічна функція кольору в романі Любка Дереша «Трохи пітьми, або на краю світу». *Освіта Закарпаття*. Науково-методичний журнал Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти. № 21. Ужгород, 2015. С. 72 – 77.

³ Вегеш А. Стилистична роль літературно-художніх антропонімів роману «Червоний» Андрія Кокотюхи. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2018. Вип. 48. С. 231 – 237.

⁴ Вегеш А. Роль кольору в романі Сергія Жадана «Інтернат». *Записки з українського мовознавства*: Вип. 26. У 2-х томах. Т. 2: 36. наук. праць *Operain linguistika ukrainiana: Fascicullum 26*. Vol. 2 / Головний ред. Ю. Ковалевська. Одеса: «Полипринт», 2019. С. 27 – 36.

⁵ Кизилова В. В. Семантичні моделі кольорів у літературі для дітей та юнацтва (на прикладі української прози другої половини ХХ століття). Режим доступу: chl.kiev.ua

крига, холодні, не несуть тепла, щоб стати синім щастям: *«Може, мої очі дедалі теплішатимуть і виповняться синім щастям. Може, ти побачиш його здалека і не шукатимеш синього смутку»* (с. 11). Як бачимо, синій колір тут – колір холоду. В. Кононенко вважає, що «синій – улюблений колір символістів; але це й колір селянських хат, Дніпрової води, прозорого українського неба; синій викликає асоціації суму, задуми, журби»⁶. Таке ж тлумачення знаходимо у словнику символів: Синій колір – спокійний, сентиментальний, серйозний. Символізує довір'я, безкінечність, сум. Це колір неба і моря. Він викликає відчуття холоду. У християнській культурі він асоціюється з вічною божественною істиною»⁷. Хоча у В. Сосюри («Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе мила васильки з-під вій, і гаї синіють ген на видноколі, і синіє щастя у моїй душі») та М. Вінграновського («У синьому небі я висіяв ліс, У синьому небі любов моя любя», «Обнімає ніч зорю за плечі, Синьо посміхається зоря») синій – колір щастя, любові, радості.

В оповіданні «Червона калина на зарінку» події відбуваються навесні, коли все цвіте, тому виділяється тут білий колір: *«...все окружне потопало в цвіту, немов у білому сні»* (с. 13), духмяний білий сон, цвіт почне опадати білою метелицею, біла просторінь. На цьому фоні виділяється колір очей героїні – зеленаві очі. Та стосунки між героями припиняються і «обережок червоних китиць» калини дарувати не прийдеться. Тому червоний колір кохання тут стає кольором печалі, крові: *«Калина стоїть безлиста в густій тиші конаючого дня, а кетяги ягід от-от закапають кров'ю, наче чують наближення первозимних днів...»* (с. 15).

Серед барволексем оповідання «Полями ходила осінь з червоною ружою на грудях» виділяється синій колір – колір неба. *«І небо було синє... Небо було синє, по ньому білим човником пливла хмарка і вдаліні чорним гострим клином пробивав простір журавлиний ключ»* (с. 23). Жовтий колір вказує на те, що на дворі осінь: «жовте крило трави», зжовклі трави, пожовкла трава. І серед тих осінніх кольорів виділяється червоний – колір рани на грудях Мінка («червона пляма»). Осені прийшлося і цей колір взяти: *«Осінь ходила полями з червоною ружою на грудях...»* (с. 31). А ружу ту принесли чорні постаті жандармів. Чорний журавлиний ключ у небі сприймався нормально, як очевидне, а чорні постаті жандармів – знаки біди.

Темні кольори ми зафіксували й у «Живій воді»: чорна земля («Чорна була, така масна, що можна було з хлібом їсти» (с. 34)); жовта земля («Жовту затримав на мащеня стін хати й стайні» (с. 34)); чорна глибина криниці і білий день дещо контрастують.

На ширшу гаму кольорів натрапляємо в оповіданні «Гальба пива»: гарячий багрянець, трава, що росилася зеленою кров'ю, безпросвітна пелена

⁶ Кононенко В. І. Мова у контексті культури. Монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2008. С. 79.

⁷ Потапенко О. І., Дмитренко М. К. Словник символів. URL: <https://studfiles.net/preview/5252915>

хмар, темінь на дворі, очі зяяли чорною порожнечею. Починалося оповідання хроматичними кольорами, але трагічні події залишають панування чорного. Письменник намагається показати «певну естетичну реальність, взаємозв'язок між фізіологічними відчуттями кольору й художнім словом, у яке закладена авторська інтенція»⁸.

Низці оповідань В. Клима притаманний свій набір (палітра) кольорів. Для старого діда з оповідання «Старий і лавка» на лік ідуть дні життя, тому тут спочатку превалюють темні кольори: темні віконця кімнати, сіра пташка з чорними плямами на крильцях, кіт, у якого сиві банькаті очі, темний капелюх, а все решта – чорне-чорне. Але вимальовується жовтий будинок, білий світ, червоний горизонт, що зникає в сутінках. Та найважливіше – у небесну синь відлітає Сільвіо (птаха), туди ж тягнеться і порожній погляд старого. Добра людина робить добре іншим, а добро тягнеться до світла.

Головний герой з «Білої карточки» збирає компромат на звичайних людей, записує все на карточки. Убога сіра людина, у невеличкій сірій кімнаті якого міститься коричнева коробочка з білими карточками, пожовклими фотографіями. Сам герой описує себе: «...ви уявите собі людину середніх літ, досить приємну на вигляд, з сухуватим, досить вродливим обличчям, яке випромінюється двома пронизливими чорними очима, яких прикривають такі ж темні кошлаті брови» (с. 81). Як пронизливі очі нишпорки можуть щось випромінювати? Тому й образ зітканий з не світлих кольорів.

Уся чарівність села розкривається в оповіданні «Лети, коню!». Для героя пригадується дитинство: літо золоте, плесо ставка срібне, зелена трава, зелений хлопчина. Тут зелений колір – знак юності, радості, а також незрілості, недосконалості. Село його зрілості видається зовсім не таким, тут люди, у яких обличчя засмагли, аж чорні. Дещо контрастують кольори в цьому оповіданні. Відчитується натяк на те, що немає вороття в минуле.

В оповіданні «Вороги» увагу привернув навіть не колір, а сонце, що дає світло і тепло. Сонячним має бути ім'я Калина: «...а сама Калина, світилося б сонцем її ім'я» (с. 103). Не випадково ім'я пов'язане зі світлом, адже калина – «символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українців, дівочої чистоти й краси, вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи»⁹.

Надзвичайно багата і яскрава колірна палітра в оповіданнях І. Ковача. Колірні епітети в його оповіданнях – це багата уява і світосприйняття в усіх його найнесподіваніших відтінках. Для І. Ковача колір – це «усвідомлений, ретельно продуманий прийом, який допомагає художникові слова виразити свої думки і відчуття. Зрозуміти сенс кольорів означає проникнути в глибини підсвідомості письменника, зрозуміти своєрідність його творчої лабора-

⁸ Кизилова В. В. Семантичні моделі кольорів у літературі для дітей та юнацтва (на прикладі української прози другої половини ХХ століття). Режим доступу: chl.kiev.ua

⁹ Потапенко О. І., Дмитренко М. К. Словник символів. URL: <https://studfiles.net/preview/5252915>

торії, його індивідуальних рис авторського бачення»¹⁰. У його «Оранжевій баладі» маємо коричневий вітер, сріблисту завірюху, чорно-блискуче лезо очей, сніжистий цукор, мак, як пісочок кавовий, темряву шпильчасто-болючу, блакитно-сіру тишу. У матері «бузкові зморшки зашарілися холодною каламуттю крові», вона русяво гладить землю підшвами, знаходить і губить свою оранжеву баладу. Тут вікна малиняться шорстким обрієм, смагляві солов'ї з глиняним мамалижним місяцем, сосни, мов гострі й світлісті ножі; проміння криваве; листки, перемиті олов'яною темінню спустошеної цноти. У батька блакитні дзеркальця очей, скроні зі світлим потом і райдужне світло від лампочки. Лише в руках талановитого майстра колір стає знаряддям для характеристики не тільки конкретних предметів, але й абстрактних понять. Кольороназви представлені різними частинами мови. За допомогою кольорів автор створює цілу низку неологізмів. Маємо гарне поєднання і літературних, і діалектних лексем.

Оповідання «Спорожнілі бабусині очі» наповнене кольорами смутку та кольорами осені. Про осінь нагадує коричневий серпанок, розтріпаний жмуток вогню сонця, сиве, мов дідусева борода, ранкове лахміття хмар, пожовкле листя. Але в погожий осінній ранок приходить біда: помирає бабуся. Білий колір бере верх над усім, бере як колір смутку, смерті, печалі: біла постать бабусі, біла кам'яна подушка, білі стіни. «*Бабусині вогкі очі прохали світла, говорили з нами, обнімали нас, розлітались іржавим листям по білому світу*» (с. 165). Присутній в оповіданні і червоний колір, але тут він із минулого: червоні черевички, червоні півні на скатертині, що виткала бабуся. І страх від тиші, як чогось страшного і болючого: «*Дитяче серце розколювала тиша червоними багнетами горизонту*» (с. 164).

Персонаж Голодний із оповідання «Лебедине підбите крило» відчуває глуху боротьбу «між самим собою і небом, між темінню і світлом». Боротьба між темнотою та світлом – одвічна тема багатьох письменників. Голодний «*був німий, з душею чорною, як ніч*» (с. 167). Він був самотній, як жовтий осінній листок, жив у темному лісі, але мав «*двадцять розцвілих, як маки червоні, літ*» (с. 166). Та в оповіданні маємо поєднання білого та зеленого: зелений ріст трав, зелень гомінкої галявини і біла сорочка. «*Як викинута крізь вікно пелена, біла сорочка загубилася в зеленій-зеленій траві*» (с. 170). Тяжке виживання і безглузда смерть.

Героїня оповідання «Нуця» думає, що сонце має гріхи полум'яні, хмарки темніють зором, а сама вона з каштановим волоссям та синьою дійницею ховає білий конвертик зі справжнім любовним листом.

Присутність кольору відчитується в назві оповідання «Сині Марійчині очі». Герой відчуває самотність, коли подорожує поїздом, а очі займаються прожекторами безколірного світла, сонце «запрягається в білий хомут» і буяє червоними рушниками і полум'яними голубами. Згадується

¹⁰ Коваль Т. С. Художньо-образна функція кольористики. Режим доступу: www.pdaa.edu.ua

Марійка, що «спливає по стежці хвилию світла. Ліщинне її тіло збагнуло форми світла. Вона почуває себе страх добре, позуючи світлом... Її ж тіло кінчається там, де починається безглузда темнота. ...Марійка ступала весело, так як вміє ступати чисте виразне світло» (с. 177). Марійчине світло притягує героя, ноги самі бредуть у напрямі світла. А очі Марійчині «викидали іскри синього полум'я, облітали мій зір, як темряву». Марійка могла «просвердлити небо своїми синіми, бархатними очима». Дійсність повертає думки назад, і світло та сині очі витісняє сірий вечір. «Якщо йдеться про сумне, безбарвне, нецікаве життя, його колір – сірий; виникає почуття безперспективності, жалюгідності самого існування людини»¹¹.

Темні кольори домінують в оповіданні «Деся по-вовчому нестерпно вив собака». І глибока криниця, і ніч, і люди змальовані темними кольорами, що є супутниками трагедії: олов'яні хмари, промені, скручені темнотою, темно-глибока криниця, чорна недоступна земля, густа темрява, глуха чорна вись. Обличчя у людей темні, гурт чорний, жовте дерев'яне обличчя батька. Такі ж барволексеми маємо в оповіданні «Щоб не розтолочити недаром ночі». «Навкруги набрякло темнотою, наче хто розлив горщик з розведеною забрудненою темно-сірою фарбою» (с. 182). «Довкола бере гнівом темряви, ніч накочує зірок, наче сліз» (с. 183). Але старого Петра виділяє білий колір: білі сережки (сивина на скронях), вибіліле обличчя, а також сміх онука, «як вод плюскотіння сріблисте».

Сонце в оповіданні «Перецвілої ночі» видається червонощокою плямою, а місяць, як червоний розрізаний гарбуз, яблуневий місяць. Але «не все гаразд на білому світі»: безсило проходять дні, як чорна вода; хата, як занурена в темінь пустиня, як почорніла могила.

На фоні темного неба, що починало «затуманюватися темно-сірим полотенцем», Григорій з оповідання «Коли зірки, мов оси» згадує голубі очі Олени: «мов сині небесні лудзи, з яких розливалися сльози, як при повені ріки» (с. 203).

Оповідання «Лист у безвість» знайомить з образом чистої, недоторканої дівчини, зітканої зі світла, «облитої світлом вишневого літа». «Ти була біла... Темне чорне волосся було тобі до лиця» (с. 206). «Твої очі – непроглядні криниці – дивилися світлою темінню у змучені очі мої» (с. 207). Для героя вона – слід золотий. Золотий колір – «символ Сонця, світла, святості, стійкості, знатності, багатства; у християнстві – чисте світло, духовний скарб Христа і водночас – ідолопоклоніння, зло»¹².

Старий дід Панас з оповідання «Явір, що в полі одинокий» гріє свої чорні кісточки, причісує сніжисте волосся та бороду, піднявши «з-над віч сіру кресаню». Але в діда невпинна жадова до світа, до свіжості голубого

¹¹ Кононенко В. І. Мова у контексті культури. Монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2008. С. 81.

¹² Потапенко О. І., Дмитренко М. К. Словник символів. URL: <https://studfiles.net/pre-view/5252915>

неба. Бажання стати розцвілим явором асоціюється з зеленою барвою – барвою життя. Зелений колір – «символ природи; молодості; плодючості полів; краси і радості; ствердження життя»¹³. Тому в діда зелені, як трава, очі; думка стати зеленим явором серед зеленого і розцвілого поля.

Кольорами печалі, старості, неминучої смерті – темними кольорами – зображує дійсність М. Корсюк в оповіданні «Гроза». Дні у старого ключника одноманітні і сірі, пливуть «безбарвною шеренгою», просвітку їм не видно. У хворого чоловіка обличчя почорніло, «чорною плівкою пропеклася смага». Він «летить у чорне роззявлене стромовище», бачить чорну невиразну пляму, йому темніє в очах. Чорний колір тут асоціюється з бідом, нещастям, хворобою. А його пальці «блищали тьмаво, наче лід на сонці. На пучках чорніла плямами закипіла кров, а з-під товстих нігтів визирало ранами рожеве м'ясо» (с. 223). Від болю він втрачав свідомість, провалювався в темінь, одноманітну безмовну сірість, що затемнювала все навкруги, у чорну гнітючість. Він тамує в собі «чорну журу, а вже глибока темінь залила їх важкою каламуттю» (с. 232). Біль старого «вигравав рожевими язиками вогню», «опікав вогненним жмутком полум'я», пальці були рожеві й напухлі. Під настрої людини з його пекучим болем і страшними думками підлаштувалася природа. Сонце «розжарює блакитні челюсті неба»; гроза приносить «вогненні леза блискавок». «Розпанахавши сердито нічну темряву, надворі ясным смерчем спалахнула синювата блискавка...» (с. 237). А старий іде до церви з ключем у темну грозову ніч. Темні кольори обумовлюються психоемоційною реакцією персонажа на навколишній світ, динамікою внутрішніх переживань.

В оповіданні «Хай завидує світ!» стара Федорчиха «вигріває мовчки на сонці свою чорну тяготу» (с. 245). І знову чорні кольори: чорне небо, темна ніч (теменна), темна і сльотава ніч, темнуватий провулок. Така ж темна і Тимка: «темна й непривітна, як камінь», «чорна від болю, як головня». Чорна совість у Стефка, котрий звів з білого світу Михайла. Науковець В. Кизилова зазначає: «Закодований у кольоративах зміст демонструє можливості образного потенціалу художнього слова, оригінальність індивідуального стилю письменника... Символічні паралелі, закодовані в кольороназвах, підпорядковані характеристики життєвого середовища, за їх допомогою розкривається естетична реальність, реалізується авторська настанова бачення світу»¹⁴.

Оксен із оповідання «Голуб'ячі висоти» має «прицільний погляд темнуватих очей». Він першокласний столяр і поціновувач птахів, тому не терпить, коли сусідка Настунька жбурляє в них камінням. Сусідка видається йому злою, у неї «неприродно чорне й запухле обличчя, яке, здавалось, зроду-віку не бачило ясного сонця» (с. 267). У нього виникає огидне відчуття до неї, «начеб він торкнувся ненароком посинілого трупа» (с. 267).

¹³ Там само.

¹⁴ Кизилова В. В. Семантичні моделі кольорів у літературі для дітей та юнацтва (на прикладі української прози другої половини ХХ століття). Режим доступу: chl.kiev.ua

В оповіданні «Грушки, грушки!» теж в основному фігурують білий та темні кольори. Стара Анна йде продавати товар дуже рано: «ледве хмарки бідненько-білі спливають за обрій». Яблука у неї «білі-білісінькі, із манюсінькими крапочками чорними». Полустанок вона застеляє білою пілкою. «Біле – привертає увагу пасажирів. Та ще й чисте, ніхто не скривиться», – думає Анна. Білий колір налаштовує людину на відвертість, самовіддачу, чистоту і повноту думок, має сприятливий вплив. Світлими змальовані ще груші з жовтими боками та «далека зваблива синь», передсвітанкові зорі бліді. Все інше – темні кольори. Анну тривожать думи, «наче небо чорне на неї падає». Хата Іванова «почорніла від дощу та сонця», її вікна прорізують в темені, темним полотном затуляє вікна, у потемках сидить, одягається в темряві. П'яньєнка Анна сердито кричить у темну ніч, вслухається в чийсь слова в глибині темені. Корчмарка «завжди в чорному, наче черниця».

Оповідання М. Трайсти трохи скупі на колірні епітети, але без них автор не обходиться також. В оповіданні «Гуцульська душа» яскравими кольорами описується Святий Спас, коли відправляє на службу єдиного сина Василь Малинюк. Тут маємо стіл, «застелений білою бавовняною скатертину» з синіми волошками; пляшки, закосичені зеленим барвінком; зелену травичку. Автор не випадково апелює до зеленого кольору, адже він асоціюється з весняним оновленням, з молодістю, надією, щастям. Кінець оповідання сумний, тому переважають чорні кольори: чорний комбінезон, чорна Василькова постать. Виділяється білий мур, за яким чекає воля, місячна і ясна ніч, а також срібне світло місяця, у якому ще спали полонини і на мить затрималась душа хлопця.

Ілько Клим із оповідання «Кожна колода має свого пня» – старий кульгавий парубок, котрий, сватаючись, дуже змінився: «...мав на собі чисту білу, як сніг, бавянку, новий реклик, нові чорні штани...» (с. 325); він червоніє, бо соромиться.

Героїня Василина з оповідання «Пророцтво» хотіла «втікати в світ білий» з Курилом. Ми звернули увагу, що фразеологізм білий світ дуже часто використовують українські письменники, це зафіксували й у прозі письменників Румунії. «Білий світ – Божий світ. 1. Життя у всіх його формах і виявах. 2. Все навколишнє»¹⁵. Білий світ – це і ранок, і світанок, і земля, і життя. Василь Стус писав, що «... білий світ – він завжди білий і завжди добрий – білий світ». Білий світ – це втеча від труднощів, пошук чогось нового, світлого. Герой роману «Недописаний роман» усамітнівся, «вступившись в нічну пітьму, що стелиться поза блідим неоновим світлом» (с. 342). Гарне порівняння знаходимо в оповіданні «Ти така файна, Гафі!...», де золотаві хмарки, немов огребки соломи після жнив...».

Цікаво влітає кольори у свої оповідання М. Корнищан, підбирає найтонші відтінки, сміливо експериментує. У його творах знаходимо тьмя-

¹⁵ Фразеологічний словник української мови. Режим доступу: slovopedia.ord.ua

ний тис, піскове волосся, піскове тіло, піскове листя, заржавіле око з осінню обгорткою, зелене гілля нічного неба, сніжить серпанковою віддалю, заплінується сніговий лиман, пісок її жовтої тіні, сині руки Дунаю, течія лазурового часу, сльози, мов розплавлене олово, крила сірих рук. Рефреном проходять слова Жінка в білому – «херувим лівдності», «знак статичної вічності», «Жінка в білих тенетах тіні...» (с. 362) («Тиси над Тисою»). Жінка в білому стає мандрівним літературно-художнім антропонімом і функціонує в оповіданні «Нічна незнайомка». На фоні ночі біла жінка – своєрідний контраст. Контрастне змалювання навколишнього світу, що досягається протиставленням білого і чорного кольорів – улюблений прийом багатьох авторів. Ніч «чорнішає злющим птахом», а жінка в білому опускає крижану сіру руку на плече, вдивляється в темні очі героя, в «прирізи ночі, які чорніли злісним хижаком на склянім крилі шиби» (с. 368). Та жінка – марево, яке входить у смерть героя у сніжно-білому платті. У «Повторах подвійності» нічна тиша пише ліловими узорами ліхтарів сліди кроків; навколо сивокосі дерева; струменять серпантини місячного ореола; криниці снів каламутяться, притягує чорна книга з білими недописаними сторінками. В оповіданні «Сторонній» люди записують сни «на сині папіруси племенистих польотів», садять «ліси лазурних стежин», вірять «в жниву зоряних дощів», сіють «сіль пісковим узліссям», «синіми ранками збирають грона достиглих хмарин». Дім прозорості і темряви в оповіданні «Інший дім» – натяк на те, що темне і світле йдуть поруч, іноді між ними ведеться боротьба, але відчувається постійне прагнення до світла, бо світло – це життя. Темний колір містить у собі небезпеку, білий – більш безпечний, добрий. Як бачимо, у кольорах заковано і символічний зміст, і філософський потенціал авторського мислення.

Кожному автору притаманний індивідуальний стиль, де домінує гра кольором. Колір може мати пряме значення (описи тварин, рослин, предметів, явищ природи), набувати переносних (просторові поняття, емоційні ознаки), бути символом. Семантичне поле кольороназв досить розгалужене, але у більшості творів превалюють темні кольори.

Отже, у творах українських письменників Румунії колір є поширеною лексичною одиницею. Вони зосередили увагу на психолінгвістичних та асоціативно-лінгвістичних аспектах сприйняття та відображення світу завдяки кольору, а це сформувало асоціативно-образну уяву, психологічне враження, осмислене бачення художнього образу. У художньому творі кольороназви за авторським задумом супроводжуються асоціаціями і конотаціями. Вони можуть бути епітетами, метафорами, метоніміями і символами.

Література

Вегеш А. Роль кольору в романі Сергія Жадана «Інтернат». Записки з українського мовознавства: Вип. 26. У 2-х томах. Т. 2: 36. наук. праць
 Operain linguistika ukrainiana: Fascicullum 26. Vol. 2 / Головний ред. Ю. Ковалевська. Одеса: «Полипринт», 2019. С. 27 – 36.

Вегеш А. Символічна функція кольору в романі Любка Дереша «Трохи пить»

- ми, або на краю світу». *Освіта Закарпаття*. Науково-методичний журнал Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти. № 21. Ужгород, 2015. С. 72 – 77.
- Вегеш А. Стилістична роль літературно-художніх антропонімів роману «Червоний» Андрія Кокотюхи. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2018. Вип. 48. С. 231 – 237.
- Кизилова В. В. Семантичні моделі кольорів у літературі для дітей та юнацтва (на прикладі української прози другої половини ХХ століття). Режим доступу: chl.kiev.ua
- Коваль Т. С. Художньо-образна функція кольористики. Режим доступу: www.pdaa.edu.ua
- Кононенко В. І. Мова у контексті культури. Монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2008. 390 с.
- Потапенко О. І., Дмитренко М. К. Словник символів. URL: <https://studfiles.net/preview/5252915>.
- Просвіт. Антологія короткої української прози з Румунії / [упорядкування, передмова та дані про авторів Миколи Корсюка]. Т. 2. Видавництво «RCR Editorial», Бухарест, 2009. 384 с.
- Фразеологічний словник української мови. Режим доступу: slovopedia.org.ua

Зміна середньої різниці у віці між подружжям гуцулів Ясіня в 1900-1910 роках та на початку XXI століття: історико-порівняльний аналіз

Михайло Рекрутяк / Mykhailo Rekrutyak

Зміна середньої різниці у віці між подружжям гуцулів Ясіня в 1900-1910 роках та на початку XXI століття: історико-порівняльний аналіз. У статті на основі архівних матеріалів розглядається зміна середньої різниці між молодятами при вступі в шлюб в періоди перших десятиліть XX і XXI століть. Методом порівняльного аналізу досліджуються паралелі в історичному розрізі.

Modificări ale diferenței medii de vârstă între soții huțuli din or. Iasinia în perioada 1900-1910 și începutul secolului al XXI-lea: analiză istorico – comparativă. Articolul, bazat pe materiale de arhivă, analizează schimbarea diferenței medii între tinerii care se căsătoresc în primele decenii ale secolelor al XX-lea și al XXI-lea. Cu ajutorul metodei analizei comparative se fac paralele în context istoric.

Changes of the average age difference between the hutsuls of Yasinia in the 1900th -1910th and at the beginning of the XXI century: historical-comparative analysis. In the article, on the basis of archival materials, the change in the average difference between newlyweds at marriage in the periods of the first decades of the XX and XXI centuries, is considered. Historical parallels in the historical context are studied by the method of comparative analysis.

Ключові слова: шлюбні відносини, різниця у віці між подружжям, селище Ясіня, ясінянські гуцули.

Cuvinte cheie: relații conjugale, diferența de vârstă între soți, comună de tip urban Iasinia, huțulii din Iasinia.

Keywords: marital relations, age difference between spouses, Yasinia village, Hutsuls of Yasinia.

Вивчення проблеми сім'ї та шлюбних відносин в етнографічній науці займає чільне місце, ґрунтуючись на даних кількох типів джерел та користуючись чималою кількістю методів та міждисциплінарних зав'язків. Колівання середньої різниці у віці між подружжям чітко пов'язано з віковою динамікою одружень та іншими аспектами шлюбності.

Для проведення історико-порівняльного аналізу зміни середньої різниці у віці між подружжям мешканців ми використали дані опрацьованих нами книг реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, селах Лазещина, Чорна

Тиса за 1900-1910 роки¹, що зберігаються у підрозділі Державного архіву Закарпатської області в місті Ужгород. Книги реєстрації часто мають пошкоджені аркуші чи цілі сторінки з відсутніми записами. Інколи трапляються й перекреслення. Найпростішими помилками є неповність необхідних записів. До прикладу, за 1908 рік у справі № 117 зустрічаємо факт відсутності підписів молодят, що, ймовірно, свідчить, що власне такий шлюб не було укладено офіційно². При опрацюванні книг реєстрації одружень у поточному архіві Ясінянської селищної ради нами було зафіксовано вікову динаміку та середню різницю у віці між подружжям за 2006-2009 роки³.

Для детального аналізу різниці у віці між чоловіком та дружиною ми використовували розроблену нами методичку, окресливши такі категорії: до 2 років, 2-3 роки, 4-5 років, 6-7 років, 8-9 років, 10 та більше років. Виходячи з цього, ми проводимо огляд даних, отриманих із книг реєстрацій про одруження, і визначаємо в якій з категорій було більше шлюбних пар. Загальні розрахунки ми звели в трьох таблицях та семи діаграмах.

Спершу розглянемо початок минулого століття. Загалом ми простежили дані про 582 шлюби за одинадцять років, у середньому по 50 одружень за рік⁴. Згідно з підрахунками, у період з 1900-1910 років у першій категорії – до 2 років різниці між подружжям у віці, було досить мало шлюбних пар. Найменше їх було в 1901-1902 та 1909 роках – по дві з майже півсотні, що свідчить про їх кількість на рівні 4-5%. Найбільше ж було в 1907 році – 9 з 53 новоутворених сімей, тобто десь 17%, тоді як в інші роки цей показник був менше 15%. Трапляються поодинокі факти одруження одностатків, проте їх кількість рідко коли доходила до 2 пар за рік.

У другій категорії – 2-3 роки найменше було в 1900 та 1901. Їх кількість була на рівні 4-5% як і в першій категорії. Найбільше таких пар було в 1902, 1904, 1908 та 1910 роках. Загалом число коливалось від 15 до 17%, а в останньому році було 23%, тобто майже чверть всіх одружень.

З різницею між чоловіком та дружиною в 4-5 років у перше десяти-

¹ ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.). 299 арк.

² ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.) – арк. 235.

³ Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2006 рік – 46 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2007 рік – 65 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2008 рік – 54 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2009 рік – 54 арк.

⁴ Рекрутяк М. *Шлюбні відносини гуцулів села Ясіня в 1900-1919 роках*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 6 / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 322.

ліття ХХ століття була така ж кількість як у попередній категорії. Найменше шлюбних пар було в 1902, 1905-1906 та 1910 роках – по 7 новоутворених сімей, тобто 11-16% в пікові роки. Майже третину від усіх одружень з такою різницею у віці становлено в 1909 році, а в 1900 – 20%.

У проміжку між 6 і 7 роками – четвертій категорії, показники були близькі до попередніх підрахунків, викладених нами вище. Найбільше таких шлюбних пар було в 1904-1905 та 1907 роках, перевищивши рівень в 20%. Найменше ж в 1902 році – майже 13%.

У передостанній категорії серед гуцулів села Ясіня було в середньому 15-20% усіх новоутворених шлюбних пар. Найбільше їх було в 1900, 1902, 1905, 1908 роках – трохи більше як 20%. У проміжку між 10-15 відсотками були роки з найменшою кількістю одружень – 1903, 1907 та 1910.

Десять та більше років була одна з найчисленніших категорій нових сімей. За 1900-1910 роки їх відсоток коливався між 16-17% у 1900 та 1907 роках, до 23-28% у 1902-1906 та 1909-1910. Це свідчить про те, що чверть і трохи більше всіх одружень припадали на пари, утворені чоловіком та жінкою, між якими різниця у віці становила десять та більше років. На статистику в цій категорії дуже впливають сім'ї, у яких одне з подружжя старше від іншого на 20 та більше років. Найбільше таких новоутворених родин було в 1901 році – 37%, що і відбилось на показнику середньої різниці у віці за весь рік – більше 10 років, тоді як все десятиліття він становив 7-8 років. Це відповідає загально закарпатським тенденціям, адже на зламі ХІХ-ХХ століть для виноградівського локального осередку боржавської підгрупи долинян були схожі дані, приблизно на рівні 8-9 років⁵.

Для порівняння нами було взято дані про одруження за 2006-2009 роки з книг реєстрації шлюбів, що зберігаються в поточному архіві Ясінянської селищної ради. У цей період було утворено 219 нових сімей. Вони відбивають дані про всіх мешканців селища.

Загалом за чотири досліджувані нами роки для першої категорії були характерні високі показники, на рівні 25-30%, або майже третина всіх новоутворених шлюбних пар. Найменше таких сімей було в 2008 році – тільки 17%, тоді як в 2007 та 2009 роках їх частка була більше як третина від усього загалу.

Трохи меншими, або в деякі роки й на рівних були показники другої категорії – 2-3 роки. Найменше таких сімей було в 2006 році – 22%. З різницею в 4-5 років було значно менше пар. Їх число коливалось між 10 і 20%, хоча в 2008 році було тільки 9%.

Останні три категорії в різні роки мали інші показники, тому відсо-

⁵ Рекрутяк М. *Сімейний побут та шлюбні відносини виноградівських долинян кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.* (на прикладі сіл Букове, Великі Ком'яти, Олешник, Онок, Широке). *Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В.В. Коцан. П.Ю. Леню Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 65.*

ткове відношення до всіх шлюбів значно коливається залежно від року. З різницею в 6-7 років в 2008 році була майже третина всіх одружень, тоді як в три інші досліджувані нами роки їх частка становила менше 15%. У передостанній категорії всіх новоутворених пар було менше 10%, тоді як в останній в 2009 році взагалі відсутні показники, а в 2006 і 2008 були на рівні 11 та 13% відповідно. Хоча в проміжному між ними, 2007 році цей відсоток був вдвічі меншим.

Чим зумовлено коливання другої половини категорій вікової різниці між подружжям мешканців селища Ясіня на початку 2000-х років нами ще не встановлено, проте порівнюючи дані з минулим століттям можемо зазначити, що показник впав майже вдвічі. Якщо в 1900-1910 році чоловік від дружини був старшим в середньому на 7-8 років, то за сто років ця різниця становила тільки 4 роки. У 2009 році фіксуємо навіть 3, тоді як в 2008 – більше 5. Проте це не дуже суттєво впливає на загальну динаміку за десятиліття.

Порівнюючи дані за початок ХХ і ХХІ століть, можемо стверджувати, що перша та друга категорії вікової різниці між подружжям мали схожі показники як сторіччя тому, так і в минулому десятилітті. Якщо в 1900-1910 роках обидві категорії мали найменше по 5%, а максимально брали рівень в 15-17%, то на початку цього століття відсоток новоутворених родин був на рівні 25-30%. Загалом нові сім'ї з різницею до 4 років становлять в 2000-х роках приблизно половину від всіх одружень, тоді як в 1900-х – 20-30%. Хоча були й виняткові роки. Як бачимо, відбувся ріст удвічі.

Змін також зазнала третя категорія – 4-5 років, зазнавши спаду майже на третину, а в деяких випадках і навіть на половину. А відсоток сімей з різницею у віці між подружжям в 6-7 років зазнав схожих з попередньою категорією змін. Це пов'язано насамперед з тим, що як на початку ХХ, так і на початку ХХІ століття ми спостерігаємо схожість у показниках третьої (4-5 років) та четвертої (6-7 років) категорій. Це як у випадку першої і другої, де тенденції за століття не змінились.

Суттєво впали показники для двох останніх категорій. Якщо в 1900-1910 роках подружніх пар із різницею у віці на 8-9 років було в середньому 15-20% і це було стабільним загальноприйнятим явищем, то через століття їх частка була меншою за 5%, деколи піднімаючись до 8. Отже, спостерігаємо тут спад в 3-4 рази за 100 років.

Щодо останньої категорії, то з чверті шлюбів у середньому за десятилітній проміжок між 1900-1910 за сторіччя цей показник знизився на половину, а подеколи і на дві третини. Це і вплинуло на коливання рівня середньої вікової різниці між подружжям мешканців Ясіня, адже за сто років вона впала також приблизно на половину, що доволі чудово ілюструють дані наших розрахунків.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що на основі підрахунків, зроблених нами з книг реєстрації актів про шлюб, за століття середня різниця у віці між подружжям знизилася з семи-восьми до чотирьох років. Основну

масу одружень становлять пари з різницею до 2 та в категорії 2-3 роки. Як бачимо, на початку ХХ століття явище, коли чоловік старший від дружини на десять і більше років було ще звичним, проте вже з явними архаїчними рисами.

Література.

І. Джерела:

Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО) (м. Ужгород):

ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.). 300 арк.

ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.

ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.

ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.). 299 арк.

Поточний архів Ясінянської селищної ради:

Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2006 рік – 46 арк.

Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2007 рік – 65 арк.

Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2008 рік – 54 арк.

Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2009 рік – 54 арк.

ІІ. Література:

Рекрутяк М. Сімейний побут та шлюбні відносини виноградівських долинян кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (на прикладі сіл Букове, Великі Ком'яти, Олешник, Онок, Широке). Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В.В. Коцан, П.Ю. Леню Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 313-330. С. 62 – 72.

Рекрутяк М. Шлюбні відносини гуцулів села Ясіня в 1900-1919 роках. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 6 / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 320–330.

Додатки:

№	Категорія	1900	1901	1902	1903	1904	1905
1.	до 2 років	5	2	2	6	5	5
2.	2-3 роки	3	2	9	8	10	5
3.	4-5 роки	11	7	8	10	10	7
4.	6-7 років	7	8	6	9	13	11
5.	8-9 років	10	8	10	6	11	10
6.	10 і більше	7	16	12	12	19	13
7.	Усього шлюбів	43	43	47	51	68	51
8.	Середня різниця між подружжям за рік	7,2 роки	10,1 рік	7 років	8 років	8,1 рік	7,7 років

Таблиця 1. Середня різниця між подружжям гуцулів села Ясіня за 1900-1905 роки.⁶

№	Категорія	1906	1907	1908	1909	1910
1.	до 2 років	7	9	6	2	8
2.	2-3 роки	5	7	10	7	14
3.	4-5 роки	7	9	6	15	7
4.	6-7 років	9	12	8	7	12
5.	8-9 років	9	7	13	9	6
6.	10 і більше	14	9	19	12	14
7.	Усього шлюбів	51	53	62	52	61
8.	Середня різниця між подружжям за рік	7,7 років	7,3 років	8,2 роки	7,6 років	7 років

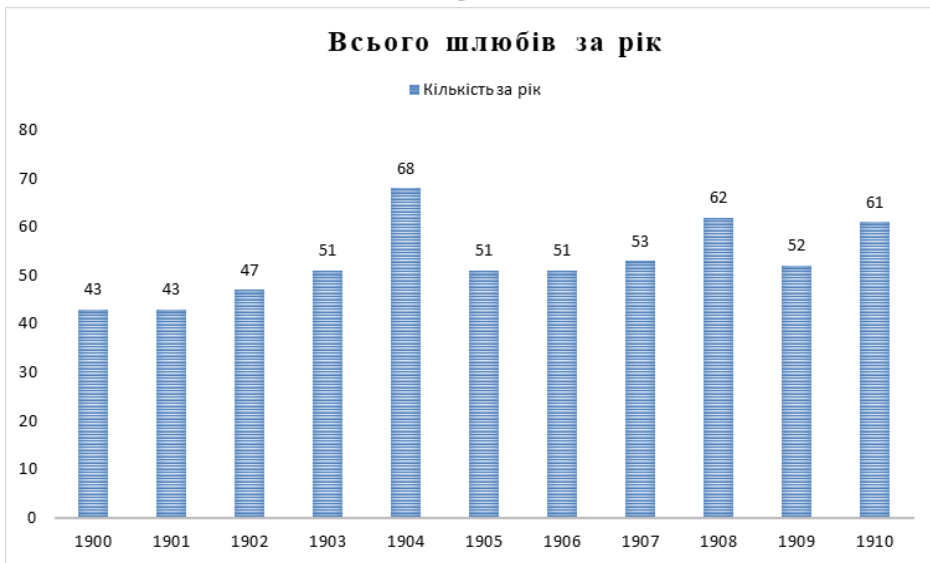
Таблиця 2. Середня різниця між подружжям гуцулів села Ясіня за 1906-1910 роки.⁷

⁶ Розраховано за: ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.;

⁷ Розраховано за: ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.). 299 арк.

№	Категорія	2006	2007	2008	2009
1.	до 2 років	13	23	9	18
2.	2-3 роки	10	18	14	18
3.	4-5 роки	10	11	5	8
4.	6-7 років	4	7	15	8
5.	8-9 років	4	2	4	2
6.	10 і більше	5	4	7	0
7.	Усього шлюбів	46	65	54	54
8.	Середня різниця між подружжям за рік	4,2 роки	3,4 роки	5,4 роки	3 роки

Таблиця 3. Середня різниця між подружжям мешканців смт. Ясіня за 2006-2009 роки.⁸

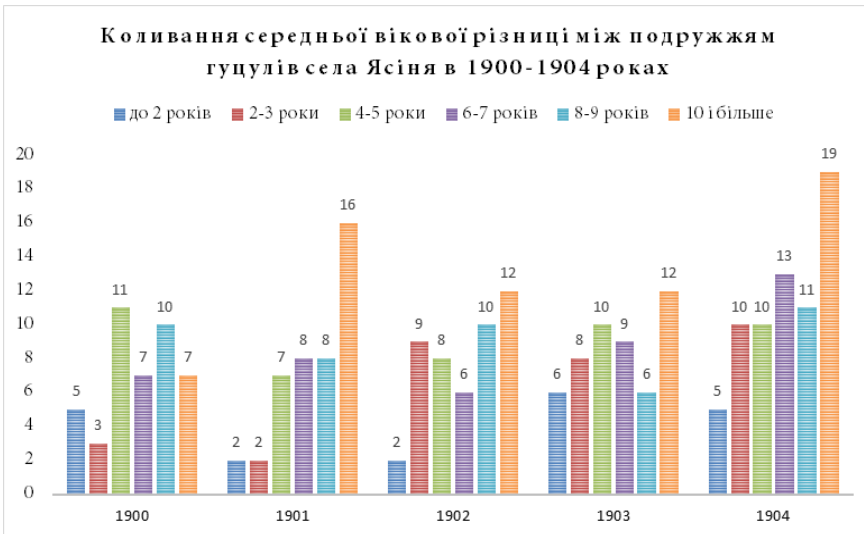
Діаграма 1. Кількість шлюбів гуцулів села Ясіня за 1900-1910 роки.⁹

⁸ Розраховано за: Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2006 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 46 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2007 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 65 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2008 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2009 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.

⁹ Розраховано за: ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазецина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазецина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазецина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606.

Діаграма 2. Кількість шлюбів мешканців селища Ясіня за 2006-2009 роки.¹⁰

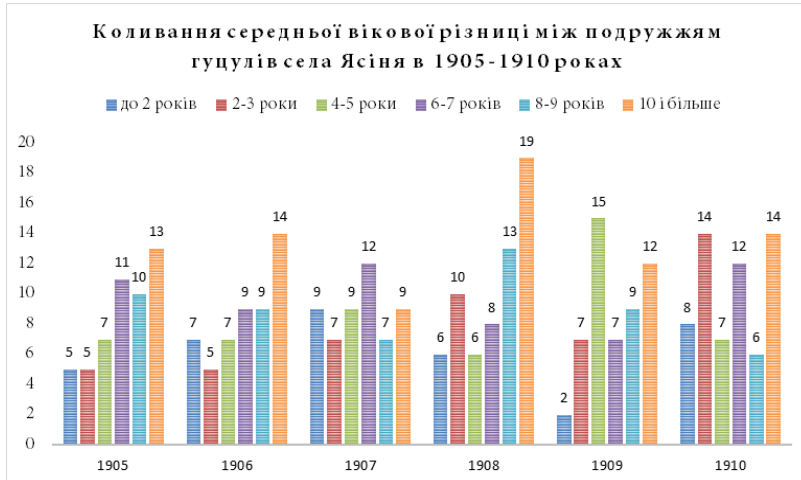

Діаграма 3. Коливання середньої вікової різниці між подружжям гуцулів села Ясіня в 1900-1904 роках.¹¹

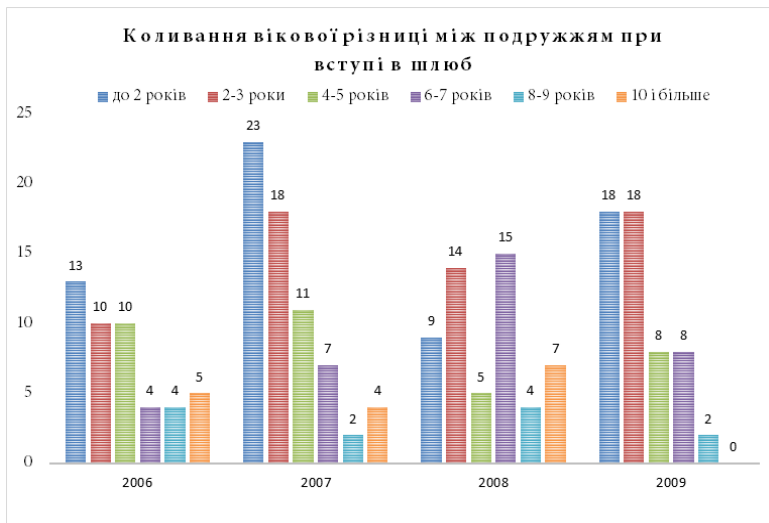
Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.). 299 арк.

¹⁰ Розраховано за: Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2006 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 46 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2007 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 65 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2008 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2009 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.

¹¹ Розраховано за: ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.;

Діаграма 4. Коливання середньої вікової різниці між подружжям гуцулів села Ясіня в 1905-1910 роках.¹²

Діаграма 5. Коливання середньої вікової різниці між подружжям мешканців смт. Ясіня при вступі в шлюб за 2006-2009 роки.¹³

¹² Розраховано за: ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.). 299 арк.

¹³ Розраховано за: Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2006 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 46 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2007 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 65 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2008 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2009 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.

Діаграма 6. Середня вікова різниця між подружжям гуцулів села Ясіня в 1900-1910 роках.¹⁴

Діаграма 7. Середня вікова різниця між подружжям мешканців смт. Ясіня в 2006-2009 роках¹⁵

¹⁴ ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 116. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (05.02.1905 – 25.12.1906 рр.). 300 арк.; ДАЗО. Ф. 1606. Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.). 299 арк.

¹⁵ Розраховано за: Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2006 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 46 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2007 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 65 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2008 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.; Книга реєстрації актів про одруження Ясінянської селищної ради за 2009 рік / Поточний архів Ясінянської селищної ради – 54 арк.

Оптимізація цивільного судочинства в річищі правових традицій та тенденцій розвитку

Андрій Гулик / Andriy Gulyk

Оптимізація цивільного судочинства в річищі правових традицій та тенденцій розвитку. *Звернено увагу на еволюційний характер становлення цивільного судочинства, яке сьогодні розвивається в умовах створення єдиного правового простору, наднаціональних правопорядків, зрозумілих для усіх правил, у тому числі, у сфері судової юрисдикції. Розглядаються тенденції щодо уніфікації, гармонізації і зближення судових процедур. Аналізуються найбільш успішні проекти щодо підготовки основних засад здійснення судової діяльності. Обґрунтовується теза про те, що у ряді засадничих тенденцій необхідно виділяти і оптимізацію судових процедур і правил. Оптимізація спрямована на створення справедливої та ефективної правової процедури, що враховує спільність і відмінності механізму судового захисту цивільних прав.*

Optimizarea procedurilor judiciare civile privind tradițiile juridice și tendințele de dezvoltare. *Se atrage atenția asupra caracterului evolutiv al formării justiției civile, care astăzi se dezvoltă în condițiile formării unui spațiu juridic unic, a unei ordini juridice supranaționale, clare pentru toate normele, inclusiv în domeniul jurisdicției judiciare. Sunt luate în considerare tendințele de unificare, armonizare și convergență a procedurilor judiciare. Sunt analizate cele mai reușite proiecte privind pregătirea principiilor de bază ale activității judiciare. Se fundamentează teza că, într-o serie de tendințe fundamentale, este necesară alocarea și optimizarea procedurilor și normelor judiciare. Optimizarea vizează crearea unei proceduri juridice echitabile și eficiente care să țină seama de punctele comune și diferențele dintre mecanismul de protecție judiciare a drepturilor civile.*

Optimization of civil procedure in the course of legal traditions and development trends. *Attention is drawn to the evolutionary nature of the formation of civil procedure, which nowadays is developing in terms of creating a single legal space, supranational legal orders, rules clear to everybody, including in the field of judicial jurisdiction. Trends towards the unification, harmonization and convergence of judicial procedures are considered. The most successful projects on the preparation of the basic principles of judicial activity are analyzed. The point of the necessity of distinguishing, in a number of basic tendencies, the optimization of judicial procedures and rules is substantiated. The optimization aims to create a fair and effective legal procedure taking into account the similarities and differences of the*

mechanism of judicial protection of civil rights.

Ключові слова: *оптимізація цивільного судочинства, правові традиції, тенденції розвитку*

Cuvinte cheie: *optimizarea procedurilor judiciare civile, tradițiile juridice, tendințele de dezvoltare.*

Keywords: *optimization of civil procedure, legal traditions, development trends.*

Оптимізація як явище і наукова категорія сьогодні міцно асоціюється з сучасним життям. І в цьому бачиться один із тих багатьох парадоксів нинішнього століття, які ще належить всебічно пізнати і осмислити. Здавалося б, стрімкий розвиток наукового знання і поява нових технологій і навіть галузей, які буквально змінили світову економіку і звичний уклад життя, повинна була привести лише до підвищення економічного добробуту, забезпечити безперервне зростання якості і рівня життя.

Однак поряд з позитивною оцінкою підсумків розвитку останніх десятиліть, економічне зростання і розширення руху товарів, робіт і послуг вимагають істотної зміни в більшості областей людської діяльності, пошуку балансу між заявленими високими цілями, засобами їх досягнення і вихідними характеристиками такої діяльності. Мабуть, це в певному сенсі і пояснює той факт, що в багатьох сферах виробництва і споживання оперують сьогодні терміном «оптимізація». Оптимізація економіки, медицини, виробничих процесів та інші. Перелік, безсумнівно, дуже далекий від свого завершення і може бути продовжений.

Не залишається осторонь і право, як один з відомих і найдавніших регуляторів суспільних відносин. Право не завжди встигає за економічними процесами та зростанням, що викликаються ними, за становленням і розвитком суспільства і новими суспільними відносинами, котрі складаються в ньому. Найчастіше воно запізнюється у своєму русі, змушене навздогін шукати правові форми, які б адекватно відображали нові економічні і соціальні зв'язки суб'єктів. І в цьому плані, мабуть, оптимізація є об'єктивно існуючим явищем, яке сприяє досягненню накреслених цілей шляхом визначення найкращої системи здійснюваних дій. За великим рахунком правомірна постановка питання і про те, що оптимізація в праві – це один із засобів удосконалення регулювання суспільних відносин.

Висловлювані положення в цілому можуть бути вельми застосовні і до цивільного процесуального права і цивільного судочинства як невід'ємного предмета його вивчення. Насправді, цивільного процесу не чужі ідеї його оптимізації.

До проблеми оптимізації цивільного судочинства в межах предметів своїх досліджень зверталися такі вітчизняні вчені-процесуалісти як: Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, О. В. Гетманцев, К. В. Гусаров, О. В. Дем'янова, І. О. Ізарова, В. В. Комаров, В. А. Кройтор,

М. П. Курило, Ю. В. Навроцька, Ю. Д. Притика, С. Я. Фурса.

Незважаючи на увагу цивілістичної процесуальної науки до окремих аспектів даної проблеми, ще залишаються поза теоретичним аналізом питання оптимізації цивільного судочинства крізь призму європейських правових традицій і сучасних тенденцій розвитку судових процедур.

Незважаючи на зростаючий інтерес учених до цієї проблематики, до теперішнього часу так і не створена концептуальна основа вивчення оптимізації цивільного судочинства.

Мета статті полягає у висвітленні оптимізації цивільного судочинства в контексті еволюційного характеру його становлення, тенденцій щодо уніфікації, гармонізації і зближення судових процедур та розробленні теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо створення справедливої та ефективною правової процедури, що враховує спільність і відмінності у механізмі судового захисту цивільних прав.

Методи дослідження. Звернення до проблеми оптимізації цивільного судочинства обумовлює використання її методологічної основи загальноправових способів і прийомів вивчення дійсності.

Використання формально-догматичного методу під час дослідження проблем оптимізації цивільного судочинства сприяє не тільки формуванню основних понять і категорій цього дослідження, але й розгляду цивільного судочинства в аспекті його нормативної моделі, власне з якої тільки й може бути виявлена реально діюча сукупність правових норм, а також теоретичні положення, що характеризують її зміст.

Особливого значення для сучасного дослідника в умовах перманентних змін різних аспектів правової системи набуває історико-правовий метод. У цьому сенсі історико-правовий метод як методологічна основа дослідження проблем оптимізації цивільного судочинства дозволяє простежити не тільки за становленням і розвитком форм цивільного процесу, визначаючи його сутнісні риси й напрями безперервної еволюції, але й оцінити характер змін у сфері правосуддя в цивільних справах для того, щоб запобігти допущенню попередніх помилок і прорахунків, а також перейняти тільки все найкраще з багатого законодавчого досвіду нашої держави.

Метод порівняльно-правового аналізу також достатньо затребуваний у юридичних дослідженнях. У сфері дослідження проблем оптимізації цивільного судочинства переважно йтиметься про визначення особливостей вітчизняної цивільної процесуальної системи, типологізацію сучасного цивільного процесу, установлення загальних і відмінних вихідних характеристик оптимізації правосуддя у цивільних справах. Власне кажучи, порівняльно-правовий аналіз необхідний для пошуку національної ідентичності цивільного процесу. Він надає можливість неупереджено розглядати накопичені проблеми цивільного процесуального законодавства й судової практики та можливі шляхи їх вирішення, розвиватися в руслі європейських цінностей права й судових процедур.

Очевидно, що вивчення цивільного судочинства не може відбуватися окремо від практики застосування цивільного процесуального законодавства. Метод узагальнення й аналізу судової практики є надійним інструментарієм вивчення проблем правозастосування, показником потреби в тих або інших цивільних процесуальних нормах, розуміння судовим корпусом новітніх напрямів у розвитку цивільного судочинства. Не виключений і зворотний зв'язок – виявляючи наявні прогалини й недоліки цивільного процесуального законодавства, учені й судді, які успішно поєднують теоретичні знання і практичний досвід, за допомогою проведених ними досліджень сформулюють такі теоретичні положення, висновки й гіпотези, які будуть затребувані законодавцем і сприйняті практикою їх застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протязі століть відбувався безперервний процес пошуку належних цивільних процесуальних форм розгляду і вирішення спірних справ. Вітчизняні та зарубіжні правові пам'ятки, відображаючи зміни, що відбуваються у сфері судоустрою і судочинства, дають широку дослідницьку базу для аналізу еволюційного шляху розвитку цивільного процесу. Кожна кодифікація процесуальних правил, несучи з собою нові елементи, у подальшому викристалізувала основні алгоритми здійснення цивільної процесуальної діяльності. У цьому сенсі еволюція цивільного судочинства – це і є не що інше, як оптимізація процедур розгляду і вирішення цивільних справ. Звернення до історичного минулого і його багатой спадщини тільки підтверджує цю думку.

Перші судові процедури, мали, як відомо, примирний характер і були обумовлені, насамперед, прагненням урегулювати спір і, таким чином, підтримати добросусідські відносини між громадами. Трохи пізніше суспільні відносини, що склалися, призвели до формування вже дещо відмінного, від звичаїв, порядку вирішення існуючих конфліктів. На додаток до примирення сторін виникає необхідність створення такої форми ведення процесу, яка базується на диспозитивних і змагальних діях сторін. Звичайно, це не могло не вплинути на роль сторін і суду в судовому процесі, засоби доказування і самі правила здійснення доказової діяльності.

Зі становленням державної влади та посиленням її значення пов'язані подальші зміни і процесуальних норм. Створюються перші кодифіковані акти, упорядковуються судові процедури, з'являються прототипи сучасних стадій цивільного процесу. На зміну гласному судочинству на торгу, у цивільне судочинство приходять письмові засади, набагато зростає суддівська дискреція, що спричинило за собою зменшення самостійності сторін. Ініціативна діяльність суду видається закономірним підсумком розвитку держави і суспільства в наступний період після рецепції римського права і пошуку європейськими державами самобутніх національних рис цивільного процесу.

Навпаки, з розумінням важливості вільної реалізації прав та інтересів особистості, і в першу чергу, суб'єктивного цивільного права, відбувається кардинальний перегляд та оновлення концептуальних засад цивіль-

ного судочинства. Звичайно ж не варто думати, що це був одномоментний перехід до нових форм судочинства. Не скрізь і не відразу, але провідні європейські країни кожен по-своєму, але прийшли до єдиного знаменника, що виражається в забезпеченні своїх громадян необхідним обсягом судового захисту і рівними процесуальними можливостями.

ЦПК Франції часів Наполеона, Цивільне процесуальне уложення об'єднаної Німеччини, Статут цивільного судочинства Росії і Австрійський Статут цивільного судочинства стали блискучими результатами законодавчих робіт по оптимізації і удосконаленню цивільного процесу в ХІХ столітті. Незважаючи на різні умови їх прийняття, ці законодавчі акти об'єднувала спільність заявлених цілей.

Історичні події наступного століття не могли не відбитися на формах цивільного судочинства. Класичні моделі ліберального або соціального цивільного процесу, які поставили на чільне місце механізм захисту суб'єктивного цивільного права, були замінені загальним концептом доступності правосуддя і процесуальними засобами його забезпечення. Проблема оптимізації цивільного судочинства в цьому контексті знову стала актуальною.

Сьогодні, за свідченням К. Л. Брановицького, в якості однієї з природничих підстав взаємодії правових систем прийнято називати глобалізацію. Даний процес має загальносвітовий характер, охоплює величезні маси людей, національні громадські та міжнародні організації, держави та їх коаліції (блоки). На думку цитованого автора, інтернаціоналізація торгівлі має сьогодні значний вплив на право в цілому, оскільки економічний обмін без обов'язковості договорів немислимий. Визнання транскордонної дії матеріально-правових зобов'язань сторін веде до інтернаціоналізації спорів, що у свою чергу, вимагає перемикання фокусу уваги на можливість судового захисту порушених прав у глобальній перспективі¹.

Дійсно, розвинені держави, а, отже, і економіки світу прийшли до висновку про те, що необхідне формування по можливості єдиного правового простору, створення наднаціональних правопорядків і зрозумілих для всіх правил, у тому числі, й у сфері судової юрисдикції. Економічний розвиток, як і раніше, став базовим і зумовив процеси уніфікації, гармонізації та зближення як основні тенденції розвитку правових систем сучасності. Втім, розглядувані правові явища безпосередньо стосуються і категорії «оптимізація».

У вітчизняній доктринальній юридичній літературі вже зверталася увага на необхідність формування загальних стандартів здійснення цивільної процесуальної діяльності як основи процесу гармонізації (узгодження) національного процесуального законодавства з регламентами ЄС у сфері судочинства. М. П. Курило, на наш погляд, обґрунтовано писав у своїй роботі

¹ Брановицкий К. Л. Сближение гражданского процессуального права в Европейском Союзе и на постсоветском пространстве (сравнительно-правовой аспект): Дис. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2018. С. 19, 21.

про важливість уніфікації порядку діяльності з розгляду і вирішення правових спорів у межах моделі цивілістичного процесу, з огляду на сформовані процесуальні чи інші процедурні форми різного ступеня складності, а також способи подолання концептуальних відмінностей в організації і структурі судової юрисдикції, особливості процесуального режиму її здійснення².

Як бачимо, гармонізацію дослідник пов'язує з підготовкою загальних стандартів цивільного судочинства, а уніфікація для М. П. Курила є способом нівелювання природних відмінностей цивільної процесуальної форми. Думається, що така позиція має під собою вагомий підстави.

У цивільній процесуальній науці зазначається, що уніфікація означає процес створення чогось єдиного або загального з роз'єднаного правового регулювання окремих держав. Дане явище має в якості свого результату створення такого стану, при якому суди різних держав застосовують ідентичні за своїм змістом правові норми. Саме тому слова «уніфіковане» і «єдине» право – суть синоніми.

На противагу цьому є зближення права є процесом, що має метою подолання відмінностей в окремих правопорядках шляхом створення близьких, але не ідентичних правових норм. На відміну від уніфікації, яка має у своєму розпорядженні єдиний інструментарій – створення ідентичних норм, зближення права також можливе шляхом прийняття загальних принципів, мінімальних стандартів, модельних законів тощо. Об'єднуючим фактором для процесів уніфікації та зближення права виступають умови їх ефективності для конкретної ситуації і країни, до яких можна віднести: обраний рівень правової єдності, сферу правового регулювання, дія в просторі, своєчасність.

Водночас гармонізація права є створенням однакових (але не єдиних) правових приписів національного права, що забезпечують подолання відмінностей в правовому регулюванні певних відносин³.

Треба визнати, що роботи в цьому напрямку ведуться вже досить давно. При цьому досягнуті певні результати. У цьому зв'язку можна згадати так званий проект ЦПК, розроблений у кінці минулого століття робочою групою під керівництвом М. Сторме. Це була перша спроба зближення цивільного процесу європейських держав. Звичайно, це ще не був повноцінний цивільний процесуальний кодекс, звичний для сприйняття і готовий для подальшої імплементації.

Робоча група при підготовці документа сконцентрувалася на тих інститутах цивільного процесу, у яких, на їхню думку, у силу загальних для більшості держав правил правового регулювання можливі зближення і гар-

² Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. К., 2014. С. 9.

³ Брановицкий К. Л. Сближение гражданского процессуального права в Европейском Союзе и на постсоветском пространстве (сравнительно-правовой аспект): Дис. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2018. С. 22-23.

монізація:

- досудове врегулювання і процедури примирення;
- відкриття провадження, включаючи питання переривання строків позовної давності подачею позову, судові повідомлення, зміст позовної заяви та наслідки порушення справи;
- предмет спору (позову), включаючи розмір позовних вимог, зміна позовних вимог, а також принцип судового керівництва процесом;
- розкриття доказів, включаючи допит свідків і протоколювання процедури;
- відмова від позовних вимог, заочне рішення і судові витрати;
- забезпечувальні заходи, астрент, спрощене провадження, виконавче провадження;
- процесуальні строки, включаючи відновлення пропущеного строку, вчинення процесуальних дій за межами строку, а також загальні питання оскарження судових актів⁴.

Творча робота експертної групи відомих учених-процесуалістів під керівництвом М. Сторме хоча і не привела до створення європейського ЦПК, але в цілому показала високий потенціал для зближення окремих інститутів цивільного процесуального права. Так були в найзагальніших рисах позначені можливі напрямки гармонізації та уніфікації судових процедур і правил.

Не менш цікавий проект, що був з успіхом здійснений Американським інститутом права та Міжнародним інститутом уніфікації приватного права. Йдеться про підготовку принципів і правил транскордонного цивільного процесу. Проект очолили Дж. Газард-мол., Р. Штюрнер і М. Таруффо.

Підсумком діяльності робочої групи стала розробка 31 принципу з коментарями до них. Як зазначив у передмові до переведених Правил транскордонного цивільного процесу С. А. Комаров, у цьому, по-своєму унікальному, правовому документі сформульовано принципи цивільного процесу, які відображають те загальне, що характерно для сучасних концепцій здійснення цивільного судочинства у різних правових системах. Принципи, крім того, втілюють у собі правові ідеї, які виправдали себе в багаторічній практиці в країнах з досить розвинутою системою судочинства, як найбільш адекватно відповідаючі виробленим протягом багатьох століть уявленням про те, як повинно здійснюватися цивільне правосуддя в розвинутому громадянському суспільстві⁵.

Автори сконцентрували свої зусилля на визначенні сфери дії та імплементації в національне право таких принципів, як: незалежність, не-

⁴ Брановицкий К. Л. Сближение гражданского процессуального права в Европейском Союзе и на постсоветском пространстве (сравнительно-правовой аспект): Дис. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2018. С. 64-66.

⁵ Виноградова Е. А., Филатова М. А. Принципы трансграничного гражданского процесса. М.: Инфотропик Медиа, 2011. С. XI.

упередженість та кваліфікація суду і суддів; компетенція щодо сторін; процесуальна рівність сторін; право найняти юридичного представника; належне повідомлення та право подати свої пояснення; мова судочинства; своєчасне відправлення правосуддя; тимчасові забезпечувальні заходи; структура судочинства; принцип диспозитивності; обов'язки сторін і юридичних представників; множинність позовних вимог і сторін, вступ у процес; думка *Amicus Curiae*; обов'язок суду по керівництву процесом; залишення заяви без розгляду і винесення заочного рішення; доступ до інформації та доказів; санкції; доказові привілеї та імунітети; усне і письмове подання позиції сторін і доказів; публічність судочинства; тягар доказування і критерій доведеності; обов'язок визначення питань факту і права; судові рішення і його мотиви; мирова угода; судові витрати; негайне виконання судових рішень; апеляція; *lis Pendens* і *Res Judicata*; ефективне виконання; визнання судових рішень; міжнародне судове співробітництво.

З позиції вітчизняної доктрини цивільного процесу йдеться скоріше про окремі інститути та правила, ніж про засади цивільної процесуальної діяльності. Однак це не применшує значення розробки цих положень як основи подальшого зближення цивільних процесуальних систем, напрямків можливої гармонізації, уніфікації та оптимізації цивільного судочинства.

К. Л. Брановицкий обґрунтовано помітив, що в результаті вийшла унікальна комбінація інструментів м'якого права у сфері зближення цивільного процесу (принципів і правил), які пов'язані між собою, що реалізація одного може вести до реалізації положень іншого. Крім того, усі документи містять авторський коментар, корисний для з'ясування змісту кожного положення. Подібного роду комбінація може бути набагато ефективнішою для зближення права, ніж просто принципи або модельні закони. При цьому самі Принципи транскордонного цивільного процесу становлять певні мінімальні стандарти (звід основних правил) у сфері вирішення торговельних спорів, оскільки найчастіше містять готові для імплементації в національне законодавство положення, а не керівні ідеї і засади⁶.

У світлі питань, що розглядаються, неможливо обійти увагою Іберо-американський Цивільний процесуальний кодекс як один із вдалих прикладів модельного закону у сфері регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Кодекс Типо (*El código procesal civil modelo para Iberoamerica*), розроблений для іспаномовних країн уособлює собою належну методологічну основу гармонізації процесуального законодавства, пошук фундаментальної спільності і механізму усунення основних відмінностей у рамках чинних процесуальних систем⁷.

⁶ Брановицкий К. Л. Сближение гражданского процессуального права в Европейском Союзе и на постсоветском пространстве (сравнительно-правовой аспект): Дис. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2018. С. 70-71.

⁷ Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті // Право України. 2011. № 10. С. 36-37.

Показово, що з точки зору досягнутого результату (прийняття Іbero-американського ЦПК) поставлена ще до початку роботи над загальними засадами цивільного процесу мета – знизити наявні відмінності у правовому регулюванні не тільки була досягнута, але і частково перевиконана. Значною мірою Іberoамериканський ЦПК вплинув на реформи цивільного процесуального права в Коста-Ріці, Перу, Болівії і Аргентині. Настільки «привабливим» для багатьох країн Латинської Америки модельний кодекс став в силу своєї опрацьованості (підготовка тривала близько 20 років), а також з-за того, що на той момент він був набагато сучаснішим, ніж більшість прийнятих на початку ХХ ст. цивільних процесуальних кодексів з їх переважно письмовим процесом.

До основних положень Іberoамериканського ЦПК можна віднести пріоритет усного судового розгляду і обов'язковість попереднього розгляду, принципи концентрації, гласності та судового керівництва процесом, неприпустимість зловживання процесуальними правами. Крім того, були врегульовані групові позови, що послужило поштовхом для запровадження цього процесуального інституту в багато інших правопорядків. Обов'язковість попереднього розгляду як основне завдання передбачала з'ясування мети процесу і інтересу, що захищається, визначення переліку необхідних доказів і по можливості досягнення мирного врегулювання спору. У свою чергу, судове керівництво процесом проявлялося в безпосередньому контакті і консультаціях судді зі сторонами, а також в активній ролі судді, який не тільки визначав хід розгляду, але і брав безпосередню участь на стадії доказування⁸.

Ми лише в найзагальнішому вигляді звернулися до найбільш успішних проєктів із підготовки основних засад і правил цивільного судочинства останніх десятиліть. Вони відбили основоположні тенденції розвитку цивільного процесуального права – зближення цивільних процесуальних систем, уніфікацію і гармонізацію окремих інститутів і норм.

У цьому логічному ряду, хоча і з деякими застереженнями, слід вказати на оптимізацію цивільного судочинства або фрагментарне вдосконалення цивільного процесуального законодавства. Об'єднуючим началом усіх розглянутих правових явищ є прагнення до створення справедливої ефективної правової процедури, на основі осмисленої спільності і відмінностей в механізмі судового захисту цивільних прав.

Використання категорії «справедливість», яка добре відома філософській думці, стосовно процесуальної діяльності, мабуть, не випадкове. Виступаючи свого роду ідеалом, зразком, справедливість орієнтує законодавця на пошук належних процесуальних засобів забезпечення даної категорії, таким чином, збагачуючи цивільну процесуальну діяльність і надаючи

⁸ Брановицкий К. Л. Сближение гражданского процессуального права в Европейском Союзе и на постсоветском пространстве (сравнительно-правовой аспект): Дис. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2018. С. 79-81.

ій нову якість. Зрештою, йдеться про можливі напрямки реформування або оптимізації цивільного процесуального законодавства.

У цьому відношенні показовою є позиція творців Європейської Конвенції про захист прав і основоположних свобод. Розуміючи важливість формування нових підходів до сутності судового процесу, розробники Конвенції в якості базової характеристики судового розгляду прийняли справедливість, і підкреслили, що кожен громадянин має право на справедливий і публічний розгляд справи в розумний термін незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

Таким чином, було покладено початок не тільки осмисленню цивільного судочинства з позиції філософських уявлень про справедливість, але і подальшому становленню і розвитку власне концепції справедливого суду та її елементів.

Дослідники, відзначаючи актуальність комплексного вивчення питань, пов'язаних з впливом директив Європейської Конвенції на цивільне судочинство та необхідність удосконалення на цій основі правозастосовчої практики, вважають, що принципи справедливості та верховенства права є детермінантами права на справедливий судовий розгляд, яке конструюється з чотирьох елементів, у числі яких органічний і процесуальний елементи.

Органічний елемент права на справедливий судовий розгляд в рамках складних цивільних процесуальних правовідносин проявляється через діалектичну єдність права на доступ до правосуддя та строго регламентовану діяльність та правовідносини учасників судочинства, які мають місце у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільних справ.

Процесуальний елемент права на справедливий судовий розгляд цивільних справ сьогодні не набув завершеного вигляду, він знаходиться в стадії формування за допомогою прецедентної практики Європейського Суду з прав людини, з урахуванням якої до мінімального набору обов'язкових процесуальних гарантій, що реалізуються судом першої інстанції, слід віднести: публічний судовий розгляд; судовий розгляд у розумний строк; рівні процесуальні можливості сторін в умовах дії принципу змагальності; отримання мотивованого судового рішення; виконання судового рішення, яке набрало законної сили⁹.

Висловлені тези знаходять своє підтвердження і в роботах інших авторів. Так, О. Б. Прокопенко, аналізуючи право на справедливий суд в аспекті судоустрою, вважає справедливість важливим критерієм оцінки ефективності та легітимності діяльності судової влади. На думку цього автора, поняття справедливий суд необхідно розглядати в єдності матеріальної (змістовної) справедливості, що міститься в судовому рішенні та процесу-

⁹ Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское судопроизводство: Автореф. дисс. ... д-ра. юрид. наук. Саратов, 2010. С. 5, 13, 14.

альної (процедурної) справедливості, що передбачає розгляд справи у відповідності з судовими процедурами, що визначені законом.

Такі методологічні посилки призводять ученого до визначення системи організаційно-правових гарантій права на справедливий суд, які, у свою чергу, розділені на інституційні, процесуальні та альтернативні¹⁰.

Визнаючи корисність проведених досліджень і перспективність подальшої розробки з проблеми, все ж зазначимо, що погляд на справедливість цивільного судочинства лише з позиції положень Європейської конвенції не дає повного уявлення про явище, котре аналізується. Навіть із урахуванням якогось мінімального набору процесуальних гарантій. Можна поставити питання ще ширше – чи вичерпується уявлення про справедливість судової процедури доктриною рівних процесуальних можливостей, вмотивованості та виконання судового рішення?

Очевидно, що ні. Так само, як і Європейська конвенція, говорячи про справедливість судового розгляду, звертається до таких зрізів правового регулювання, які виходять за рамки власне процедури, охоплюючи питання швидше організаційного характеру. Наприклад, наскільки правомірно відносити застереження про незалежний та неупереджений суд до положень ст. 6 Європейської Конвенції?

До правильних висновків, на нашу думку, дійшов Х. А. Джавадов, вивчаючи правову природу права на справедливий суд. Учений обґрунтовано звертає увагу, що практика Європейського суду щодо тлумачення ст. 6 Конвенції, включає в себе і проблеми судоустрою; надання правової допомоги; повноважень прокуратури та інші питання, які лише опосередковано входять у сферу цивільного процесу. У зв'язку з цим, справедливість цивільного судочинства слід розглядати дещо вужче, ніж право на справедливий суд в контексті Конвенції.

І далі, вступаючи в дискусію з Н. Ю. Сакарою щодо змісту моделі справедливого цивільного судочинства та правомірності включення в неї доступності судових інстанцій, автор зазначає: при постановці питання про справедливість цивільного процесу доступність правосуддя як явище має допроцесуальну природу, оскільки характеризує лише саму можливість звернення до суду, тобто у певному сенсі, право на суд передує судочинству, що виключає доступність з числа елементів справедливої судової процедури. Звичайно, право на справедливий суд безпосередньо обумовлено доступністю судочинства, однак остання більш відноситься до самого права, ніж до характеристики судочинства як справедливого. Такий же супутній характер по відношенню до справедливості мають і інші вимоги до судового розгляду, а саме: публічності, дотримання розумного строку, незалежності та неупередженості суду¹¹.

¹⁰ Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. С. 6-7.

¹¹ Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. К.: Вид-во «Юридична

Таким чином, справедливим судовим процедурам як меті оптимізації цивільного судочинства, як, втім, і іншим законодавчим перетворенням цивільної юрисдикції, необхідно надавати розширювальне тлумачення.

На противагу, або як еквівалент концептам справедливого судового розгляду, що широко застосовуються країнами континентальної правової сім'ї, держави загального права оперують поняттям «належна правова процедура». Для нас ця категорія цікава насамперед у контексті створення оптимальної моделі цивільного судочинства. Поділяючи думку дослідників про співвідношення належної правової процедури та процесуальної форми як належного і суцього, зазначимо незавершеність наукової розробленості її змісту¹².

Елементами класичної доктрини належного процесу прийнято називати: приватну автономію особи; право з'явитися і бути вислуханим неупередженим судом; ефективну професійну юридичну допомогу; наявність суду з участю присяжних у цивільних справах; рівноправність сторін¹³.

У вітчизняній цивілістичній доктрині зроблені спроби наповнити поняття «належна правова процедура» новим змістом. Н. Ю. Сакара у своєму дослідженні вказує на необхідність доповнення ЦПК України статтею «Належна судова процедура».

Автор пропонує включати в неї: по-перше, «фундаментальні принципи належної правової процедури» – повідомлення і слухання; законність доказів, які суд повинен брати до уваги і обґрунтованість рішення. По-друге, принцип рівності сторін у змагальному процесі. По-третє, заборону втручання законодавця в процес здійснення правосуддя шляхом прийняття або зміни законодавчих актів, які мають зворотну силу і створюють передумови сприятливого для держави результату судового розгляду, звільняють одну зі сторін від виконання цивільно-правового обов'язку або цивільно-правової відповідальності без згоди іншої боку. По-четверте, принцип правової визначеності, згідно з яким остаточні судові рішення є обов'язковими і повинні виконуватися¹⁴.

Ми підтримуємо дослідника і наведені нею характеристики вважаємо адекватними природі розглядуваного явища, хоча і з деякими застереженнями щодо принципу правової визначеності та його місця в ряду фундаментальних правових категорій цивільного процесу.

Здається, що проблема справедливої або належної судової процедури ще не отримала свого остаточного вирішення, особливо в контексті

думка», 2018. С. 148-149, 150.

¹² Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. К.: Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 152.

¹³ Клейменов А. Я. Состязательная модель гражданского судопроизводства по законодательству США. М.: ТК «Велби», Изд-во Проспект, 2006. С. 4.

¹⁴ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 7-8.

оптимізації цивільного судочинства. Це сприяє виникненню питань про основні підходи та наукові течії у сфері оптимізації цивільного судочинства.

Висновки.

1. Протягом століть відбувався безперервний процес пошуку належних цивільних процесуальних форм розгляду і вирішення спірних справ. Вітчизняні та зарубіжні правові пам'ятки, відображаючи зміни, що відбуваються у сфері судоустрою і судочинства, уособлюють еволюційний шлях розвитку цивільного процесу. У цьому сенсі еволюція цивільного судочинства – це є не що інше, як оптимізація процедур розгляду і вирішення цивільних справ.

2. Економічний розвиток став базисом і зумовив процеси уніфікації, гармонізації та зближення як основних тенденцій розвитку правових систем сучасності та формування по можливості єдиного правового простору, створення наднаціональних правопорядків і зрозумілих для всіх правил, у тому числі й у сфері судової юрисдикції.

3. Основа процесу гармонізації (узгодження) національного процесуального законодавства з регламентами ЄС у сфері судочинства – формування загальних стандартів здійснення цивільної процесуальної діяльності. Роботи в цьому напрямку ведуться вже досить давно. При цьому, досягнуті певні результати. У цьому зв'язку можна згадати так званий проект ЦПК, який показав високий потенціал для зближення окремих інститутів цивільного процесуального права.

4. Принципи і правила транскордонного цивільного процесу – основа подальшого зближення цивільних процесуальних систем, напрямків можливої гармонізації, уніфікації та оптимізації цивільного судочинства.

5. Об'єднуючим началом усіх розглянутих правових явищ є прагнення до створення справедливої ефективної правової процедури, на основі осмисленої спільності і відмінностей в механізмі судового захисту цивільних прав.

6. Справедливість орієнтує законодавця на пошук належних процесуальних засобів забезпечення даної категорії, таким чином, збагачуючи цивільну процесуальну діяльність і надаючи їй нову якість. Зрештою, йдеться про можливі напрямки реформування або оптимізації цивільного процесуального законодавства. У цьому відношенні показовою є позиція творців Європейської Конвенції про захист прав і основоположних свобод. Таким чином, було покладено початок не тільки осмисленню цивільного судочинства з позиції філософських уявлень про справедливість, але і подальшому становленню і розвитку власне концепції справедливого суду та її елементів.

7. Справедливим судовим процедурам як меті оптимізації цивільного судочинства необхідно надавати розширювальне тлумачення.

Література.

- Брановицкий К. Л. Сближение гражданского процессуального права в Европейском Союзе и на постсоветском пространстве (сравнительно-правовой аспект): Дис. ...д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2018. 447 с.
- Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук. К., 2014. 35 с.
- Виноградова Е. А., Филатова М. А. Принципы трансграничного гражданского процесса. М.: Инфотропик Медиа, 2011. 240 с.
- Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті // Право України. 2011. № 10. С. 22-44.
- Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство: Автореф. дисс. ... д-ра. юрид. наук. Саратов, 2010. 56 с.
- Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 22 с.
- Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. К.: Вид-во «Юридична думка», 2018. 334 с.
- Клейменов А. Я. Состязательная модель гражданского судопроизводства по законодательству США. М.: ТК «Велби», Изд-во Проспект, 2006. 32 с.
- Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 23 с.

Сучасні економіко-правові проблеми транскордонного співробітництва
України з державами Європейського Союзу у сфері екологічного
страхування

Іон Дубовіч / Ion Dubovici

Христіна Васи́лишин / Khrystyna Vasylyshyn

Тетяна Фомічева / Tatyana Fomicheva

Юлія Волковська / Yuliia Volkovska

Святослав Дудюк / Sviatoslav Dudiuk

Сучасні економіко-правові проблеми транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері екологічного страхування. Звернено увагу на погіршення стану природного середовища внаслідок стихійних явищ та техногенних катастроф, що впливають на здоров'я населення. Проаналізовано необхідність реалізації екологічного страхування на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Розглянуто сучасні економіко-правові проблеми щодо транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері екологічного страхування. Акцентовано увагу на умовах трансформаційних процесів, пов'язаних із перебудовою господарської системи в Україні та концепцією національного ринку екологічного страхування, пов'язаною із загальними питаннями впорядкування державної політики сталого розвитку. Запропоновано науково обґрунтовані теоретико-методологічні та практичні пропозиції щодо ефективного транскордонного економіко-правового співробітництва, спрямованого на реалізацію екологічного страхування в прикордонних регіонах України і сусідніх держав Європейського Союзу.

Problemele economico-juridice actuale privind cooperarea transfrontalieră dintre Ucraina și statele Uniunii Europene în domeniul asigurării economice. Atenția se acordă degradării mediului natural, cauzată de fenomenele naturale și catastrofele tehnologice, care afectează sănătatea populației. Se analizează necesitatea realizării asigurării ecologice la nivel național, regional și internațional. Se atrage atenția asupra problemelor economico-juridice actuale privind cooperarea transfrontalieră între Ucraina și statele Uniunii Europene în domeniul asigurării ecologice. Accentul se pune pe condițiile proceselor de transformare legate de restructurarea sistemului economic din Ucraina și conceptul de piață națională a asigurării ecologice legate de problemele generale ale *eficientizării* politicii de stat privind dezvoltarea durabilă. Se propune justificarea teoretico-metodologică și practică fundamentată științific pentru o cooperare economică și juridică transfrontalieră eficientă care vizează implementa-

Іон Дубовіч / Ion Dubovici; Христина Васишин / Khrystyna Vasylyshyn;
Тетяна Фомічева / Tatyana Fomicheva; Юлія Волковська / Yuliia Volkovska;
Святослав Дудюк / Sviatoslav Dudiuk;

rea asigurărilor ecologice în regiunile de frontieră a Ucrainei și a țărilor vecine ale Uniunii Europene.

Modern economic and legal problems of cross-border cooperation of Ukraine with the European Union States in the field of the environmental insurance. *The attention was paid to the deterioration of the natural environment due to natural disasters and man-made disasters that affect the population health. The necessity of realization of the environmental insurance at the national, regional and international levels was analyzed. Modern economic and legal problems concerning cross-border cooperation of Ukraine with the states of the European Union in the field of environmental insurance were considered. Emphasis was placed on the conditions of transformation processes related to the restructuring of the economic system in Ukraine and the concept of the national environmental insurance market related to general issues of the state policy of sustainable development. Scientifically substantiated theoretical, methodological, and practical proposals for effective cross-border economic and legal cooperation aimed at the implementation of environmental insurance in the border regions of Ukraine and neighboring countries of the European Union have been proposed.*

Ключові слова: екологічне страхування, Україна, Європейський Союз, транскордонне співробітництво, сталий розвиток.

Cuvinte cheie: asigurarea ecologică, Ucraina, Uniunea Europeană, cooperarea transfrontalieră, dezvoltarea durabilă.

Keywords: environmental insurance, Ukraine, European Union, cross-border cooperation, sustainable development.

Однією з найбільш актуальних проблем людства є погіршення стану природного життєвого довкілля внаслідок глобальної зміни клімату, хижацького ставлення суспільства до природи (деградація флори і фауни, забруднення навколишнього природного середовища, збільшення викидів парникових газів та ін.) та надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру.

Такі явища руйнують і зменшують біорізноманіття та погіршують якість природного життєвого середовища і здоров'я населення.

Зменшення та втрати біорізноманіття призводять до негативних наслідків для екосистем і людства, відповідно до зростання збитків у різних регіонах світу, а отже, до необхідності страхування життя, здоров'я та майна населення.

Ці та інші еколого-економічні проблеми зумовлюють необхідність розробки і впровадження системи екологічного страхування, а також співпраці (науковців, політиків, урядів, представників бізнесу та ін.) у цій сфері на всіх рівнях (національному, транскордонному, глобальному). Оскільки Україна обрала стратегічний курс на євроінтеграцію, то у сфері екологічного страхування між Україною і сусідніми державами Європейського Союзу (ЄС) має бути налагоджена ефективна транскордонна співпраця, яка б від-

повідала концепції сталого розвитку.

Наукові дослідження у сфері розвитку екологічного страхування здійснюють вітчизняні та закордонні вчені. Вагомий внесок у виявлення проблемних питань екологічного страхування внесли О. Віленчук, О. Гнаткович, Л. Гринів, А. Дейнека, О. Козьменко та ін.

В опублікованих наукових працях закладене вагоме теоретико-методологічне підґрунтя щодо дослідження різних аспектів формування екологічного страхування.

Незважаючи на зростання інтересу науковців до системи екологічного страхування, складність і масштабність окресленої проблематики в сучасних умовах євроінтеграційного процесу України, необхідно поглибити наукові дослідження на різних рівнях (локальному, національному, транскордонному та ін.). Зважаючи на те, що екологічне страхування в Україні перебуває на етапі формування і становлення, виникає необхідність упорядкування комплексних організаційних та економіко-правових аспектів, спрямованих на досягнення цільових орієнтирів національного та міжнародного значення, особливо транскордонного.

Мета статті – розроблення науково обґрунтованих теоретико-методологічних та практичних пропозицій щодо ефективного транскордонного економіко-правового співробітництва, спрямованого на реалізацію екологічного страхування у прикордонних регіонах України і сусідніх держав ЄС.

Теоретичним та методологічним підґрунтям для розроблення пропозицій щодо розвитку транскордонного співробітництва у сфері екологічного страхування є методи наукового пізнання, зокрема системного підходу та аналізу, а також фундаментальні положення екологічної економіки та сучасних економічних теорій. Вихідними джерелами для дослідження є нормативно-правові акти Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, міжнародні та двосторонні угоди з питань співробітництва у сфері охорони довкілля, а також публікації провідних вітчизняних та зарубіжних науковців щодо розробки і впровадження екологічного страхування.

Статистичні дані про кількість стихійних явищ і антропогенних катастроф, а також розмір завданих ними збитків наголошують на актуальності екологічного страхування в сучасних умовах на різних геопросторових рівнях. Наприклад, за даними однієї з найбільших страхових компаній у світі Munich RE, збитки, завдані стихійними лихами та антропогенними катастрофами, світовій економіці в 2019 році склали близько 150 млрд дол. США, а в 2018 р. – 186 млрд дол. США. Ці збитки приблизно збігаються із середнім показником за останні 30 років. Найбільші збитки зафіксовано в 2011 р. – 354 млрд дол. США¹ та 2017 р. – 314 млрд дол. США².

¹ Стали відомі розміри збитку, нанесеного світовій економіці стихійними лихами в 2019 році [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://nv.ua/ukr/biz/economics/stihiyni-liha-pidrahovaniy-zbitok-svitovoji-ekonomiki-vid-stihiynih-lih-u-2019-roci-novini-svitu-50063211.html>

² Стихійні лиха, які сколихнули світ у 2017 році [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://>

Іон Дубовіч / Ion Dubovici; Христина Васишин / Khrystyna Vasylyshyn;
Тетяна Фомічева / Tatyana Fomicheva; Юлія Волковська / Yuliia Volkovska;
Святослав Дудюк / Sviatoslav Dudiuk;

Із заподіяної шкоди *внаслідок стихійних явищ* та антропогенних катастроф компенсовано страховими компаніями близько 30%. У США страховики компенсували близько 70% збитків, в Азії – близько 20%, в Європі – близько 10%. У Південній Америці, Африці, Австралії та Океанії виплати склали близько 1%. У 2017 р. страховики відшкодували близько 50% збитків. Серед стихійних лих, що принесли людству значних збитків – це тайфуни, цунамі, урагани, землетруси, лісові пожежі та ін. Наприклад: у 2019 р. тайфун «Лекіма» завдав Китайській Народній Республіці збитків на 7,6 млрд дол. США³; ураган «Флоренс» в США (2018) – близько 50 млрд дол. США⁴; лісові пожежі в Австралії – близько 3,5 млрд дол. США⁵.

Внаслідок затоплення прикордонних з ЄС областей (Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська) у червні 2020 р., збитки перевищили масштаби стихійного лиха 2008 р., які становили 3-4 млрд гривень і забрали життя 30 осіб^{6,7}.

З наведеного випливає, що необхідність розробки та впровадження екологічного страхування є об'єктивною закономірністю суспільно-економічного розвитку не тільки на національному, але й на міжнародному, зокрема, транскордонному рівнях.

Зазначимо, що сучасний стан розвитку людської цивілізації та його взаємодія із навколишнім природним середовищем характеризуються досягненням критичного рівня, який тягне за собою незворотні зміни.

У нинішніх умовах розвитку економіки України та сусідніх держав ЄС відбувається нарощення масштабів виробництва, розширення ролі та спектру фінансових послуг, а разом з тим – зростання ризиків господарської діяльності, погіршення стану навколишнього природного середовища, а також підвищення потреби у ефективному механізмі управління природними і техногенними ризиками та мінімізації негативних наслідків від їх реалізації. Як відомо, сьогодні таким механізмом є екологічне страхування.

Більшість учених, зокрема В. Базилевич⁸, О. Віленчук⁹, В. Костицький¹⁰,

newsga.com/ukrainian/world/414591-stixijni-lix-a-yaki-skolixnuli-svit-u-2017-roci.

³ Тайфун Лекіма (2019) [Електронний ресурс]. – Доступний з: [https://uk.wikipedia.org/wiki/_\(2019\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/_(2019)).

⁴ Збитки від урагану „Флоренс” у США оцінили в 50 мільярдів доларів [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/09/22/640846>.

⁵ Збиток від пожеж в Австралії становитиме 3,5 мільярда доларів [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://cikavosti.com/zbitok-vid-pojej-v-avstralii-stanovitime-3-5-miliarda-dolariv>.

⁶ Потоп на Західній Україні перевищив масштаби стихійного лиха 2008 року [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/06/24/7256933/>

⁷ Паводок на заході України 2008 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>

⁸ Базилевич В.Д. Страхова справа / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. К. : Знання, 1997. С. 180–185.

⁹ Віленчук О.М. Теоретико-методичні засади формування системи страхування екологічних ризиків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.08.01 «Економіка природокористування і охорони навколишнього природного середовища». К., 2004. 21 с.

¹⁰ Костицький В. Екологічне страхування. *Право України*, 1998. № 11. С. 68–73.

В. Паламарчук¹¹, М. Хвесик¹² визначають екологічне страхування як *різновид страхування цивільної відповідальності*. Разом з тим, останнім часом з'явилася низка наукових робіт, де екологічне страхування розглядається як *сукупність видів страхування відповідальності та майнового страхування*^{13, 14, 15}. Інші автори – А. Бажайкін¹⁶, Л. Мельник¹⁷, О. Проценко¹⁸ та ін. – визначають екологічне страхування як *сукупність економічних відносин*, підкреслюючи фінансову основу процесу страхування, під час якого відбувається перерозподіл фінансових ресурсів із приводу формування страхового фонду. Деякі науковці, зокрема А. Атаб'єв¹⁹, О. Козьменко²⁰, І. Синякевич²¹ розглядають екологічне страхування як інструмент механізму охорони навколишнього природного середовища та гарантування екологічної безпеки. Таким чином, класифікація досліджуваної категорії за акцентами спрямування ефекту дає змогу диференціювати механізми захисту майнових і соціальних інтересів юридичних та фізичних осіб, орієнтовані на попередження, подолання або зменшення негативного впливу екологічних ризиків.

На нашу думку, екологічне страхування – це добровільне й обов'язкове страхування життя і здоров'я громадян та їхнього майна від стихійних лих, а також страхування екологічної відповідальності, майна й доходів підприємств, установ та організацій від техногенних аварій, унаслідок яких перевищені допустимі норми забруднення довкілля та погіршення якості природних ресурсів.

Зазначимо, що екологічне страхування вперше було зафіксовано в міжнародних нормативно-правових документах, а не в нормативних актах національних правових систем. Це пояснюється прогресивністю міжнарод-

¹¹ Паламарчук В. Екологічне страхування / В. Паламарчук, О. Савченко. *Економіка, фінанси, право*. 2001. № 9. С. 36–38.

¹² Хвесик М.А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України : [монографія]. Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2008. 496 с.

¹³ Серов Г.П. Об актуальных вопросах совершенствования законодательства в сфере экологического страхования. *Государство и право*. 1997. № 12. С. 50–54.

¹⁴ Шутов П. Модель риска предпринимателя. *Управление риском*. 2004. № 3. С. 56–61.

¹⁵ Юлдашев Р.Т. Страховой бизнес: словарь-справочник. М. : Анкил, 2005. С. 671.

¹⁶ Бажайкин А.Л. Сущность экологического страхования и его нормативная база. *Экологическое право России*: сбор. материалов науч.-практ. конф. 1995–1998 гг. / под ред. проф. А.К. Голиченкова. Вып. 1. М.: Зерцало, 1999. С. 301.

¹⁷ Мельник Л.Г. Екологічна економіка : підручник; [2-ге вид., випр. і доп.]. Суми : Університетська книга, 2003. 348 с.

¹⁸ Проценко О.Л. Екологічне страхування – спосіб управління ризиками забруднення навколишнього середовища. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2008. № 6, т. 3. С. 122–125. (Економічні науки).

¹⁹ Атаб'єв А.Х. Экологическое страхование в обеспечении экологической безопасности региона. М., 1998. 33 с.

²⁰ Козьменко О.В. Страховий ринок України в контексті сталого розвитку : [монографія]. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. 350 с.

²¹ Синякевич І.М. Інструменти екополітики: теорія і практика. Л. : ЗУКЦ, 2003. 188 с.

Іон Дубовіч / Ion Dubovici; Христина Васишин / Khrystyna Vasylyshyn;
Тетяна Фомічева / Tatyana Fomicheva; Юлія Волковська / Yuliia Volkovska;
Святослав Дудюк / Sviatoslav Dudiuk;

но-правового регулювання, котре, відповідно до законодавства багатьох держав, звернуло увагу на екологічні проблеми, зокрема на проблему відшкодування збитків, завданих екологічним правопорушенням.

У правовому аспекті екологічне страхування забезпечує реалізацію важливої складової частини екологічної політики держави, а саме захист майнових інтересів фізичних та юридичних осіб від негативного впливу забрудненого довкілля створює додаткові фінансові можливості для здійснення превентивних заходів і збереження сприятливих умов навколишнього природного середовища.

В Україні екологічне страхування регулюється такими нормативно-правовими актами: Конституцією України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. (ст. 50); Цивільним Кодексом України № 435-IV від 16.01.2003 р. (ст. 999 і 1187); законами «Про охорону навколишнього природного середовища» № 1264-ХІІ від 25.06.1991 р. (ст. 49); «Про природно-заповідний фонд України» № 2456-ХІІ від 16.06.1992 р. (ст. 50); «Про пожежну безпеку» № 3745-ХІІ від 17.12.1993 р.; «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» № 39/95-ВР від 08.02.1995 р. (ст. 15 і ст. 17); «Про пестициди та агрохімікати» № 86/95-ВР від 02.03.1995 р. (ст. 9 і ст. 11); «Про страхування» № 85/96-ВР від 07.03.1996 р. (ст. 7); «Про відходи» № 187/98-ВР від 05.03.1998 р. (ст. 14 і ст. 38); «Про перевезення небезпечних вантажів» № 1644-ІІІ від 06.04.2000 р. (ст. 5, 7, 8, 22) та ін.

У Статті 50 Конституції України зазначено, що всі громадяни України мають право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди²². Для забезпечення еколого-економічних прав та попередження і ліквідації наслідків екологічних аварій, катастроф та стихійних лих використовується інститут екологічного страхування, характерною рисою якого є можливість компенсації втрат, пов'язаних з надзвичайними непередбачуваними подіями.

Незважаючи на значну кількість законодавчих актів, водночас можна стверджувати, що зазначені правові норми створюють лише передумови для запровадження ринку екологічного страхування. Сьогодні в Україні ще не визначені чіткі механізми страхування ризиків виникнення небезпечних техногенно-екологічних, ядерних інцидентів та ін. Саме тому необхідно прийняти Закон України «Про екологічне страхування». Утім слід відзначити позитивні кроки в цьому напрямі, зокрема, на розгляд Верховної Ради України виносилося два проекти законів «Про обов'язкове екологічне страхування». На стадії розроблення перебуває проект Закону України «Про екологічне страхування» № 1046-1 від 03.03.2003 р., який визначає єдині умови та порядок проведення екологічного страхування в Україні в обов'язковій формі, регулює відносини у зазначеній сфері та спрямовується на відшкодування збитків, заподіяних майновим інтересам юридичних та фізичних осіб,

²² Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vpr/>.

унаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища. Проте в проекті не визначено види діяльності, що підлягають обов'язковому екологічному страхуванню, органи контролю за впровадженням і подальшим ефективним застосуванням екологічного страхування та дотриманням законодавства у цій сфері, не передбачено податкові пільги для добровільних і обов'язкових страхувальників, створення системи страхового захисту об'єктів навколишнього природного середовища та професійного об'єднання страховиків²³.

Загалом можна констатувати, що в Україні на цей час система нормативно-правового забезпечення, яка б відповідала умовам повноцінного функціонування екологічного страхування, потребує вдосконалення.

Отже, оскільки однією з соціо-еколого-економічних проблем України та сусідніх держав ЄС є погіршення стану навколишнього природного середовища внаслідок стихійних лих і техногенних аварій та катастроф, що супроводжуються величезними матеріальними збитками та людськими жертвами, то особливої актуальності набуває транскордонне співробітництво України з державами ЄС у сфері екологічного страхування.

У наш час Україна докладає чимало економіко-правових зусиль для налагодження ефективної транскордонної економіко-правової співпраці з сусідніми державами, особливо з державами, які є членами ЄС. Це пояснюється необхідністю тісного транскордонного співробітництва в умовах сталого розвитку та євроінтеграційного процесу. Базовими напрямками транскордонної співпраці між Україною та державами ЄС мають бути: ефективне транскордонне економіко-правове співробітництво; збереження та відтворення біорізноманіття; забезпечення екологічної безпеки; забезпечення належних економіко-правових умов для екологічного страхування; створення сприятливих природних умов для проживання нинішнього та майбутніх поколінь; підвищення рівня добробуту людей тощо.

У нинішніх умовах глобалізаційних процесів, державна політика України спрямована на децентралізацію влади та європейську інтеграцію, що веде до зростання ролі транскордонного співробітництва і відкриває нові шляхи та можливості для економічного розвитку, належної охорони, використання та відтворення природних ресурсів, гарантування екологічної безпеки, а також належного забезпечення екологічного страхування на прилеглих до кордону територіях держав-сусідів.

Ефективне транскордонне співробітництво у сфері екологічного страхування дає можливість подолати відмінності щодо раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля, екологічної безпеки, екологізації економіки та забезпечення умов практичної реалізації концепції сталого розвитку на прилеглих до кордону територіях держав-сусідів.

Транскордонне економіко-правове співробітництво України з су-

²³ Проект Закону України «Про екологічне страхування» № 1046-1 від 03.12.2002 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13685.

міжними державами у сфері екологічного страхування є одним з важливих засобів в умовах глобалізації, децентралізації влади, євроінтеграційного процесу та основним механізмом практичного впровадження європейських стандартів.

Екологічне страхування в прикордонних регіонах забезпечує не лише механізм матеріального відшкодування за настання події, але й створює умови для здійснення контролю за діяльністю небезпечних об'єктів.

Екологічне страхування є одним із важливих напрямів подолання негативних тенденцій прикордонних регіонів України і держав-сусідів, пов'язаних із погіршенням стану довкілля внаслідок стихійних лих, техногенних аварій та катастроф, котрі, як відомо, супроводжуються величезними матеріальними збитками.

Відповідно до законодавства України, підприємства, установи та організації зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну іншим підприємствам, організаціям, установам та громадянам. Така відповідальність і зобов'язання відшкодувати заподіяні збитки передбачена Конституцією України та більш ніж 10 законами і підзаконними актами. Проте на сьогодні підприємства не несуть такої відповідальності, обмежуючись сплатою штрафних санкцій за наднормативні викиди у навколишнє природне середовище.

Сьогодні однією з найважливіших проблем для впровадження екологічного страхування в прикордонних регіонах держав-сусідів є економіко-правова неврегульованість даного питання, відсутність належних статистичних даних в цих регіонах щодо забруднення підприємствами довкілля і збитків заподіяних навколишньому середовищу та третім особам, недостатній розвиток і поширення екологічного страхування в Україні та її сусідів, а також відсутність підготовлених, висококваліфікованих кадрів у сфері екологічного страхування.

Для ефективної реалізації екологічного страхування в прикордонних регіонах сусідніх держав необхідно:

- запровадити безумовну відповідальність за шкоду довкіллю, заподіяну будь-якими суб'єктами підприємницької діяльності;
- створити систему адміністративної і громадської підтримки екологічного страхування;
- створити систему позасудового відшкодування збитку, завданого екологічними ризиками;
- розвивати систему екологічного аудиту та ін.

Для того, щоб екологічне страхування в прикордонних регіонах України та її сусідів стало ефективним економічним механізмом, який би поєднував можливість проведення превентивних заходів, спрямованих на недопущення екологічних аварій, зі створенням стабільних страхових фондів грошових коштів як гарантів покриття збитків, потрібне належне економіко-правове регулювання. Для юридичних і фізичних осіб необхідно законодавчо закріпити ступінь відповідальності за шкоду землям, лісам,

природним водоймищам тощо, а також розмір витрат на екологічне оздоровлення територій.

Важливим завданням екологічного страхування на транскордонному рівні є поєднання соціально-економічних та екологічних аспектів, з урахуванням особливостей економіко-правового регулювання суспільних відносин в реальних кризових умовах. Це передбачає систематизацію, розробку та удосконалення екологічного та страхового регулювання щодо відповідної проблеми.

Кінцевою метою екологічного страхування в прикордонних регіонах сусідніх держав є зменшення або запобігання забруднення навколишнього природного середовища шкідливими речовинами під час діяльності об'єктів підвищеної небезпеки.

Незважаючи на всі досягнення науково-технічного прогресу, населення, організації та окремі території як і раніше піддаються дуже серйозній небезпеці через стихійні лиха, а імовірність опинитися в зоні впливу значної техногенної аварії істотно зростає. Аналізуючи глобальні катастрофи, не завжди можна визначити їх походження – природне або антропогенне. Практично всі катастрофи зараз є природньо-антропогенними.

Зазначимо, що комплексний розвиток екологічного страхування в прикордонних регіонах України та сусідніх держав ЄС дасть змогу:

- підвищити матеріальну відповідальність підприємств і зацікавленість місцевих органів влади у мінімізації негативного впливу на навколишнє середовище;
- забезпечити цільове використання коштів, які спрямовуються на ліквідацію та попередження екологічного забруднення;
- посилити контроль за потенційно небезпечними видами діяльності та підняти вимоги екологічної безпеки тощо.

Внаслідок розвитку екологічного страхування в прикордонних регіонах України та сусідніх держав ЄС будуть мати місце такі позитивні зміни:

- підвищення екологічної свідомості та культури громадян;
- постійний моніторинг довкілля;
- формування транскордонної системи запобігання аваріям, катастрофам, надзвичайним ситуаціям;
- забезпечення компенсаційних гарантій потерпілим;
- створення бази даних в регіоні про техногенні аварії;
- створення дієвого екологічного страхового фонду та ін.

Таким чином, за умов сучасної фінансово-економічної ситуації в прикордонних регіонах держав-сусідів, розвиток страхування відповідальності за шкоду довкіллю може стати реальним механізмом гарантування екологічної безпеки, ринковим важелем впливу на підприємства з метою контролю за масштабами промислового забруднення й зниження його рівня, подолання наслідків надзвичайних ситуацій та стимулом соціально-економічного розвитку в регіоні.

Слід зазначити, що ринок екологічного страхування в Європі вважається таким, що тільки почав розвиватися. Сьогодні порівняно невелика кількість страхових компаній пропонує фінансовий захист від екологічної відповідальності. У державах Європи не існує загальноприйнятої системи екологічного страхування.

У наш час прикладом дбайливого ставлення до навколишнього природного середовища є Нідерланди, де контроль за екологічними ризиками, пов'язаними з потенційно небезпечними об'єктами промисловості, енергетики і транспорту, здійснюється регіональними або місцевими компетентними органами влади при видачі екологічних ліцензій, обов'язкових для потенційно небезпечних виробництв²⁴.

Вважаємо, що необхідність швидкого розвитку екологічного страхування в прикордонних регіонах України і сусідніх держав ЄС зумовлена зростанням кількості природних і техногенних катастроф, а також загальним забрудненням навколишнього природного середовища. Ця тенденція завдає значних збитків як здоров'ю і власності людей, так і природним екосистемам. У зв'язку з цим пріоритетним стає пошук методів відшкодування екологічної шкоди. Сьогодні ця проблема розглядається паралельно з екологічною відповідальністю. З методичних позицій, у міжнародній практиці саме особа, котра здійснює права управлінця і діяльність якої спричиняє шкоду доквіллю або реальну загрозу настання такої шкоди, повинна нести фінансову відповідальність.

Отже, питання вирішення екологічних проблем в прикордонних регіонах України і сусідніх держав ЄС та екологічного страхування як механізму забезпечення екологічної безпеки є надзвичайно актуальними. Одним із варіантів реалізації ефективної транскордонної екологічної політики є введення обов'язкового страхування відповідальності підприємств із підвищеним екологічним ризиком. Усі інші підприємства можуть здійснювати екологічне страхування на добровільній основі. Забезпечення надійних гарантій життєдіяльності людей, досягнення належних норм та стандартів захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій будь-якого характеру в сучасних умовах є однією з найбільш важливих проблем екологічної безпеки на транскордонному рівні. Разом з тим, недостатня структурованість окремих секторів та сегментів господарського механізму, не сформованість інституціональної структури економіки, низький рівень розвитку нормативно-правової бази щодо створення умов екологічної безпеки зумовлює об'єктивну необхідність дослідження системи екологічного страхування в прикордонних регіонах України та сусідніх держав ЄС.

Враховуючи те, що ринок екологічного страхування в Україні та державах ЄС перебуває на етапі свого формування і становлення, то в наш час необхідно розробити відповідну теоретико-методологічну основу, спрямо-

²⁴ Проценко О.Л. Страхування екологічних ризиків у європейській практиці. Вісник Черкаського університету. 2008. Вип. 362. С. 195-201. (Серія «Педагогічні науки»).

вану на забезпечення формування та ефективного функціонування ринку екологічного страхування.

Розроблення теоретичних положень, методичних основ та практичних рекомендацій щодо формування ринку екологічного страхування в Україні та сусідніх держав ЄС зумовлюють необхідність вирішити ряд завдань:

- розробити теоретико-методичний підхід щодо оцінки рівня екологічних ризиків у прикордонних регіонах;
- удосконалити теоретико-методичний підхід щодо формування тарифної ставки в екологічному страхуванні;
- дослідити спроможність та можливість громадян України та суміжних держав ЄС страхувати життя, здоров'я та майно від стихійних лих і техногенних аварій та катастроф;
- обґрунтувати необхідність ефективного функціонування ринку екологічного страхування в прикордонних регіонах тощо.

Фактично, розвиток екологічного страхування не лише сприяє стійкості функціонування і платоспроможності суб'єктів господарювання, але й відіграє значну роль у забезпеченні сталого розвитку територій загалом.

Оскільки страхування є важливою складовою фінансового механізму в прикордонних регіонах України і сусідніх держав ЄС, то саме екологічне страхування має сприяти прискоренню руху коштів ресурсно-екологічного походження, а відтак утворенню та зростанню доданої вартості до розмірів, здатних забезпечити відтворення екологічно якісного навколишнього природного середовища.

У сучасних умовах, коли відбувається зростання кількості техногенних аварій та екологічних катастроф, підвищується необхідність розвитку дієвих фінансово-економічних механізмів та транскордонної системи управління у сфері регулювання природоохоронної діяльності. До таких механізмів можна віднести екологічне страхування, яке покриває ризик аварійного забруднення навколишнього природного середовища, а також створює умови та забезпечує економічне стимулювання попередження аварійного забруднення довкілля.

Серйозним недоліком у практиці екологічного страхування є те, що кошти страхового фонду могли б стати важливим додатковим джерелом фінансування природоохоронної діяльності, забезпечення загальнодержавних та регіональних програм охорони природи та раціонального використання природних ресурсів.

Екологічне страхування в прикордонних регіонах України та сусідніх держав ЄС може не лише виступати як засіб матеріального відшкодування збитків, завданих екологічними ситуаціями, а й створювати умови для здійснення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання з підвищеною екологічною небезпекою.

Однією з причин недостатнього економіко-правового розвитку і по-

Іон Дубовіч / Ion Dubovici; Христина Васишин / Khrystyna Vasylyshyn;
Тетяна Фомічева / Tatyana Fomicheva; Юлія Волковська / Yuliia Volkovska;
Святослав Дудюк / Sviatoslav Dudiuk;

ширення екологічного страхування в прикордонних регіонах України та сусідніх держав ЄС є відсутність підготовлених висококваліфікованих кадрів. Саме тому, на фоні загального зростання темпів надання страхових послуг, екологічне страхування характеризується низькими темпами розвитку.

Розвиток екологічного страхування в прикордонних регіонах України та сусідніх держав ЄС сприяє стійкості функціонування і платоспроможності суб'єктів господарювання, відіграє значну роль у забезпеченні сталого розвитку територій та відтворенню екологічно якісного навколишнього природного середовища.

Література.

- Атабиев А. Х. Экологическое страхование в обеспечении экологической безопасности региона. М., 1998. 33 с.
- Базилевич В. Д. Страхова справа / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич. К.: Знання, 1997. С. 180–185.
- Бажайкин А. Л. Сущность экологического страхования и его нормативная база. *Экологическое право России*: сбор. материалов науч.-практ. конф. 1995–1998 гг. / под ред. проф. А.К. Голиченкова. Вып. 1. М.: Зерцало, 1999. С. 301.
- Віленчук О. М. Теоретико-методичні засади формування системи страхування екологічних ризиків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.08.01 «Економіка природокористування і охорони навколишнього природного середовища». К., 2004. 21 с.
- Збиток від пожеж в Австралії становитиме 3,5 мільярда доларів [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://cikavosti.com/zbitok-vid-pojej-v-avstralii-stanovitime-3-5-miliarda-dolariv>.
- Збитки від урагану «Флоренс» у США оцінили в 50 мільярдів доларів [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/09/22/640846>.
- Козьменко О. В. Страховий ринок України в контексті сталого розвитку: [монографія]. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. 350 с.
- Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/>.
- Костицький В. Екологічне страхування. *Право України*. 1998. № 11. С. 68–73.
- Мельник Л. Г. Екологічна економіка: підручник; [2-ге вид., випр. і доп.]. Суми: Університетська книга, 2003. 348 с.
- Паводок на заході України 2008 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%>
- Паламарчук В. Екологічне страхування / В. Паламарчук, О. Савченко. *Економіка, фінанси, право*. 2001. № 9. С. 36–38.
- Потоп на Західній Україні перевищив масштаби стихійного лиха 2008 року [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/06/24/7256933/>
- Проект Закону України «Про екологічне страхування» № 1046-1 від 03.12.2002

- р. [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13685.
- Проценко О. Л. Екологічне страхування – спосіб управління ризиками забруднення навколишнього середовища. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2008. № 6, т. 3. С. 122–125. (Економічні науки).
- Проценко О.Л. Страхування екологічних ризиків у європейській практиці. *Вісник Черкаського університету*. 2008. Вип. 362. С. 195-201. (Серія «Педагогічні науки»).
- Серов Г. П. Об актуальных вопросах совершенствования законодательства в сфере экологического страхования. *Государство и право*. 1997. № 12. С. 50–54.
- Синякевич І. М. Інструменти екополітики: теорія і практика. Л. : ЗУКЦ, 2003. 188 с.
- Стали відомі розміри збитку, нанесеного світовій економіці стихійними лихами в 2019 році [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://nv.ua/ukr/biz/economics/stihijni-liha-pidrahovaniy-zbitok-svitovoji-ekonomiki-vid-stihijnih-lih-u-2019-roci-novini-svitu-50063211.html>.
- Стихійні лиха, які сколихнули світ у 2017 році [Електронний ресурс]. – Доступний з: <https://newsgra.com/ukrainian/world/414591-stixijni-liha-yaki-skolixnuli-svit-u-2017-roci>.
- Тайфун Лекіма (2019) [Електронний ресурс]. – Доступний з: [https://uk.wikipedia.org/wiki/_\(2019\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/_(2019)).
- Хвесик М.А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України : [монографія]. Донецьк : Юго-Восток, Лтд, 2008. 496 с.
- Шутов П. Модель ризика підприємця. *Управление риском*. 2004. № 3. С. 56–61.
- Юлдашев Р.Т. Страховой бизнес: словарь-справочник. М. : Анкил, 2005. С. 671.

Сучасний стан та перспективи розвитку транскордонної співпраці України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму

Ion Dubovich / Іон Дубовіч
Zoriana Seneta / Зоряна Сенета

Сучасний стан та перспективи розвитку транскордонної співпраці України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму. Проаналізовано сучасний стан та перспективи розвитку транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму. Розглянуто сільський туризм як перспективний напрям розвитку туристичної галузі. Звернено увагу на місце сільського туризму в розвитку економіки України та основні проблеми вітчизняної туристичної галузі, а також стратегічні документи Європейського Союзу стосовно політики добросусідства. Висвітлено перспективи транскордонного співробітництва України та держав Європейського Союзу у сфері сільського туризму як ефективного чинника розвитку міжнародного ринку туристичних послуг. Підкреслено, що сільський туризм як економічна діяльність сприяє регіональному розвитку та веде до загального економічного зростання країни. Обґрунтовано, що розвиток транскордонного співробітництва базується на взаємоузгодженому поєднанні інтересів його учасників, які представляють суміжні прикордонні території сусідніх держав у вирішенні спільних проблем територіального розвитку та забезпеченні взаємодоповнюваності їх економік, а також ефективному використанні економічного і туристично-рекреаційного потенціалу. Сформовано рекомендації, з яких випливає, що сільський туризм є гарантом стабільності та життєздатності сільських територій, важливою альтернативою для сільського господарства прикордонних регіонів і чинником розвитку місцевих громад.

Starea actuală și perspectivele dezvoltării privind cooperarea transfrontalieră dintre Ucraina și statele Uniunii Europene în domeniul turismului cultural. Se analizează starea actuală și perspectivele dezvoltării privind cooperarea transfrontalieră dintre Ucraina și statele Uniunii Europene în domeniul turismului rural. Se arată turismul rural ca o direcție de perspectivă a dezvoltării industriei turismului. Atenția se acordă locului turismului rural în dezvoltarea economică a Ucrainei și a principalelor probleme ale industriei turistice naționale, precum și a documentelor strategice ale Uniunii Europene privind politica de bună vecinătate. Se evidențiază perspectivele cooperării transfrontaliere dintre Ucraina și Uniunea Euro-

peană în domeniul turismului rural ca factor eficient în dezvoltarea pieței internaționale a serviciilor turistice. Se subliniază faptul că turismul rural ca activitate economică contribuie la dezvoltarea regională și duce la creșterea generală a economiei țării. Se justifică faptul că dezvoltarea cooperării transfrontaliere se bazează pe o convenție de avantaj reciproc care rezultă din cooperarea intereselor participanților care reprezintă zonele de frontieră adiacente ale statelor vecine în rezolvarea problemelor comune de dezvoltare teritorială și asigurarea complementarității reciproce a economiilor lor, precum și utilizarea eficientă a potențialului economic și a turismului de recreere. Se atrage atenția asupra recomandărilor din care rezultă că turismul rural este un garant al stabilității și viabilității zonelor rurale, o alternativă importantă pentru agricultură în regiunile de frontieră și un factor de dezvoltare a comunităților locale.

Current state and prospects of the development of cross-border cooperation between Ukraine and the European Union countries in the field of rural tourism. *It is analyzed the current state and prospects of cross-border cooperation between Ukraine and the European Union countries in the field of rural tourism. It is considered the rural tourism as a perspective direction of development of the tourism industry. The attention is paid to the place of rural tourism in the development of Ukraine's economy, the main problems of the domestic tourism industry and the strategic documents of the European Union regarding the neighborhood policy. The perspectives of cross-border cooperation between Ukraine and the European Union countries in the field of rural tourism as an effective factor in the development of the international market of tourist services are highlighted. It is emphasized that rural tourism as an economic activity contributes to regional development and leads to the overall economic growth of the country. It is substantiated that the development of cross-border cooperation is based on a mutually agreed combination of interests of its participants, representing adjacent border territories of neighboring states in solving common problems of territorial development and ensuring complementarity of their economies. And also, the cross-border cooperation is based on the effective using of economic, tourist and recreational potential. Recommendations are formed from which it follows that rural tourism is a guarantor of stability and viability of rural areas, an important alternative for agriculture in border regions and a factor in the development of local communities.*

Ключові слова: *сільський туризм, Україна, Європейський Союз, транскордонне співробітництво, міжнародна співпраця, сільська місцевість, туристична галузь.*

Cuvinte cheie: *turismul rural, Ucraina, Uniunea Europeană, cooperare transfrontalieră, cooperare internațională, mediul rural, industria turismului.*

Keywords: *rural tourism, Ukraine, European Union, cross-border cooperation, international cooperation, rural area, tourism industry.*

Сільський туризм завдяки багатим та різноманітним природним ресурсам є важливим вектором розвитку сільської місцевості. В останні десятиліття у багатьох країнах Європейського Союзу (ЄС) цей вид туризму розглядається як стратегія майбутнього, яка може сприяти економічному та соціальному розвитку сільських населених пунктів. У той же час вагомою перевагою сільського туризму є залучення іноземних інвестицій для реконструкції чинних та створення нових туристичних об'єктів і засобів розміщення, реалізація економічних та соціальних проектів, участь у міжнародних програмах розвитку. Саме тому сільський туризм слід розглядати як економічну діяльність, яка сприяє регіональному розвитку та веде до загального економічного зростання країни.

Основною метою сільського туризму є: збереження та розвиток сільської місцевості; відкриття хороших перспектив у розвитку туристичного бізнесу для місцевих жителів; створення нових робочих місць і запобігання міграції населення у великі міста та за межі країни; поштовх до відродження сільських населених пунктів.

Мальовниче українське село має унікальну історико-архітектурну спадщину, лікувально-рекреаційні ресурси, самобутню культуру та побут, неповторні ландшафти, багаті національні традиції, можливості харчування екологічно-чистими продуктами та відпочинку в умовах чарівної природи. Саме тому сьогодні серед туристів набуває поширення сільський туризм. Цей вид туризму доводить, що він є не тільки видом відпочинку, але й важливим чинником вирішення соціально-економічних проблем села, одним із видів малого бізнесу. Тому на сучасному етапі ринкових перетворень в Україні набуває дедалі більшої актуальності розвиток міжнародної співпраці України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму.

Наукові дослідження у сфері розвитку сільського туризму здійснюються вітчизняні та закордонні вчені. Вагомий внесок у виявлення проблемних питань розвитку цього виду туризму внесли Ю.В. Зінько, М. Й. Рутинський, В. Ф. Кифяк, Н. Є. Кудла, Ю. В. Вишневська, Ю. П. Грицьку-Андрієш, Т. М. Булах, С. П. Кузик, Х. М. Рихлицька та ін. Серед зарубіжних учених особливе місце посідають праці *S. Medlik, A. Nitescu, H. Irshad, B. Lane, V. Nair, G. Ayazlar* та ін. Окремі теоретичні та практичні питання, пов'язані з дослідженням туристично-рекреаційного потенціалу територій та ролі сільського туризму у прикордонних регіонах, висвітлені у працях відомих вчених: М. О. Гусева, В. В. Демченко, О. П. Жук, Н. А. Мікули, Є. Е. Матвеева, Л. В. Савош, В. В. Толкованова, І. Р. Тимечко, О. З. Федоришин, Ю. О. Цибульської, О. Б. Цисінської та ін. Деякі аспекти економіко-правового регулювання сільського туризму опубліковані у наукових працях таких вчених як Ю. В. Алексеевої, В. Д. Бакуменка, Ю. В. Вишневської, О. О. Білоус, Д. Г. Дармостука, Т. І. Ткаченко, Валентюк, В. І. Лугового, М. І. Габи, М. І. Пірен, Н. Й. Коніщевої, О. Б. Коротич, М. М. Костриці, Ю. О. Куца, О. Ю. Лебединської, М. М. Туріянської, І. В. Черниш, Є. В. Ромата, А. О. Чечель, О. Ю. Оболенського та ін.

Незважаючи на те, що тематика транскордонного співробітництва України та сусідніх держав у сфері сільського туризму висвітлена у деяких наукових працях, питання перспектив міжнародної співпраці України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму, пошук нових ефективних шляхів вдосконалення та розвитку транскордонної співпраці України з сусідніми державами у сфері сільського туризму сьогодні є недостатньо вивченим.

Мета статті полягає у висвітленні сучасного стану та перспектив розвитку транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму.

Під час науково-методичного дослідження розвитку сільського туризму в прикордонних регіонах України і сусідніх держав ЄС необхідно враховувати соціальні, організаційні, економічні, правові та інші методи, за допомогою яких проводиться аналіз взаємопов'язаних функцій для забезпечення сталого розвитку туризму. Перелічені методи доцільно поділити за сферами застосування:

1. У соціальній сфері: сприяння працевлаштуванню людей у сфері сільського туризму.

2. В організаційній структурі: формування позитивного іміджу країн-сусідів на міжнародному туристичному ринку, сприяння в просуванні туристичного продукту на національний, міжнародний та світовий ринки, а також створення умов для ефективного використання туристичної інфраструктури.

3. В економічній сфері: податкове регулювання, кредитування, субсидіювання та ін.

4. У правовій сфері: вдосконалення нормативно-правової бази, розвиток методології ліцензування, стандартизації та сертифікації у сфері туризму.

5. У науково-освітній сфері: розвиток наукових досліджень еколого-туристичної діяльності, створення інформаційно-аналітичної бази та забезпечення підготовки компетентних професійних кадрів для сільського туризму¹.

На сучасному етапі розвитку економічних відносин глобалізаційні процеси охопили всі сфери світового господарства, у тому числі й туристичну галузь, яка в Україні законодавчо визнана одним з пріоритетних напрямів розвитку національної економіки та культури. Вигідне географічне розташування країни, наявність природних ресурсів, кліматичних умов, історико-культурний потенціал, населення з високим рівнем освіти є найголовнішими передумовами розвитку туристичної індустрії на вітчизняному

¹ Дубовіч І.А. Сучасні еколого-економічні та правові проблеми транскордонного співробітництва України та Румунії у сфері екологічного туризму / І.А. Дубовіч, Т.Є. Фомічева. *Relații româno-ucrainene: istorie și contemporaneitate / Volum Aniversar*. Editura RCREditorial, București. 2019. P. 157-169.

та міжнародному рівні².

Варто зауважити, що в країнах Європи жителі міст надають перевагу відпочинку в сільській місцевості. Туристів із великих міст приваблюють мальовничі ландшафти, затишна атмосфера села і гостинність власників садиб. У державах Європейського Союзу сільський туризм охоплює понад 30% використаних відпусток, а як спосіб проведення вільного часу його обирають вдруге або втретє впродовж року³.

Прикордонні регіони України і сусідніх держав ЄС з унікальним природним потенціалом та історико-культурними пам'ятками, мають великі можливості для розвитку сільського туризму.

Сільський туризм в Україні на сьогоднішній день перебуває на стадії становлення. Розвиток цієї сфери туристичних послуг у сільській місцевості починає набувати системного характеру з кінця минулого століття. Відпочинок у мальовничих селах за рахунок використання наявного приватного житлового фонду гостинних господарів позитивно впливає не тільки на здоров'я відпочиваючих, але й на економічний розвиток регіонів, розширення сфери зайнятості сільських жителів та можливість реалізації екологічно чистої продукції, особистого селянського господарства.

Сільський туризм – це багатоаспектний відпочинковий вид туризму, який має ряд особливостей, пов'язаних з перебуванням туристів у сільській місцевості та розміщенням на відпочинок у будинку сільського господаря. Він включає в себе пішохідні та кінні прогулянки, екскурсії, подорожі вихідного дня, полювання, риболовля, ознайомлення з місцевим побутом, національною кухнею, фольклорною творчістю, традиціями проведення народних свят та унікальними особливостями відповідної місцевості.

Відродження сільських громад, їх подальший соціальний та економічний розвиток в Україні пов'язують з майбутньою індустрією сільського туризму. Наукові дослідження у цій сфері свідчать про хорошу можливість поповнення місцевих бюджетів, здатність забезпечити демографічну та економічну рентабельність сільських місцевостей та вирішення їх соціально-економічних проблем.

Необхідність розвитку сільського туризму в Україні визначається такими чинниками:

- зростаючим попитом мешканців українських міст та іноземців на відпочинок у сільській місцевості;
- унікальною історико-етнографічною спадщиною українських сіл;
- багатими рекреаційними ресурсами;
- екологічною чистотою сільської місцевості;

² Моїсєєва Н.І. Інноваційність туристичної сфери в умовах сталого розвитку: стратегічний вимір: Дис. д.е.н.: спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка». Харків, 2019. 505 с.

³ Кудла Н.Є. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2015. 152 с.

- відносно вільним сільським житловим фондом для прийому туристів;
- наявністю вільних трудових ресурсів для обслуговування туристів;
- традиційною гостинністю господарів та доступною ціною за відпочинок;
- можливістю надання комплексу додаткових послуг з екскурсій, риболовлі, збирання ягід і грибів, катання на конях тощо⁴.

Перспективний розвиток сільського туризму зумовлює необхідність чіткого економіко-правового регулювання цієї сфери. Відсутність належної державної політики та системи нормативно-правового забезпечення перешкоджають розвитку сільського туризму в Україні. Пасивна політика держави у цій сфері туризму, пов'язана з недостатнім фінансуванням, кредитуванням та складними умовами реєстрації та ведення бізнесу, позбавляє населення українських сіл можливостей реалізації одного із перспективних напрямів соціально-економічного розвитку населених пунктів. На сьогоднішній день на законодавчому рівні не визначено статус господарів гостинних садиб, які приймають на відпочинок туристів, а також немає однозначного підходу щодо трактування сутності сільського туризму і взаємозв'язку між окремими поняттями та категоріями цієї сфери. Дослідження економіко-правового регулювання сільського туризму спрямоване на пошук нових напрямів розвитку з метою максимального задоволення потреб споживачів⁵.

На сучасному етапі розвитку туристичної сфери України, особливо у період її реформування, актуальними стають питання формування ефективної туристичної політики держави, створення раціональних механізмів регулювання туристичного бізнесу, чіткого розподілення повноважень між центральними та місцевими органами виконавчої влади у сфері туризму⁶.

Шлях інтеграції України в економічні структури Європейського Союзу вимагає активної співпраці з сусідніми державами та тісного міжнародного еколого-економічного співробітництва. Сьогодні як світова, так і вітчизняна практика показують зростання попиту на природний рекреаційний відпочинок.

Законодавство України сприяє розширенню та зміцненню міжнародного співробітництва в галузі туризму, регулює особливості здійснення окремих його видів, здійснює інституційно-правове забезпечення розвитку

⁴ Алексеева Ю.В. Державне регулювання соціального туризму в Україні. Київ : Зб. наук. пр. НАДУ, 2009. Вип. 1. С. 182-191.

⁵ Дубовіч І.А. Сучасні проблеми економіко-правового регулювання сільського зеленого туризму в Україні / І.А. Дубовіч, З.Я. Сенета. «Проблеми системного підходу в економіці». Збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім «Гельветика» 2018. Випуск 3(65), частина 2. С. 34-38.

⁶ Герасименко В.Г., Михайлюк О.Л. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В.Г. Герасименко, О.Л. Михайлюк . К.: ФОП Гуляєва В.М., 2019. 332 с.

транскордонного співробітництва в Україні. Напрями освоєння і розвитку туристичних ресурсів України визначаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування відповідно до програм розвитку туризму та стратегій розвитку міжнародного співробітництва.

Україна як член Ради Європи у розвитку міжнародної співпраці повинна спиратися на головні ідеї геопросторового розвитку, що закладені у Європейських хартіях і мають реалізовуватися через національну регіональну еколого-економічну політику з врахуванням збереження самобутності та національної індивідуальності кожної сторони.

Сучасні міжнародні відносини характеризуються інтенсивними інтеграційними процесами, серед яких головна роль належить транскордонному та міжрегіональному співробітництву. Важливими тенденціями сучасних міжнародних відносин є процеси глобалізації та регіоналізації. Найбільш вагомими стали процеси регіональної інтеграції. На сьогодні ці процеси стали важливими чинниками стабільності в Європі, розвитку добросусідських відносин між державами, а також інструментами для досягнення позитивного взаєморозуміння між народами⁷.

У зв'язку з інтеграційними процесами в Європі наприкінці 90-х рр. минулого століття постало питання вироблення спільних концепцій розвитку сільських територій та втілення їх у життя. Внаслідок цього усі національні організації сільського туризму та агротуризму країн Європи об'єдналися в Європейську федерацію фермерського та сільського туризму (*European Federation for Farmand Village Tourism*). Скорочена назва федерації – «*EUROGITES*». Членами федерації є організації з Австрії, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Грузії, Греції, Іспанії, Кіпру, Литви, Люксембургу, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, України, Хорватії, Чехії, Франції, Швейцарії. Членом *EUROGITES* від України з 2005 р. є «Всеукраїнська спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму» та регіональна асоціація «Спілка сприяння розвитку сільського туризму Криму»⁸.

Інтерес світової спільноти до країн ЄС як до туристичного регіону з кожним роком зростає. Проведення спільних заходів між Україною та європейськими країнами у цій сфері, формування спільної політики, сприятимуть зміцненню позицій України у світовому масштабі та допоможуть налагодити співпрацю між державами-членами ЄС у сфері туризму.

Важливим джерелом вивчення міжнародних відносин України з країнами ЄС є стратегічні документи Європейського Союзу стосовно політики нового сусідства після розширення ЄС. Найважливішим з них є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Євро-

⁷ Губеня С. Українсько-польська транскордонна співпраця в контексті європейської інтеграції. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*. 2013. Т. 2. С. 38-43.

⁸ Кудла Н.Є. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2015. 152 с.

пейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони⁹, що набрала чинності 1.09.2017 р., де у розділі V (глава 16 «Туризм») вказані головні принципи та основні напрями співпраці у галузі туризму. Варто зауважити, що введення безвізового режиму стало вагомим чинником, який позитивно вплинув на поширення в Україні Європейської політики сусідства¹⁰.

Економіко-правову основу міжнародного співробітництва в галузі туризму становлять міжнародні договори України, укладені відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» (від 29.06.2004 р.). Держава сприяє розширенню та зміцненню міжнародної співпраці в галузі туризму на принципах і нормах, розроблених Всесвітньою туристичною організацією (ВТО).

Фонд Європейського регіонального розвитку (ЄФРР) – фінансова підтримка транскордонного співробітництва, заохочення регіонів та міст з різних держав-членів ЄС співпрацювати та навчатися один в одного через спільні програми, проекти та мережі. Підтримку євро регіонам Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР) надає в межах програм *INTERREG* та *INTERREG II*, *INTERREG III* (транскордонне, міжнаціональне та міжрегіональне співробітництво, спрямоване на гармонію, баланс і сталий розвиток територій співтовариства), *EQUAL* (спрямована на вирішення проблем дискримінації на ринку робочої сили), *LEADER* (сприяння розвитку села через підтримку місцевих ініціативних груп), *URBAN* (сприяння соціально-економічному відновленню міст). Конкретними інструментами практичної допомоги в межах механізму партнерства виступають допомога в аграрному секторі, допомога у вирішенні структурних проблем, програма *PHARE* та ін.¹¹

Прикладом міжнародної співпраці сусідніх держав, які мають спільну лінію державного кордону, є транскордонне співробітництво. Не можна говорити про транскордонне співробітництво між державами, які не є сусідніми. Розвиток транскордонного співробітництва базується на взаємоузгодженому поєднанні інтересів його учасників, які представляють суміжні прикордонні території сусідніх держав у вирішенні спільних проблем територіального розвитку, забезпеченні взаємодоповнюваності їх економік та ефективному використанні економічного та туристично-рекреаційного

⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

¹⁰ Дубовіч І.А. Економіко-правові особливості транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму / І.А. Дубовіч, З.Я. Сенета. «Проблеми системного підходу в економіці». Збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Випуск 6 (74). С. 24-28.

¹¹ Стрижакова А.Ю. Механізми державного управління розвитком транскордонного співробітництва між Україною та державами Європейського Союзу : дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02. Маріуполь, 2017. 248 с.

потенціалу.

Транскордонна співпраця – особлива сфера зовнішньоекономічної діяльності прикордонних територій, яка відіграє важливу роль у міжнародних економічних відносинах. Це один з інструментів реалізації євроінтеграційної політики України. Головна мета цієї співпраці – усунення політичних і адміністративних бар'єрів між сусідніми народами, подолання стереотипів та упереджень, формування спільних органів і суб'єктів господарювання (створення господарської, соціальної та культурної інфраструктури), покращення умов життя населення¹².

Транскордонні регіони мають особливі можливості для використання спільної ресурсної бази, реалізації спеціальних проектів та програм. Зокрема, на сьогоднішній день Україна бере участь у реалізації чотирьох програм у рамках Європейського інструменту політики сусідства на 2016-2020 рр.: «Україна-Польща-Білорусь», «Україна-Словаччина-Угорщина-Румунія», «Україна-Румунія» і «Басейн Чорного моря». На кордонах України та держав-членів Євросоюзу створені і діють єврорегіони: «Бут», «Карпатський єврорегіон», «Нижній Дунай», «Верхній Прут», «Чорне море»¹³.

Розвиток транскордонного співробітництва між Україною та країнами ЄС здійснюється на лінії спільного кордону (1390 км) з такими країнами як Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія (табл. 1).

Таблиця 1. Транскордонні регіони України¹⁴

Транскордонний регіон	Сусідні прикордонні території
Українсько-румунський	4 області України (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Одеська) та 5 повітів (жудеців) Румунії (Сату-Маре, Марамуреш, Сучава, Ботошань, Тулча)
Українсько-угорський	2 області (медье) Угорщини (Саболч-Сатмар-Берег, Боршод-Абауй-Земплен) та Закарпатська область України
Українсько-словацький	Закарпатська область України та Кошицький і Прешівський краї Словаччини
Українсько-польський	Закарпатська, Волинська, Львівська області України та Люблінське і Підкарпатське воєводства Польщі

Водночас в Україні головним документом, що визначає регіональну політику у сфері транскордонного співробітництва, є Державна Стратегія регіонального розвитку України. Одним з інструментів реалізації даної Стратегії є державні програми розвитку транскордонного співробітництва. Програми транскордонного співробітництва дозволяють розв'язати багато

¹² Біланюк О. Сучасний стан та перспективи розвитку сфери туризму в україно-польському транскордонному регіоні. *Вісник Львівського університету*. 2013. Вип. 43. Ч. 2. С. 14-19.

¹³ Стрижакова А.Ю. Механізми державного управління розвитком транскордонного співробітництва між Україною та державами Європейського Союзу : дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02. Маріуполь, 2017. 248 с.

¹⁴ Там само.

регіональних проблем: розвивають малий та середній бізнес, туризм, торгівлю, транспорт, прискорюють впровадження новітніх технологій та ін. Саме міжнародні проекти є тими «точками росту», які помітно впливають і на економіку, і на рівень культури держави в цілому¹⁵.

Державною програмою розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки передбачено з країнами ЄС такі пріоритети:

- зі Словацькою Республікою – співпраця у сфері реформування органів місцевого самоврядування; забезпечення розвитку туристично-рекреаційного потенціалу прикордонних регіонів; виконання культурно-мистецьких програм; введення спрощеного механізму малого прикордонного руху та розширення території його дії; удосконалення та спрощення механізму малого прикордонного руху, модернізація та реконструкція пунктів пропуску на українсько-словацькому кордоні; мінімізація негативних наслідків впливу виробничої діяльності на соляних рудниках у смт. Солотвино Тячівського району Закарпатської області;
- з Румунією – оновлення існуючої та створення нової інфраструктури для покращення доступності до регіонів, забезпечення розвитку транспорту, зв'язку і туризму; посилення співпраці у сфері освіти, досліджень, технологічних розробок та інновації; забезпечення розвитку мережі автомобільних доріг та прикордонної інфраструктури; охорона навколишнього природного середовища, у тому числі проведення оцінки ризиків та мінімізації негативних наслідків впливу виробничої діяльності на соляних рудниках у смт. Солотвино Тячівського району Закарпатської області на навколишнє природне середовище, розв'язання загальних проблем щодо створення спільної системи поводження з відходами та управління водними ресурсами; економічне використання гирла р. Дунай та будівництво транспортної інфраструктури, зокрема мостів та поромів;
- з Угорщиною – забезпечення розвитку протипаводкового захисту та створення інтегрованої системи прогнозування паводків; забезпечення розвитку туристичних шляхів, зокрема велосипедних та пішохідних; поліпшення якості води; стале використання природних ресурсів, зокрема управління водними ресурсами та ведення лісового господарства; охорона навколишнього природного середовища, у тому числі проведення оцінки ризиків та мінімізації негативних наслідків впливу виробничої діяльності на соляних рудниках у смт. Солотвино Тячівського району Закарпатської області; забезпечення розвитку підприємництва; обмін досвідом з Угорською Стороною щодо енергоефективності та енергозбереження; співпраця між на-

¹⁵ Україна – Євросоюз у деталях. 2010. № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/archives/delegations/ukraine/documents/virtual_library/3rd_inset_ukr_web_uk.pdf

вчальними закладами; завершення реалізації проекту «Ефективний та безпечний кордон між Угорщиною та Україною»;

- з Республікою Польща – покращення доступності до регіонів, модернізація і забезпечення розвитку існуючої транскордонної інфраструктури для підвищення її пропускної спроможності; створення функціонального модуля «фільтр пункту пропуску» в міжнародному пункті пропуску через державний кордон для автомобільного сполучення Рава-Руська, реконструкція пункту пропуску через державний кордон Устилуг та забезпечення розвитку ІТ-інфраструктури вітчизняної митної та прикордонної служб; забезпечення розвитку меліоративних мереж для сприяння розвитку сільських територій, електро- та водопостачання; забезпечення розвитку співпраці з урахуванням досвіду Республіки Польща у реформуванні та провадженні діяльності органів місцевого самоврядування, розвитку малого, середнього та соціального підприємництва; обмін досвідом у сфері енергоефективності; забезпечення безпеки та боротьба з організованою злочинністю, введення спрощеного режиму малого прикордонного руху, підтримка транскордонного співробітництва¹⁶.

Сільський туризм є відпочинковим видом туризму, сконцентрованим на сільських територіях. Він орієнтується насамперед на туристів-індивідуалів, швидше за все сімейного плану, які проводять вільний час у вигляді стаціонарного відпочинку. Введення безвізового режиму дозволяє українським сім'ям з незначними грошовими доходами відвідати сусідні держави, ознайомитися з побутом європейців, відпочити в гостинних сільських оселях румунів, угорців, словаків, поляків. Щоб такий відпочинок був вдалим, цікавим та юридично захищеним, Україні варто було б на законодавчому рівні зосередити увагу на врегулюванні відносин у сфері сільського туризму на прикордонних територіях.

Завдяки значному потенціалу сільського туризму Україна має змогу успішно розвивати свої регіони, включаючи прикордонні, і в майбутньому стати привабливою для іноземних туристів. До основних перспективних напрямів розвитку вітчизняної індустрії сільського туризму належать наступні:

- забезпечення «внутрішньої конвертованості» послуг туризму шляхом підвищення їх якості та розширення асортименту, поліпшення сервісних умов обслуговування;
- організація виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції для задоволення потреб відпочивальників у високоякісних продуктах харчування;
- концентрація коштів і ресурсів на об'єктах інфраструктури;

¹⁶ Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 554 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-2016-%D0%BF>

- створення відповідного сервісу обслуговування й надання послуг туризму, що користуються попитом на міжнародному ринку;
- активне залучення приватного сектора (особливо в гірській місцевості) до туристського бізнесу;
- налагодження потужної реклами, випуск високоякісного інформаційно-довідкового матеріалу¹⁷.

З метою активізації туристичної діяльності на сільських територіях необхідно:

- активізувати просування їх туристичних можливостей на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях;
- забезпечити вивчення закордонного досвіду щодо розвитку різноманітних видів сільського туризму, ознайомлення зацікавлених підприємців і мешканців сільських територій з особливостями започаткування та ведення сільського туризму;
- здійснювати цілеспрямовану діяльність з відновлення, збереження та культивування місцевих традицій і звичаїв з метою реалізації конкурентних переваг агротуризму;
- сприяти участі представників агротуристичного бізнесу в міжнародних, національних та регіональних виставках і ярмарках;
- проводити із залученням учнів шкіл та молоді природоохоронні заходи, спільне очищення сільських територій, лісів та водойм від побутових відходів;
- розпочати створення необхідних умов для задоволення туристичних потреб осіб з особливими потребами¹⁸.

З метою якісного розвитку об'єктів туристичної інфраструктури департаментам з розвитку туризму, рекреації та культури обласних державних адміністрацій доцільно розпочати практику створення кластерних структур для об'єднання потенціалу розвитку туризму або окремих туристично рекреаційних сегментів, відкриття туристичних представництв України за кордоном, а також уніфікованої мережі туристично інформаційних центрів вздовж автомобільних трас, на автостанціях, центральних площах населених пунктів, на територіях туристичних об'єктів сільських територій¹⁹.

Сьогодні у вітчизняній науці зустрічаємо перші спроби системних досліджень міжнародного співробітництва у сфері сільського туризму. На початковій стадії формування знаходиться система підтримки такої співпраці. Тому пріоритетами в ефективному розвитку міжнародного співробітництва у сфері сільського туризму повинні бути визначені наступні завдан-

¹⁷ Мельниченко О. А., Шведун В. О. Особливості розвитку індустрії туризму в Україні: монографія. Харків: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 153 с.

¹⁸ Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціально-економічної безпеки України: [монографія] / За ред. д.е.н., проф. Т. Г. Васильціва, к.е.н., доц. В. В. Бойка. Львів: Ліга-Прес, 2016. 262 с.

¹⁹ Там само.

ня:

- підвищення конкурентоспроможності українських регіонів, зокрема прикордонних;
- сприяння гармонійній інтеграції України та її регіонів у загальноєвропейський простір;
- розвиток національного законодавства у галузі міжнародного співробітництва з урахуванням основних рекомендацій Європейського Союзу та міжнародних організацій;
- підготовка кваліфікованих кадрів для впровадження проектів та програм транскордонної співпраці у сфері сільського туризму;
- реалізація фундаментальних досліджень щодо розвитку міжнародного співробітництва з урахуванням світового досвіду²⁰.

Туристично-рекреаційний потенціал є важливим елементом розвитку регіонів України та сусідніх держав ЄС. Економічне та соціальне значення розвитку туризму у сільській місцевості є важливим для кожної країни, адже збільшення кількості гостинних осель стимулює розвиток відповідної сільської інфраструктури, створює можливості для територіальних громад сіл та селищ залучати додаткові кошти до місцевих бюджетів. Урахування специфіки розвитку сільського туризму займає також вагоме місце у розвитку транскордонного співробітництва, а розширення та поглиблення меж економічної співпраці України з європейськими країнами веде до того, що прикордонні регіони все частіше стають зонами міжнаціональних контактів та візитною карткою України.

Висновки. Економічне та соціальне значення розвитку сільського туризму є важливим для кожної європейської країни. Сільський туризм є гарантом стабільності та життєздатності сільських територій, важливою альтернативою для сільського господарства, а також чинником розвитку місцевих громад. Сьогодні важливою також є підтримка державою розвитку сфери сільського туризму, яка включає залучення іноземних інвестицій, пільгове довгострокове кредитування власників садиб, покращення діяльності туристичних фірм щодо реклами сільських садиб тощо.

Транскордонне співробітництво позитивно впливає на розвиток сільського туризму. Сьогодні сільський туризм визначений одним із пріоритетних напрямів туристичної індустрії держав ЄС загалом, який динамічно розвивається. Розвиток еколого-економічної співпраці у сфері сільського туризму між Україною та сусідніми державами ЄС повинен ґрунтуватися на взаємоповазі, взаємодопомозі та партнерських відносинах і враховувати наявні громадські позиції, на основі яких повинні надалі розвиватися, вдосконалюватися та зміцнюватися дружні міжнародні зв'язки.

Транскордонне співробітництво у сфері сільського туризму сприяє

²⁰ Мікула Н.А. Транскордонне співробітництво: посібник / Н. А. Мікула, В. В. Толкованов. Київ, видавництво «Крамар», 2011. 259 с.

підвищенню іміджу регіонів України, а налагодження туристичної співпраці між Україною та державами ЄС – це перспективний шлях до формування сталого розвитку регіонів України у межах нової європейської еколого-економічної політики добросусідства.

Література.

- Алексеева Ю. В. Державне регулювання соціального туризму в Україні. Київ: Зб. наук. пр. НАДУ, 2009. Вип. 1. С. 182-191.
- Біланюк О. Сучасний стан та перспективи розвитку сфери туризму в україно-польському транскордонному регіоні. *Вісник Львівського університету*. 2013. Вип. 43. Ч. 2. С. 14-19.
- Герасименко В. Г., Михайлюк О. Л. Державне регулювання сфери туризму України в контексті процесів євроінтеграції / За заг. ред. В. Г. Герасименко, О. Л. Михайлюк. К.: ФОП Гуляєва В.М., 2019. 332 с.
- Горбаль Н. І. Вплив євроінтеграційних процесів на розвиток туристичного ринку в Україні / Н. І. Горбаль, Р. І. Ханіна, О. І. Ковальчук. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2015. № 819. С. 120-128.
- Губеня С. Українсько-польська транскордонна співпраця в контексті європейської інтеграції. *Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи*. 2013. Т. 2. С. 38-43.
- Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки: затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 554 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-2016-%D0%BF>
- Дубовіч І. А. Економіко-правові особливості транскордонного співробітництва України з державами Європейського Союзу у сфері сільського туризму / І. А. Дубовіч, З. Я. Сенета. «*Проблеми системного підходу в економіці*». Збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Випуск 6 (74). С. 24-28.
- Дубовіч І. А. Сучасні еколого-економічні та правові проблеми транскордонного співробітництва України та Румунії у сфері екологічного туризму / І. А. Дубовіч, Т. Є. Фомічева. *Relații româno-ucrainene: istorie și contemporaneitate / Volum Aniversar*. Editura RC Editorial, București. 2019. P. 157-169.
- Дубовіч І. А. Сучасні проблеми економіко-правового регулювання сільського зеленого туризму в Україні / І. А. Дубовіч, З. Я. Сенета. «*Проблеми системного підходу в економіці*». Збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім «Гельветика». 2018. Випуск 3(65), частина 2. С. 34-38.
- Кудла Н. Є. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності: навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 152 с.
- Мельниченко О. А., Шведун В. О. Особливості розвитку індустрії туризму в Україні: монографія. Харків: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 153 с.

- Мікула Н. А. Транскордонне співробітництво: посібник / Н. А. Мікула, В. В. Толкованов. Київ, видавництво «Крамар», 2011. 259 с.
- Моїсєєва Н. І. Інноваційність туристичної сфери в умовах сталого розвитку: стратегічний вимір: Дис. д.е.н.: спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка». Харків, 2019. 505 с.
- Напрями та засоби розвитку сільських територій в контексті зміцнення соціальноекономічної безпеки України: [монографія] / За ред. д.е.н., проф. Т. Г. Васильціва, к.е.н., доц. В. В. Бойка. Львів: Ліга-Прес, 2016. 262 с.
- Стрижакова А. Ю. Механізми державного управління розвитком транскордонного співробітництва між Україною та державами Європейського Союзу: дис. ... канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02. Маріуполь, 2017. 248 с.
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011
- Україна – Євросоюз у деталях. 2010. № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/archives/delegations/ukraine/documents/virtual_library/3rd_inset_ukr_web_ukpdf

Механізми регулювання проблем вирубки лісів у країнах ЄС: досвід для України

Ігор Зінько / Ihor Zinko
Олександра Федунь / Oleksandra Fedun

Механізми регулювання проблем вирубки лісів у країнах ЄС: досвід для України. Розглянуто правові, економічні, соціальні та екологічні механізми регулювання вирубки лісів у країнах Європейського Союзу, які направлені на досягнення стійкого балансу між зростаючими потребами ринку на деревину та імперативами сталого розвитку. Відстежено, що, незважаючи на задекларовані цілі, в окремих країнах ЄС в умовах скорочення місцевої лісозаготівлі спостерігаються переорієнтація на вирубку лісів, насамперед у країнах Центрально-Східної Європи, також відчутні приховані бізнес-інтереси щодо імпорту лісу-кругляка під виглядом паливної деревини з поза меж Спільноти. Проаналізовано, що при позірній наявності більших площ лісів та в умовах нижчого рівня соціально-економічного розвитку і при значному впливові локальних корупційних пов'язань, у країнах Центрально-Східної Європи відбувається значне нарощування вирубки лісів, яке має негативні наслідки як для довкілля, так і для суспільства в цілому. Зазначено, що основними споживачами деревини є технологічно розвинені корпорації лісової та деревообробної промисловості країн Західної Європи. Протидія таким негативним явищам зростає як на рівні регіонів, країн-членів, так й окремих інституцій ЄС, однак механізмів ефективного регулювання цих процесів є недостатньо.

Особлива увага акцентується на різкому неконтрольованому нарощуванні вирубки лісів в Україні, незважаючи на запровадження в 2016 р. десятирічного мораторію на експорт лісо- та пиломатеріалів у необробленому вигляді. Зазначається, що заборона експорту лісу критикується європейськими чиновниками як така, що суперечить положенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Розглядається практика неконтрольованої вирубки лісів та нелегального експорту деревини в обхід норм, що насправді проходить під замаскованими корупційними схемами. Аналізуються дослідження британської природоохоронної організації «*EarthSight*», яка упродовж останніх років виявляє значні обсяги незаконної вирубки та експорту українського лісу. Наводяться факти як успішного українсько-румунського співробітництва у сфері лісового господарства, так і приклади значного загострення даної проблеми в українсько-румунському прикордонні. Відзначається, що європейські механізми контролюваного регулю-

вання вирубки лісів необхідно впроваджувати в Україні.

Mecanisme de reglementare a defrișărilor pădurilor în țările UE: experiență pentru Ucraina. *Sunt analizate mecanismele reglementării juridice, economice, sociale și ecologice privind tăierile de păduri (defrișările) în statele Uniunii Europene, care au drept scop realizarea unui echilibru durabil între nevoile crescânde ale pieței lemnului și imperatiivele dezvoltării durabile. Se remarcă faptul că, în ciuda obiectivelor declarate, în unele țări ale UE, în condiții limitate de exploatare la nivel local, există o reorientare spre tăierea pădurilor, în special în Europa Centrală și de Est, la fel există și interese comerciale ascunse privind importul de lemn rotund sub formă de lemn de foc din state care nu sunt membre UE. Se analizează că, cu prezența aparentă a unor suprafețe mari de păduri și în condiții de un nivel mai scăzut de dezvoltare socio-economică și cu un impact semnificativ al corupției locale în Europa Centrală și de Est, există o creștere semnificativă a tăierilor de păduri, care are consecințe negative atât pentru mediul înconjurător, cât și pentru societate în ansamblu. Se remarcă faptul că principalii consumatori de lemn sunt corporațiile avansate din punct de vedere tehnologic ale industriei forestiere și de prelucrarea lemnului din Europa de Vest. Acțiunile acestor fenomene negative cresc la nivel de regiune, state membre, cât și al unor instituții ale UE, însă mecanismele de reglementare a acestor procese nu sunt eficiente.*

Atenție deosebită se acordă creșterii necontrolate a tăierilor de păduri (defrișărilor) în Ucraina, în ciuda introducerii în 2016 a unui moratoriu de zece ani privind exportul materialelor lemnoase (cherestea) în formă brută. Se menționează că interzicerea exportului materialelor lemnoase în forma brută este criticată de oficialii europeni, deoarece contravine prevederilor Acordului de asociere între Ucraina și UE. Sunt prezentate schemele practice a tăierilor de păduri (defrișărilor) necontrolate și a exportului ilegal de lemn, care se desfășoară pe baza unor scheme de corupție. Se analizează cercetarea organizației britanice de mediu „EarthSight” care în ultimii ani dezvăluie cantități semnificative a tăierilor de păduri ilegale și exportului materialelor lemnoase din Ucraina. Sunt prezentate atât faptele cooperării de succes în domeniul silvic între Ucraina și România, cât și exemple de agravare semnificativă a acestei probleme în regiunile de frontieră între Ucraina și România. Se remarcă faptul că mecanismele europene de reglementare controlată a tăierilor de păduri trebuie să fie puse în aplicare în Ucraina.

Mechanisms of regulating deforestation problems in the EU States: experience for Ukraine. *Legal, economic, social and environmental mechanisms of regulating deforestation in the states of the European Union, which are aimed at achieving a sustainable balance between the growing needs of the timber market and the imperatives of sustainable development, are considered. It is noted that, despite the declared goals, in some EU countries in the context of declining local logging there is interest in unprocessed wood from Central and Eastern Europe (CEE), as well as significant hidden business interests in importing roundwood under the guise of fuel wood from outside the Community. It is analyzed that with the apparent presence*

of large areas of forests and in the conditions of the lower level of socio-economic development and with the significant influence of local corruption in CEE countries there is a significant increase in deforestation, which has negative consequences for the environment and society as a whole. It is noted that the main consumers of wood are technologically advanced corporations of the forest and woodworking industries of Western Europe. Counteraction to such negative phenomena is growing at the level of regions, member states and individual EU institutions. However, mechanisms of effective regulation of these processes are still insufficient.

Particular attention is paid to the sharp uncontrolled increase in deforestation in Ukraine, despite the introduction in 2015 of a ten-year moratorium on the export of unprocessed timber and lumber. It is noted that the ban on forest exports is criticized by European officials as it is contrary to the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU. The practice of uncontrolled deforestation and illegal timber export in circumvention of rules, which in fact takes place under disguised corruption schemes, is considered. The research of the British environmental organization «Earthsight», which has revealed significant amounts of illegal logging and export of Ukrainian forests in recent years. The facts of the successful cooperation of Ukraine with Romania in the field of forestry, as well as examples of significant aggravation of this problem in the Ukrainian-Romanian border are given. It is noted that European mechanisms of controlled regulation of deforestation need to be implemented in Ukraine.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, Угода про асоціацію між Україною та ЄС, «Earthsight», вирубка лісів, торгівля лісом, механізми контролю вирубки лісів, екологічні наслідки вирубування лісів, українсько-румунські відносини.

Cuvinte cheie: Uniunea Europeană, Acordului de asociere între Ucraina și UE, «Earthsight», tăierea pădurilor, piața lemnului, mecanismele de control a tăierilor de păduri (defrișărilor), consecințele ecologice cauzate de (defrișări) tăierile pădurilor, relațiile ucrainiano-române.

Keywords: the European Union, Ukraine, Association Agreement between Ukraine and the EU, «Earthsight», deforestation, forest trade, control mechanisms of deforestation, environmental consequences of deforestation, Ukrainian-Romanian relations.

В умовах динамічного зростання промислового попиту на деревину та збільшення обсягів лісозаготівлі проблеми деградації і вирубування лісів досягли глобального виміру. Наслідками неконтрольованих вирубок лісів є знеліснення, зменшення запасів деревини, деградація лісових екосистем, скорочення біорізноманіття, виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, посилення парникового ефекту та ін. Унаслідок цього окремі держави зазнають значних збитків щороку. Європейські країни від початку 1990-х років з метою реалізації принципів сталого розвитку, ухвалених під час Конференції ООН «Довкілля і розвиток» у Ріо-де-Жанейро 1992 р., провадять сувору національну політику охорони та збереження лісів, удосконалюючи

лісове законодавство, налагоджуючи ефективну систему моніторингу та контролю, збільшуючи площі лісових масивів, регулюючи лісозаготівлю та ін. Європейський Союз також робить значний внесок у запровадження сталого управління лісами та зменшення вирубок лісів на регіональному та глобальному рівнях. Його держави-члени беруть активну участь у міжнародному співробітництві з охорони та збереження лісів, раціонального використання лісових ресурсів і запобігання незаконним вирубкам. Проте через відсутність спільної лісової політики актуальними залишаються проблеми імплементації положень лісової стратегії ЄС у горизонтальні та секторальні політики, запровадження єдиних підходів до сталого лісокористування та торгівлі деревиною, спостерігаються випадки потрапляння незаконної деревини на внутрішній ринок Євросоюзу.

Значне посилення боротьби з незаконною вирубкою лісів у країнах Європи, зменшення площ лісів при значному зростанні попиту на деревину призвели до переорієнтації інтересів деревообробних компаній на можливості залучення імпорту сировини з суміжних із ЄС країн, у тому числі й з України. Незважаючи на проголошені цілі природоохоронного законодавства, впровадження від квітня 2015 р. моніторингу незаконних рубок лісів, обов'язкове ведення електронного обліку деревини від грудня 2019 р. всіма лісокористувачами (805 суб'єктів різних форм власності) в Україні продовжують, порушуючи законодавство, вирубувати ліси, експортувати лісоматеріали за підробленими документами за допомогою корупційних схем. Ці факти стають надбанням міжнародних організацій (Всесвітнього фонду природи (WWF), «EarthSight», Інтерполу та ін.), які аналізують екологічні та економічні наслідки незаконних вирубок, досліджують масштаби організованої «лісової» злочинності.

На сучасному етапі в Україні в рамках імплементації Угоди про асоціацію з ЄС триває реформа лісової галузі, тому вивчення та використання європейського досвіду має важливе значення для розробки багаторічної стратегії сталого управління лісовими ресурсами відповідно до європейських вимог. Україна та Румунія, як член ЄС, також зацікавлені в розвитку різнопланових двосторонніх зв'язків, в тому числі й у сфері лісового господарства та охорони навколишнього природного середовища.

Значну увагу проблемам охорони та вирубування лісів, сталого управління лісовими ресурсами в державах ЄС приділяють зарубіжні автори, з-поміж них такі: І. С. Андронаш, С. Дорондел, М. А. Замбрано-Монсеррат, Ф. Зетцер, Дж. О. Каплан, П. Корона, К. М. Крумхардт, М. Марчетті, С. Ноцентіні, Р. Д. Пінтілій, М. А. Руано, А. Г. Сіміон, Р. Ургілес-Санчес, А. Чаплінська та ін. Політико-правові, екологічні та економічні аспекти деградації та вирубування лісів в Україні досліджували вітчизняні науковці, зокрема: В. Байтала, Р. Бабич, М. Бойко, Н. Василик, В. Голян, О. Гончарук, В. Дубін, А. Дейнека, В. Жулканич, Б. Колісник, Я. Лазаренко, С. Мельник, В. Непийвода, О. Павліщук, М. Попков, І. Синякевич, І. Соловій, Ю. Туниця,

О. Шубалий та ін.

Незважаючи на наявний науковий доробок, подальшого дослідження потребують практичні механізми обмеження неконтрольованої вирубки лісів та експорту незаконної деревини на рівні ЄС та його держав-членів. Запозичення передового європейського досвіду лісокористування, ефективного застосування спеціальних інструментів раціонального використання та відновлення лісових ресурсів є надзвичайно важливим для України, зважаючи на значну кількість та обсяги незаконних вирубок вітчизняного лісу та неконтрольований експорт необробленої деревини, що попри великі економічні втрати супроводжується негативними екологічними наслідками.

Теоретико-методологічною основою дослідження механізмів регулювання проблем вирубування лісів у державах ЄС слугувала сукупність наукових підходів та методів наукового пізнання. На основі системного підходу з'ясовано взаємозв'язок між екологічними, економічними та політико-правовими аспектами лісокористування на рівні Євросоюзу і держав-членів. За допомогою методів аналогій і порівняння досліджено досвід окремих держав щодо запровадження обмежень, системи моніторингу та контролю незаконних вирубок лісів і нелегальної торгівлі деревиною в Європі. Використання методів аналізу та синтезу допомогло виявити ефективні механізми протидії незаконним вирубкам лісів, які на практиці застосовували країни ЄС. Узагальнення результатів дослідження дало змогу зробити висновки щодо доцільності використання європейського досвіду в умовах реформування лісової галузі в Україні.

Мета статті – вивчення можливостей використання європейського досвіду регулювання проблем вирубки лісів в умовах реформування лісової галузі з метою запровадження сталого управління лісами, що передбачає оптимізацію лісозаготівлі, зростання лісовідновлення, раціональне використання та ефективну охорону лісових ресурсів в Україні.

У Європейському Союзі ліси займають 182 млн. га (43 % території), тому питання їх охорони та запровадження сталого лісового менеджменту має важливе значення. На рівні ЄС управління в цій сфері покладене на через Постійний комітет з лісового господарства, прийняті нормативно-правові документи та створені інституційні механізми з врахуванням екосистемного підходу. Зокрема, потрібно згадати Лісову стратегію ЄС (The EU forest strategy), «Конвенцію про Європейський інститут лісу», Регламент ЄС від 2013 р. щодо критеріїв експорту деревини (EUTR), загальноєвропейський процес «Ліси Європи», Програму пан-європейського моніторингу лісів (UNECE ICP Forests), Європейську асоціацію державних лісів (EUSTAFOR) та ін. У деяких із них беруть участь не лише держави-члени Євросоюзу, але й треті країни та громадські організації. Наприклад, до складу Європейського інституту лісу (European Forest Institute, EFI) зі штаб-квартирою у м. Йоенсуу (Фінляндія) входять 29 країн Європи та понад 120 асоційованих і партнер-

ських організацій із 38 країн, з-поміж них дві українські наукові установи¹.

Відповідно до Лісової стратегії ЄС сфера лісової політики належить до компетенції окремих держав-членів, а Євросоюз ініціює та координує роботу щодо запровадження сталого лісового менеджменту через спільні політики на основі принципу субсидіарності й утвердження концепції розподіленої відповідальності (shared responsibility). Нормативно-правові документи, що регулюють управління лісовими ресурсами повинні бути врахованими окремими спільними політиками ЄС, зокрема екологічною, сільськогосподарською, енергетичною, політикою розвитку внутрішнього ринку та ін. Через те, що окремої спільної лісогосподарської політики в ЄС не вироблено, виникають проблеми імплементації цілей лісової стратегії в галузеві політики ЄС.

Кожна держава-член ЄС є відповідальною за розробку та впровадження національних лісових програм, удосконалення лісового законодавства та політики з врахуванням спільних європейських вимог і стандартів. У більшості країн за реалізацію цих програм відповідають профільні міністерства та інші державні інституції. Проте, незважаючи на досвід запровадження дієвих політико-правових, інституційних і економічних механізмів у системі сталого управління лісами, в окремих країнах проблема несанкціонованих вирубок лісів і торгівлі продуктами з деревини нелегального походження залишається актуальною дотепер.

Споживання ділового кругляка лісовою промисловістю в Європі в 2017 р. становило 409 млн м³. Зокрема, загальний обсяг споживання хвойних порід склав 314 млн м³, листяних – 95 млн м³. Загальна заготівля деревини в Європі 2017 р. склала 401 млн м³, що є максимальним показником з передкризового 2007 р. У 2017 р. вивезення ділового хвойного лісу в субрегіоні збільшилося на 1,2 %. Серед першої п'ятірки головних світових імпортерів ділової деревини, зокрема хвойних порід, у 2017 р. були Китай (37 % світового імпорту), Німеччина, Австрія, Швеція та Південна Корея. Загалом на Європу припадає 34 % імпорту хвойної деревини світу. Серед головних торговельних потоків тривалий час виділяли поставки хвойного кругляка з Чехії у ФРН та Австрію та з Норвегії у Швецію². Однак за останні роки значно зросли обсяги експорту деревини та пиломатеріалів з інших країн Центрально-Східної Європи – Польщі, Румунії, Словаччини та Болгарії.

Розширення ЄС на країни Центрально-Східної Європи на початку ХХІ ст. загалом позитивно вплинуло на розвиток економіки цих країн, у тому числі й на лісове господарство та деревообробну промисловість. Зокрема, завдяки активним відновлювальним роботам вдалося збільшити лісистість

¹ The EU forest strategy //Forestry explained. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/forestry/forestry-explained>

² Производство древесного сырья в мире: данные на 2018 год [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://proderevo.net/industries/wooden-logging/proizvodstvo-drevesnogo-syrya-v-mire-dannye-na-2018-god.html>

території, посилити боротьбу з хворобами деревини та шкідниками лісу, наростити потужності власних деревообробних підприємств. Все це дозволило переорієнтуватися з експорту деревини-кругляка на виробництво напівфабрикатів та готової продукції. На сучасному етапі більша частина лісоматеріалів із Румунії експортуються до Китаю та до країн Близького Сходу. Однак, як зауважують румунські екологи, у Румунії тривала незаконна вирубка лісу, яка перевищила встановлений законом обсяг експлуатації – 18 млн. м³ на рік. Усього було вкрадено понад 80 млн м³ деревини, а це більше 20 млн м³ деревини в рік за період 2013-2018 років, що рівнозначно лісовій площі в майже 250 тис. гектарів³.

У Румунії через катастрофічне зменшення лісових площ і корупційні схеми торгівлі нелегальними лісоматеріалами у 2015 р. з травня по серпень запровадили тимчасовий мораторій на експорт необробленої та паливної деревини. Це, на думку румунських експертів, мало негативний вплив на бізнес-середовище, бюджет і соціальні програми в країні. Мораторій скасували після прийняття нового Лісового кодексу та посилення юридичної відповідальності за незаконне вирубування дерев. Проте проблеми корупції в лісовій та деревообробній галузях промисловості, за оцінками румунських експертів, залишилися.

Болгарія також у березні 2015 р. на декілька місяців оголошувала тимчасовий мораторій на експорт необробленої деревини для обмеження неконтрольованих вирубок лісу, що стало причиною протестів місцевих експортерів лісоматеріалів. Він діяв до прийняття відповідних законодавчих змін, зокрема поправок до Закону про ліс. У результаті запровадили жорсткий контроль за заготівлею та транспортуванням деревини всіма лісокористувачами. Тому за короткий час вдалося не лише обмежити незаконні вирубки, але посилити контроль з боку громадянського суспільства шляхом створення відкритої інформаційної системи щодо лісозаготівель у державі.

У Хорватії з 2017 р. діє дворічний мораторій на експорт необробленої деревини дуба. Офіційною причиною оголошення цієї заборони стало поширення популяції жука-короїда. Такі дії хорватської влади викликали невдоволення та дискусії з іншими країнами-членами ЄС, які були зацікавлені в імпорті лісоматеріалів з дуба.

Польща не запроваджувала мораторію на вирубку та експорт необробленої деревини, проте мала дещо інші проблеми в лісовій галузі. Після вступу країни до Євросоюзу підвищився попит на польську деревину на європейському ринку, що призвело до динамічного зростання обсягів вирубування місцевих лісів. Наприклад, за даними Польської економічної палати деревообробної промисловості, у 2007-2012 рр. експорт деревини з Польщі до Німеччини зріс у 21 раз, тобто з 74 тис. до близько 1,6 млн. м³. Поступово нарощувалися обсяги вирубування лісів, які перебували в дер-

³ Национальная Инвентаризация лесного хозяйства, II-й этап [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.rri.ro/ru_ru

жавній і приватній власності. Однією з причин непорозумінь Польщі з європейськими інституціями стало рішення польського уряду майже утричі збільшити санітарні вирубки дерев у національному парку Біловезька Пуща (у списку Світової спадщини ЮНЕСКО від 1979 р.) для протидії поширенню жука-короїда. Це суперечило директивам Євросоюзу про місця охорони дикої флори і фауни, захист птахів. Аргументи польської сторони стосовно необхідності вирубок для запобігання збільшенню жука-короїда виявилися непереконливими для ЄС. Тому 16 червня 2017 р. Єврокомісія звернулася до Суду ЄС, який відкрив провадження проти Польщі, звинувативши її в порушенні європейських нормативно-правових актів та невиконанні прийнятих зобов'язань щодо охорони пралісів. Відповідно до рішення Суду ЄС від 21 листопада 2017 р. Польща зобов'язалася припинити вирубування дерев у Біловезькій Пущі. Вирок у цій справі було оголошено 17 квітня 2018 р., згідно з ним Польща не виконала своїх зобов'язань за євродирективами і незаконно вирубувала біловезькі ліси⁴.

У Німеччині на федеральному рівні вищий адміністративний орган з питань лісового господарства представляє Федеральне міністерство продовольства та сільського господарства (BMEL). У його структурі функціонує підрозділ (53) Лісове господарство з 5-ма підпорядкованими відділами, зокрема, з проектування Національної лісової політики та полювання, Європейської та міжнародної лісової політики, сталого ведення лісового господарства, ринку деревини. У Лісовій стратегії 2020, ухваленій Урядовим кабінетом ФРН 2011 р., відображені основні напрями лісової політики в Німеччині.

Із ухваленням Закону про безпеку торгівлі деревиною до національних правових норм було перейнято положення Постанови Ради (ЄС) № 2173/2005 від 20 грудня 2005 року щодо створення системи дозволів FLEGT для ввезення деревини до Європейського Союзу, в Німеччині було створено дієвий інструмент для стримування нелегальних вирубок. Його метою є заборона нелегальної вирубки лісу та торгівлі продуктами з деревини нелегального походження. У Федеративній республіці за виконання цієї мети відповідальним є BMEL. Нелегальна вирубка лісу в Німеччині успішно попереджається завдяки таким інструментам:

- суворі регулювання щодо захисту лісу та природи, а також всеохоплюючий державний контроль;
- великі штрафи за нелегальну вирубку деревини та конфіскація вирубаної деревини;
- розмежування державного контролю та економічного впроваджен-

⁴ Chołodowski M. Trybunał Sprawiedliwości UE: wycinka w Puszczy Białowieskiej była nielegalna. 17 kwietnia 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,23279804,tsue-wycinka-puszczy-bialowieskiej-byla-nielegalna-aktualizujemy.html>

ня лісогосподарських заходів⁵.

Головними причинами обмеження або повної заборони вирубок лісів та експорту необробленої деревини у більшості країн ЄС були такі:

- екологічна – для припинення неконтрольованих вирубок лісів, деградації лісових природно-територіальних комплексів, стимулювання відновлення лісових масивів і збільшення показників лісистості країни;
- економічна – для підтримки місцевої деревообробної промисловості, заохочення інвестування у внутрішнє деревообробне та меблеве виробництво для виготовлення високоякісної конкурентоспроможної продукції, уникнення нелегальної торгівлі лісоматеріалами та втрат місцевих бюджетів;
- соціальна – для підвищення рівня заробітної плати працівників лісозаготівельної, деревообробної та меблевої галузей, створення нових робочих місць, посилення адміністративної та кримінальної відповідальності осіб за порушення нормативно-правових вимог щодо охорони лісу.

На європейський ринок деревини також впливають юридичні та адміністративні вимоги, що випливають із спільної економічної політики ЄС. Це відбувається через Європейський механізм регулювання використання деревини ((European Timber Regulation (EUTR)), впроваджений від 3 березня 2013 р. Його суть полягає в тому, що деревообробні підприємства ЄС були змушені обмежувати використання сировини та матеріалів з країн, які вважаються такими, що мають високий екологічний ризик надмірної експлуатації лісів. До таких країн належать тропічні країни та країни, що переробляють велику кількість деревини, до яких, наприклад, відноситься Китай. Крім того, правила ЄС змушують шукати альтернативні джерела деревної сировини, де ланцюг поставок буде менш складним та більш прозорим. Йдеться насамперед про пошук достатньо великих обсягів деревини високої якості, яка раніше була малодоступною⁶.

З огляду на скорочення площ лісів і стрімке зростання попиту на продукцію, нові обмежувальні та адміністративні вимоги в ЄС, а також на високу вартість деревини погляди багатьох корпорацій деревообробної промисловості були звернені на Україну – сусідку ЄС, яка, до того ж, з 2013 р. перебувала на етапі погодження та підписання Угоди про асоціацію з ЄС. У цьому контексті лісові ресурси України здавалися дуже привабливим ресурсом для багатьох європейських підприємств. Хоча лісистість території Укра-

⁵ Зетцер Ф. Базовий звіт з лісового господарства в Німеччині з рекомендаціями для України. Київ, квітень, 2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.apd-ukraine.de/images/2018/FPR/APD_FPR_Setzer_ukr.pdf

⁶ Czaplińska, A., Kibych, I. (2019). Eksport drewna z Ukrainy na tle rosnącego deficytu surowcowego w przemyśle drzewnym UE. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 33(4), 151–164. doi: 10.24917/20801653.334.9

їни є однією з найнижчих у Європі – 15,9 %⁷, однак цей факт до уваги ніким не брався. Низький рівень життя в Україні, наявність примарних лісонадлишкових територій у Карпатах та на Поліссі, що знаходяться в близькому сусідстві до країн ЄС, а головне – існування багатьох адміністративних прогалин та при відносно високому рівні корупції на всіх щаблях української влади призвели до досить швидкого втягнення торгівлі деревиною в орбіту інтересів як європейських споживачів, так і українських лісозаготівельних підприємств. До того ж велика кількість дрібних і середніх за обсягами деревообробних підприємств, що належать потужним західноєвропейським компаніям, уже упродовж декількох років працювали на східних рубежах ЄС. Вони були початково зорієнтовані на сировинні ресурси нових членів ЄС – Польщі, Чехії, Словаччини, а особливо Румунії. За нових обставин ці підприємства, а також потужніші підприємства на території країн Західної Європи могли орієнтуватися на імпорт української деревини.

У структурі експорту деревини та виробів з дерева з України до країн ЄС у 2006–2017 рр. найбільша питома вага припадала на сировину (дерева-кругляк), пиломатеріали та енергетичну деревину. Її вартість зростає з трохи більше 400 млн. до понад 1 млрд. євро⁸. Стрімке нарощування вирубок лісу в Україні з орієнтацією на експорт сировини зумовило необхідність впровадження низки обмежувальних заходів. Ухваливши закон №325-VIII від 9 квітня 2015 року «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді Україна вперше заборонила експорт лісу-кругляка⁹. У першій редакції закон забороняв експорт лісоматеріалів у необробленому вигляді з України на 10 років. У вересні 2018 р. Верховна Рада ухвалила закон №2531-VIII «Про збереження українських лісів і запобігання неналежному переміщенню необроблених лісоматеріалів» з поправками Президента України, який встановлює жорстку криміналізацію контрабанди лісу-кругляка і обмежує внутрішнє споживання необробленого лісоматеріалу 25 млн. м³ в рік¹⁰. Цей нормативно-правовий акт установив суворіші покарання, зокрема кримінальну відповідальність, за незаконну вирубку лісу, контрабанду лісо-або пиломатеріалів цінних і рідкісних порід дерев, а також регулює обсяги внутрішнього споживання вітчизняних необроблених лісоматеріалів. Доку-

⁷ Публічний звіт Державного агентства лісових ресурсів України за 2019 р. С. 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://menr.gov.ua/files/images/news_2020.pdf

⁸ Там само.

⁹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді». (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 31, ст.291).

¹⁰ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українських лісів та запобігання незаконному вивезенню необроблених лісоматеріалів» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 42, ст.327).

мент також містить пункт про заборону експорту паливної деревини. Він почав діяти з 1 січня 2019 р. У контексті запровадження європейських стандартів класифікації та сертифікації лісопродукції, узгодження національної лісової політики з європейською Кабінет Міністрів України 23 січня 2019 р. схвалив також проект Закону України «Про приєднання України до Конвенції про Європейський інститут лісу»¹¹.

Задекларована повна заборона вітчизняного експорту необробленої деревини (лісу-кругляка) викликала критику з боку ЄС та СОТ. Реакція Євросоюзу пов'язана з тим, що заборона експорту лісу суперечить положенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У торговельній частині Угоди в ст. 294 «Торгівля лісовою продукцією» йдеться, що «з метою сприяння сталому управлінню лісовими ресурсами Сторони зобов'язуються працювати разом для покращення правозастосування та управління в лісовій галузі та сприяти торгівлі легальною і сталою лісовою продукцією»¹². В Україні та ЄС на ці проблеми існують власні погляди та аргументи.

Однак упродовж останніх років в Україні і надалі зростає актуальність проблеми неконтрольованої вирубки лісів в умовах дії від квітня 2015 р. моніторингу незаконних рубок лісів та від початку 2016 р. десятирічного мораторію на експорт лісо- та пиломатеріалів у необробленому вигляді. Станом на липень 2018 р. на країни ЄС припадало понад 70 % українського експорту деревини, головними покупцями якої є компанії «Schweighofer», «Egger», «Kronospan», «Swiss-Krono», підприємства корпорації «International Paper» та ін. З України до Євросоюзу в 2018 р. експортувалося найбільше нелегальної деревини, ніж із будь-якої іншої країни світу¹³.

На практиці дія мораторію не сприяла досягненню задекларованих цілей. За останні роки в Україні децю зросли потужності деревообробних підприємств та випуск готової продукції з вищим рівнем доданої вартості. Однак ще більшим є зростання чисельності малих і часто необлікованих пилорам. Як зауважив ще у 2017 р. керівник сектору сільського господарства дослідницької структури ЄС – Офісу ефективного регулювання (Better Regulation Delivery Office) А. Заблоцький; «Чинне законодавство та складність процедур провокують тіньовий ринок. На сьогодні в Україні легально працюють 9200 лісопилних та близько 12000 незаконних пилорам. Якщо

¹¹ Уряд схвалив законопроект щодо приєднання України до Конвенції про Європейський інститут лісу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-zakonoprojekt-shchodo-priyednannya-ukrayini-do-konvenciyi-pro-yevropejskij-institut-lisu>

¹² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс. Урядовий портал]. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344

¹³ Earthsight report (July 2018): Complicit in corruption. How billion-dollar firms and EU governments are failing Ukraine's forests [Електронний ресурс. Урядовий портал]. Режим доступу: https://docs.wixstatic.com/ugd/624187_87e5f9308a814cce840ce60a4e62c131.pdf

вони будуть легалізовані, сума єдиного соціального внеску з них становитиме 101 млн. гривень ще до того, як вони почнуть вести господарську діяльність. Загалом через це держава втрачає 200 млн. гривень щорічно»¹⁴.

Значних досягнень у відновленні вітчизняної лісопереробної та меблевої промисловості, створенні нових робочих місць, розв'язанні екологічних проблем не відбулося. «Мораторій у нинішньому вигляді в Україні не здійснив жодного економічного прориву, а в питанні деревної сировини «зробив злочинну ситуацію для економіки держави». «Лісогосподарські підприємства мають на сьогодні залишки 1,2 млн. м³ деревини. Ми скоротили заготівлю, тому що не можемо реалізувати в Україні те, що було заготовлено», – вважає заступник голови Державного агентства лісових ресурсів Володимир Бондар¹⁵. Тобто бажаної переорієнтації постачання деревини власним виробникам майже не відбулося з огляду на незначні виробничі потужності переробних підприємств та їхню технологічну відсталість, а також на торговельні обмеження із зарубіжними партнерами.

Однак це лише одна, видима сторона лісової галузі. За офіційними даними Державного агентства лісових ресурсів України кількість зареєстрованих випадків незаконних рубок у 2019 р. становила 4993, 2018 р. – 5384, в період 2013-2017 рр. – понад 6 тис. щороку¹⁶. В Україні особливо до 2018 р., але й дотепер насправді продовжуються значні обсяги лісозаготівлі, скоротилася площа лісового фонду країни на тисячі гектарів, а обсяги неконтрольованої вирубки лісів та нелегальної торгівлі лісом-кругляком та лісоматеріалами з використанням корупційних «схем», які оминають діючий мораторій, відчутно зросли. Серед найбільш поширених схем є широке впровадження так званого санітарного вирубування, коли під виглядом потреби усунення вражених шкідниками та хворобами дерев зводяться й цілком здорові дерева, а замість вибіркового застосовуються суцільні вирубки на обмежених площах. Інший спосіб розширеного вивезення необробленої деревини, що заборонено мораторієм, є підміна ділової деревини під виглядом деревини енергетичного призначення, тобто дров завдовжки до двох метрів. Наприклад, за документами у вагонах дрова ціною €27 за 1 м³, а насправді вартість здорової деревини сягає близько €70-100, залежно від якості.

Зазначимо, що найбільше нелегального вітчизняного лісу-кругляка під виглядом паливної деревини потрапляє на ринок таких держав-сусідів: Румунії (345 тис. т необробленої деревини у 2017 р.), Польщі (100 тис. т),

¹⁴ BRDO: The budget of Ukraine loses 200 million hryvnas annually because of illegal sawmills. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://en.brdo.com.ua/main/brdo-budget-ukraine-loses-200-million-hryvnas-annually-illegal-sawmills/>

¹⁵ Мораторій на експорт деревини може «вбити» галузь — Бондар. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2778764-moratorij-na-eksport-derevini-moze-vbiti-galuz-bondar.html>

¹⁶ Публічний звіт Державного агентства лісових ресурсів України за 2019 р. С. 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://menr.gov.ua/files/images/news_2020.pdf

Словаччини та Угорщини¹⁷. У цих країнах в умовах скорочення місцевої лісозаготівлі низка деревообробних підприємств, частина з яких побудована кілька років тому, працюють переважно на українській сировині.

При цьому слід зауважити, що багато підприємств згаданих вище компаній працюють на території українсько-румунського прикордоння, використовуючи як місцеву сировину, так і імпортований з України ліс, перевезений з території Карпатських областей. Оскільки в Румунії запровадження дії нового Лісового кодексу відразу позначилося на зменшенні вирубування власних лісів, то брак сировини почали компенсувати надходженням української деревини. Одним із прикордонних пунктів пропуску, який найчастіше використовується для експорту деревини є залізничний переїзд Вадул-Сірет на українсько-румунському кордоні. Через нього проходять численні залізничні потяги, спрямовані прямо чи опосередковано до Австрії, Німеччини та Італії. Інші пункти пропуску включають Батьове на кордоні з Угорщиною, Чоп на кордоні зі Словаччиною та Краковець-Корчова з Польщею¹⁸.

Так, за даними Державної служби статистики України, обсяг міждержавного українсько-румунського товарообороту у 2016 р. становив 1097,7 млн дол., з якого експорт – 717,2 млн дол. У структурі експорту переважали деревина та вироби з деревини (22 %), чорні метали (21 %), руди, шлаки (13 %), електричні машини (11 %)¹⁹. Хоча поступово зростала частка продукції сільського господарства та харчової промисловості.

За даними Державної служби статистики України в 2019 р. обсяг товарообігу між Україною та Румунією становив 1 651,15 млн. дол., з якого експорт – 1 005,64 млн. дол. Частка деревини та виробів з дерева в українському експорті становила вже 9,4 %²⁰. Це, здавалось, мало би свідчити про істотне скорочення експорту української деревини, що зумовлене впровадженням дії десятирічного мораторію. Однак насправді, українська деревина продовжує вивозитися під виглядом експорту дров, до яких потрапляє кругляк довжиною до двох метрів.

За даними британської природоохоронної організації «EarthSight», Україна щорічно продає іншим країнам 1,2 млн. м³ пиломатеріалів, які не існують в жодному офіційному документі про виробництво. За даними экс-

¹⁷ Ангел Є., Бутін А. Результати запровадженого в Україні тимчасового мораторію на експорт лісоматеріалів у необробленому вигляді: аналітично-консультативна робота. Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2018. 24 с.

¹⁸ Czaplínska, A., Kibych, I. (2019). Ekspert drewna z Ukrainy na tle rosnącego deficytu surowcowego w przemyśle drzewnym UE. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 33(4), 151–164. doi: 10.24917/20801653.334.9

¹⁹ Склярська О.І., Гривна О.П. Суспільно-географічні аспекти зовнішньоторговельних зв'язків України з Румунією. Актуальні проблеми країнознавчої науки. 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://internationalconference2014.wordpress.com/2017/05/11>

²⁰ Посольство України в Румунії. Торговельно-економічне співробітництво [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://romania.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/202-torgovelyno-ekonomichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-rumunijeju>

пертів, у 2018 р. майже 60 % вирубок порушують встановлені українським законодавством обмеження, найчастіше, під надуманим приводом санітарних рубок, які виправдовують необхідністю запобігання поширенню хвороб лісових насаджень. Дослідження 18-ти лісозаготівельних ділянок у чотирьох найбільших лісозаготівельних регіонах України, проведене за замовленням «Earthsight», довело, що 2017 р. від 67 до 78 % вирубок були невинуватими, тому незаконними. Екстраполюючи ці дані на національний рівень, експерти встановили, що незаконні санітарні рубки склали 38–44 % загальної лісопродукції, яка експортувалася²¹.

Після введення мораторію на експорт хвойних порід в Україну першими серед імпортерів української деревини, за даними «Earthsight», є «Egger», другий за величиною виробник дерев'яних панелей у світі, два його конкуренти – «Kronospan» та «Swiss Krono», а також польський завод целюлози, що входять до складу найбільшої у світі паперової компанії «International Paper». Незалежно від розміру цих компаній, навряд чи хтось почув їхні назви в ЄС і зацікавився легальністю сировини, з якої виготовляється їхня продукція. Але більшість європейських споживачів купують продукцію, виготовлену з сировини, яку вони постачають. Деревина румунської компанії «Schweighöfer» використовується для виробництва товарів, які продаються в мережі «IKEA». «Egger», «Swiss Krono» та «Kronospan» постачають значну частину пиломатеріалів, дерев'яних панелей і підлог, які продають «DIY Wickes» та «Homebase» мережі у Великобританії, «Hagebau», «Obi» та «Hornbach» у Центральній Європі та французьких мережах «Leroy Merlin», «Castorama»²².

Значного міжнародного розголосу набуло нове дослідження «Earthsight» про використання відомим шведським концерном «IKEA» у виробництві стільців української деревини, що імпортується в обхід законних норм. Вартість чорнової заготовки одного такого стільця становить лише 10 грн. (0,33 євро), а його ціна в європейських супермаркетах – майже 60 євро. За 2019 рік, як свідчать митні дані, компанія «ВГСМ» із села Великий Бичків Рахівського району на Закарпатті експортувала близько п'яти мільйонів заготовок до стільців «Ingolf» румунській компанії «Plimob». Завод цієї компанії розташований прямо по іншій бік кордону – лише у 14-ти кілометрах від українського виробника. Після обробки і упаковки у коробки стільці вже продаються у різних куточках континенту як товар «Made in Romania»²³.

Серед головних проблем експерт Української природоохоронної гру-

²¹ Earthsight report (July 2018): Complicit in corruption. How billion-dollar firms and EU governments are failing Ukraine's forests. С.5 [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://docs.wixstatic.com/ugd/624187_87e5f9308a814cce840ce60a4e62c131.pdf

²² Там же, С. 47.

²³ 10 гривень і лісі гори: що залишається Україні від стільця IKEA [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.dw.com/uk/10-hryven-i-lysi-hory-shcho-zalyshaietsia-ukraini-vid-stiltsia-ikea/a-53955387?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

пи Єгор Гриник називає санітарні рубки, тобто вирубку сухого або ураженого шкідниками лісу. «Санітарні рубки призначаються лісопатологами. Вони, так само як і лісгоспи, перебувають у віданні Державного лісового агентства. А оплачують їхню експертизу самі лісгоспи. Тобто і лісгоспи, і їхні «ревізори» перебувають в одній структурі і взаємопов'язані», – зауважує Єгор Гриник. Він заявляє, що за відсутності ефективного незалежного контролю часто лісники вирубують здоровий ліс під виглядом хворого²⁴.

Отже, для України, як і для окремих держав Євросоюзу актуальними є проблеми регулювання неконтрольованих вирубок лісів і торгівля товарами з деревини нелегального походження. Головними причинами існування цих проблем є збільшення випадків незаконних вирубок унаслідок діяльності технічно оснащених злочинних груп в умовах недосконалого державного контролю та корупції, неналежне виконання своїх посадових обов'язків працівниками лісової охорони, які вдаються до сприяння незаконним вирубкам та навмисно приховують звітні дані щодо лісозаготівель, велика кількість неконтрольованих приватних пилорам, низький рівень матеріального забезпечення населення лісових районів, яке зацікавлене у заробітках незаконним способом, присутність на ринку лісоматеріалів компаній, які в обхід законодавства скуповують незаконно вирубану деревину та експортують її за підробленими документами з використанням корупційних схем та ін.

Для збереження пралісів і цінних видів дерев, площі яких різко скоротилися через тривалі суцільні вирубки, на національному рівні окремі держави приймали відповідні рішення: одні дозволяли вирубувати та експортувати лише ту деревину, що вирощена на спеціальних плантаціях, а інші – встановлювали квоти на вирубку, обмежували або повністю забороняли експорт необробленої деревини. Досвід багатьох держав свідчить про те, що не завжди запровадження повної заборони чи обмежень на експорт необробленої деревини є ефективним і дозволяє досягти очікуваних результатів, адже негативно впливає на місцеві бюджети та бізнес-середовище. Результативними такі заходи є лише тоді, коли вони приймаються на кілька місяців, за які влада оперативного проводить відповідні реформи для сталого управління лісами, що передбачають обмежену лісозаготівлю, лісовідновлення та ефективну охорону лісових масивів.

На сучасному етапі імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС доцільно використовувати досвід європейських країн, зокрема Німеччини, Польщі, Румунії та ін. у підготовці та реалізації національної лісової політики. Це сприятиме підвищенню ефективності роботи із запобігання та боротьби з незаконними вирубками, попередження випадків розкрадання лісопродукції та іншими порушеннями лісового законодавства; запровадженню дієвої системи моніторингу лісів, як складової частини системи інформаційної підтримки управління лісами у країнах ЄС та Укра-

²⁴ Там само.

їні; зростанню рівня координації міжінституційної взаємодії з метою проведення спільних заходів щодо охорони та відновлення лісів, проведення систематичних перевірок деревопереробних підприємств щодо законності придбання деревини; переходу до сталого управління лісовими ресурсами на основі екосистемного підходу; забезпеченню сталого балансу між зростаючими потребами вітчизняного ринку на лісоматеріали та обмеженими можливостями лісових природно-територіальних комплексів.

Література.

- Ангел Є., Бутін А. Результати запровадженого в Україні тимчасового мораторію на експорт лісоматеріалів у необробленому вигляді: аналітично-консультативна робота. Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2018. 24 с.
- Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді». (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 31, ст.291).
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українських лісів та запобігання незаконному вивезенню необроблених лісоматеріалів» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 42, ст.327)
- Зетцер Ф. Базовий звіт з лісового господарства в Німеччині з рекомендаціями для України. Київ, квітень, 2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.apd-ukraine.de/images/2018/FPR/APD_FPR_Setzer_ukr.pdf
- Мораторій на експорт деревини може «вбити» галузь — Бондар. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2778764-moratorij-na-eksport-derevini-moze-vbiti-galuz-bondar.html>
- Национальная Инвентаризация лесного хозяйства, II-й этап [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.rri.ro/ru_ru
- Посольство України в Румунії. Торговельно-економічне співробітництво [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://romania.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/202-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-rumunijeju>
- Производство древесного сырья в мире: данные на 2018 год [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://proderevo.net/industries/wooden-logging/proizvodstvo-drevesnogo-syrja-v-mire-dannye-na-2018-god.html>
- Публічний звіт Державного агентства лісових ресурсів України за 2019 р. С. 12 [Електронний ресурс]. Режим доступу : https://menr.gov.ua/files/images/news_2020.pdf

- Склярська О. І., Гривна О. П. Суспільно-географічні аспекти зовнішньоторговельних зв'язків України з Румунією // Актуальні проблеми крайнознавчої науки. 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://internationalconference2014.wordpress.com/2017/05/11>
- Уряд схвалив законопроект щодо приєднання України до Конвенції про Європейський інститут лісу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-zakonoprojekt-shchodopriyednannya-ukrayini-do-konvenciyi-pro-yevropejskij-institut-lisu>
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс. Урядовий портал]. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344
- 10 гривень і лісі гори: що залишається Україні від стільця IKEA [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.dw.com/uk/10-hryven-i-lysi-hory-shcho-zalyshaietsia-ukraini-vid-stiltsia-ikea/a-53955387?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>
- BRDO: The budget of Ukraine loses 200 million hryvnas annually because of illegal sawmills. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://en.brdo.com.ua/main/brdo-budget-ukraine--loses-200-million-hryvnas-annually-illegal-sawmills/>
- EarthSight report (July 2018): Complicit in corruption. How billion-dollar firms and EU governments are failing Ukraine's forests [Електронний ресурс. Урядовий портал]. Режим доступу: https://docs.wixstatic.com/ugd/624187_87e5f9308a814cce840ce60a4e62c131.pdf
- Chołodowski M. Trybunał Sprawiedliwości UE: wycinka w Puszczy Białowieskiej była nielegalna. 17 kwietnia 2018 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,23279804,tsue-wycinka-puszczy-bialowieskiej-byla-nielegalna-aktualizujemy.html>
- Czaplińska, A., Kibych, I. (2019). Eksport drewna z Ukrainy na tle rosnącego deficytu surowcowego w przemyśle drzewnym UE. Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 33(4), 151–164. doi: 10.24917/20801653.334.9
- The EU forest strategy //Forestry explained. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/forestry/forestry-explained>

Лікувальна магія гуцулів Закарпаття (За польовими матеріалами)

Василь Король / Vasyl Korol

Лікувальна магія гуцулів Закарпаття (За польовими матеріалами). У дослідженні, на основі зібраних автором польових етнографічних матеріалів, розглядається традиційна лікувальна магія гуцулів історико-етнографічного Закарпаття. Окремо аналізуються вербально-символічні позначення хвороб та семантика лікувальних обрядів. Робиться спроба визначити основні мотиви магічного знешкодження хвороб та традиційні вірування, пов'язані з лікувальною магією. З уявленнями про демонічну сутність хвороби пов'язані й магічні прийоми її знищення, відсилання. Доволі поширеними при лікуванні вроків були магічні прийоми змивання хвороби. Близьким за значенням є мотив вистригання, після чого хворобу відносили до річки. Хворобу знешкоджували також за допомогою обкурювання, віра в дієвість цього методу ґрунтувалася на тому, що хвороба, як і людина або тварина не витримують диму, тому хворого обкурювали різними травами. Доволі поширеним методом було виманювання хвороби з тіла. Також звертається увага на образ знахарки та низку заборон, які супроводжують процес магічного лікування. Розглядається сучасний стан побутування народних вірувань, що пов'язані з процесом магічних лікувальних практик.

Magia terapeutică la huțulii din Transcarpatia (Conform materialelor obținute în cercetările etnologice de teren). Studiul, bazat pe materialul etnografic colectat de autor, examinează magia terapeutică tradițională de vindecare a huțulilor din Transcarpatia istorică și etnografică. Simbolurile verbal-simbolice ale bolilor și semantica riturilor terapeutice sunt analizate separat. Se încearcă identificarea principalelor motive pentru vindecarea magică a bolilor și a credințelor tradiționale asociate magiei terapeutice. Metodele magice de distrugere și exilare ale bolii sunt legate, de asemenea, de ideea despre esența demonică a afecțiunii. Destul de frecvente în tratamentul deochiului erau metodele magice de spălare a bolii. Apropiat ca sens este motivul tunderii, după care boala se ducea la râu. Afecțiunea, de asemenea, era neutralizată prin afumare. Credința în eficacitatea acestei metode s-a bazat pe faptul că boala, la fel ca oamenii sau animalele, nu poate rezista fumului, iar pacientul era afumat cu diferite ierburi. O metodă destul de răspândită a fost extragerea bolii din organism. Se atrage atenția și asupra imaginii vrăjitoarei și a unui număr de interdicții care însoțesc procesul de vindecare magică. Se ia în considerare starea actuală a credințelor populare legate de procesul practicilor de vindecare magică.

A medical treatment of Transcarpathia (based on the field materials).

In a current study are considered traditional magical treatment of hutsuls of historical-ethnographical Transcarpathia based on the collected by the author filed materials. The verbal –symbolic designations of diseases and semantics of medical rituals are analyzed separately. This is an attempt to examine the main motives of magical neutralization of diseases and traditional beliefs related with magical treatment. An idea of demonic essence of disease related and magical methods of its elimination, sending away .A quite common in a treatment from jinx was magical methods to flush down of illness. A close to the meaning is a motive of shearing away hair where after the illness was carried to the river. The disease was reduced by the getting high. Faith into action of this method builds on that the illness as a human or an animal can't stand a smoke. Therefore the patient was smoked by the all kinds of herbs. The getting out of the disease from human body is a fairly common technic. The main attention is giving to the healer image and prohibition line which the process of folk medicine accompanying. And also, here is considered the contemporary living state of folk beliefs related with the process of magical treatment practices.

Ключові слова: магія, вірування, Закарпаття, гуцули, замовляння, обряд, лікувальна магія, світогляд, народна медицина.

Cuvinte cheie: magie, credințe, Transcarpatia, huțuli, descântece, ritual, magie terapeutică, viziune asupra lumii, medicină populară.

Keywords: magic, beliefs, Transcarpathia, hutsuls, harm, ritual, magical treatment, world- view, folk medicine.

Низка дослідників Закарпаття більшою або меншою мірою торкалися у своїх працях народної медицини, лікувальної магії чи принаймні, певних її аспектів (безпосередньо замовлянь, оберегової практики). Окремі відомості, які стосуються даної проблематики, можемо знайти ще в публікаціях кінця ХІХ ст. Зокрема, в опублікованому 1892 року та проаналізованому Олексієм Петровим збірнику «Угроруських замовлянь і заклинань поч. ХVІІІ ст.»¹, який автору вдалося придбати під час однієї зі своїх наукових подорожей на території сучасної Закарпатської області. Збірник складався з 37 заклинань, лікувальних замовлянь, апокрифічних молитов та притч. Вони особливо цінні для розуміння народних переконань про природу походження хвороб та їх місця перебування у людському тілі.

У першій половині ХХ ст. цю тему у свої працях досліджували Богатирьов П.², Іванчов Ф.³, Павлюк Д.⁴, Потушняк Ф.⁵.

¹ Петров А. Л. Угро-русские заговоры и заклинания начала ХVІІІ в. *ЖМНП*. 1893. Т. X. С. 516–549.

² Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпаття. *Богатырев П. Вопросы теории народного искусства*. М., 1971. С. 167–296.

³ Иванчовъ Ф. В. «Баяня». (Способъ лечения у сельскаго народа). *Земледельскій календарь на годъ 1937*. Ужгородъ: Книгопечатня Юлія Фелдешья, 1936. С. 82–86.

⁴ Павлюк Д. Забобоність в Брустурь. *Наш родный край*. 1933. С. 248–250.

⁵ Потушняк Ф. Вода, земля і воздух (в народном вірованю). *Зоря-Најнал*. Рочник ІІ. Ужгород,

У радянський час традиційні світоглядні уявлення, народна магія стають небажаним полем дослідження, лише у 80-х роках ХХ ст. з'являються праці, де автори розглядають окремі елементи лікувальної магії. До таких належать дослідження Болтарович З.⁶ На початку ХХІ ст. лікувальної магії гуцулів Закарпаття в ряді праць торкалися Красіков М., Король В.⁷

Із сучасних дослідників, які займаються цією проблематикою, на теренах історико-етнографічного Закарпаття можна назвати Вархол Н.⁸, Мушинку М.⁹, Чубіка М.¹⁰ Варто окремо виділити Надію Вархол, яка досліджує традиційну духовну культуру українців-русинів східної Словаччини. Варто виділити такі її праці: «Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань»¹¹, «Народні знання українців-русинів Словаччини»¹², «Росли-

1942. Ч. 3-4. С. 351–376; Потушняк Ф. Жертва в народном вірованю. *Літературна неділя*. Річник III. Ужгород, 1943. С. 138–140; Потушняк Ф. «Злі очі» і «уроки» в народном вірованю. *Літературна неділя*. Річник III. Ужгород, 1943. С. 221–224; Потушняк Ф. Огень в народных вірованях. *Зоря*. Річник I. Ужгород, 1941. № 1-2. С. 86–114.

⁶ Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця ХІХ – початку ХХ ст. К., 1980. 118 с; Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1983. С. 226–232; Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1987. С. 272–286; Болтарович З. Є. Народна медицина українців. К., 1990. 232 с.

⁷ Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню», в народній медицині українців Закарпаття (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 3. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2016. С. 491–498; Король В. Зошит із замовляннями із селища Ясіня Рахівського району Закарпатської області. *Народознавчі зошити*. № 4 (142). 2018. С. 866–870; Король В. В. Лікувальні замовляння із сіл Видричка та Розтоки Рахівського району (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 4; [упоряд. : В. В. Коцан, М. І. Мегела]. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 321–326; Король В. В. Лікувальні замовляння із селища Ясіня Рахівського району (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 5: матеріали I Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 15 груд. 2017 р.); [упоряд. : В. В. Коцан, М. І. Мегела]. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 214–220; Король В. Рукописний збірник замовлянь із села Водиця Рахівського району Закарпатської області. *Етніка Карпат*; [наук. щорічник: ст. та матеріали етнографічних експедицій ; упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо]. Вип. 3. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 72–79; Король В. Рукописний збірник замовлянь із села Луг Рахівського району Закарпатської області. *Народознавчі зошити*. № 5. (137), 2017. С. 1244–1248; Король В. Рукописний збірник замовлянь із с. Стебний Рахівського району Закарпатської області. *Народна творчість та етнологія*. № 2 (372), 2018. С. 110–114.

⁸ Вархол Н. Народні знання українців-русинів Словаччини. *Народна творчість та етнографія*. 2012. №4. С. 33–45; Вархол Н. Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань. *НЗ МУК*. 1995. Т.20. С. 239–258; Вархол Н. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. Пряшів-Едмонд, «ЕХСО s.r.o.», 2002. 150 с.

⁹ Мушинка М. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини. Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі. Відділ української літератури в Пряшеві. 1967. 367 с.

¹⁰ Чубіка М. Лужанські ворожіння і вірування (із духовної скарбниці). *Наш голос*. Місячник Союзу Українців Румунії. *XVIII рік видання*, № 165, березень, 2008. С. 32–33.

¹¹ Вархол Н. Народні методи профілактики... С. 239–258.

¹² Вархол Н. Народні знання українців-русинів... С. 33–45.

ни в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини»¹³. Автор докладно аналізує народні методи лікування, розглядає семантику народних термінів для позначення різних видів хвороб. Особливий інтерес становить фактичний матеріал, зібраний автором на пограниччі українсько-словацької Лемківщини.

Разом з тим, окреме дослідження з даної ділянки традиційної духовної культури гуцулів Закарпаття і досі відсутнє, тому проблема залишається актуальною.

Основним джерелом для висвітлення цього питання є польові етнографічні матеріали, зібрані автором на теренах Рахівського району Закарпатської області в 14 населених пунктах Марамурського повіту Румунії протягом 2007 – 2018 рр., а також фактологічні дані, які поміщені в працях наших попередників. Введення в науковий обіг доволі значної кількості польового матеріалу з царини традиційної лікувальної магії щонайменше привнесе в публікацію елемент новизни.

Географічні межі дослідження охоплюють Закарпатську Гуцульщину, але не обмежуємося лише Рахівським районом (окрім сіл Біла Церква, Добрик, Плауц, Середнє Водяне, де проживають румуни) Закарпатської області, а розширюємо її на південному сході області за рахунок українських сіл Марамурського повіту Румунії. Це 14 населених пунктів долини річок Рускова, Вишова та лівобережжя Тиси.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють ХХ – початок ХХІ ст., вони обумовлені часом фіксування основного джерельного матеріалу та сучасним періодом побутування традиційних народних вірувань.

Об'єктом дослідження є лікувальні обряди, замовляння гуцулів історико-етнографічного Закарпаття.

Предметом дослідження є семантика лікувальних обрядів, які проявляються в характерних мотивах і текстах замовлянь.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб базуючись на польових етнографічних матеріалах, зібраних нами серед гуцулів історико-етнографічного Закарпаття, охарактеризувати їхні традиційні вірування, пов'язані із лікувальною магією. Разом з тим, спробуємо визначити основні мотиви магічного знешкодження хвороб.

Серед «знаючих» у гуцулів Закарпаття, тих хто впливав на здоров'я та життя людини називали: *примівник* (термін домінує серед ясінянських гуцулів), *байльник* (лексема характерна для богданських, рахівських, великобичківських гуцулів Закарпатської області України та Марамурського повіту Румунії). Для того аби стати «примівником», потрібно було знати замовляння – баї. Однак бай має залишатися таємницею, відомою тільки «знаючому». Оскільки, за народним переконанням, після того як замовляння стає загальновідомим, воно втрачає свою силу: «*Бо баї будуть не фолосні*

¹³ Вархол Н. Рослини в народних повір'ях... 150 с.

(втраять силу. – К. В.)» (с. Стебний)¹⁴.

Одним з ключових замовлянь в арсеналі непростого був бай «від себе»:

Каменна гора коло нашого двора,
Вогняна ріка, терновий вогонь,
Осиновате кіли, а вірове піри.
Нічо не напливе, нічо лихе,
На нас і на наше подвір'я,
Стоїть Михаїл в воротах,
У червоних чоботях із золотим мечем,
Лихе стинає добре пропускає¹⁵.

Фактично з цього замовляння починають практично будь-який обряд – це своєрідний оберіг, який повинен захищати «примівницю» від хвороби чи лиха, яке при лікуванні вона могла б перехопити від хворого. Про особливе значення даного замовляння одна з опитаних нами знахарок розповіла таке: *«То як було, вона мені передала на Святвечір, але рік я не могла нікому нічого робити, бо ми забули, що раз треба «від себе» навчитися, а потім уже комусь щось робити добре і так уже мусили ще рік чекати»* (с. Водиця)¹⁶.

Наші польові матеріали дають підстави стверджувати, що сучасні закарпатські баїлі загалом мають певну спеціалізацію. Так, одні вміють «ружу палити», інші – «золотник направляти», дехто «заклинає гада», «вроки знімає» та ін. Саме зняття вроків є одним з найпоширеніших. Вірування про вроки як джерело багатьох хвороб, що було дуже поширеним на Гуцульщині, характерне й для інших народів, та має давнє походження¹⁷.

За народними уявленнями «вроки», «уроки» виникають від поганого слова, сказаного в недобрий час, а «звуч», «зоч» – від лихих очей. Нерідко респонденти використовують ще й термін «пристріт», що походить від слова «зустрінути», «перестріти», тобто зурочити десь у дорозі, «перекрити» дорогу, після чого поїздка ставала невдалою. Щоб ненароком не зурочити подорожнього, його без потреби намагалися не питати про те, куди він йде. Та все ж, якщо така необхідність виникала, то застосовували оберегове примовляння «де йдете, непристрічавучи»¹⁸. Найважчим зуроченням був «потин»: «такі очі має, що хоть кого гонна потяти»; «тита ся кіть побзерать, та молоко кисне»¹⁹. Потином називали наглі, швидкі вроки, після яких людина стрімко чахне і помирає: *«Потенина – то зглаз, у нас кажуть «потяти людину» – зглазити. Бо коли потенина, то людину страшно клонить на сон,*

¹⁴ Король В. Рукописний збірник замовлянь із с. Стебний... С. 110.

¹⁵ Король В. Зошит із замовляннями із селища Ясіня... С. 869.

¹⁶ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15580/1592, арк. 4.

¹⁷ Moszynski K. Kultura Ludowa slowian. Krakow, 1934. Cz. 2: Kultura duchowa. S. 185.

¹⁸ Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню»... С. 491–492.

¹⁹ Там само. С. 492.

людина хоче спати, вона засинає. Не дай Боже, щоб ти людина заснула, бо коли та людина засне – вона може й померти» (с. Чорна Тиса)²⁰. Тобто цими термінами: «вроки», «звуч», «пристрит», «потин» в народній медицині позначали ту саму хворобу від поганого слова, недобрих очей. Тому розглядати-мемо їх як одну хворобу.

Народні вірування найважчі вроки – «потин» – передусім приписували міфологічним персонажам, які стали демонами після смерті «непростих» людей або «неправильної» смерті: лісним, красним, упилям: «*Мушци робили в лісі та лісна їх потинала так, що не могли ане говорити*» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))²¹. Також особливо небезпечним зуроченням, яке могло призвести до смерті хворого, володіли напівдемонічні істоти, які мають дві душі (людську та демонічну) і активно завдають людям шкоду: дводушники, відьми – «босоркані».

Особливо остерегались мерців, які при житті були «знаючими», «непростими», а також тих, хто, померши, не закривав очі. Про таких на Закарпатті казали: «глядать собі кого взяти»²². Та все ж врески могла чи не кожна доросла людина, «в кого були такі очі»; «кого мати два раз од груди однімала» (с. Кривий (Repedea))²³; «рожений в такий час, на слабій місяць, або в такий динь» (с. Тиса (Tisa))²⁴; «в кого брови зроснуті» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))²⁵. Погані очі, здатні зурочити, могли здобути і за власним бажанням: «то треба на рочиті сята (Різтво, Великдень, П'ятдесятниця. – К. В.), коли пуп чашу вуносить, та не пушати голову долу, як другі люди, а позерати на чашу, та тигда вочима мош вреси»²⁶.

Вербальне звернення до вроків у молитві-замовлянні, складеній на початку XVIII ст.: «Не можете ся умножити, а ни плодити в его тілі і в складах, ілі в главі...»²⁷, може свідчити про те, що в давнину вроки розглядалися як окремий демонічний образ, який, оселившись у тілі, множитья і як-будь яке зло прагне знищити людину.

При вроках діагностику проводили здебільшого під час проведення обряду «відгашування вугликів». На наявність вроків вказувало опускання на дно вкинутих у воду вугликів або сірників. За тривалістю їх шипіння при зануренні у воду, визначали від чого з'явилися вроки та ступінь їх небезпеки. Проводили діагностику і до початку самого лікування: брали дві кружки і наливали в одну з них воду, далі цю воду переливали над хворим кілька разів з однієї ємності в іншу. Після цього ложкою із кружки з водою вичерпували воду в іншу кружку, рахуючи при цьому кількість повних ложок. Цю

²⁰ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 128.

²¹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 12–13.

²² Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню»... С. 493.

²³ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 38.

²⁴ Там само. 15584/1596, арк. 9.

²⁵ Там само. 15585/1597, арк. 24.

²⁶ Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню»... С. 493.

²⁷ Петров А. Л. Угро-руссские заговоры и заклинания начала XVIII в... С. 543.

процедуру повторювали двічі. Якщо за другим разом кількість перелитих ложок більша – то вроки є, якщо менше – то хворий невдовзі помре, якщо порівну – то хвороба не від вроків²⁸.

При лікуванні зурочення баїлі здебільшого не дотримувалися правил прийому хворих в чоловічі (понеділок, вівторок, четвер) чи жіночі (середа, п'ятниця, субота) дні. В особливо важких випадках, коли хворий вже не міг самостійно пересуватися, не зважали навіть на релігійні свята, піст чи неділі, в які існувало суворе табу на магічні практики. Добрим знаком був спадаючий місяць. У такий час найкраще було лікувати, бо вірили: «Як місяць маліє, так і буль зийде»²⁹.

Одним з основних засобів при лікуванні вроків була вода, у якій відгашували палаючі вуглики: *«Беру воду у горни 2 раз висипаю, третій раз собі. 9 вугликів або сіркачів три раз по 9, від 9 до одного. Коли згасимо, а вітак примовляю, даю три раз кушити води, обмити навіглі і висипати десь у воротах на стовпа, горни перевернути і лишити там. Но а тепер уже сірниками роблять, но але ті сірники, наприклад, коли вже тайна вечеря на Сятий вечір, 6-го січня, у нас складают на сіль колачі, і під ті колачі кладут гроші, оби ся водили, а сірники тоти кладуть по 2 коробки. Відтак після вечері я собі тото заберу, та й тими сірниками гашу, но такими сірниками то не дуже, май ліпше тими зі Святвечора – тими гасити один раз, а звичайними три рази»* (сmt. Ясіня)³⁰. Цей метод, з певними локальними особливостями, є домінуючим на досліджуваній нами території. Воду для обряду здебільшого брали освячену або звичайну, у яку додавали кілька крапель святої. Використовували також «мовчазну» воду, тобто по воду йшли мовчки і черпали її з потічка чи річки за течією. У воду додавали палаючі вуглики або – відносно недавнє нововведення заміників вугликам – запалені сірники. При важких вроках у с. Кричунів Марамурського повіту лікували одразу дві баїлі: *«То кажуть звуч, беруть у погар свячену воду, рубає ту воду ножом на три боки, грань з печі беруть ножом і складають у погар і личать: «Не дев'ять, не вісім, не сім, не шість, не п'ять, не чотири, не три, не два, ні один». Коли дві баїлі, то від вісімнадцять: «Не вісімнадцять... ні один», якщо одна, а тяжкий звуч, та одна бає за двох. Як то зробила та бає на воду три рази і за кожним перерубає воду ножом:*

«Прийшов чорний ворон, узяв звуч на крила,
Поніс в шкапітя, в каміня, за зелене поле,
За черлене море, де когути не допівавуть,
Де пси недобріхувуть, де люди недоходять.
Йди там жовтим піском ся пересипай,
А рабі Божуй (ім'я) покуй дай»³¹.

²⁸ Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню»... С. 495.

²⁹ Там само. С. 494.

³⁰ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15583/1595, арк. 64.

³¹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 38.

При відрахуванні вугликів більшість респондентів звертала увагу на необхідність застосування зворотного відліку, причому відлік кожного окремого числівника відбувається з часткою «не»: «не дев'ять, не вісім... не один»³². Таким чином, за народним переконанням, вроки повинні покинути людину. З цією ж метою здійснюється ритуальне обмивання хворого, від голови в напрямку до ніг. Притому обов'язково навідліг «руков от себе треба мити», що ймовірно, пов'язане з тим, що демонічних істот можна вдарити, завдавши їм шкоди, тільки б'ючи навідліг, від себе³³.

Люди з вродженою здатністю до вроків («врекливі») здебільшого також свідомо насилають вроки, а ті, які випадково, порушивши певне табу, набули здатності зурочити, роблять це несвідомо. Врекливих можна виокремити в ряд «непростих» людей, пов'язаних з напівдемонічними істотами. Вони за своїм походженням та функціями схожі на дводушників. Засоби зняття вроків та обереги від них схожі до тих, що застосовуються при нейтралізації інших демонічних сил. Зокрема, обман вивертанням одягу навиворіт – схожий прийом відомий майже у всіх слов'ян. Так, при зустрічі з лісовиком, щоб не заблукати, зняти наведені ним чари, радили вивертати одяг навиворіт³⁴.

Та якщо деякі вроки могли лікувати і звичайні люди самотужки, то такі недуги, як «рожа», «зубний біль», «золотник», могливилікувати лише «непрості».

Захворювання **бешиха** або **«рожа»** називають червоні пухлини на тілі, як правило на кінцівках, обличчі людини. Захворювання на «рожу» пояснюється різними причинами – простудою, поглядом інших людей, від роси тощо. При лікуванні «рожі» повсюдно на Закарпатській Гуцульщині використовували червону матерію, конопляне або льняне волокно («клоччя»), крейду та сірники³⁵: *«То беруть клоча (повісмо. – К. В.), сіркачі, крейду, червоне полотно. Крейдою натирають ружу, червоне полотно стелять на ружу і мотаять 9 колачиків (див. додаток Б. Іл.1.) на тот палиць, яким ся ерстите (хрестите. – К. В.). Підпалити три колачики і молитися ту молитву, а відтак ще три і молитву, всього три молитви і спалити всі 9 колачиків. То шо від них лишилося, то понести за межу і в кінці помолитися «Отче наш», «Богородицю», можна іще «Живий во допоміжі». Якишо застарене, то треба так і до тричі зробити. Щоб це фатикувало (допомагало. – К. В.) треба держити 12 п'ятниць»* (сміт. Ясіня)³⁶. Сам обряд практично без змін поширений на досліджуваній території і різнився в основному лише вербальною формулою.

³² Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню»... С. 495.

³³ Там само. С. 495.

³⁴ Левкиевская Е. Е. Мифы русского народа... С. 288.

³⁵ Арів ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 1. О.з. 4, арк. 51–52; Там само. Ф. 9. Оп. 8. О.з. 2, арк. 32–33.

³⁶ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15583/1595, арк. 65.

Цілий ряд хвороб (епілепсія, пошесті, психічні захворювання) гуцули пояснювали впливом надприродних сил, діяльністю злого духа. Вірування про хворобу як наслідок проникнення в організм людини злого духа або результат його впливу, широко відоме з глибокої давнини усім індоєвропейським народам³⁷. Так, «**пранне**» (струпи) у дітей пояснювали діями повітруль: «*Котра жона має малу дитину, та пеленки лишит вон, аби не забула узяти, доки сонце не засятит, бо тогди лісні («повітрулі») попішают пеленки та утак іме са до дитини нечистота, рап, струпи усякі*» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))³⁸. Сам процес лікування подібного захворювання проводили на березі річки: «*То як має дитина маленька струпи, та треба було три сорочки з дитини, треба пранник аби від такої дівчини прати перший раз, як кров мала, відтак той пранник треба покропити водов свяченов. Та йдеся на ріку, там де піп Йордан святит, де є служба на воді, там треба покласти дев'ять каменів, та відтак тоти сорочки. Бити пранником сорочку і казати: «Ні один, ні два, ні три... ні дев'ять». Та відтак треба казати:*

«Водичко Йорданова, обмиваєш гірзя,

Коріня, каміння-креміння.

Обмий рабу Божу (імне) від пране,

Набраного, насланого, вbredеного, підсипаного.

Ні один, ні два, ні три... ні дев'ять».

Тай веречи долі водов ту сорочку, відтак другу, само так третю. Не треба тому третю сорочку крутити, лиш так істиснути. І треба то робити, аби ніхто не видів, аби не прездріли люде. Тай як ідеши відперати, та треба молитися Пресвятій Діві, аби обчистила Матір Божа дитинку тому від пране, іду дома, тай тоже ся за тому дитинку Богу молю. Відтак ту сорочку класти так, де сонце не гріє, в калідор якийсь, аби вісхла, та відтак у тому сорочку убрати дитинку, тай дев'ять день держити, тай пропаде пране» (сmt. Ясіня)³⁹.

Замовити від укусів змії: «*Ото жир, казали, коли кусала гадюка та пускала в людину. Айбо були всякі, було шо вкусить та нич ти не є, а було шо й умирили от того. Був у нас туй один чоловік, до нього на городі прийшов гид, а він, чоловік, мав в руках тичку та давай нив бити та й убив го, а то не мож сиров тичков бити гадюку. То янно шо сиров, шо би тя вкусив. Бо він вкусить тичку, а то по тій людині сходить, што оту тичку держить. Та лиш сухов мош бити*» (с. Ділове)⁴⁰.

Лікують від укусу змії колючи ножем зубок часнику обводячи уражене місце і промовляють замовляння:

«Аж ти Вой аж ти Войчиха, аж ти Світ, аж ти Світчиха

³⁷ Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян... С. 81–83.

³⁸ НАНФ ІМФЕ НАН України. Ф. 29-3. Спр. 221, арк. 34.

³⁹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15755/1706, арк. 61-62.

⁴⁰ Записав, Король В.В. 12. 07. 2016 р. в с. Ділове Рахівського району, інформатор Фіріщак Олена Василівна 1929 р. н.

Як не маєш моци на небі перед Господом Богом хрест зробити.
Так не маєш моци в раба Божого (ім'я) жир пустити.
Як не маєш моци в сонці, в місяці, в зірках гніздо ввити,
Так не маєш моци в раба Божого (ім'я) жир пустити.
Як не маєш моци на престолі гніздо звити в чашу жир пустити.
Так не маєш моци в раба Божого (ім'я) жир пустити.
Жир ти заклинають архангел Михаїл, архіспапа Гавриїл,
Жир ти вікликаю з волосся, з-під волосся, з лоба, з-під лоба,
З грудей, з-під грудей, з шкіри, з-під шкіри, з нігтів, з-під нігтів,
З рук, з під рук, з ніх, з-під ніх.
Пропало би, щезло би як дим щезає, ніхто не знає де ся діває»
(с. Видричка)⁴¹.

Також доволі часто для замовляння зміїного укусу використовували камінь: *«По вкушеному місці шурували каменем, так зліва на право, проти годинникової стрілки, якщо були дома то парінником (камінь який використовували для пропарювання дерев'яного посуду – К. В.) чухали по рані, злегка, він витягав на себе. Якщо то було десь у лісі, то бігли до води, щоб змія не дійшла скоріше. Аби не кусали та часник клали у чоботи, або з цвинтаря свічку брали»⁴².*

У традиційній культурі **алкогольна залежність** розглядалася як хвороба, яку необхідно лікувати. Так гуцули для лікування від алкоголізму використовували спеціальний віник, яким обмітали обійстя. Робили віник із дев'яти гілок дерев для жінки (з дерев жіночого роду), для чоловіків (з дерев чоловічого роду): 1) береза, тополя, вільха, сосна, яблуня, груша, слива, осина, абрикоса; 2) горіх, дуб, ясінь, явір, клен, граб, лер (модрина), джереп (ялівець), лелеч (вільха зелена). Обмітали тим віником всі кути в хаті і говорити:

«Як то правда, що вам сонцю більше не радуватися,
Як росою листя своє більше не умивати,

Так і то правда, що вам у землі сирій гнити і рабу Божому (ім'я)
Більше вино — зелене не пити. Амінь, Амінь, Амінь»⁴³.

Поширеним методом лікування алкогольної залежності є використання певної речі, яка контактувала з покійником. Так долиняни для цього здебільшого використовували відрізок тканини яким зв'язують померлому руки або ноги, цю смужку зашивають п'яниці в спідній одяг примовляючи:

«Як мертвий (ім'я) забов за атот світ,
Так би (ім'я), забов за паленку»⁴⁴.

На Закарпатській Гуцульщині для цього брали гроші або води у маленьку пляшечку і померлому поміщали в рот на три дні після чого воду

⁴¹ Король В. В. Лікувальні замовляння із сіл Видричка та Розтоки... С. 324.

⁴² ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 28–29.

⁴³ Король В. Рукописний збірник замовлянь із села Луг... С. 1247–1248.

⁴⁴ Записав Король В. В. 12. 02. 2012 р. в с. Раково Перечинського району, інформатор Мага Марія Юрївна 1935 р. н.

підливають хворому в їжу і приповідують:

«Тогда бись пив горівку, як сись мертвий буде пити»⁴⁵.

За гроші купують горілку і дають п'яниці зі словами:

«Як небіжчик не п'є, так би і (ім'я) не пив»⁴⁶.

До хвороб, які традиційно лікували баїлі входить і «золотник», який відноситься до розряду хвороб живота. Для лікування брали дерев'яну миску, до якої клали ополоник, ложки, ножі і приповідали:

«Ти золотий золотнику, ти великий воївнику

Ти маєш пасів 70 і 7, а я їм лікарька усім.

Я їх ножиками вістругаю, я їх полодником віспелаю,

Тобі тут не ходити, Раба Божого (ім'я) не рушити.

Я тебе не грожу, я тебе прошу,

Я перед тобов золотий горщик із дорогов кашков ношу.

Ти не ходи, лихе не роби, дай супокою.

Тобі тут місця не мати, ти там маєш море спелати,

Йди де пси недобріхуют, потята недоспівуют.

Там тобі роботу мати, там будеш море спелати,

А Рабу Божому (ім'я) маєш сопокою дати»⁴⁷.

Подібні лікування супроводжувалися рядом заборон, зокрема на отримання примівницею платні за лікування. «Я он там гребу, дивлюся йде чоловік, несе сітку, тай виходит, такий файний пан, тай премо д мені, тай тоту сітку мені подає. Та кажу: «Шо ви мені подаєте?». Ви каже: «Дитинку нам опчинили, дитинка ся вігоєла, та я вам.» Йой кажу: «Мені не гія, бо я за таке ніколи платню не брала, помогло, та ніяку платню мені не дай Боже...». Но та він каже: «Я не беру сесе, я приніс ви робіть з цим шо хочете». Та то там бабка жила, но та вна була удовичка бабка, а я кажу: «Нанашко беріть тоту сітку, та дитинці так і так імне, та десь ся помоліть за дитинку Богу вби була щаслива»⁴⁸.

Після закінчення баю, як людина вже йшла додому, то їй у спину примівниця наговорювала напівпошепки спеціальне замовляння-оберіг, яким закінчувався лікувальний процес.

«Ішов Ісус Христос на золотім коні

Через золотий міст.

Вломив коневі-вореві ногу

Як став, так і склав:

Кістка в кістку, жилка в жилку,

Кров у кров, скачи здоров.

⁴⁵ Записав Король В. В. 14.07.2016 р. в с. Верхне Водяне Рахівського району, інформатор Об-риська Марія Василівна 1965 р. н.

⁴⁶ Записав Король В. В. 13.07.2017 р. в с. Стебний Рахівського району, інформатор Клочуряк Ганна Іванівна 1942 р. н.

⁴⁷ Король В. В. Лікувальні замовляння із селища Ясіня... С. 217.

⁴⁸ Король В. В. Лікувальні замовляння із селища Ясіня... С. 220.

Від сего часу, від сего разу,
Від цієї хвилинки,
Від нинішньої днинки»⁴⁹.

З увяленнями про демонічну сутність хвороби пов'язані й магичні прийоми її знищення, відсилання. Доволі поширеними при лікуванні вроків були магичні прийоми змивання хвороби. Близьким за значенням є мотив вистригання, після чого хворобу відносили до річки. Хворобу знешкоджували також за допомогою обкурювання, віра в дієвість цього методу ґрунтувалася на тому, що хвороба, як і людина або тварина не витримують диму, тому хворого обкурювали різними травами. Доволі поширеним методом було виманювання, «висмоктування» хвороби з тіла.

Разом з тим, потребують окремого дослідження ще цілий ряд питань, які з об'єктивних причин ми розглянули лише побіжно:

- примови-обереги для знахарки перед початком лікувальних практик;
- замовляння-обереги після закінчення магичного лікування;
- докладнішого вивчення потребують лікувальні практики за допомогою залякування, погрожування, обманювання демонів хвороб.

Література.

- Архів лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара ДВНЗ «Ужгородський національний університет». (далі Арів ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ). Ф. 9. Оп. 1. Оз. 4, арк. 35–52 (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна медицина та демонологія», зібрані в с. Луг Рахівського р-ну Закарпатської обл.).
- Арів ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 8. О.з. 2, арк. 1–39 (Польові етнографічні матеріали до теми «Демонологія», зібрані в смт Великий Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл.).
- Арів ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 13. О.з. 7, арк. 1–56 (Польові етнографічні матеріали до теми «Народна демонологія», зібрані в смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл.).
- Фонди Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури і побуту» Закарпатської обласної ради. (далі ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ). – 15580/1592, арк. 1–156 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. – 15581/1593, арк. 1–137 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. – 15583/1595, арк. 1–79 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).

⁴⁹ Записав Король В. В. 14.07.2016 р. в с. Хмелів Рахівського району, інформатор Бочко Анна Степанівна 1950 р.н.

- ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. – 15584/1596, арк. 1–53 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Марамо-риському повіті Румунії).
- ФКЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ. – 15585/1597, арк. 1–46 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Марамо-риському повіті Румунії).
- Ф КЗ «ЗМНАіП»ЗОР ЛМ). 15755/1706, арк. 1–98 (Польові матеріали до теми «Народна демонологія та народна магія», зафіксовані в Рахівському р-ні Закарпатської обл.).
- Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. Ф. 29-3. Спр. 22: «Казки, розповіді, пісні і коломийки (без мелодій і з мелодіями), повір'я та звичаї. Етнографічні замітки», записав Стрипський Г. на Закарпатті. 1898-1899 р., 37 арк.
- Записав, Король В. В. 12. 07. 2016 р. в с. Ділове Рахівського району, інформатор Фіріщак Олена Василівна 1929 р. н.
- Записав, Король В. В. 30. 06. 2016 р. в с. Ділове Рахівського району, інформатор Пекарюк Анна Михайлівна 1935 р. н.
- Записав, Король В. В. 14.07.2016 р. в с. Верхнє Водяне Рахівського району, інформатор Обриська Марія Василівна 1965 р. н.
- Записав, Король В. В. 11. 07. 2016 р. в с. Кобилецька Поляна Рахівського району, інформатор Оленюк Васирина Юріївна 1941 р. н.
- Записав, Король В. В. 12. 02. 2012 р. в с. Раково Перечинського району, інформатор Мага Марія Юріївна 1935 р. н.
- Записав, Король В. В. 13.07.2017р. в с. Стебний Рахівського району, інформатор Клочуряк Ганна Іванівна 1942 р. н.
- Записав, Король В. В. 14.07.2016 р. в с. Хмелів Рахівського району, інформатор Бочко Анна Степанівна 1950 р. н.
- Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Т. 3. – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. 768 с.
- Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья. Богатырев П. *Вопросы теории народного искусства*. М., 1971. С. 167–296.
- Болтарович З. Є. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. К., 1980. 118 с.
- Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1983. С. 226–232.
- Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження*. К., 1987. С. 272–286.
- Болтарович З. Є. Народна медицина українців. К., 1990. 232 с.
- Вархол Н. Народні знання українців-русинів Словаччини. *Народна творчість та етнографія*. 2012. №4. С. 33–45.
- Вархол Н. Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань. *ІЗ МУК*. 1995. Т.20. С. 239–258.

- Вархол Н. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. Пряшів–Едмонд, «ЕХСО s.r.o.», 2002. 150 с.
- Иванчовъ Ф. В. «Баяня». (Способъ леченія у сельскаго народа). *Земледѣльскій календарь на годъ 1937*. Ужгородъ: Книгопечатня Юлія Фелдешья, 1936. С. 82-86.
- Король В. Демони хвороб у традиційному світогляді гуцулів етноісторичного Закарпаття (за польовими матеріалами). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Вид-во УЖНУ «Говерла», 2020. Вип. 1. (42). С. 368–376.
- Король В. «Вроки» та обряд «гасіння вогню», в народній медицині українців Закарпаття (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 3. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2016. С. 491–498.
- Король В. Зошит із замовляннями із селища Ясіня Рахівського району Закарпатської області. *Народознавчі зошити*. № 4 (142). 2018. С. 866–870.
- Король В. Кам'яна сокира-молот із села Тур'я Пасіка. *Харьковский историко-археологический сборник. Вып. 19*. Харьков : Мачулин, 2016. С. 19–24.
- Король В. В. Лікувальні замовляння із сіл Видричка та Розтоки Рахівського району (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 4; [упоряд. : В. В. Коцан, М. І. Мегела]. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 321–326.
- Король В. В. Лікувальні замовляння із селища Ясіня Рахівського району (за польовими матеріалами). *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. Вип. 5: матеріали I Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 15 груд. 2017 р.); [упоряд. : В. В. Коцан, М. І. Мегела]. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 214–220.
- Король В. Рукописний збірник замовлянь із села Водиця Рахівського району Закарпатської області. *Етніка Карпат*; [наук. щорічник : ст. та матеріали етнографічних експедицій ; упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леньо]. Вип. 3. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 72–79.
- Король В. Рукописний збірник замовлянь із села Луг Рахівського району Закарпатської області. *Народознавчі зошити*. № 5. (137), 2017. С. 1244–1248.
- Король В. Рукописний збірник замовлянь із с. Стебний Рахівського району Закарпатської області. *Народна творчість та етнологія*. № 2 (372), 2018. С. 110–114.
- Левкиевская Е. Е. Мифы русского народа. М.: Астель; АСТ, 2006. 477 с.
- Мушинка М. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини. Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві. 1967. 367 с.

- Павлюк Д. Забобоність в Брустурь. *Наш родный край*. 1933. С. 248-250.
- Петров А. Л. Угро-русские заговоры и заклинания начала XVIII в. *ЖМНП*. 1893. Т. X. С. 516–549.
- Потушняк Ф. Вода, земля і воздух (в народном вірованю). *Зоря-Најнал*. Річник II. Ужгород, 1942. Ч. 3-4. С. 351–376.
- Потушняк Ф. Жертва в народном вірованю. *Літературна неділя*. Річник III. Ужгород, 1943. С. 138–140.
- Потушняк Ф. «Злі очі» і «уроки» в народном вірованю. *Літературна неділя*. Річник III. Ужгород, 1943. С. 221–224
- Потушняк Ф. Огень в народных вірованях. *Зоря*. Річник I. Ужгород, 1941. № 1-2. С. 86–114.
- Чубіка М. Лужанські ворожіння і вірування (із духовної скарбниці). *Наш голос*. Місячник Союзу Українців Румунії. XVIII рік видання, № 165, березень, 2008. С. 32–33.
- Moszynski K. *Kultura Ludowa slowian*. Krakow, 1934. Cz. 2: *Kultura duchowa*. 725 s.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Бешиха «ружа»

Щоб гасити «Ружу» треба брати клоча. Коли молитесь «Отче наш», намотувати на палець і робити купки три по три закрутки всього дев'ять кульок із клоча. На місце ружі кладеться чиста червона шерстяна тряпочка. На кожну купочку клоча нашкребти трошки крейди, це клоча поставити на червону тряпочку і примовляти:

«Червона ружа, біла ружа,
Синя ружа, жовта ружа,
Ружечка з ружечками,
Бешичка з бешечками
Пропадіть, слизніть
Від раба Божого (ім'я)
Божими словами Вас відвертаю
Не сама собов,
А з Мамков любов Христовов»
(Якщо бають рано, до сходу)
«Як росичка Божа
Від сонечка Божого
Пропадає, щезає,
Ніхто не знає де ся діває»
(Якщо вечором, як сонце зайшло)
«Як пани парнами, марга хлівами,
Кури сідалами отихає отлігає
Як сонечко Боже за грунь сідає,

Так ви отихніть отлигніть
Божими духами вас віддуваю.»
Три рази подути на ружу навхрест і три рази плюнути через ліве плече і за кожним разом казати:

«Божими словами вас відвертаю
Від сего разу, від сего часу,
Від цієї хвилинки, від нинішньої днинки».

Беруть по черзі три купки з клочам і на червоній тряпочці підпалюють, за кожним разом бають.

Перехрещують ружу рукою: «Во ім'я Отця і Сина і святого Духа. Амінь»⁵⁰.

Ружу палити

На то місто, де чоловік має ружу, кладут черлену рянду. На віник кладемо дев'ять віхтикув клоча – нитки з конопель удходи з повісма. Запалюємо на свічці і кладемо запалений віхтик на рянду і гасимо по череді руками і говоримо:

«Ружа червона, ружа біла,
Ружа бурматна, ружа голуба, ружа всяка.
Я тебе збираю з кулака на горіх,
З горіха на буб, з бобу на горох,
З гороху на сіменне зерно,
З сіменного зерна на макове,
З макового на ніяково»⁵¹.

Примова ружі

То беруть клоча (повісмо – К.В.), сіркачі (сірники – К.В.), крейду, червоне полотно. Червоне полотно стелять на ружу і мотають 9 колачиків (див Іл. 1.) на тот палиць, яким ся ерстите (хрестите – К.В.), на колачки натирають крейду. Підпалити три колачики і молитися ту молитву, а відтак ще три і молитву, всього три молитви і спалити всі 9 колачиків. То що від них лишилося, то понести за межу і в кінці помолитися «Отче наш», «Богородицю», можна іще «Живий во допомозі». Якишо застарене, то треба так і до тричі зробити. Щоб це фатикувало (допомагало – К.В.) треба держити 12 п'ятниць.

«Руже не розвивайся, руже ні на час,
Ні на днину, ні на маленьку годину.
Ци ти руже біла, не цвіти,
Червона не цвіти, голуба не цвіти.
Ти ся тут не родила, тут корінь не пустила,
Не меш стіпати, лупити, рабу (ім'я).
Тут ти не отець ні мати,

⁵⁰ Записав Король В. В. 14.07.16 р. в с. Хмелів Рахівського району, інформатор Бочко Анна Степанівна 1950 р.н.

⁵¹ Арів ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 8. О.з. 2, арк. 32–33.

Тут не меш роботу мати.
За високої гори, за червеної скали,
Вийшов золотий чоловік у золотих чоботях,
Став собі у золотих воротах,
Став кричати, пищити,
Чого ти чоловіче пищиш, кричиш.
Я ружу питаю, іди собі забери.
У раба (ім'я), понеси на гору Голгофту,
Розтикай на кущі, на ліси, на траву,
На воду, на каміння, на море, на рибу.
Лишив чоловіка (жінку) чистого,
Як Свиту Пречисту,
Лишив красного, як місяць красний,
Сонце на небі зірниці на воді.
Зчезни пропади від (ім'я).
Лісе, лісе пралісе посватаймося, побратаймося,
В тебе чоловік у мене жінка (або на оборот).
Як ружу, волокно, бешику, боличку,
Раки, золотник, поніс на гору Голгофту,
Лишив у скалах там, де ворони не долітають,
Лиши мою жінку чисту, як Свиту Пречисту.
Не маєш моце в церков зайти,
У ризи ся вбрати, на службу стати
Та дай спокій рабу (ім'я).
Я тя буду заклинати 12 понеділками,
12 вівторками, 12 середами,
12 четвергами, 12 п'ятницями,
12 суботами, 12 звонами.
Ісус Христос на Ярдані камінь
Заклив, що ні ходит, ні говорить,
Тут ти не є отець, тут ти не є мати,
Тут не меш роботу мати.
Утихай угасай, люди по хатах,
Корови по шталовах, вівці по коширах,
Риба в морі гість у дорозі, волики у возі.
Счезни від (ім'я) пропади,
Як счезає Ірод від хрещеного раба,
Як Ісусу Христос заклинє камінь,
Що не ходит, би ти моци не мала (ім'я) боліти»⁵².

Якщо змія вкусить

Моляться три рази «Отче наш», три рази «Богородицю». Ножем го-

⁵² Записав Король В. В. 14. 07. 2016 р. в с. Хмелів Рахівського району, інформатор Бочко Анна Степанівна 1950 р. н.

стрим кінцем крутять кругом вкушеного місця і приповідують:

«Віжинаєся із кісток,
Віжинаєся із межі кісток,
Віжинаєся із шкіри,
Віжинаєся із під-шкіри,
Віжинаєся із жил,
Віжинаєся із-під жил,
Віжинаєся із усіх сугав,
Віжинаєся із білого тіл,
Як не меш сили-моци
В сонці, місяці гніздо звити
Як не маєш сили-моци
В камінь, скло коріння пустити
Так аби не мало моци
В білім тілі
Раба Божого (ім'я) коренуватися».

*Три рази сплюнути через ліве плече*⁵³.

Гад як поразит людину

Якщо людину чи тварину поразив червак (змія). Треба швидко взяти камінь, але добре запам'ятати як камінь лежить. На камінь покласти часник і говорити:

«Чи Своєн, чи Своєнка,
Чи з сіра, чи з чорна, чи з червона.
Як не маєш моци сонцю й місяцю, гніздо ввити.
Так аби с не мала моци жир пустити на (ім'я)».

*Після цього тим каменем треба поводити по ураженому місці. І потім покласти той камінь на місце, так як він стояв. Під час цього всього не можна ні до кого говорити*⁵⁴.

Від алкоголізму

То над людиною треба молитися, коли вона п'яна спить, і промовляти 3 рази:

«Во ім'я Отця, і Сина і Святого Духа. Най ся відступить хміль і вино від раба Божого (ім'я), піде тяга в ліси далекі, у ліси темні, на поля широкі, за ріки швидкі. Пропадуть там, де люди не ходять, коні не йдуть, де звірі не бродять, де птахи не літають. Піде напасть від раба Божого (ім'я) і більше не вернеться. Нехай збудеться, що сказано. Амінь»⁵⁵.

Золотник

Господочку, поможи мені, Свята Причиста,

⁵³ Записав Король В. В. 11. 07. 2016 р. в с. Кобилецька Поляна Рахівського району, інформатор Оленюк Василина Юріївна 1941 р. н.

⁵⁴ Арів ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 13. О.з. 7, арк. 32.

⁵⁵ Записав Король В. В. 30. 06. 2016 р. в с. Ділове Рахівського району, інформатор Пекарюк Анна Михайлівна 1935 р. н.

Тай усі святі Ангели, усі Апостоли,
Закльети золотник, скусу из напуду,
Из бабицькими, из уськими болами.
Є вас 77, я вас вікликаю, на сине море посилаю,
Там ти отиць, там ти мати,
Там ти будеш пісок пересипати,
Воду мірвити, коріньи копати,
Собі жили натігати, спаньи науимати.
Як усьи пташки утихає, ульигає,
Так аби ти утихла, ульигла,
Ни своїм духом, а Божим⁵⁶.

Додаток Б. (ілюстрації)

Іл. 1. Загальний вигляд збірника замовлянь. На обкладинці предмети, які використовуються в обряді «Спалення ружі»: червоне полотно, «колачик» (намотане кільце із повісма), сірники, крейда, повісмо. (Фото автора).

⁵⁶ Король В. Рукописний збірник замовлянь із с. Стебний... С. 112.

Історико-етнографічна експедиція до Великого Бичкова та його околиць як форма вивчення етнокультурної спадщини, комплектування музейних фондів та підготовки студентів-істориків

Vasyl Kotsan / Василь Коцан

Історико-етнографічна експедиція до Великого Бичкова та його околиць як форма вивчення етнокультурної спадщини, комплектування музейних фондів та підготовки студентів-істориків. У статті показано роль польових етнографічних експедицій у вивченні етнокультурної спадщини Східної Рахівщини, комплектуванні музейних фондів та системі професійної підготовки студентів-істориків, у тому числі як потенційних співробітників музеїв. Великий Бичків та його околиці – це регіон українсько-румунського етнічного та гуцульсько-долинянського етнографічного порубіжжя. Експедиція проводилася влітку 2016 року. Окрім навчально-виховної мети, вона стала продовженням започаткованих у 2015 році наукових досліджень. Автором охарактеризовано напрямки наукової роботи експедиційної групи, результати фіксації речових пам'яток та збору етнографічної колекції, визначено роль музеїв та приватних колекцій в збереженні та популяризації народної культури досліджуваного регіону.

Cercetare istorică și etnografică la Velykyi Bychkov și împrejurimile acesteia ca formă de studiu a patrimoniului etnocultural, achiziționarea de obiecte pentru fondurile muzeale și pregătirea studenților-istorici. În articol se subliniază importanța expedițiilor etnografice de teren în studiul patrimoniului etnocultural din regiunea Răhivului de Est, completarea fondurilor muzeale și sistemul de pregătire profesională a studenților-istorici, inclusiv ca potențiali viitori angajați ai muzeelor. Bocicoiul Mare și împrejurimile sale este o regiune a frontierei etnice ucrainiano-române și etnografice a huțulilor și dolenenilor. Expediția a fost efectuată în vara anului 2016. Pe lângă scopul educațional, a fost o continuare a cercetării lansate în 2015. Autorul descrie direcțiile cercetării științifice ale grupului expediției, rezultatele fixării artefactelor și colectării colecției etnografice, identifică rolul muzeelor și colecțiilor private în conservarea și promovarea culturii populare din regiunea studiată

Historical and ethnographic expedition to the village Velykii Bychkov and its environs as a form of studying ethnocultural heritage, acquisition of museum funds and training of students-historians. The article indicates the role of ethnographic expeditions in the study of ethnocultural heritage of the East Rakhiv region, acquisition of museum funds and the

system of professional training of students-historians, as well as potential employees of museums. Velykii Bychkiv and its environs – region of the Ukrainian-Romanian ethnic and Hutsul-Dolinians ethnographic frontier. The expedition was conducted in the summer of 2016. In addition to the educational purpose, it was a continuation of the scientific research initiated in 2015. The author describes the directions of scientific work of the expedition group, the results of fixing artifacts and collecting ethnographic collection, defines the role of museums and private collections in preserving and promoting the folk culture of the study region.

Ключові слова: історико-етнографічна експедиції, студенти, наукові дослідження, музей, музейна справа, комплектування фондів, культурна спадщина, Східна Рахівщина, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, Ужгородський національний університет.

Cuvinte cheie: expediții istorice și etnografice, studenți, cercetări științifice, muzee, activitate muzeală, achiziționarea de fonduri, patrimoniu cultural, regiunea Răhivului de Est, Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Universitatea Națională din Ujgorod.

Keywords: historical and ethnographic expeditions, students, scientific research, museum, museum business, acquisition of funds, cultural heritage, Eastern Rakhiv region, Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Uzhhorod National University.

Однією з найбільш складних форм навчально-виховної роботи є експедиція, яка спрямована на збір етнографічних, фольклорних та усно-історичних матеріалів із певного регіону. Особливістю експедиції є її пошуково-дослідницький характер. В основу роботи експедиції покладена самостійна діяльність студентів : спостереження за життям, огляд предметів матеріальної культури, збір історико-етнографічного матеріалу, оформлення теми дослідження в письмовому вигляді, історико-етнографічний нарис за темою, реферат, альбом, виступ із доповіддю на студентській конференції.

Методика і практика польових етнологічних досліджень висвітлена у посібниках Г. Кожолянка та Ю. Шестакова¹, М. Глушка², М. Паньківа³. Польові студії традиційної народної культури Закарпаття порушувалися в публікаціях І. Щербак⁴, О. Козакевич⁵,

¹ Кожолянка Г. К., Шестаков Ю. П. *Етнографічні експедиції та етнологічна практика: Навч. посібник*. Чернівці: Рута, 2000. 64 с.

² Глушко М. *Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 288 с., іл

³ Паньків М. І. *Організація польових досліджень з етнографії : посібник*. Івано-Франківськ, 2005. 123 с.; іл.

⁴ Щербак І. *Закарпаття у ХХ ст. : погляд очевидця*. Народна творчість та етнології. 2014. № 5. С. 14-19.

⁵ Козакевич О. Р. *Мереживні та вязані вироби в народному одязі закарпатців кінця ХІХ – початку ХХ століття: локальні типологічні та художні особливості (за матеріалами польових студій)*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип.

В. Конопки⁶, О. Поріцької⁷, а також розглядались автором даної статті в контексті висвітлення роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту⁸.

Метою нашого дослідження є показати роль польових етнографічних експедицій у вивченні етнокультурної спадщини Закарпаття, комплектуванні музейних фондів та системі професійної підготовки студентів-істориків.

У 2015 році доцентами кафедри історії України Ужгородського національного університету після майже 25-річної перерви була відновлена повноцінна етнографічна практика студентів-істориків. Того року дослідили близько десятка населених пунктів Ужгородського та Перечинського районів. У своїх дослідницьких намірах студенти під керівництвом етнологів вчилися знаходити оповідачів та спілкуватися з ними з метою збору потрібної інформації. У цих пошуках нас цікавили як теми народознавчої тематики, що традиційно передаються у формі знань та традицій з діда-прадіда, так і особисті життєві історії людей, що пам'ятали міжвоєнний період, роки війни та радянізацію краю⁹.

У нашій статті ми зосередимо свою увагу на експедиції 2016 року, організованій спільно історичний факультетом Ужгородського національного університету та Закарпатським музеєм народної архітектури та побуту. Тоді як у минулому, 2015 році, студенти другого курсу історичного факультету УжНУ протягом трьох тижнів проводили збір усного, письмового, речового, аудіо, фото та відео історико-етнографічного матеріалу.

5 : матеріали І Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород. 15 грудня 2017 р.) [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород 6 Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 99-107.

⁶ Конопка В. *З народної духовної культури українців закарпатської Бойківщини (за експедиційними матеріалами із с. Латірка Воловецького району)*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 6 [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород 6 Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 337-354.

⁷ Поріцька О. *З польових етнографічних матеріалів, зібраних на Виноградівщині у 2012 році*. Етніка Карпат [Текст] : науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан. П. .Ю. Леньо Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 313-330.

⁸ Коцан В. В. *Пам'ятки старовини Виноградівщині, зібрані під час експедиції 2018 року*. Етніка Карпат [Текст] : науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан. П. Ю. Леньо Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 6-17; Коцан В. В. *Польові етнографічні дослідження*. Культурологічні джерела. 2016. Вип 3. С. 63-65; Коцан В. В. «Студент і музей...». *Співпраця Закарпатського музею народної архітектури та побуту і студентів-істориків ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 5 : матеріали І Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород. 15 грудня 2017 р.) [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 5-8.

⁹ Леньо П. Ю. *Етніка Карпат (статті та матеріали етнографічних експедицій)*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. 2018. Вип. 2. С. 188-189.

Рис.1. *Практиканти з інформаторами у с. Косівська Поляна.*

Дослідницьку етнографічну практику студенти-історики проходили з 29 червня по 19 липня на базі сіл Рахівщини: Великий Бичків, Луг, Ділове, Хмелів, Круглий, Костилівка, Росішка, Косівська Поляна, Кобилецька Поляна, Верхнє Водяне, Водиця. Частково за окремими темами були обстежені села Біла Церква, Середнє Водяне, Плаюц, Стримба Рахівського, Глибокий Потік Тячівського та Крайня Мартинка Іршавського районів. Великий Бичків та його околиці – це регіон українсько-румунського етнічного та гуцульсько-долинянського етнографічного порубіжжя.

Загальна кількість студентів, яка взяла участь у практиці – 25 чоловік. Їх було розділено на три групи, якими керували доценти кафедри історії України Леньо Павло Юрійович та Коцан Василь Васильович, а також Король Василь Васильович, дослідник народних вірувань та світоглядних уявлень Закарпаття. Крім того, до дослідницької роботи був залучений Красиков Михайло Михайлович, кандидат філологічних наук, директор етнографічного музею «Слобожанські скарби» (м. Харків)¹⁰. На волонтерських засадах участь в експедиції взяли етнографи з Рівного. Експедиція, окрім навчально-виховної мети, мала продовжити започатковані у 2015 році наукові дослідження¹¹.

Практику було проведено кущовим методом польових етнографічних досліджень. Базою для практикантів стала Великобичківська загально-

¹⁰ Коцан В. В. *Польові етнографічні дослідження*. Культурологічні джерела. 2016. Вип 3. С. 63.

¹¹ Леньо П. Ю. *Про етнографічну практику та експедицію*. Етніка Карпат [Текст] : науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В.В. Коцан. П.Ю. Леньо Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. С. 3.

освітня школа-інтернат I-III ступенів. Керівниками заздалегідь було розроблено методичні документи для студентів і маршрути експедицій, що дало змогу справитись з поставленими метою і завданнями практики (зібрати якомога більше польових етнографічних матеріалів, окремих пам'яток народної культури, фото, відео, аудіо матеріалів). Кожен студент був забезпечений необхідними методичними матеріалами (запитальниками, анкетами) та технічними засобами (диктофонами, фотоапаратами).

Учасниками експедицій вивчались матеріальна культура і побут, традиційні заняття місцевого населення, його календарна і сімейна обрядовість, традиційні знання і демонологічні уявлення. Вибір традиційних тем дослідження зумовлений тим, що попри процеси нівеляції народної культури, які почались у середині ХХ ст., на теренах етнографічного Закарпаття є ще чимало «білих плям». Вони потребують уточнень, що можна реалізувати в умовах стаціонарних експедиційних маршрутів. Одночасно нас цікавили процеси трансформації села в радянську добу, сучасна етнокультурна і релігійна ситуація, толерантність населення в умовах прикордоння, образотворче і різьбярське мистецтво. Також уперше на історичному факультеті УжНУ в контексті етнографічної практики започатковано порівняльно-цивтарологічні дослідження¹².

Рис. 2. Студентка Ольга Мацола з інформатором у с. Луг.

Метою дослідження групи Коцана В. В. (8 студентів) було отримання інформації про традиційні господарські заняття, розвиток ремесел, традиційне народне будівництво та одяг, родинну і календарну обрядовість.

¹² Там само.

Основним завданням було вивчення регіону в цілому, а також проведення порівняльного аналізу матеріалу, зібраного в різних селах. Із розповідей інформаторів практиканти мали можливість неодноразово порівняти життя та побут місцевого населення на початку, усередині ХХ ст., а також розвиток народної культури на сучасному етапі. Цінними для дослідження були набуті знання про особливості розвитку бджільництва, мисливства, рибальства, столярства, збереження традицій у вишивці і ткацтві, окремі обрядодії при будівництві хати, використання одягу у весільному та похоронному обрядах, традиції святкування Святвечора, Стрігання, Великодня, Трійці, Івана Купала, Покрови. Траплялися й розбіжності в інформації, здобутій у різних респондентів. Факторами, які могли вплинути на відмінності є іноетнічні та міські впливи, соціальне становище, етнічна приналежність, стан збереженості народних традицій¹³.

У цілому групою було опитано 93 інформатори. Це люди віком від 40 до 90 років. Більшість респондентів подали хорошу інформацію за відповідними темами. Під час опитування вівся аудіо запис на диктофон, на фотоапарат фіксувались самі інформатори та окремі речові й письмові пам'ятки, які зберігаються в їхніх приватних колекціях. З-поміж інформаторів варто виділити столяра Ревенка Володимира Петровича та бджоляра Гощука Ігоря Васильовича із села Луг, які детально розповіли про свій промисел та подарували до музею рубанки («гублики») та плетений вулик («шашаник»), Попа Юрія Васильовича, що розповідав про весільну обрядовість, Гуцул

Рис. 3. Керівник експедиції Павло Леню з групою студентів у музеї при бібліотеці с. Водиця.

¹³ Коцан В. В. *Польові етнографічні дослідження*. Культурологічні джерела. 2016. Вип 3. С. 63-64.

Олену Іванівну, яка охарактеризувала особливості інтер'єру традиційної гуцульської хати та окремі складові народного вбрання жителів с. Верхне Водяне. Крім інтерв'ю, групою Коцана В. В. було зроблено близько 1000 фотографій, на яких зафіксовані пам'ятки народної культури, вдалося виявити та зафіксувати на фотоапарат рукописи окремих обрядів, народних пісень, чорно-білі фотографії кінця XIX – першої половини XX ст.

Свою специфіку та напрямки роботи мала група студентів під керівництвом П. Ю. Леня. Троє студентів проводили анкетування на тему релігійно-церковної свідомості та знань населення, а також на предмет виявлення рівня міжетнічної толерантності в середовищі українців та румунів досліджуваного району. Крім того, вони працювали з інформантами за питальником про сучасне соціокультурне становище на селі.

Ще двоє студентів вели фотофіксацію та порівняльне дослідження цвинтарів у гуцульському селі Косівська Поляна, румунському селі Біла Церква, смт. Великий Бичків та селі Круглий, заснованому італійськими залізничниками. Загалом ними зроблено більше 5000 фотографій надгробних плит, проведено роботу із інформантами на теми про соціалістичну обрядність, святкування і процеси комеморації в радянський період.

Інша пара студентів опитувала інформаторів за темами запитальників: «Школа на селі в період 1920–1980-х років»; «Прихід радянських військ та радянізація краю». Остання пара учасників групи П. Ю. Леня проводила фотофіксацію проявів релігійної свідомості та світогляду населення (зображення, фігури, скульптури і т.д.), роботу із запитальником на тему «Церковно-релігійна ситуація на селі в радянський та сучасний період»¹⁴.

Група В. В. Короля, у складі 7 чоловік, збирала матеріал за питальниками «Народна демонологія» та «Народна магія». Етнографічним обстеженням було охоплено 9 населених пунктів, 67 інформаторів, з яких 6 займа-

Рис. 4. Василь Король з групою студентів проводить опитування інформаторів у с. Ділове.

¹⁴ Коцан В. В. *Польові етнографічні дослідження*. Культурологічні джерела. 2016. Вип 3. С. 64.

ються знахарською практикою. Вдалося виявити та провести фотофіксацію двох зошитів із замовляннями в селах Водиця та Луг. Зафіксовано цілий пласт лікувальних замовлянь «Ружа» (4), «Потенина» (4), «Сонці», «Вроки» (2), «Від укусу змії» (2), «Для зупинки крові» (2). Записано обряд «Для відвертання тучі», з господарської магії «Для збереження молочності» (11), чотири обряди з шкідницької магії. Виявлено низку цікавих оповідей про вовкуна, лісного, повітруль, збіглят, босоркань. Зібраний матеріал дозволяє більш чітко окреслити східну межу поширення вірувань у вовкуна, чорнокнижника, гонихмарника та північно-західну для образу красної і лісного¹⁵.

Поряд із набуттям усної інформації одним із головних завдань етнографічної експедиції є збір колекцій. Етнолог мусить постійно дбати про поповнення пам'яток народної культури, хоча б з тієї причини, що жодні описи, рисунки, фото чи відеоматеріали не можуть замінити саму автентичну річ. Особливо важливо зберігати ті пам'ятки традиційно-побутової культури, які швидко зникають¹⁶.

У цьому плані не стала винятком і наукова подорож викладачів та студентів Ужгородського національного університету, а також музейних співробітників. Під час практики інформаторами було подаровано учасникам експедиції 18 речових пам'яток матеріальної культури, які умовно можемо поділити на 5 груп: 1) складові народного одягу; 2) взірці одягової вишивки; 3) рушники та серветка; 4) знаряддя праці; 5) предмети побуту.

Більшу частину віднайдених пам'яток складають окремі складові народного вбрання та тканини інтер'єрного призначення. Жителька с. Росішка Мишанчук Марія Петрівна подарувала власну весільну сорочку та спідницю, а також фетровий капелюх чоловіка. Подарована респондентом сорочка є типовим взірцем гуцульських жіночих коротких сорочок, що поширились на Рахівщині наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Пошита вона з фабричної шовкової матерії, кроєна з двох піл. Сорочка оздоблена вишивкою геометризвано-рослинних мотивів, виконана технікою хрестик, на комірці, верхній плечовій частині рукавів («уставках») та манжетах. На комірці та манжетах вишиті галузки з різнокольорових квіток, стебел та листочків, а основними орнаментальними мотивами «установок» є ромби, трикутники та геометризовані квіти. Весільна спідниця Марії Петрівни є поширеним видом поясного вбрання («плат морщений»). Кроїли такі спідниці в три поли з простої шовкової тканини, кожна завширшки 1 м. У поясі спідницю стягували («морщили») на 5 ниток. Застібувалась вона збоку на один гудзик («гомбу») та накидну петлю. У тієї ж мешканки с. Росішка було знайдено чоловічий капелюх («крисану») із зеленого фетру. Капелюх має широкі, загнуті до верху краї («криси»), над якими пришито вузьку чорну стрічку¹⁷.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Коцан В. В. Збір етнографічних колекцій – один із основних видів польового етнографічного дослідження. Етника Карпат [Текст] : науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних

Ще один елемент народного вбрання – хустку («ширинку») – було знайдено у жительки с. Луг Дутчук Олени Михайлівни. Це типова святкова хустка, уся площа якої декорована вибитим рослинним орнаментом у вигляді великих червоних і рожевих та менших синіх квіток, які гармонійно поєднуються із зеленими листочками, утворюючи віночок. Центральна площа хустки оздоблена дрібними рожевими бутонами.

Цінними є знайдені під час практики взірці одягової вишивки. Їх подарувала жителька с. Костилівка Баюра Параска Михайлівна. Два із взірців – це «уставки» жіночих сорочок, вишиті на прямокутному шматку домотканого лляного полотна технікою хрестик. Обидві уставки п'ятирядові: центральна широка частина уставки («власне уставка»), дві вузькі обрамляючі її стрічки («червачки») та дві ширші смуги («поверхниці»). Серед знайдених взірців одягової вишивки є й вузький «нагрудник» чоловічої сорочки¹⁸.

Рис. 5. Учасники експедиції з інформатором Баюрою Параскою Михайлівною, яка подарувала взірці одягової вишивки.

Вдалою для поповнення етнографічної колекції стала для учасників експедиції поїздка в село Водиця. Корінний житель цього села, секретар сільської ради та багаторічний весільний староста, Поп Юрій Васильович показав та розповів про власну колекцію весільних рушників. За понад 20 років йому вдалось зібрати близько ста рушників. Два з них він подарував учасникам етнографічної експедиції. Юрій Васильович подарував практикантам й дві відзнаки старости, це маленький рушничок, оздоблений вишивкою та

експедицій / упоряд. : В. В. Коцан, П. Ю. Леню Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. С. 5.

¹⁸ Там само. С. 6.

надписом «Староста». Посередині рушничок зігнутий та декорований букетом штучних квітів («богрейдою»).

Однією із тем досліджень етнографічної практики 2016 року було вивчення традиційних домашніх ремесел та промислів. У цьому напрямі вдалось придбати три артефакти. Усіх їх було знайдено в жителя с. Луг *Ревенка Володимира Петровича*. Нами була описана та зафіксована на фотоапарат колекція лісорубських та теслярських знарядь праці. Варто зазначити, що більшістю із них Володимир Петрович користується до цього часу. В. П. Ревенко з радістю подарував учасникам експедиції два *рубанки* («гублики») із власної майстерні, а також *веретено*. За його словами веретенем ще недавно користувались його бабуся та мама, які власноруч пряли вовняні нитки¹⁹.

Уже згадувана нами жителька с. Росішка *Мишанчук Марія Петрівна*, крім елементів народного вбрання, подарувала нам *ярмо*. Воно є типовим парним ярмом для двох волів. Верхня перекладаина ярма зроблена вигнутою по формі голови вола, а нижня – пряма дошка. Посередині обох перекладин просвердлені наскрізні отвори, у які вставляються вузькі дощечки («попереченки»). На них просвердлено по декілька невеликих наскрізних отворів, за допомогою яких та дерев'яних кілочків можна регулювати відстань між двома перекладаинами ярма.

Чимало цікавого матеріалу учасникам експедиції вдалось зібрати про розвиток бджільництва у Великому Бичкові та його околицях. Поряд із набуттям усної інформації нами було зафіксовано на фотоапарат кілька традиційних пасік та чимало бджолярського реманенту. Бджоляр з с. Луг *Гошук Ігор Васильович* подарував нам *вулик* («шашаник»). Виготовляли такі вулики із рогози, скрученої у спіралі. Стінки вулика опуклі, до низу звужуються. Верх плоский, круглий по формі, як і дно. Знизу наявний прямокутний отвір для бджіл. Поверхня вулика обмазана коров'ячим послідом («коровляком»).

Досвід проведення етнографічної практики протягом двох років показав, що її учасникам вдалось зібрати чималу кількість автентичних взірців матеріальної культури досліджуваних регіонів. На сьогодні вони є частиною фондової збірки Закарпатського музею народної архітектури та побуту та колекції артефактів Лабораторії етнології, фольклористики та краєзнавства ім. М. П. Тиводара Ужгородського національного університету.

За період проведення практики її учасники відвідали близько 15 етнографічних та історико-краєзнавчих музеїв. У більшості з них для практикантів були проведені оглядові екскурсії. Керівниками та студентами проводилась фотофіксація речових та письмових пам'яток, що зберігаються у музейних колекціях. Хоч музеї й працюють на ентузіазмі окремих людей, але в усіх зберігаються безцінні пам'ятки матеріальної культури, чимало рукописних матеріалів з історії та народної культури населених пунктів.

Найбільшу колекцію має Великобичківський історико-краєзнавчий

¹⁹ Там само. С. 7.

музей. Він був першим музеєм у Закарпатській області, організованим на громадських засадах. Його експозиція налічує близько 3000 екземплярів і розміщена в семи залах, загальною площею 240 кв. м. Експонати розташовано в трьох основних відділах: природи, історії, етнографії, підвідділу «Історія музею», постійній і тимчасових виставках²⁰.

Найбільше нашу увагу привернув відділ етнографії цього музею, який розгорнуто у двох виставкових кімнатах. У першій із них представлено традиційні види господарювання (землеробство, вівчарство), лісові та деревообробні промисли. Текстовий, фотоілюстративний матеріал та малогабаритні експонати розміщені в скляних вітринах, а великі знаряддя праці біля них. В одній із вітрин представлено експозицію «Лісові промисли», де текстовий матеріал підкріплено старими фотографіями та окремими речовими пам'ятками. На фотоілюстраціях початку ХХ ст. показано дерев'яні жолоби («ризи») для спуску дерева у півніжжя гір, способи сплаву деревини (за допомогою бокорів, молевий сплав дров, спуск дров на гафлях), колибу – сезонне житло лісорубів, верхній одяг лісорубів і бокорашів. Серед лісорубських знарядь праці в експозиції представлені різних розмірів свердла, дерев'яна сокира («довбня», «кияня») для рубання дерева, залізна підкова, що використовувалась лісорубами для ходіння по зледенілих схилах і окованих стовбурах дерев, «цапіна» для піднімання і притягування стовбурів дерев, «кайло» для перекачування дерев'яних колод. Цінну інформацію містить експозиція «Деревообробні промисли». Тут описуються бондар-

Рис. 6. Експозиція «Вівчарство» у Великобичківському історико-краєзнавчому музеї.

²⁰ Кузьма В. *Історія музеїв підприємств та установ Закарпатської області*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. 2013. Вип. 31. С.31.

ство, стельмахування, столярство, теслярство і кошикарство, а також такі способи обробки деревини як випалювання, видовбування, розпилювання на тартаках і вручну, обробка на верстатах, шліфування.

У другому приміщенні відділу етнографії Великобичківського історико-краєзнавчого музею відтворено інтер'єр традиційного народного житла. Тут експонуються дерев'яне ліжко, застелене домотканими простиралами та ліжниками, підвісна дитяча колиска, мисник із фаянсовими тарілками, дерев'яна скриня («лада»). Вдалим доповненням до експозиції є знаряддя праці, елементи традиційного народного вбрання, ікони та старі фотографії²¹.

Серед інших музеїв у досліджуваних селах варто виділити Музей при бібліотеці с. Водиця, Етнографічний музей при бібліотеці с. Луг, Етнографічний музей при Кобилецько-Полянській ЗОШ I-III ступенів, Краєзнавчу кімнату при бібліотеці с. Верхне Водяне, Музей «Гуцульська хата» при бібліотеці с. Ділове.

Рис. 7. Експозиція музею «Гуцульська хата» при бібліотеці с. Ділове.

Значну допомогу практикантам у пошуку інформаторів надавали завідувачі та співробітники сільських будинків культури. В окремих населених пунктах при будинках культури створені музеї, на базі яких і відбувалися зустрічі зі старожилами сіл. Так, завідувачка будинку культури с. Кобилецька Поляна Майор Марія Степанівна показала та розповіла про власну колекцію

²¹ Коцан В. В. Роль музеїв і приватних колекцій у збереженні та популяризації народної культури Великого Бичкова та його околиць. Етніка Карпат [Текст] : науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд. : В. В. Коцан. П.Ю. Леню Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. С. 22.

традиційного народного вбрання та тканин інтер'єрного призначення, організувала зустрічі з інформаторами, найстаршому з яких 90 років. Крім того, Марія Степанівна познайомила учасників експедиції із сучасними майстрами народного мистецтва села, зокрема вишивальницею Глодян Василюною Юрївною. Важливою для проведення етнографічної експедиції була допомога співробітників будинків культури сіл Луг, Косівська Поляна, Верхне Водяне, Ділове.

Одним із нових напрямів дослідження, проведених під час цього річної практики, став збір інформації про сучасних майстрів народної творчості досліджуваного регіону (різьбярів, майстрів з коренепластики, художників, ткаць, вишивальниць). Так, у Великому Бичкові проживає різьбяр Михайло Мадярій. Основним напрямком творчості майстра є виготовлення та художнє оздоблення меблів. Серед них – столи, шафи, сходи. У своїй роботі він використовує різні породи дерев, зокрема дуб, тополю, горіх, черешню. Михайло постійний учасник районних фестивалів та виставок майстрів народного мистецтва, переможець обласного етапу Всеукраїнського фестивалю-конкурсу творчості осіб з обмеженими фізичними можливостями «Барви життя» у номінації «Художня творчість» (2016)²².

Рис. 8. Михайло Мадярій – різьбяр з Великого Бичкова.

Експедиційні матеріали використовуються в експозиційній та виставковій роботі Закарпатського музею народної архітектури та побуту. З 2017 р. виникла ідея презентувати новопродбані предмети, у тому числі й ті, які надійшли до музею під час проходження експедицій. Польові матеріали є також джерельною базою при вивченні курсів «Етнографія України, у тому

²² Народні скарби : каталог кралиць майстрів народної творчості Закарпаття / упоряд. Дрогальчук Г., Стегура Н. Ужгород : TIMPANI, 2018. С. 68.

числі Закарпаття», «Народна обрядовість українців», «Методика польових етнографічних досліджень», «та ін.; під час написання курсових і магістерських робіт, підготовки статей та виступів на наукових конференціях як студентів, так і науковців; під час організації свят (Андріївські вечорниці, Свято птахів, Свято першої борозни, Великодні звичаї та ін.). Музейні предмети, з одного боку, є джерелом знань, а з іншого – засобом виховного впливу, формування елементів гуманістичного світогляду, виховання патріотизму, усвідомлення необхідності збереження та вивчення етнічної культури народу.

Крім дослідницької роботи, учасники практики мали вільний час і для дозвілля. Так, напередодні свята Івана Купала було частково відтворено традиції відзначення цього свята (плетіння та запускання на річку вінків із польових квітів, спалювання солом'яного опудала, стрибання через купальський вогонь). 17 липня, на день етнографа, керівниками практики була проведена своєрідна «посвята» студентів у етнографи. Цей обряд символічно засвідчив те, що де-факто уже відбулося, бо студенти стали етнографами вже на другий тиждень практики, коли пробували самостійно шукати інформантів та брати у них інтерв'ю. Спеціальний текст «клятви етнографа» написав один із учасників експедиції – Михайло Красиков (етнограф та мистецтвознавець із Харкова)²³.

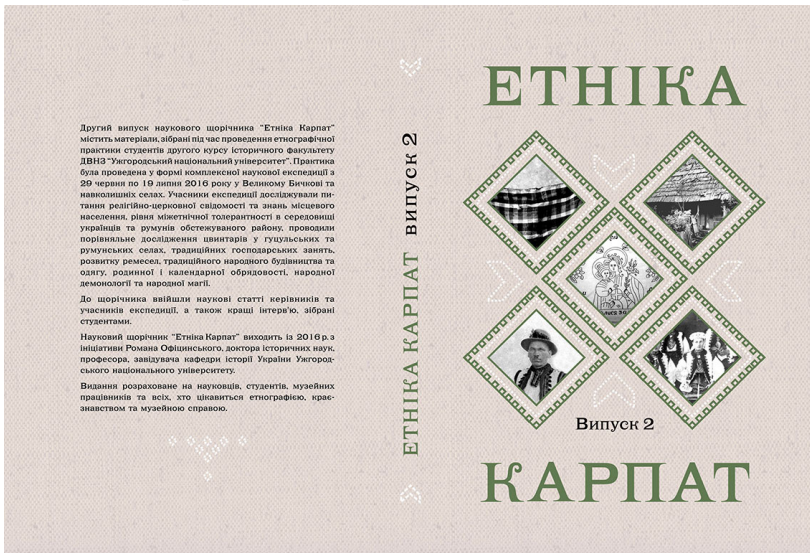

Рис. 9. Науковий щорічник «Етніка Карпат». Випуск 2. До нього увійшли матеріали експедиції 2016 р. до Великого Бичкова та його околиць.

Результати літніх експедицій публікуються в науковому щорічнику «Етніка Карпат». На разі вийшли чотири випуски. Ідея щорічника виникла у 2015 році після етнографічної практики. Як виявилось, зібраного матеріалу достатньо для наукових узагальнень і започаткування окремого друко-

²³ Коцан В.В. *Польові етнографічні дослідження*. Культурологічні джерела. 2016. Вип 3. С. 65.

ваного видання. Ідею, а також його назву запропонував керівник практики антрополог Павло Леньо. Разом із автором цієї статті була придумана концепція видання. За задумом авторів «Етніка Карпат» мала оприлюднювати результати щорічних експедицій у формі наукових статей учасників та вибраних студентських інтерв'ю²⁴.

У цілому етнографічна практика на Гуцульщині виявилась напрочуд цікавою, жвавою та досить продуктивною мандрівкою, сповненою незабутніми враженнями та спогадами. Беручи участь в експедиціях, студенти та молоде покоління музейних співробітників отримують практичні навички збору польових етнографічних матеріалів, пошуку музейних предметів, знайомляться з пам'ятками культурної спадщини, які збереглися в багатьох мешканців. Історико-етнографічні експедиції сприяють формуванню музейних фондів, особливо документальної частини, та відіграють значну роль у формуванні фахових компетентностей спеціалістів у галузі музеєзнавства і пам'яткознавства: здатність здійснювати музеєфікацію об'єктів історико-культурної спадщини і розвивати соціальне усвідомлення ролі культурної спадщини. Подальшого дослідження потребують методи і шляхи використання польових етнографічних матеріалів у навчальній і виховній роботі зі студентами та різних формах музейної діяльності.

Література.

- Глушко М. *Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 288 с., іл.
- Кожолянко Г. К., Шестаков Ю. П. *Етнографічні експедиції та етнологічна практика: Навч. посібник*. Чернівці: Рута, 2000. 64 с.
- Козакевич О. Р. *Мереживні та вязані вироби в народному одязі закарпатців кінця ХІХ – початку ХХ століття: локальні типологічні та художні особливості (за матеріалами польових студій)*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 5: матеріали І Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород, 15 грудня 2017 р.) [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 99-107.
- Конопка В. *З народної духовної культури українців закарпатської Бойківщини (за експедиційними матеріалами із с. Латірка Воловецького району)*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 6 [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 337-354.
- Коцан В.В. *Збір етнографічних колекцій – один із основних видів польового етнографічного дослідження*. Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Ко-

²⁴ Леньо П. Ю. *Етніка Карпат (статті та матеріали етнографічних експедицій)*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. 2018. Вип. 2. С. 188.

- цан. П. Ю. Леньо Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. С. 5-10.
- Коцан В. В. *Пам'ятки старовини Виноградівщини, зібрані під час експедиції 2018 року*. Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан. П. Ю. Леньо Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 6-17.
- Коцан В. В. *Польові етнографічні дослідження*. Культурологічні джерела. 2016. Вип. 3. С. 63-65.
- Коцан В. В. *Роль музеїв і приватних колекцій у збереженні та популяризації народної культури Великого Бичкова та його околиць*. Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан. П. Ю. Леньо Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. С. 20-37.
- Коцан В. В. «Студент і музей...». *Співпраця Закарпатського музею народної архітектури та побуту і студентів-істориків ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 5 : матеріали І Етнографічних читань «Збереження та популяризація культурної спадщини» (Ужгород. 15 грудня 2017 р.) [Текст] / упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. С. 5-8.
- Кузьма В. *Історія музеїв підприємств та установ Закарпатської області*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. 2013. Вип. 31. С.31-35.
- Леньо П. Ю. *Етніка Карпат (статті та матеріали етнографічних експедицій)*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. 2018. Вип. 2. С. 188-189.
- Леньо П. Ю. *Про етнографічну практику та експедицію*. Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В. В. Коцан. П. Ю. Леньо Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. Вип. 2. С. 3-4.
- Народні скарби: каталог кращих майстрів народної творчості Закарпаття* / упоряд. Дрогальчук Г., Стегура Н. Ужгород: ТІМРАНІ, 2018. 124 с.: іл.
- Паньків М. І. *Організація польових досліджень з етнографії: посібник*. Івано-Франківськ, 2005. 123 с.; іл.
- Поріцька О. *З польових етнографічних матеріалів, зібраних на Виноградівщині у 2012 році*. Етніка Карпат [Текст]: науковий щорічник, статті та матеріали етнографічних експедицій / упоряд.: В.В. Коцан. П.Ю. Леньо Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. Вип. 4. С. 313-330.
- Щербак І. *Закарпаття у ХХ ст. : погляд очевидця*. Народна творчість та етнології. 2014. № 5. С. 14-19.

Mobilitate culturală în zona de graniță – parteneriate de succes

Maria Lobonț Pușcaș / Марія Лобонц - Пушкаш
Adela Dobrescu/ Адела Добреску

Mobilitate culturală în zona de graniță – parteneriate de succes. *Muzeul Județean Satu Mare, organism activ, prin definiție, în domeniul cultural și de patrimoniu, este interesat să găsească modalități optime de păstrare, conservare și de îmbogățire a patrimoniului cultural. Patrimoniul cultural însumând ansamblul resurselor moștenite, mărturii și expresii ale valorilor, credințelor, cunoștințelor și tradițiilor aflate în continuă evoluție ca rezultat al interacțiunii dintre factorii umani și naturali, de-a lungul timpului. Munca de salvare, conservare și valorificare a patrimoniului cultural presupune o foarte bună colaborare inter-instituțională, și nu doar la nivel national ci și la nivel international. Muzeul nostru se bucură de numeroase parteneriate profesionale, colaborări cu muzee din România și din lume, cu universități de renume și institute culturale. Printre cele mai vechi parteneriate trebuie să-l amintim pe cel cu Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară Ujgorod - Ucraina, muzeu alături de care specialiștii sătmăreni au derulat numeroase proiecte, au organizat expoziții și conferințe la nivel international. În cele ce urmează vom face o scurtă prezentare a proiectul ce se află acum în derulare: Culture connect - cultural mobility in the border area, COOLNET.*

Культурна мобільність у прикордонній зоні – успішне партнерство. *Повітовий Музей округу Сату Маре – дієвий орган, як відомо, у галузі культури та культурної спадщини, що зацікавлений у пошуку оптимальних шляхів збереження та збагачення культурної спадщини. Культурна спадщина підсумовує сукупність успадкованих ресурсів, свідчення та вираження цінностей, вірувань, знань та традицій, які постійно розвиваються в результаті взаємодії людських та природних факторів одночасно. Пошуково-рятувальна діяльність, збереження та валоризація культурної спадщини вимагають дуже тісного міжвідомчого співробітництва, причому не лише на національному рівні, а й на міжнародному. Наш музей має численні професійні партнерські стосунки: співпрацює з музеями Румунії та музеями усьому світу, з відомими університетами та культурними інститутами. Серед найдавніших партнерських стосунків слід виокремити співпрацю з Ужгородським музеєм народної архітектури та побуту (Україна), музеєм, з яким фахівці Повітового музею Сату Маре здійснювали численні проекти, організовували виставки та конференції на міжнародному рівні. Далі ми здійснимо коротку презентацію проекту, що запроваджується обома партнерами:*

Культура, яка об'єднує – культурна мобільність у прикордонній зоні, COOLNET.

Cultural mobility in the border area – successful partnerships. *Satu Mare County Museum, an active public body, by definition, in the cultural and heritage field, is interested in finding optimal ways to preserve and enrich the cultural heritage. Cultural heritage sums up the set of inherited resources, testimonies and expressions of values, beliefs, knowledge and traditions that are constantly evolving as a result of the interaction between human and natural factors, over time. The work of saving, conserving and capitalizing on the cultural heritage requires a very good inter-institutional collaboration, and not only at national level but also at international level. Our museum has numerous professional partnerships, collaborations with other museums from Romania and around the world, with renowned universities and cultural institutes. Among the oldest partnerships we must mention the one with the Museum of Architecture, Civilization and Folk Art from Uzhgorod - Ukraine, a museum with which specialists from Satu Mare carried out numerous projects, organized exhibitions and conferences. In the following, we will make a short presentation of the project that the partners are implementing: Culture connect - cultural mobility in the border area, COOLNET.*

Cuvinte cheie: *muzeu, expoziție, patrimoniu, conservare, restaurare*

Ключові слова: *музей, виставка, спадщина, консервація, реставрація*

Keywords: *museum, exhibition, heritage, conservation, restoration*

Muzeul Județean Satu Mare, organism activ, prin definiție, în domeniul cultural și de patrimoniu, este interesat să găsească modalități optime de păstrare, conservare și de îmbogățire a patrimoniului cultural național sau mondial. Patrimoniul cultural însumând ansamblul resurselor moștenite, mărturii și expresii ale valorilor, credințelor, cunoștințelor și tradițiilor aflate în continuă evoluție ca rezultat al interacțiunii dintre factorii umani și naturali, de-a lungul timpului.

Dacă cheltuielile generate de activitățile de restaurare și conservare a bunurilor aflate în patrimoniu instituției sunt finanțate din fondurile alocate de către ordonatorii de credit (CJSM), tot ceea ce ține de cercetarea, valorificarea și tezurizarea patrimoniului mobil (creație materială și spirituală) și imobil se realizează cu precădere din fonduri obținute în urma accesării unor proiecte de finanțare externă.

Colaborarea cu instituții din țările vecine are drept obiectiv întărirea legăturilor profesionale între specialiștii în domeniul patrimoniului cultural, în perspectiva îmbunătățirii stării moștenirii culturale. Digitalizarea fotografiilor, a înregistrărilor audio și a filmelor va oferi posibilitatea salvării și a conservării unei părți importante a patrimoniului cultural național, perisabile în timp, toate realizându-se cu ajutorul acestor fonduri structurale nerambursabile.

Datorită contextului actual, marcat printr-o evoluție accelerată și mari transformări în modul de viață al comunităților, există un real pericol de a dispă-

rea și ultimele elemente ale culturii materiale și spirituale tradiționale. Se produce de asemenea un proces de osmoză între culturile diferitelor etnii conlocuitoare. Ținând cont de toate acestea, realizarea unor obiective comune care să cuprindă atât datele scrise, care definesc cadrul istoric al vieții rurale, cât și cele de altă natură (fotografii, filme, înregistrări audio), care completează și dau culoare vieții locale, va contribui la îmbogățirea ofertei informaționale dar și a patrimoniului pe care instituțiile partenere le oferă publicului larg.

Munca de salvare, conservare și valorificare a patrimoniului cultural presupune o foarte bună colaborare interinstituțională, și nu doar la nivel național ci și la nivel internațional. Muzeul nostru se bucură de numeroase parteneriate profesionale, colaborări cu muzee din România și din lume, cu universități de renume și institute culturale. Printre cele mai vechi parteneriate trebuie să-l amintim pe cel cu Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod - Ucraina, muzeu alături de care specialiștii sătmăreni au derulat numeroase proiecte, au organizat expoziții și conferințe la nivel internațional. Firesc și natural este ca lucrurile ce se desfășoară bine să fie continuate și îmbunătățite, astfel în *epopeea* implementării proiectelor cu finanțare europeană, Muzeul Județean Satu Mare și Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod au adus alături de ele un partener cu o activitate muzeală deosebită, este vorba despre Muzeul Civilizației Ucrainene, Svidnik.

În cele ce urmează vom prezenta unul din proiectele ce se află acum în implementare: **Culture connect - cultural mobility in the border area; COOLNET (1 octombrie 2019 - 31 decembrie 2021)**

Partenerii acestui proiect sunt trei instituții muzeale reprezentative pentru regiunile în care funcționează și anume Muzeul Județean Satu Mare, în calitate de lider de proiect, Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod și Muzeul Civilizației Ucrainene, Svidnik în calitate de parteneri. Programul în care se desfășoară proiectul este Hungary-Slovakia-Romania-Ukraine, ENI, Cross-border Cooperation Programme 2014-2020. Bugetul proiectului este de 565.080 EUR, contribuția Uniunii Europene este de 508.572 EUR, bugetul Muzeului Județean Satu Mare 290.340 EUR, bugetul partenerului ucrainean este de 126.470 EUR iar bugetul partenerului slovac este de 148.270 EUR.

Obiectivul general al proiectului este promovarea culturii locale și conservarea patrimoniului istoric în județul Satu Mare, România, regiunea Transcarpatia, Ucraina și regiunea Presov, Slovacia.

Obiectivele specifice ale proiectului sunt: cercetarea și culegerea de informații despre turismul cultural în mediul rural și perspectivele acestuia în zona de frontieră; conservarea colecțiilor muzeale prin reabilitarea depozitului de fotografie și negative ale Muzeului Județean Satu Mare, reabilitarea depozitului de textile al Muzeului în aer liber Ujgorod și restaurarea unui iconostas aparținând Muzeului în aer liber Svidnik; dezvoltarea de noi produse culturale, care vor crește numărul de evenimente transfrontaliere și implicit vor contribui la creșterea numărului de vizitatori în muzeele partenere și de turiști în regiunile cuprinse în proiect.

Pentru atingerea obiectivelor propuse echipele de implementare vor realiza cercetare interdisciplinară: istorică, etnografică, antropologică, de teren, arhivistică și de colecții muzeale, dar și inventarierea patrimoniului istoric, etnografic și natural: colectarea și centralizarea digitală a surselor editate, cercetări arhivistice, cercetări de teren, fotografiere, completarea bazei de date privitoare la cele trei regiuni în care se derulează implementarea proiectului. Potențialul cultural al zonei este completat cu succes de potențialul natural – peisajul eco turistic, iar informațiile care se doresc a fi utile potențialilor vizitatori vor fi mult mai cuprinzătoare. Valorificarea rezultatelor cercetării a fost gândită pe trei nivele, și anume elaborarea și editarea unor publicații: Cataloage de colecție, Catalog de expoziție, Volume științifice, Manual de bune practici, Album de fotografie, Broșuri promoționale a tuturor localităților cercetate în proiect; organizarea unor evenimente cu adresabilitate largă cum ar fi: Conferințe în Ucraina și România, Expoziția *Măritișul i se potrivește*, Expoziție de fotografii *Peisajul rural*, Workshop-uri pe tema peisajului rural, Conferința de final a proiectului; și nu în ultimul rând accesibilizarea datelor și a informațiilor prin dezvoltarea unei platforme web comune celor trei parteneri și realizarea și dezvoltarea unei aplicații de telefon comună celor trei parteneri.

Patrimoniul cultural bine conservat și pus în valoare asigură premisele pentru promovarea județului, a regiunii ceea ce înseamnă dezvoltare economică și creșterea veniturilor din turism. Una din funcțiile principale ale muzeelor este conservarea și păstrarea valorilor patrimoniale, valori ce reflectă istoria și tradițiile locului. Pentru aceasta în cadrul proiectului COOLNET se vor reamenaja două depozite. În cadrul Muzeului Județean Satu Mare va fi reamenajat un depozit ce va găzdui valoroasa colecție de fotografii și clișee pe care muzeul o deține – una din cele mai mari colecții din România. Reamenajarea va asigura, pe lângă condițiile extraordinare oferite de mobilierul specific, tipodimensionat, un mediu prielnic pentru păstrarea lor asigurându-se microclimatul recomandat de normele de conservare obligatorii. În cadrul Muzeului de Arhitectură și Civilizație Populară din Ujgorod se va reamenaja un depozit de textile etnografice, colecția de textile fiind una din cele mai valoroase din regiunea Transcarpatia.

O sarcină importantă ce revine muzeelor este și aceea de restaurare a bunurilor culturale și a monumentelor. Un pachet de activități în cadrul proiectului este dedicat unor lucrări de restaurare. În cadrul Muzeului Civilizației Ucrainene, Svidnik va fi restaurat iconostasul bisericii de secol XVIII aflate în muzeul în aer liber din Svidnik. În patrimoniul Muzeului Județean Satu Mare sunt valorificate câteva case, gospodării țărănești, construcții specifice zonelor în care ele au fost construite. Una din acestea este Gospodăria oșenească din localitatea Turț, construită la începutul secolului XX. Din nefericire, întreaga gospodărie este afectată de trecerea timpului, iar lucrările de restaurare sunt de maximă urgență.

Se dovedește, din nou, că proiectele pentru care se unesc instituții similare sau complementare ajung să obțină rezultate extraordinare. Colaborarea deosebită se datorează în primul rând factorului uman, oamenii implicați fiind foarte bine pregătiți profesional și de-o înaltă calitate morală. Prietenia și profesionalismul

sunt chei ale succesului în proiectele de mare anvergură. Proiectele implementate de instituțiile partenere mai sus amintite pot fi considerate fără nicio exagerare modele de bune practici.

Fig. 1. *Expoziția de bază, Muzeul civilizației Ucrainene, Svidnik , SK*

Fig. 2. *Expoziția de bază, Muzeul civilizației Ucrainene, Svidnik , SK*

Fig. 3. Expoziția de bază, Muzeul civilizației Ucrainene, Svidnik , SK

Fig. 4. Expoziția de bază, Muzeul civilizației Ucrainene, Svidnik , SK

Fig. 5. Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod, UCR

Fig. 6. Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod, UCR

Fig. 7. Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod, UCR

Fig. 8. Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară, Ujgorod, UCR

Fig. 9. Workshop, septembrie 2020, Ro

Fig. 10. Workshop, septembrie 2020, Ro

Fig. 11. *Gospodăria codrească Chilia, MJSM*

Fig. 12. *Peisaj, Certeze, SM*

Fig. 13. *Biserica din Racșa, SM*

Fig. 14. *Casă bătrână, Racșa, SM*

Fig. 15. Ședință foto, MJSM

Fig. 16. Mănăstirea Bixad, SM

Fig. 17. *Biserica reformată din Vășcovo, UCR*

Fig. 18. *Cetatea Muncacevo, UCR*

Fig. 19. Echipa COOLNET

Fig. 20. Casa muzeu Turț, SM

Молоді роки Митрополита Андрея Шептицького

Микола Вегеш / Mykola Vehesh
Ірина Люба Горват / Irina Liuba Horvat

Молоді роки Митрополита Андрея Шептицького. У контексті української національної культури християнська церква займає особливе місце. Вона завжди виконувала і виконує роль морального регулятора суспільних відносин, інтегратора всіх духовних чинників національного життя в єдине ціле, що становить ядро національного характеру, роль хранителя народних звичаїв і обрядів, захисника національних інтересів українського народу в найважчі часи його історії. У різні періоди XIX-XX ст. українська культура зазнавала великого впливу цілого комплексу ідей, вироблених прогресивними діячами як Православної, так і Греко-Католицької Церков, які сприяли формуванню своєї і самобутньої ідеології українського народу, зорієнтованої на визрівання його національної самосвідомості. Роль Греко-Католицької Церкви в цьому процесі важко переоцінити. Адже саме унія створила передумови для появи національної інтелігенції. Формальне зрівняння з католицьким духовенством відкривало для українського духовенства можливість здобувати середню і вищу освіту європейського рівня. Польські, римські, а згодом австрійські та власні духовні заклади готували не лише священників: з них виходила церковна і світська інтелігенція, яка започаткувала й успішно здійснювала українське національне відродження.

Серед видатних людей попереднього століття важко знайти особу, яка би ще при житті досягла такої величі й любові народу до себе, як митрополит Галицький Андрей Шептицький. Видатний теолог, науковець, просвітник, педагог, політичний діяч, меценат ... Але, необхідно погодитись, що водночас нелегко також знайти людину, на яку було вилито стільки бруду, як на нього. Не хотілося б давати огляд тієї величезної кількості «історичних праць», у яких розвінчувався «український буржуазний націоналіст» і «запроданець», як часто його називали радянські вчені мужі, бо серед них не знайдеться жодної об'єктивної книги чи статті. Правдиві роботи, на жаль, видавалися тільки за кордоном. Проголошення незалежності України, якої так домагався митрополит Андрей, дозволило нам подивитися на цю неординарну і дійсно могутню постать зовсім іншими очима. Різнобічна діяльність Андрея Шептицького не втратила своєї актуальності до сьогодні. Витримали випробування часом його наукові, освітянські, просвітницькі ідеї. Їх вивчення і всебічний аналіз необхідні в умовах розбудови незалежної України.

Anii tinereții mitropolitului Andrei Șeptetchi. În contextul culturii naționale ucrainene, biserica creștină ocupă un loc special. Întotdeauna a jucat și continuă să joace rolul de autoritate morală a relațiilor sociale, de integrator al tuturor factorilor spirituali ai vieții naționale într-un singur întreg care este nucleul caracterului național, rolul de păstrător al obiceiurilor și riturilor populare, apărător al intereselor naționale ale poporului ucrainean în cele mai dificile momente ale istoriei sale. În diferite perioade ale secolelor XIX-XX, cultura ucraineană a fost puternic influențată de un set de idei dezvoltate de figuri progresiste ale Bisericilor Ortodoxe și Greco-Catolice, care au contribuit la formarea unei ideologii unice și originale a poporului ucrainean, axată pe maturizarea identității sale naționale. Rolul Bisericii Greco-Catolice în acest proces este dificil de supraestimat. La urma urmei, uniunea a fost cea care a creat condițiile prealabile pentru apariția intelectualității naționale. Nivelarea formală cu clerul catolic a oferit preoților ucraineni oportunități de a obține studii medii și superioare la nivel european. Instituțiile bisericești poloneze, române și mai târziu austriece și apoi propriile lor școli au pregătit nu numai preoți pentru că de fapt aici era formată intelectualitatea bisericească și laică care a inițiat și a realizat cu succes renașterea națională ucraineană. Dintre personalitățile proeminente ale secolului trecut este dificil să găsești o persoană care încă din timpul vieții să obțină un respect atât de mare și să fie atât de iubită de oameni ca mitropolitul Galițian Andrei Sheptytsky, remarcabil teolog, om de știință, educator, profesor, politician, filantrop. ... Însă în același timp trebuie să recunoaștem că nu este ușor să găsești o persoană asupra căreia s-a revărsat atâta represiune ca și asupra mitropolitului Andrei. Nu vrem să trecem în revistă numărul mare de „opere istorice” în care era descris ca „naționalistul burghez ucrainean” și „trădător”, așa cum îl numeau adesea savanții sovietici, deoarece nu există nici o carte sau articol obiectiv al acestora. Din păcate, adevăratele lucrări au fost publicate doar în străinătate. Proclamarea independenței Ucrainei, pentru care a luptat mitropolitul Andrei, ne-a permis să privim această figură extraordinară și cu adevărat puternică cu ochi complet diferiți. Diversitatea activității lui Andrei Sheptytsky nu și-a pierdut din actualitate nici până în prezent. Ideile sale științifice, educaționale și de iluminare au rezistat încercării timpului. Studiul și analiza lor cuprinzătoare sunt necesare în contextul construirii unei Ucraine independente.

Young years of Metropolitan Andrey Sheptytsky. Christian Church holds a special place in the context of Ukrainian national culture. It has always fulfilled and fulfills the role of the moral regulator of social relations, the integrator of all spiritual factors of national life into a single whole, it is the center of national character, it plays the role of guardian of national customs and rituals, the protector of national interests of the Ukrainian people in the most difficult times of their history. In different periods of the nineteenth and twentieth centuries, Ukrainian culture was greatly influenced by a whole set of ideas developed by progressive figures of both the Orthodox and Greek Catholic Churches, who contributed to the formation of a peculiar and original ideology of the Ukrainian nation, focused on the rise of its

national consciousness. The role of the Greek Catholic Church in this process is difficult to overestimate. After all, the union created the preconditions for the emergence of the national intelligentsia. The formal equation with the Catholic clergy opened the possibility for Ukrainian clergy to obtain secondary and higher education at European level. Polish, Roman, and later Austrian and their own spiritual institutions prepared not only priests: they produced the ecclesiastical and secular intellectuals who started and successfully carried out the Ukrainian national revival.

Among the prominent people of the previous century, it is difficult to find a person who, even in his lifetime, would have achieved such greatness and love from his people as Metropolitan of Galicia Andrey Sheptytsky. A prominent theologian, scientist, educator, pedagogue, politician, philanthropist... But it must be agreed that at the same time it is not easy to find a person who has been attacked as much him. There is no need to give an overview of the huge number of "historical works" in which the "Ukrainian bourgeois nationalist" and the "fugitive" (as he was often called by the Soviet scholarly men) was debunked, because there are no objective books or articles among them. True works, unfortunately, were published only abroad. The proclamation of Ukraine's independence, which Metropolitan Andrey sought so much, allowed us to look at this extraordinary and truly powerful figure with very different eyes. Andrey Sheptytsky's diverse activities have not lost their relevance to this day. His scientific, educational and pedagogical ideas withstood the test of time. Their study and comprehensive analysis are necessary in the conditions of building an independent Ukraine.

Ключові слова: *Андрей Шептицький, Греко-Католицька Церква, Митрополит, Рим, Ватикан, національне відродження, релігія.*

Cuvinte cheie: *Andrei Sheptytsky, Biserica Greco-Catolică, Mitropolit, Roma, Vatican, renașterea națională, religie.*

Key words: *Andrey Sheptytsky, Greek-Catholic Church, Metropolitan, Rome, Vatican, national revival, religion.*

Майже всі біографи майбутнього митрополита погоджувалися з твердженням, що рід Шептицьких надзвичайно давній. Він бере свій початок з часів Галицько-Волинського князівства. Один із найближчих соратників митрополита о. Кирило Королевський стверджував, що витoki роду Шептицьких «сягають XII ст. Із-поміж багатьох імен, які прикрашають сьогодні польський гербівник, як Любецькі, Святополк-Четвертинські, Святополк-Мирські, Огінські, Пузини, Сапіги, Тишкевичі, Ходкевичі, Хрептовичі, Володивичі, Кисілі, Сологуби, В'ельгороські та інші, цей рід упродовж тривалого часу повністю належав до найдревнішої гілки народу Давньої Русі; донедавна на Заході його радше називали рутенським, але сьогодні він має честь називатися українським унаслідок відносно недавнього поширення географічної назви, яка означала колись більш обмежену і специфічну територію»¹.

¹ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид.

На думку іншого соратника Великого митрополита о. Василя Лаби, «гніздом шляхетського роду Шептицьких були його маєтності в черемиському князівстві, коло Перемишля і Самбора, а між ними село Шептиці. Уже старовинні грамоти з XIII сторіччя згадують про Шептицьких, які були на службі перемиських князів»². Цієї хронології започаткування древнього роду притримується також Блаженніший Любомир Гузар: «Уже в документах XIII ст. згадано про рід Шептицьких, а їхній герб – підкова, увінчана хрестом і стрілою з правого боку, – відомий іще раніше»³. Сучасний дослідник Я. Заборовський притримувався думки, що рід графів Шептицьких «виводив себе з галицьких бояр XIV ст.»⁴. Є. Небесняк констатував, що «одним з аристократичних українських родів, які найдовше втрималися прив'язаними до свого рідного національного коріння, був древній боярський рід Шептицьких. Його родинним гніздом, осередком та основною посілістю були спадкові володіння, що знаходилися на черемиських землях, у безпосередній близькості до міст Перемишль і Самбір. Саме там і розкинулося старовинне село Шептиці... Архівні фонди доносять до наших днів свідчення деяких офіційних документів XIII століття, у котрих стверджується, що вже тоді Шептицькі входили в склад удільних черемиських князів. Дещо згодом, коли в XIV столітті Польща захопила територію сучасної Галичини, спеціальним декретом, датованим 1469 роком, за родом Шептицьких твердо закріпився титул «бояр»⁵.

У тексті грамоти князя Льва Даниловича, затвердженої польським королем Жигмонтом Августом 27 грудня 1458 р., вказувалось: «Во ім'я Отця і Сина і Духа Святого Амінъ. Леон Данилович з Божей ласки Великий Князь всієї Рускої землі Галицки, Новоградски, Трубовольські, Червенски, Перемишльські, Звіноградські і Всеї Русі Господар. Всім Нам Вірним і милим Бояром, Пулковником, Судившим градзким і цілому міру християнському поздоровленіє. Ото пришов до нас наш Бояр і Судившчи граду Перемислского на Ім'я Ярославич, Юліянович Шептиці, син Юліяна Павловича Шептиці, внук Павла Мелентиновича Шептиця, а правнук Мелентина Шептиця і упросив нас о виданя такої Грамоти: «Ми Леон Данилович Всієї Рускої землі даємо нашому Боярови і Судившиму граду Перемского села наше Канафости і Манастир с. Онуфрея в землі, а Князтві нашим Самборским будущим, а землю на село Шептице і село Воцанці належне до його Отца, діда і прадіда єму і всій єго

2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 27.

² Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 9.

³ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 36.

⁴ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народів (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 6.

⁵ Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного обряду]. 2003. С. 8.

потомности, так землю на założене села Шептиці, село Канафости і Манастир с. Онофрея з землі Самборській на вечне часи всієї його потомности даю і дарую. А ктоби наш велико княжкі Лист мав зломати, буду мал. з ним Суд перед Богом. – Писалося в Літо од Рождества Христа Бога Тисяча Двохсот сімдесятого четвертого»⁶. Судовим процесом 1469 р. було підтверджено, що Шептицькі є люди «вері нобіліс».

Львівський дослідник Л. Войтович писав, що Шептицькі «належали до середньої шляхти. У 1628 р. мали села Шептичі та Вошанці (нині село Вошанці Самбірського р-ну) і половину Кальнохвостів, частки сіл Монастирець (нині село Стрийського р-ну), Ільник Шляхетський (нині с. Ільник Турківського р-ну), володіли селами Тур'є та Угерців (нині обидва села Старосамбірського р-ну; усі Львівської області). Зберігали вірність православ'ю до початку XVIII ст., підтримували Львівське братство, давали кошти на друкарство»⁷.

Ще в середині 30-х років XX ст. ґрунтовну статтю про рід і герб Шептицьких опублікував Іван Шпитковський⁸. Автор, не сумніваючись в українськості герба Шептицького, звернув увагу на одну обставину: «... Два джерельно найстарші Шептицькі непослідовно описують свій герб та що не подають згідно його назви, бо цей спліт кириличних букв трудно було їм геральдичним робом описати. Він не носив ніякої назви... а ні теж не належав до ніякої гербової філіції у польському геральдичному розумінні. Аж геть пізніше стає ця гербова печатна монограма прибирати назву «Шептиці», а це тому, що ним печаталися (за виїмком ще двох родин) одні лише Шептицькі. Не дивно теж, що Варлаам Шептицький, на виданій ним книжці, замість уже загально вживаного герба Шептиць кладе на ній лише монограму «Ш» на основі ремінісценцій давніше вживаного азбучного гербового знаку, що заховалися (збереглися – Авт.), як звичайно, найдовше в людей духовного звання, тоді найбільш освічених мужів. А цим неначе пояснює, що цей родовий герб є нічим іншим, як змодернізованим, кириличним печатним знаком»⁹. Свою багаторічну роботу І. Шпитковський завершив висновком: «Резюмуючи наші здогади, можемо лише приблизно означити час повстання цієї кириличної монограми, ставляючи його в границях між XIII а XIV ст.

⁶ Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. С. 119-120.

⁷ Войтович Л. В. Шептицькі. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 633-634.

⁸ Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 162-179; *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262-273; *Богословія*: науковий тримісячник. 1936. Т. XIV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1936. С. 237-250; *Богословія*: науковий тримісячник. 1937. Т. XV. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1937. С. 253-263.

⁹ Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія*: науковий тримісячник. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262.

Так виглядав би наш гіпотетичний висновок відносно часу повстання кириличного гербового знаку Шептиць, первісного печатного знаку предків роду Шептицьких»¹⁰.

Великі зрушення у вирішенні цієї проблеми відбулися після публікації ґрунтовної монографії Івана Матковського¹¹. «До двору князя Лева, сина Данила Романовича, названого пізніше Галицьким, – пише історик, – прибуло лицарство з Угорщини. На чолі його стояв комет Гуйд, на чиєму гербі... «у блакитному полі – золотий півмісяць, обернений ріжками вгору, над ним, між двома золотими шестираменними зірками – срібна стріла, скерована гострим кінцем угору. Герб називали Сасом, що українською означає «Саксонець». Лицарі, що прибули з графом Гуйдом, теж визнали Сас своїм гербом. Військо примандрувало не випадково: роком раніше, 1235-го, князь Михайло II Всеволодович, званий Чернігівським, напав на Галич та проголосив сина свого Ростислава (Славонського) галицьким князем. Трон було відвойовано двома роками пізніше. Так починалась галицька історія родів Драго-Сасів, серед яких могли бути і предки Шептицьких, адже Федір з Шептич, якого вважають протопластом роду і який, надаючи відомості про себе 1469 року, задекларував приналежність до родин герба Сас»¹².

І. Матковський переконаний, що питання про представників шляхти, які своїм родовим гербом вважали герб Сас і служили у війську короля Данила Галицького, Великого князя Литовського Шварна Даниловича, а опісля – Лева Галицького, ключове в дослідженні походження роду Шептицьких¹³. Стверджувати про своє руське коріння могли лише ті роди герба Сас, які виходили з близького кола галицького королівського двору. Можливо, саме це давало підставу Варлааму Шептицькому у XVIII ст. заявляти: «Ви повинні знати, що ми – шляхта не від учора, ані з цієї ласки, ані нобілітації, ані подружних кон'єктур ми виростили – але з давніх предків, із заслуг війни і мира [шляхта], так стара, як Русь і віра Христова на ній...»¹⁴. Привілей князя Лева Даниловича був підтверджений Федору з Шептич 1469 р. польським королем Казимиром Ягеллончиком у Городку, а пізніші представники роду Шептицького брали участь у боротьбі проти монголо-татарської навали. Цитуючи праці І. Шпитковського та деяких сучасних польських істориків, І. Матковський, на нашу думку, цілком слушно стверджує: «Один із ранніх представників роду Шептицьких – Федір з Шептич. У справі про підтвердження його шляхетства 1469 року є надзвичайно важлива інформація. До-

¹⁰ Там само. С. 263.

¹¹ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. 664 с.

¹² Там само. С. 23.

¹³ Там само. С. 31.

¹⁴ Цит. за: Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. С. 33.

кументи передають його родовий знак, який виглядає так: «luna cum duobus stellis». Тобто йдеться про герб Сас. Федір подає також родовий знак матері: «ex clenodio matris babatum cum cruce», тобто підкова з хрестом. Цей герб називається Побут. Як відомо, Шептицькі з XVI століття ідентифікувалися серед шляхти власним гербом, що є варіантом герба Побут. Цей факт значною мірою підтверджує інформацію про походження роду Шептицьких з числа Драго-Сасів... Достеменно не відомо, за яких обставин і коли рід Шептицьких перестав ідентифікуватись з гербом Сас і отримав право вживати власний герб»¹⁵.

Хоча ще залишається чимало невирішених питань щодо початків роду Шептицьких, необхідно погодитись із висновками, до яких прийшов І. Матковський: «Безсумнівним є факт походження Шептицьких з роду Драго-Сас. Православна традиція, поширена між волохами, прижилася в Галичині та пізніше тривала як традиція Галицько-Волинського князівства. Частина роду герба Сас, вірогідно, була на службі короля Данила Галицького і його сина Лева. Серед них могли бути також і протопласти роду Шептицьких. Один з аргументів, чому такі родини герба Сас, як Гординські й Кульчицькі, залишились православними, а пізніше стали греко-католиками, була якраз ця пам'ять про присутність в історії руської держави, і ця присутність підтверджувалась документами про надання маєтків Левом Галицьким. Що стосується роду Шептицьких, то марно визначати, чи були вони русинами-українцями, чи волохами, чи поляками. Важливим є те, ким вони себе вважали»¹⁶. А вважали вони себе українцями. Цю українськість майбутнього митрополита влучно описав у своєму романі С. Герман: «– Пан припустився помилки, пане Шептицький, – секретар деканату правничого факультету Ягеллонського університету, невеличкого зросту худорлявий чоловік у срібному пенсне, подав Романові заповнену кілька хвилин тому анкету. – Помилку? Яку помилку? – перепитав Роман. – Тут, у графі «народність», пан написав «русин». Для графа Шептицького, погодьтеся, звучить якось ... е-е ... не цілком, сказати б, до ладу ... Роман узяв до рук анкету, ще раз перечитав її і, не зробивши жодних виправлень, віддав секретареві. – Тут усе написано правильно. – Правильно? Кажете, все написано правильно? Що ж ... Бажаю панові, графе Шептицький, усіляких успіхів, – сказав секретар, і пенсне його зблиснуло холодним відблиском»¹⁷. Уже батько Андрія, граф Іван Шептицький, уважав себе належним до польської знаті, обіймаючи високу державну посаду. Та він не цурався і не забував свого походження. Коли в 1911 р. група українських послів до австрійського парламенту подарувала йому портрет його відомого сина, граф сказав їм: «Простіть, панове, що не промовляю по-руськи, але впевняю Вас, що я є русин»¹⁸.

¹⁵ Там само. С. 37.

¹⁶ Там само. С. 41.

¹⁷ Герман С. *Via Романа*. Життя митрополита А. Шептицького. К.: Ярославів вал, 2019. С. 9.

¹⁸ Гузар Л. *Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму*.

Рід Шептицьких був тісно пов'язаний з історією церкви. Саме з нього походили предстоятель Української Греко-Католицької церкви, єпископ, а згодом – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Атанасій (1686-1746), уніатський єпископ Львівський Варлаам (помер 1715), Лев-Людвик (1714-1779) – ще один митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, римо-католицький єпископ Єронім Шептицький (1759-1773), єпископ Перемишля Атанасій (1762-1779), єпископ Львівський і митрополит Київський Лев (1778-1779)¹⁹. З цієї родини походило і чимало менш знаменитих ченців, служителів церкви. У середині ХІХ ст. рід спіткала досить типова для української шляхти доля: перехід на римо-католицький обряд і як результат – полонізація. Можна лише дивуватися, що один з найвідоміших українських родів не покинув рідної мови раніше, адже переважна частина української шляхти встигла зробити це ще в другій половині ХVІ – першій половині ХVІІ ст.²⁰ У ХVІІІ ст. багато відомих родин прийняло латинський обряд, та, все-таки Андрєв дід Петро, який помер у 1848 р., ще вважав себе українцем²¹.

Першим видатним ієрархом Української Церкви був Варлаам Василь Шептицький, який пройшов шлях від монаха в Унівському монастирі до архімандрита і єпископа. Доклав чимало зусиль для підвищення освітнього рівня монахів, видаючи книги і молитовники («Акафіст», «Зерцало Богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, «Усительное Євангеліє», «Житіє Великого Князя Владимира Київського»). Про діяльність єпископа Варлаама В. Ленцик писав: «Свячення на єпископа відбулись 15-го червня 1710 р. в церкві Спаса коло Самбора. Варлаам мав тоді 64 роки, однак з молодечою енергією взяв керму єпархії. Мав він немало клопотів з грабіжжю маєтків єпархії, що їх у різних часах присвоювали собі різні шляхтичі...Єп. Варлаам зайнявся також реформою Василіянського чину, скликавши 1711 року до Унева ігуменів. Єп. Варлаам ставав також в обороні кривдженого світського кліру, пишучи часто до свого знайомого гетьмана Сенявського, і дуже часто така інтервенція допомагала. Єп. Варлаам був оборонцем покривджених міщан під утиском польської адміністрації у Львові. Своїми впливами він, підпомагаючи міщан морально і фінансово, добився-таки рішення королівського суду у Варшаві, який надавав львівським міщанам рівні права з римо-католиками»²².

Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 37.

¹⁹ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 27; Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків: Фоліо, 2018. С. 7-8.

²⁰ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народів (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 6.

²¹ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 36.

²² Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. С. 122-123.

Справу єпископа Варлаама продовжив син Олександра Шептицького Атанасій-Антоній. У 1717 р. він заснував Братство при храмі св. Юра у Львові й надав йому статут. Атанасій вступив на митрополичий престол у 1729 р. «Час митрополитування Атанасія, – писав відомий історик церкви Іриней Назарко, – це час нервовий, час перед бурею. Митрополит мусів майже дослівно щодня вести боротьбу як не з латинниками, то з нез'єдиненими. Шептицький сповнив своє завдання успішно. Виявив просто подиву гідну діяльність майже в усіх ділянках церковного й національного життя. Визначався, як усі Шептицькі, великою безінтересовністю і шляхетністю серця, чого докази дав при створенні одного Чину св. Василя Великого, гарячою ревністю в поширенні з'єдинення, неустрашимістю в його обороні перед нез'єдиненими й латинниками, а в першу чергу батьківською дбайливістю про освіту духовенства. В Атанасієві з'єдинення стратило одного зі своїх світлих єрархів»²³. Його портрет Андрей Шептицький помістив у Митрополичому палаці²⁴. Хоча Лев Шептицький у ранзі митрополита пробув усього один рік, проте «добре заслужився для Церкви як львівський єпископ і єпископ-помічник митрополита»²⁵. Яскраву оцінку цьому представнику роду Шептицького дав уже згадуваний І. Назарко: «Ревний і енергійний владика взявся зі запалом найперше до реформи світського духовенства. Дбав про належну освіту духовенства і всупереч іншим єпископам, не допускав до священства нікого, хто не мав належної богословської освіти. Вже 1750 року владика Лев задумав збудувати у Львові свою єпархіальну духовну семінарію, а Папа Венедикт XIV 1753 р. похвалив цей задум владика. Лев Шептицький піклувався теж Папською Колегією Театинів у Львові, за що вдячна молодь присвячувала йому свої дисертації. Заряд ставропігійської церкви у Львові віддав у руки світських безженних священників, а при відпустових церквах у Зарваниці й Буцневі настановив здібних парохів і сотрудників. При катедрі св. Юра у Львові іменував каноніків і прелатів, що мали творити капітулу»²⁶.

Додамо, що саме Лев Шептицький завершив будівництво Святоюрського собору у Львові: «Св. Юр дістав новий вигляд при перебудові єпископів Атанасія й Льва Шептицьких від 1744 р. Поставлено тоді величаву церкву, яка вважається найгарнішою пам'яткою у стилі рококо у Львові. Церква має план грецького хреста, посередині накрита поважною тяжкою банею, на раменах хреста незамітні плоскі бані, закриті балюстрадами; як прикраси ужито цілої маси ніжно різьблених ваз та рококових орнаментів. Звертають

²³ Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Торонто: Видавництво отців Василян, 1962. С. 95.

²⁴ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 106.

²⁵ Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Торонто: Видавництво отців Василян, 1962. С. 108.

²⁶ Там само. С. 108-109.

увагу монументальні статуї святих, особливо св. Юрія на коні над аттиком. Всередині церква прикрашена іконостасом Луки Долинського, маляра-українця з кінця XVIII в.; крім головного вівтаря, є шість бічних, в однім є ікона тербовельської Богородиці з 1723 р.; обкладено її з дорогоцінностей, якими була обвішана. До церкви ведуть подвійні кам'яні сходи у стилі рококо; вежа й інші будинки творять цілість із церквою. З півночі були мешкання монахів, від заходу гостинні палати, з полудня мала бути Духовна семінарія. Палата єпископів, потім митрополитів збудована в переходовому стилі від рококо до цесарства. Парк своїм поділом і укладом квітників був пристосований до цілоти архітектури. При головних будинках були ще прибудови – стайні, кухні, кордегарда для війська, – єпископи мали свою надвірну драгонію, – далі двори й доми до винайму. При єпископській столиці була у своїм часі друкарня... Св. Юр мав також свою бібліотеку, яка почала творитися вже за першого львівського єпископа Макарія Тучапського»²⁷.

Продовжувач справи майбутнього Митрополита Йосиф Сліпий у статті, присвяченій молодим рокам Андрея Шептицького, слушно розмірковував: «Вже в молодечім віці дадуться нераз запримітити ті черти, які ясно виступають у людини в повні літ в його праці, в характері душі, в цілій творчості. Бо в молодечих літах зачинають снуватися перші мрії, виринають перші пляни, які з часом набирають сильної основи і стають метою цілого життя. Певна річ – вони улягають в пізніших роках зміні, справляються, з рожевого квіту опадає не один листочок, романтичний полет перемінюється в поважну призадуму, акти ставляться в міру сил і умовин, але звичайно їх основний тон остає той самий»²⁸. На формування світогляду Митрополита впливали безліч факторів, однак найголовнішу роль, безперечно, відіграла родина, його батьки. Необхідно погодитись із твердженням одного із сучасних дослідників, що в середині XIX століття в Галичині через шлюб поєдналися два могутні графські роди: Фредрів та Шептицьких²⁹. 1 жовтня 1861 р. Софія із славетного роду Фредрів одружилася із землевласником Яном (Іваном) Кантієм Шептицьким й оселилася в Прилбичах, маєтку чоловіка.

Про маму майбутнього Митрополита нам більше відомо перш за все завдяки книжці Олени Данути Манькут, яку є всі підстави оцінювати як чи не єдину біографію Софії Шептицької³⁰. Вона народилася 21 травня 1837 р. у Львові в родині подружжя Олександра та Софії Фредро й під час хрещення її назвали Софія Людвіка Цецилія Констанція. Як тоді було прийнято, діти заможних батьків одержували, як правило, домашню освіту. Для цього най-

²⁷ Крип'якевич І. Историчні проходи по Львові. Львів: Априорі, 2007. С. 86-87.

²⁸ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 6.

²⁹ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. С. 45.

³⁰ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів: Свічадо, 2016. 152 с.

мали приватних педагогів. У 1842 р. першою вчителькою малої Софії стала Адель Дефорель, яка до родинного дому Фредрів у Беньковій Вишні приїхала зі Швейцарії. Тоді ж О. Фредро також запросив чеха Юзефа Свободу, який навчав Софію живопису та німецької мови. У своїх спогадах, які видані в чотирьох томах польською мовою і чекають перекладу українською, Софія яскраво описала своє родинне помістя: «Бо я любила ту Бенькову Вишню більше, ніж тоді вміла собі це усвідомити. Я впивалася простором садів, свободою, співом птахів та тишею села... Так дивно, несвідомо, однак із деякою розкішшю я відчувала, що мене оточує якась велика гармонія; я й сьогодні пам'ятаю те відчуття купелі в чомусь, що любила, розуміла, що проникало в мене завдяки усім органам чуття»³¹. Щасливе життя у Беньковій Вишні було нетривалим. Після початку селянського повстання в Галичині 1846 р. подружжя Олександра і Софії Фредро змушені були переїхати до Львова, а згодом до Парижа. Протягом 1853-1855 рр. Софія з мамою відвідає Німеччину, Бельгію та Францію, що теж вплине на формування її світогляду, вона одержить глибокі знання, стане талановитою художницею, навчиться писати літературні твори. Додамо, що Софія вільно володіла, крім польської, німецькою, французькою та англійською мовами, що дозволило Й. Сліпому стверджувати: «була жінчина високоосвічена..., ніжних почувань і високої культури ума і ще більше серця»³². На ці риси характеру Софії звертали увагу й інші її сучасники: «Була одною з істот найвисших і найшляхотніших в своїм поколінню... Моральна звершеність так висока, як рідко: інтелігенція знаменита і дуже виобразована: в товариських зносинах «мудра повага – злучена з добротою, але і з веселістю»³³.

Про глибокі знання, володіння іноземними мовами та літературний хист Софії згодом написав К. Королевський: «Вона мала ще свіжу пам'ять, писала своєю рідною мовою – польською; і, можливо, саме вона розпочала французький переклад (спогадів – Авт.), який передали мені одночасно з одним із п'яти примірників оригіналу, передрукованих на машинці; там були численні цитування листів французькою мовою... Це твір матері, котра пише для своїх рідних; у розповідь вплетено особисті роздуми, у яких постійно відчутно великий неприродний розум, позбавлений будь-яких сентиментальних перебільшень»³⁴. Ми ще не один раз будемо звертатися до літературної спадщини Софії Шептицької, особливо коли йтиметься про молоді роки її найвідомішого сина.

Біограф Софії Шептицької О. Манькут пише про величезний вплив на формування її характеру і поглядів батьків. Олександр Фредро «дбав про

³¹ Там само. С. 8.

³² Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 8.

³³ Там само.

³⁴ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 29-30.

розвиток своєї доньки (уроки малювання, гра на фортепіано та гімнастика), а насамперед про її добре виховання, вчив шляхетности та чемности у ставленні до всіх: осіб милих і немилых, слуг та гостей, своїх та чужих. Він не терпів прихованих насмішок, шепотіння, глузливих поглядів. У домі Фредрів цього ніколи не було. Софія ще з дитинства інстинктивно відчувала, що шляхетне, а що малодушне, і цього без найменших роздумів уникала»³⁵. Що стосується матері Софії, то вона «сумлінно берегла домашнє вогнище. Щедро обдарована розумом та іншими здібностями, вона намагалася жити в тіні свого чоловіка. Він адміністрував маєток, а дружина опікувалася внутрішніми справами господарства. Вона розпоряджалася грошима і мала цілковиту свободу в керуванні домом, дбала про те, щоб усе було зроблено добросовісно та вчасно. Чоловік не цікавився подробицями... Софія була доброю матір'ю і дбала про своїх дітей, однак ніколи не розпещувала їх. Її саму виховували у строгості і після прикрого життєвого досвіду, вона вважала слухним виховувати так само своїх дітей. Тому, коли донька інстинктивно шукала тепла та близькості матері, вона, гладячи її по голові, при цьому говорила: «Не привчайся до ніжностей, бо в житті ними хіба що змудишся»³⁶. Крім батьків, величезний вплив на формування особистості Софії мала вже згадувана Адель Дефорель, дружина Максиміліана Фредра Праскеда, внучка найстаршої сестри Олександра Фредра Ванда Островська та священник Самуїл Пясецький – перший «свідок» її сповіді.

Учителя малювання Юзефа Свободу брат Андрея Казимир Шептицький вважав найкращим у тогочасному Львові. Безперечно, що саме він привив Софії любов до малювання. Немаловажне значення мали численні поїздки за кордон родини Фредрів, зокрема відвідини Лувру, уроки малювання Ніколо-Франсуа Чіффларта. Хоча Софія скромно вважала себе непрофесійною художницею, однак ті репродукції її картин, які помістила у своїй книзі О. Манькут, свідчать про великий талант майстрині. Йдеться, перш за все, про портрети Софії Яблоновської Фредро – матері Софії, батька Олександра Фредро та автопортрети. На це звернув увагу Л. Гузар: «Графиня студіювала живопис у Парижі, а спеціалізувалася на портретних зображеннях. Свої портрети, як і літературні твори, адресувала тільки членам сімейного кола й ніколи не виставляла на широкий огляд, за винятком портрета її брата Александра, який виставили на показ у паризькому «салоні» в 1855 р. Образи св. Йосифа, святих Ігнація та Франциска, Найсвятішого Серця Христового прикрашають церкви Кракова, Жовкви та Брухналя»³⁷.

Цікавилася Софія театром, що було закономірним для дочки визначного польського драматурга, та розмаїтою літературою. Серед книг, які най-

³⁵ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів: Свічадо, 2016. С. 14.

³⁶ Там само. С. 17.

³⁷ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 38.

більше її вразили – «Ярмарок у Кенітці» Ч. Діккенса, «Повстання 30-го року» Й. Шпацера, «Історія десяти років» та «Сатири» І. Красицького, «Характери» Л. Бругера, «Щоденник» Е. Сувестра, «Наслідкування Христа» Т. Кемпійського. Добре знала вона й творчість батька, адже «у деяких аспектах театральний світ, що його в ранньому періоді жили комедії Олександра Фредро, а згодом Станіслава Висп'яньського, досяг видатних успіхів»³⁸. На думку сучасних істориків, «окреме місце в польській літературі посідає драматург і поет, галицький консерватор і австрофіл Олександр Фредро, який здобув популярність своїми комедіями, у яких висміював звичаї тогочасної шляхти («Дівочі шлюби», «Дами і гусари»)»³⁹. Стислу, але досить влучну, оцінку Софії Шептицькій зробив один один із найвідоміших біографів її сина Є. Небесняк. «Можна сказати, – писав він, – що всією своєю постановою вона уособлювала правдивий ідеал християнського материнського благочестя. Від свого батька вона успадкувала літературний талант, окрім цього, ніби сама природа подбала про те, щоби її загострені естетичні почуття знайшли своє відображення в живописі, залюбки віддавалася пані Софія і вивченню історичних хронік та спогадів різних визначних особистостей і творів світил історичної науки свого часу, коротко занотовуючи для себе всі деталі, що її цікавили»⁴⁰.

Батько майбутнього Митрополита Ян (Іван) Кантій Шептицький народився 1836 р. й належав до польської знаті, хоча ніколи не цурався і не забував свого походження. «Він ретельно збирав родинні пам'ятки, відвідував монастирі й інші архіви з історичними документами в пошуках згадок про свій рід. На стінах у родинному маєтку в Прилбичах висіли портрети предків»⁴¹. Цю картинну галерею в Прилбичах згодом згадуватиме Андрей. В одному з листів до матері він напише: «Ти пригадуєш, що Тато нам, дітям, часто пояснював і згадував наших предків, портрети яких висіли в його робітні, чи, як ми його кімнату звали, в канцелярії. З усіх портретів вбилися в моїй пам'яті три портрети: єпископа Варлаама й митрополитів Атанасія і Лева. Усі вони були ченцями-василіанами, але всі вони були якісь інакші: Варлаам чомусь мені здався тихим, покірним ченцем, повним любові до Бога, милосердя до людей і наче б закоханим Атанас: цей мав щось лицарського у собі, своїми чорними, гострими очима він пронизував наскрізь людину, з цих очей і високого чола біла воля, сміливість, а враз із цим відвага й повсякденна готовність боронити Бога й Його чесноти перед злом світу, а

³⁸ Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / перекл. з англ. Петра Таращука. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 564.

³⁹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. С. 340.

⁴⁰ Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрія Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного обряду]. 2003. С. 22.

⁴¹ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 37.

слабим людям давати помічну руку. Знову ж зовсім іншим здавався мені митрополит Лев, чи як Тато звав його світським ім'ям, дядько Людвик. Аристократ із куртуазійною усмішкою на устах, свідомий зручності слова й закоханий у мистецтві (адже ж це він докінчив будову собору св. Юра у Львові), робив на мене враження дипломата, в якому сплелось людське із божеським, ця багатогранність людини, для якої ніщо людське не є чуже»⁴².

Іван Шептицький започаткував велику домашню бібліотеку, багату на рідкісні унійні друки. Вона налічувала близько шести тисяч томів. Родинна книгозбірня Шептицьких містила, ймовірно, певну частку книг Софії Шептицької. Ймовірно, що до прилбичької бібліотеки влилась також частина книг Александра Фредра, який помер у Львові в 1876 р., адже згадується серед колекцій гр. Шептицьких «кована скриня» з його архівом. Отже, майбутній митрополит виростав серед книг, які любив читати, а згодом і колекціонувати. Сучасна дослідниця Ірина Качур справедливо зауважила, що «фактично бібліотека, складена з усіх книг, набутих Митрополитом Андреем, ніколи в цілості не існувала. Якби Митрополит був колекціонером у традиційному сенсі цього слова і зберігав усі куплені, подаровані та придбані іншим способом книги, він без перебільшення став би власником найбільшої української приватної книгозбірні усіх часів. Але він увійшов в історію як найбільший меценат і благодійник української культури, який через засновані і щедро обдаровані ним книгозбірні – Станиславівської капітули, Митрополитальної бібліотеки, Церковного, а згодом Національного музею, «Студіону», зробив доступними українському народові пам'ятки світового та національного духовного надбання»⁴³. Однак це буде пізніше...

Попри любов до книг, мистецтва і шанування своїх предків, Іван Шептицький був власником земель, які передалися йому по спадщині. Власність Шептицького станом на 1879 р. налічувала 3 500 моргів (0,56017 гектара). До цієї частки зараховувалось місто Лащів з навколишніми селами: Доманіж, Черкаси, Малонеж, Надольці, Підгайці, Буда Желязна, які нині адміністративно належать до повіту Томашовського Любельського воєводства. Під Львовом сім'я володіла 4 000 австріяцькими моргами (0,5755 гектара) у селах Прилбичі, Брухналь, Чолгині, Піддуби Великі і Малі. У нинішньому Жидачівському повіті Шептицькі володіли 2 500 австріяцькими моргами у селах Дев'ятниках, Кологорах та Ятвягах. 2 200 австріяцьких моргів належало у Кросненському повіті (нині Польща) у селах Корчині, Спорному і Венглювці⁴⁴.

⁴² Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. С. 16.

⁴³ Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополитичих палат. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 54-55.

⁴⁴ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. С. 52.

І. Шептицький, попри свою господарську діяльність, активно займався політикою. Доказом цього є обрання 1869 р. І. Шептицького спочатку до Галицького крайового сейму (каденція 1870-1876 рр.), а пізніше до Австрійського парламенту (каденція 1870-1871 рр.). Вибори до крайового сейму відбулись 16 листопада 1869 р. У липні 1869 р. він одержав титул шамбеляна (придворний чин високого рангу), а 16 вересня 1871 р. диплом графа імперії. Оскільки титул передавався по спадковості, то разом із батьком до цієї гідності було віднесено і дружину Софію Шептицьку та синів⁴⁵. 11 жовтня 1871 р. І. Шептицького знову було обрано послом Австрійського парламенту, але в березні 1873 р. він разом з іншими представниками польської аристократії склав свій мандат, протестуючи проти зміни виборчого законодавства. До речі, батько Андрія підтримав ініціативу введення русько-української мови у навчальну програму львівської гімназії, а в 1876 р. домагався створення фонду допомоги греко-католицьким священикам, яких переслідувало на Холмщині російське самодержавство. У період із 1870 до 1912 рр. І. Шептицький був незмінним депутатом Галицького крайового сейму, окрім каденції 1877-1882 рр., коли не взяв участі у виборах. Й. Сліпий писав, що І. Шептицький був у добрих взаєминах з багатьма відомими людьми того часу, «передовими діячами і вченими проф. Шараневичем, проф. Огоновським, Петрушевичем, др. Олесницьким, Сушком та іншими»⁴⁶. Необхідно погодитись із слушним зауваженням І. Матковського, що «однією із визначальних тем майбутніх досліджень могла б стати його політична діяльність у Яворівському повіті, де проживав та багато років виконував обов'язки голови ради повіту»⁴⁷.

Подружжя Софії та Івана Шептицьких надзвичайно поважали один одного, ця родина була глибоко віруючою. Софія «захоплювалася його рішучістю у вчинках та відповідальністю. Це був чоловік зі сильним характером, незламними принципами, вимогливий до себе та інших. Вирізнявся своєю незалежністю у судженнях та висловлюваннях. Тому Софія зважала на його думку та охоче прислухалася до його порад. Іван Шептицький не належав до завсідників салонів. Його, як і Софію, не приваблював аристократичний світ. Саме ця риса його особистості найбільше подобалася Софії. У чоловікові вона цінувала насамперед релігійність, яку він не афішував, але й не приховував. Їй глибоко запали в серце слова Івана, сказані в день заручин, що з Богом їм буде добре... Софія намагалася пізнати зацікавлення та уподобання чоловіка. Знала про його переваги та недоліки. У характері чоловіка її непокоїла лише певна впертість. Вона усвідомлювала, що ця риса харак-

⁴⁵ Там само. С. 59-60.

⁴⁶ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 7.

⁴⁷ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. С. 61.

теру може бути причиною напруження в сім'ї, але вірила, що з допомогою спільних зречень вони зможуть перемогти усі труднощі... Майбутнє показало, що вплив Софії спричинив позитивні зміни у характері чоловіка. Бо жінка має дар безпосереднього, глибокого розуміння іншої людини, й водночас здатність вихоплювати та оцінювати прояви людської особистості. Завдяки цьому жінка допомагає чоловікові зрозуміти себе і реалізувати сенс притаманного йому способу буття. Їхнє подружжя було вдалим...»⁴⁸.

Подружжя Шептицьких мало семеро синів. Перший син Степан народився 1 жовтня 1862 р., але невдовзі помер у віці двох років у листопаді 1864 р. 8 листопада 1863 р. народився Юрій, на якого батьки поклали великі надії, однак передчасно пішов із життя 18 лютого 1880 р. «Багато я перенесла втрат у житті, – пізніше пригадувала С. Шептицька, – а все-таки ще сьогодні мушу ствердити, що жакливішої депресії, як при смерті тої первородної дитини, я ніколи більш не переживала, може, тільки тому, що як дитина, так і душевне терпіння, були первородні. Я любила його пристрасно й дико страждала. Через декілька тижнів вид і голос другого сина, тоді однорічного Ізя (Юрія), були для мене справжнім стражданням. Очікуваною дитиною я ні не тішилася, ні задля неї не здержувалася в своїх жалях. До крайньої втоми я ходила по кімнатах або по найдальших стежках городу, й коли ніхто не міг мене бачити, ні чути, та у приступах якоїсь тваринної тути я голосно стогнала. Як лошиця іржить за лошатком, так я стогнала й радше хотіла вирватися та втекти до моєї дитинки»⁴⁹. 26 липня 1865 р. побачив світ Роман, за ним Казимир, Олександр, Станіслав і Лев.

Хоча Андрею Шептицькому присвячено чимало біографічних нарисів, однак всі вони без винятку написані на основі найкращого життєпису молодих років майбутнього Митрополита, авторкою якого є його мати – Софія Шептицька. «Третій з черги наш син, – писала С. Шептицька, – Роман – Олександр – Марія, сьогодні в сині о. Андрей Шептицький, народився в Прилбичах дня 29 липня 1865 року, вісім місяців після смерті нашого найстаршого сина Степана... Пам'ятаю таке самотнє, аж до перевтоми, ходження по останній стежці з видом на став, і такі голосні стогони напередодні народження Ромця. Другої днини вполудне, в третій день жнив, він прийшов на світ, обімлілий. Я була дуже ослаблена й мені не дозволяли заснути, бо побоялися, що зімлію. Коли я, врешті, заснула, уві сні я виразно відчула Стефця, хоч і не бачила його, як станув біля мого ліжка й поклав на нього новонароджену дитину; я зрозуміла це досконало й зрозуміла також, що давши її мені, відходить тепер у мирі. Прокинувшись, я казала подати собі дитину, й без ніякої боротьби я відчула, що тамтой жакливий біль був віднятий від мене, що люблю дітей, яких Бог залишив і що тамте, моє кохання,

⁴⁸ Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів: Свічадо, 2016. С. 75-76.

⁴⁹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 17.

може, вже спочивати в мирі... Може, це все було природне, але мені здавалося воно чимсь просто від Бога даним, за посередництвом двох янголів, і тому ніколи я не забула тих хвилин після народження Ромця»⁵⁰. Хлопчик з'явився на світ дуже слабеньким і за життя часто й дуже небезпечно хворів.

Софія Шептицька особисто дбала про освіту та виховання Романа, який одного разу сам себе назвав «Ама». Коли через багато років її розпитували журналісти про особливості системи виховання майбутнього Митрополита, Софія широко відповідала: «Що я робила, не знаю, нічого не робила, я не мала ніякої системи, не притримувалася ніяких педагогічних правил. Я любила їх і старалася пізнати, яким кожний із них є. Моя єдина система виховання – це «Богородице Діво». Ніщо інше, – лише «Богородице Діво». І навпаки – хлопець зле робить лекції, є непослушний, доказує, наражується на небезпечний випадок – знову «Богородице Діво»⁵¹. «Коли йому йшов четвертий, або п'ятий рік життя, одного разу після лекції катехизму з Ізюм я почала розказувати йому про Ісуса Христа. Я навіть не згадала ще про Страсті й Розп'яття, коли запримітила в ньому таке зворушення, таке зусилля здержати великі сльози, якими наповнювалися його очі, що я швидко здержала себе й перейшла на іншу тему, не бажаючи грати на тому, що могло бути лише переніжненням нервів; але ні, славити Бога, не нервові це були сльози. Пізніше, коли підучився вже писати, скрізь я знаходила шматочки паперу зі записками, з уступами молитов, що їх він сам виготовив...»⁵².

Хоча майбутній Митрополит не залишив після себе спогадів, однак у статті «Мої спомини про предмет музейних збірок», опублікованій у 1930 р., він пригадував: «Маючи писати спомини, я мушу попросту ствердити факт, що, заки я навчився читати й писати, ще дитиною, коли я не здавав собі справи з почувань, я серцем відчував красу старої нашої ікони. Я був, відай, дуже малим хлопчиком, коли в нашій старенькій дерев'яній церкві у Прилбичах, стоячи перед іконостасом, відчував я ту якусь непоняту емоцію, що її я нині назвав артистичною емоцією. Я мусів бути маленьким хлопчиком, бо наш старенький парох, якого відтак я о добру голову переріс, видавався мені великаном, як він у святих ризах виходив дяконськими дверми на Великий вхід. Пам'ятаю, що то був Великий вхід, бо як би нині виджу на дискосі замість агнця кусник білого хліба. Усе те разом, навіть ця булка, хоч як тепер виджу, не дуже згідна з типиком, надзвичайно порушувало моє серце. Гератичні постаті в іконостасі, на мене звернений зір Христа Спасителя і святої Його Матері, та якась містична темрява, в якій світили тільки свічки і їх відблиск на золотих тлах ікон, дим кадила, що вносився до неба разом із звуками пісні, – все те разом складалося на якесь вражіння так глибоке,

⁵⁰ Там само. С. 17.

⁵¹ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 38.

⁵² Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 19.

яке ледве чи коли в житті пам'ятаю. А глибоке було вражіння якраз тому, що поза тими зовнішніми проявами відчувало серце якусь таємну глибіню, що, наче промінчик, спливала на душу з-поза світла, наче з неба»⁵³.

Роман дуже швидко розвивався: в чотири роки почав малювати і щось вирізувати, а в п'ять років Софія почала його навчати катехізму⁵⁴. В. Лаба теж звернув увагу на той факт, що малий Роман «усім цікавився, все легко сприймав і засвоював. Вже на третьому році життя він знав короткі молитви, між ними одну з найкращих Богородичних молитв «Під Твою милість прибігаєм», яка була уложена і дуже поширилася на церковному Сході, а яку його мати Софія залюбки відмовляла»⁵⁵. К. Королевський звернув увагу на надзвичайну серйозність малолітнього Романа: «змалку прислужував під час Літургії; але ніколи йому не спадало на гадку, як багатьом дітям, гратися у священика, в Службу Божу тощо. Під час Євхаристії він тримав руки складеними, а очі були опущені: ніхто ніколи не вчив його цьому. Він уже розумів вагу святих речей. Коли йому минуло вісім років, мати зауважила, що за столом він більше не брав десерту. Хотіла дізнатися причину, знаючи добре, що він скаже їй правду. У відповідь почула, що він так робить, щоб покарати себе за гріхи. Вже в такому віці він умів відмовляти собі у приємності задля своїх братів»⁵⁶.

У віці дев'яти років Роман розповів матері, що готується до того, щоб стати священиком. Тоді цього ніхто всерйоз не сприйняв, але добре знаючи характер сина, його тверду волю і непохитність, Софія Шептицька зрозуміла, що він від своїх намірів не відступить. Звернемось знову до вже раніше цитованого листа Романа до матері: «Уважно й поволі я відхилив двері й побачив очі портрета дядька Атанаса, я зразу заспокоївся і зрозумів: це він мене кликав! Уже зовсім спокійний я підійшов близько до портрета, а світло свічі впало на руку дядька, яка лежала, як біла пляма на чорній рясі. Дуже чомусь мені захотілося, Мамо, поцілувати цю руку, щоб подякувати дядькові за те, що він мене покликав, і привітатися з ним. Але портрет висів високо, й я його не міг досягнути устами. А очі дядька Атанаса говорили до мене, так, Мамо, говорили. Я просто чув не ухом, а цілою своєю істотою, як вони наказували мені, щоб я ішов слідами своїх предків, що всі вони молять і просять Бога, щоб Він дозволив мені йти їхніми слідами, що всі ті ченці, ігумени, єпископи й митрополити Шептицькі по батькові й усі священики й ченці Фредри по матері обстоюють перед Богом моє покликання.

⁵³ Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. С. 546-547.

⁵⁴ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 10.

⁵⁵ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 14.

⁵⁶ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 32.

Ще сьогодні, Мамо, по стількох роках я чую виразно голос дядька Атанасія, а може, радше, голос моїх предків... І до сьогодні пригадую одне тоді для мене неясне слово, яке просто цвяхом вбилося у мою пам'ять і як незагоєна рана до сьогодні дзвенить мені у вухах: – Ти є позичений, сину, – казали очі митрополита Атанасія, – ти є позичений! Пам'ятай про це! Довго-довго я стояв перед портретом дядька Атанасія і щойно гаряча крапля воску із свічки, що впала на мою руку, наче пробудила мене... Я перехрестився, підійшов до бюрка Тата, на якому стояло вирізьблене в дереві Розп'яття Христа (Тато привіз його з якогось паломництва, пригадуєш, Мамо?), поцілував скривавлені ноги Розп'ятого й сказав уголос: – Добре!»⁵⁷.

Ці переживання молодого Романа поетично передала у своїй поемі Леся Храплива:

Привид Прилбич дитячих зоріє

«У затишній, ясній повноті:

Батько, браття і Мати Софія,

Поривання юнацькі святі...

З рам шептали Шептицьких картини:

Атанасії, Лев, Варлаам:

«Ти боярського роду дитина –

Благовістям будеш русинам!»⁵⁸.

У 1875 р. Роман розпочинає навчання в гімназії Франца Йосифа у Львові. Насправді, в гімназії він складав тільки іспити, до яких готувався в батьківському будинку. Навчався з великим ентузіазмом і чотири класи гімназії закінчив з відзнакою. Батьки, мабуть, усвідомлювали, що цього недостатньо, хоч би з огляду на брак відповідних наставників. Місцем, де Роман продовжив освіту, став Краків. Він вперше тут з'явився восени 1879 р., коли разом зі своїми двома братами Юрієм і Олександром розпочав навчання у п'ятому класі Краківської гімназії Святої Анни по вулиці Пляц на Греблях, 9. У цей час Роман мешкав у професора Гуго Затея. Йдеться про будинок так званого Палацу Любомирського по вулиці Святого Яна, 11, на якому сьогодні встановлена меморіальна дошка митрополиту Андрею Шептицькому. Відомо, що серед його товаришів по навчанню в гімназії був польський студент Едвард Ярошинський. Польська дослідниця Магдалена Новак, досліджуючи цей етап в житті А. Шептицького, дійшла висновку, що він сформувався як польський патріот, знавець і поціновувач польської культури та історії. З таким твердженням не погоджується сучасна українська дослідниця життя й діяльності митрополита Л. Гентош, яка доводить, що Роман «брав участь у роботі студентських товариств польського патріотичного спрямування, навчаючись у Вроцлаві та в Кракові. Однак він також цікавився діяльністю різ-

⁵⁷ Дванадцять листів о. Андрія Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. С. 17.

⁵⁸ Храплива-Щур Леся. Слуга Божий Андрей Шептицький Митрополит Києво-Галицький / Друге видання. Онтаріо: Товариство «Свята Софія», 1990. С. 5.

них католицьких організацій та намагався зі своїми найближчими друзями поширювати серед молоді християнські, католицькі цінності»⁵⁹.

Наближався час іспитів. Софія Шептицька пригадувала: «Вчився багато, дуже багато; хотів бути відзначаючим (першуном), але на два дні перед матурою замкнув до шафи всі книжки, скрипти тощо, кажучи: «Скільки міг – я вчився, тепер уже не доторкну книжки, бо мушу дати відпочити думкам і нервам», та цілі два дні провів на проходах по околицях Кракова. Іспит зрілості склав знаменно, наче «бавився б» – казали інші, але все-таки був такий втомлений, що пам'ятаю, – як під час вечері заснув на кріслі»⁶⁰. 11 червня 1883 р. Роман з відзнакою закінчив Краківську гімназію. Того ж дня він заявив матері, що остаточно вирішив вступити до Чину Василіян.

Між роками навчання у Львові та Кракові відбулося чимало подій у житті родини Шептицьких. 17 травня 1876 р. мати, порадившись зі своїм власним духівником, привезла таємно Романа до Львова, де він прийняв своє перше причастя. Сталася ще одна подія – 18 лютого 1880 р. помер брат Романа Юрій. Пізніше Софія Шептицька пригадувала: «... Вражав мене його (Романа – Авт.) спокій, лякала відсутність сліз, причому я знала, як важко він переносить оце горе. Я думала, що ради мене їх здержує й другої днини після смерти Ізя, коли він стояв непорушно з блідим обличчям біля мого ліжка, я сказала до нього: «Чому ти не плачеш – чи ради мене? Ти, може, хворий? Це недобре здержувати сльози!» – «Ні, я не можу плакати, для Ізя я навіть радію, що вже відійшов до неба». А коли кільканадцять днів пізніше я ще раз у листі заторкнула цю тему, він так відписав мені: «Моє страждання не є фальшиве (фальшивим називаю лише таке терпіння, яке не впливало б з волі Бога). Милосердний Господь просвітив би мене. Мама пише: «Він був майже скінченим твором». Правда, а тепер? Бог сам його тепер ще більше завершив, а коли він був майже завершений, то тепер став не лише завершений, але зовсім досконалий. Був ще людиною, а тепер є непорочним духом у небі, перед лицем Бога, Бог той твір не знищив, але його викінчив, завершив; відібрав його нам, зате дав нам у небі при Собі посла, янгола, який буде просити Його за нас. Відобрав Ізюві земське тіло, а дав йому безсмертність і безсмертне щастя, невже ж це недобра зміна?.. Біля себе я не відчуваю порожнечі, я мав раніше брата, товариша, опікуна, тепер він не покинув мене, тепер я відчуваю його тут, при собі, відчуваю його – мого другого янгола-Хоронителя... Він здержує мене від гріха, наvertsає до доброго, одним словом чую два рази більше, – як спершу, – що мене береже незримий дух і пильнує мене, й за це я дякую Всевишньому»⁶¹.

Батько Романа негативно віднісся до бажання сина назавжди пов'я-

⁵⁹ Гентош Л. Історія вибору Романа Шептицького. *Україна модерна*. Випуск 27. С. 175.

⁶⁰ Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. С. 38.

⁶¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 29-30.

зати своє життя з Чином Василіан. Мало того, він просив о. Генрика Яцковського вплинути на нього й переконати у безглуздісті такого вчинку. Необхідно сказати кілька слів про людину, яка упродовж багатьох років була духівником родини Шептицьких. Г. Яцковський (1834-1905) – польський церковний діяч, римо-католицький священник, єзуїт, який на прохання Папи Лева XIII посприяв проведенню Добромильської реформи василіан. Він народився 8 серпня в с. Яблowo (нині Поморське воєводство в Польщі). Гімназійну освіту здобув у Хелмні, а магістратуру захистив 1853 р. в Гданську. Вивчав право у Берлінському, а згодом у Вроцлавському університетах та богословські студії в Папському Григоріанському університеті і в Пельпінській духовній семінарії. 8 квітня 1860 р. отримав священничі свячення з рук єпископа Яна Марвіча. Працював ректором декількох єзуїтських колегій у Старій Весі, Станиславові, Чернівцях та Хирові. З 1880 р. був сповідником Р. Шептицького. Останній надзвичайно високо цінував і цілком довіряв Г. Яцковському. Саме йому він вперше розказав про своє бажання стати священником. Софія Шептицька пригадувала, що напередодні свого відходу до Добромильського монастиря Роман просив її зберегти улюблений молитовник «Animae Christianae», який йому подарував Яцковський: «Прошу Маму зберегти його, на ньому є напис, виконаний рукою отця Яцковського, це буде колись дорога пам'ятка по ньому...»⁶².

Зберігся лист Г. Яцковського до І. Шептицького, у якому духівник родини писав: «Жадав Ти, Пане Графе, щоб я, наскільки мені дозволить моя совість, не підтримував Романа в його постанові щодо Чину, а радше щоби я відмовляв його, перестерігав перед таким рішенням. Я обіцяв тоді, коли не мав ще виробленого погляду про правдивість його покликання. Тепер я не міг би вже дотримуватися такої обітниці. За ніщо в світі я не хотів би в будь-якій християнській родині стати причиною незгоди, тим більш я не хотів би вживати свого впливу, щоб ослаблювати Ваш вплив, бо Ваші діти знайдуть легко іншого, якщо не в рівній мірі прихильного, то принаймні рівно совісного сповідника, але батька можуть мати тільки одного. Не маю права нікому, хто лише зажадає від мене сповіді, відмовити йому тієї прислуги; а проте, щоб не давати до цього притоки, не бачу в цьому випадку ніякого іншого виходу, лиш щоб від дому Ласкавих Панства – не серцем, ані молитвою, але своєю особою, оскільки на це дозволять світові товариські форми, – відійти на так довго, аж поки справа Романа зовсім не виясниться. Я буду доручувати Господу Богу цю справу й то тим більше, чим менше матиму докладних відомостей про її дальший розвиток. За ласкавих Панства теж не перестану молитися, щоб Ви вірно й совісно досліджували покликання Романа, але так, щоб Ви не відмовлялися від тієї жертви, якої, я впевнений у цьому, Бог вимагає від Вас, і не схотіли вивихнути покликання Вашого сина»⁶³.

Притаманна І. Шептицькому впертість його характеру перемогла.

⁶² Там само. С. 150.

⁶³ Там само. С. 58-59.

Він сказав своє рішуче «Ні!». Не вплинули на позицію також листи Романа. В одному з них він писав: «Бог вимагає від Вас, Тату, великої жертви, але невже ж вона буде втрачена? І для Вас, для родини і для краю?.. Чи Ви, Тату, не будете колись горді на таку пожертву?.. Я хотів би присягати Вам, Тату, що тільки від мене самого походить моя постанова, що не було тут ніякого стороннього впливу, що я ніколи не розмовляв у цій справі з ніяким Ісусівцем перед моїм рішенням; коли ж моя думка дозріла, я розказав про неї сповідникові, але не почув від нього ні одного слова заохоти, а тільки приказ випробувати себе... Якщо я спричиню Тобі лише біль, то ненароком, і якщо не приношу Тобі ніякої радості, то тільки тому, що й сам не знаходжу її для себе у своєму серці. Один Бог є моєю силою. Я Йому те саме кажу, що я Вам, Тату, сказав і Він потішає мене та каже мені сподіватися від Вас хвилин щастя і віри, а, може, й користи та недаремної праці. Цілую руки Дорогому Татові, залишаючися назавжди відданим сином. Роман»⁶⁴.

Іван Шептицький визначив синові чотири роки випробувань: Роман повинен був за цей час закінчити університет, здобути докторат з права – і аж тоді йти в монастир⁶⁵. Роман, послушний волі батька, записується до однорічної військової школи і одночасно на юридичний факультет Краківського університету. Проте захворювання на скарлатину, яка перейшла на суглоби рук і ніг, унеможливило продовження військової кар'єри, і Роман 22 червня 1884 р. назавжди покинув військову службу, а після одужання продовжує юридичну освіту в Кракові (два семестри) та у Вроцлаві (з третього семестру)⁶⁶. Й. Сліпий у статті про молоді роки А. Шептицького навів спогади професора Леммера, який свого часу читав йому лекції: «Як свідчать власноручно писані професорами посвідки, він живо цікавився тими «побічними» предметами і зраджував тим своє особливе замилювання до богословських студій, та носився з думкою посвятитися їм. Головно з проф. Леммером нав'язав дуже щирі зносини. Коли Митрополит сидів в царській тюрмі, тоді оповів він своїм слухачам на викладі, що Роман розказував йому про гніт українського народу в Галичині і що одного дня відкрив йому свій намір перейти на греко-католицький обряд. «Теперішній львівський митрополит граф Шептицький, – се слова Леммера – сидів у вісімдесятих роках тут переді мною як слухач, от як ви. То був ідеальний, благородний чоловік, мій найліпший ученик»⁶⁷. 31 липня 1887 р. він завершив навчання, а 27 квітня 1888 р. здобув науковий ступінь доктора права на юридичному факультеті Ягеллонського університету. «Близьке закінчені правничі студії не дали дові Роману Шептицькому в його житті того становища, яке, як він знав,

⁶⁴ Там само. С. 77-78.

⁶⁵ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. К., 2015. С. 23.

⁶⁶ Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народів (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. С. 8.

⁶⁷ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 18.

було задушевним бажанням його батька і на яке він повністю кваліфікувався. – писав В. Лаба. – Але вони незвичайно допомагали йому опісля як церковному владиці, що мусів бути дослівно усім: адміністратором, фінансистом, політиком-дипломатом й оборонцем прав Церкви і народу, а не раз і себе самого»⁶⁸.

Значний вплив на становлення поглядів молодого А. Шептицького та його рішення перейти в лоно Греко-Католицької Церкви мала подорож до Києва, здійснена у 1887 р. Тут він знайомиться з історією, мистецтвом, культурою України. У Києві Шептицький опинився в середовищі патріотичної української інтелігенції. У листі до матері 5-9 листопада він написв: «Київ зробив на мене гарне враження; там застав я багато поляків, з якими познайомився і деякі з-поміж них дуже мені сподобалися... Я купив тут декілька книжок. Між іншим я познайомився з проф. Антоновичем, дуже вченим істориком і дуже цікавою людиною»⁶⁹.

Володимир Боніфатійович Антонович народився 13 (30) листопада 1834 р., за іншими даними 1830 р. в селі Махнівці на Київщині у шляхетно-польській сім'ї⁷⁰. По закінченні Одеської гімназії поступив на медичний факультет Київського університету, однак швидко збагнув, що душа і серце тяжіють до історії, перевівся на історико-філологічний факультет цього ж університету, після успішного закінчення якого здобув ступінь кандидата історії. У 1876 р. В. Антонович захистив дисертацію на тему «Останні часи козацтва на Правобережжі», за яку йому присвоїли ступінь магістра руської історії. За публікацію книги «Нарис історії Великого князівства Литовського» В. Антонович одержав вчене звання професора Київського університету Святого Володимира і цю посаду обіймав до 1890 р., після чого пішов на пенсію. Однак викладацька діяльність Володимира Антоновича не закінчилася. В усякому разі відомо, що протягом 1895–1896 навчальних років відомий вчений нелегально читав студентам «Виклади про козацькі часи на Україні» – єдину працю, написану українською мовою. Завдяки записам, які збереглися в учнів історика, цей лекційний курс був опублікований в 1991 р. окремою книгою⁷¹. Усі інші праці В. Антоновича побачили світ у різних журналах і наукових збірниках російською мовою. І в цьому нема нічого дивного, адже після прийняття дискримінаційних царських указів Валуєва і Юзефовича українська мова опинилася поза законом. У 1996 р. Київське видавництво «Либідь» видало з нагоди 160-ї річниці з дня народження Володимира Анто-

⁶⁸ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 17.

⁶⁹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 122.

⁷⁰ Антонович Володимир Боніфатійович. *Довідник з історії України (А – Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста.* 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 30.

⁷¹ Антонович В. *Коротка історія Козаччини. З ілюстраціями і картою України.* К.: Видавництво «Україна», 1991. 158 с.

новича досить великий за обсягом збірник вибраних праць ученого під назвою «В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори». До книги ввійшли такі наукові розвідки вченого, як «Польско-русские соотношения XVII в.», «Про українофілів та українофільство», «Киевские войты Ходьки»; «Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого», «Козацкий сотник Иван Гонта» та багато інших. Автор вступної статті та упорядник видання професор Василь Ульяновський вміло згрупував праці В. Антоновича за розділами «У боротьбі за Україну», «Життєписи історичних діячів», «Козаччина. Гайдамаччина», «Історія церкви в Україні», «Київ і Київська земля», «На старій Україні: факти, події, люди»⁷².

Володимир Антонович, на відміну від деяких своїх плодovitих учнів, приміром Михайла Грушевського, не написав узагальнюючої історії України. Та цього він і не прагнув. Переважна більшість його праць була присвячена дослідженню українсько-польських взаємин і розвитку національно-визвольного руху на Правобережжі, серед яких варто виділити «Про походження козацтва» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798» (1870), «Уманський сотник Иван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з XIV – до XVI ст.» (1882), «монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885) та ін.

«Володимир Антонович, – писала Н. Полонська-Василенко, – перший у тодішній Росії, у своїй історичній школі в основу історії поклав знання передісторії». Він зрозумів вагу передісторії ще сто років тому, зробив її предметом історичних студій і викладав її під виглядом «Вступу до історії». Саме з іменем В. Антоновича справедливо пов'язують виникнення української археології. Археологічний з'їзд 1874 року показав високий рівень досягнень молодій українській науці. В. Антонович був автором праць з археології, які започаткували цілий напрям наукового дослідження. Серед його головних розвідок з археології необхідно назвати «Розкопки з землі древлян» (1893), «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1902). Вже в 1870 р. В. Антонович на одному із засідань «товариства Нестора-Літописця» виступив з ґрунтовними дослідженнями про українські могили. З іменем видатного вченого пов'язано виникнення в 1873 р. «Південно-Західного відділення Російського Географічного товариства».

Плідно працював Володимир Антонович у галузі етнографії. Заслужують на увагу його праці «Чаклунство» та «Історичні пісні малоросійського народу» (1874–1875, у співавторстві з М. Драгомановим). Учений зібрав і видав 8 томів «Архіву Південно-Західної Росії», у яких були вміщені матеріали з історії Правобережної України XVI–XVIII ст. У 80-х роках XIX ст. В. Антонович опублікував двома виданнями книгу «Історичні діячі

⁷² Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упорядники О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вступна стаття та коментарі В. Ульяновського. К.: Либідь, 1995. 816 с.

Південно-Західної Росії», у якій були поміщені науково-популярні нариси про українських гетьманів Петра Сагайдачного, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, Петра Дорошенка, Демка Многогрішного та багатьох інших. На відміну від «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» Миколи Костомарова, написаній в проросійському дусі, нариси В. Антоновича висвітлювали минуле України як складової частини Російської імперії, але простежувалася ідея національної єдності.

Поряд з активною науковою діяльністю В. Антонович не менш активно включився у політичну боротьбу. Він з молодих літ бере участь у так званому русі «хлопоманів», які вимагали демократичних нововведень, звільнення селян з кріпацтва. Окрім наукових, політичні цілі переслідувала також «українська Громада», ініціатором створення якої виступили В. Антонович, К. Михальчук, Т. Рильський, Б. Познанський. Коли русофільська преса накинулася на київську «українську Громаду», В. Антонович і двадцять його соратників опублікували відкритого листа, у якому запевняли російську публіку в тому, що їхньою метою «є лише освіта народу». Незабаром В. Антонович разом з О. Русовим, М. Драгомановим та іншими заснували «Стару Громаду». Що стосується творчих стосунків В. Антоновича і М. Драгоманова, то їхня наукова співпраця увінчалася написанням вищезазначеного збірника «Исторические песни»⁷³.

Ось із такою людиною познайомився молодий Роман Шептицький. Свою зустріч з В. Антоновичем він детально описав у листі до матері: «Моя Найдорожча Мамо! Це був чарівний вечір, що про нього я лише Тобі колись одним реченням у листі згадав. А сьогодні, коли слова проф. Антоновича стають дійсністю, мені хотілося б, Мамо, сказати Тобі, як наука навіть на довгі роки випереджує історичні події. Ми сходили із Святоволодимирської гірки вниз. Блакитне небо, що під вечір стемніло й творило наче копулу над спокійними в цей час, могутніми водами Дніпра, рясна зелень довкруги й гул міста, що доходив здалеку, – все це творило якусь просто мистецько-містичну картину. Поневолі я зупинився на хвилину й шепнув: – Боже! Яка краса! Професор глянув скося на мене й, зупинившись теж, сказав: – Ваша правда, пане Романе, краса, тільки, на жаль, ми не володіємо цією красою, а вона нами. Ми є рабами краси, не її панями. А це різниця! Я не зрозумів і питаючи глянув на нього (Ми так домовилися, щоб він звертався до мене «пане Романе», а не «пане графе», як це було на початку нашої зустрічі). Антонович усміхнувся цією милою усмішкою, яка його обличчя інтелектуаліста-вченого змінювала на добрячу, щирсердечну людину.

– Я знав, що ви мене зрозумієте й мушу щиро сказати вам, що багато навіть із моїх товаришів-науковців, зокрема етнографів, навіть глибоких дослідників фольклору не розуміє мене, називаючи нас «хлопоманами» чи

⁷³ Вегеш М. М. Володимир Антонович (1834–1908). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.1. С. 3–5.*

«народниками», помилково беручи форму за зміст. Бачите, – і тут Антонович знову усміхнувся, – ми обидва, так сказати б, з одного роду. Ви нібито поляк і я теж начебто поляк. Повторюю «начебто», бо, по суті, то ми українці, може, й не гірші від тих українців, які зовнішньо, сказати б, і внутрішньо є українцями й цього культурно-духовного гібридизму, як би це можна назвати, який є у нас, не мають. А між тим саме цей гібридизм, чи докладніше кажучи, ця західноєвропейська культура, яка тільки злегка за торкнула Україну, зокрема вищі верстви народної маси України, а повністю заволоділа духовністю Польщі, дає нам можливість проаналізувати притаманну тільки Україні, чи то пак, тим, що живуть в Україні, духовність. Я вже вам згадував, пане Романе, вчора, що ніякими силами не можна змінити духовного типу людини – на це ми маємо чимало доказів із минулої й сьогоденної історії. Нарід може під сильним натиском змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Можна говорити різними мовами світу, визнавати себе громадянами різних держав, служити різним культурам, але духовно змінитися не можна.

– А все ж таки, пане професоре, – сказав я, – це повинні, на мою думку, в'яснити й аргументувати наукові дослідження про народну творчість України... – Очевидно! – живо притакнув Антонович. – Однак тоді, коли наші етнографи, безсумнівно, дуже докладно й із знанням справи, опрацьовують народну творчість України, – між нами кажучи, це одна з цих ділянок, що нам царський уряд «Малоросії» дозволяє друкувати – і ці опрацювання навіть удостоїлися похвали закордонних науковців, то все-таки ці опрацювання не є повні. Відтворення побуту для українців, порівняльною методою з іншими народними творчостями, виказування оригінальності звичаїв чи народних обрядів – це все дуже цінне й навіть потрібне. Але воно для духовності України мало варте. Тут треба своєї церкви. – Церкви? – здивувався я. – Так, пане Романе. Церкви, цієї духовної інституції, яка може й зберегти, й скріпити духовність даного народу, а вслід за тим видвигнути ці первинні елементи, що зберігаються в кожній духовності й, відповідно обтесуючи їх, підготувати їх до державно-національної народності, а не до етнографічної народності. Московська Церква не лише чужа, але й ворожа Україні.

– В Галичині ми маємо свою українську, чи як ми її зовемо – руську – Церкву, католицьку, або як на Україні її зовуть уніатську Церкву... – сказав я. – Безумовно, під цю пору ваша уніатська Церква ще ближча Україні, хоч і вона є стиснена Римом, де частенько панівні кола Христову науку обмежують державними кордонами. Але не забувайте, дорогий пане Романе, що в Австрії зустрічається конгломерат 15 чи 16 народних типів, а коли глянете на Росію, в якій Церква грає домінуючу роль «правої руки держави», то в Росії, не збільшуючи, можна сказати, живе 150 окремих народностей. На одному Кавказі живе їх близько 40. І проф. Антонович глянув на заходяче сонце, витягнув із камізельки годинник, відкрив вічко копєрти і сказав: – Ходім же, пане Романе, ось-ось осьма година, а Петров дуже точний. Я дуже радий,

що ви познайомитеся з Миколою Івановичем. До речі, не люблю я вживати патроніміків, хоч це староукраїнський звичай і слід би його навіть вдержати й серед українців Галичини... А з Петровим раджу вам таки ближче познайомитися, він і літературознавець, і іконо знавець, і музейник, і неабиякий етнограф. Тільки не питайте його про історичну топографію Києва, бо це його «коник», він готов вам дати цілонічний виклад про це... І нагло проф. Антонович почав сердечно сміятися. – А знаєте? Петров – москаль, «насто-ящий» москаль, уродженець Костромської губернії. Чи не чудасія воно? Ви поляк, я поляк, а Петров москаль, і ми всі разом українці! І чи не геніально придумав український нарід приповідку, що «хто ступить на цю землю, турок, лях чи москаль, той кожний українцем стане!»⁷⁴. Й. Сліпий писав, що «проф. Антонович прийняв його (Романа – Авт.) дуже щиро і ввічливо, показував йому Київ і на пам'ятку подарував свою книжку «Историческія песни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгома-нова», Т. 2. в. 1. Київ 1875. На ній написав власноручно присвяту: Шановно-му пану Роману Шептицькому від (sic) В. Антоновича на пам'ять»⁷⁵.

Того ж року Роман Шептицький приїхав до Москви. Про своє вра-ження від російської столиці він виклав у листі до матері від 12 листопада 1887 р.: «Оце я пишу до Вас у 24 години після мого приїзду до Москви. Але орієнтуватися тут тяжко й як довго не знається міста, не хочеться навіть писати. Щоби Вам дати доказ, що я не почуваюся в Москві самотнім, ска-жу Вам тільки, що за тих 24 години я познайомився з проф. університету Гераським, в якого я обідав, далі з проф. університету Брідшеном, росія-нином, з отцем Врублевським при склянці чаю і з Марком Кропивницьким – письменником, дуже цікавою людиною. Це все робить особливе й дивне враження і не жаль було їхати тут повних 30 годин швидким поїздом. Тут видно в архітектурі всі можливі східні стилі: арабський, турецький, навіть китайський, а це все на візантійському фоні; все тут суворе; часи Івана Гроз-ного інкрустовані у вежах грізного Кремля. Час до часу відживають болочі спогади 1812 р.; дзвіниця пошкоджена вибухом... тут стояв генерал Давус... ця церква збудована у виявленні подяки після битви і т. д., і т. д. А все-таки я ще нічого не бачив – ні палати, ані дуже цікавих музеїв. Я ходив на вежу Іва-на; звідти видно тисячі й тисячі більших і менших веж, червоних, зелених, синіх, золотих і срібних. З Карамзіним у руці можна би багато дечого навчи-тися, а все-таки мене не збирає охота залишатися тут надовго; хотілося би побачити лише те, що найважливіше й чимскоріше втекти, залишаючи св. Катерині це тяжке завдання, яким було би навернення москалів. Але воно прийде! Це відчувається і його можна сподіватися...»⁷⁶.

⁷⁴ Дванадцять листів о. Андрія Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. С. 18-20.

⁷⁵ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. Богословія: науковий тримісяч-ник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 20.

⁷⁶ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво

Як колись українські православні владики усвідомили, що на ґрунті старої київсько-руської церкви, котра з вини візантійської ніколи не стала власне національною для нашого народу, виростає московська, що є знаряддям у руках творців Третього Риму, так і молодий Шептицький чітко зрозумів: доки пануватиме тягіння православної Москви, доти українці не розумітимуть своїх національно-політичних інтересів. Відтак належало їх відповідно освідомити. І тут своє слово за таких умов мала сказати греко-католицька церква. Ще більше переконала правильність його вибору поїздка до Москви. Оглянувши там місцеві церкви і музеї, «повні нагробованих українських пам'яток, і бодай поверхово зорієнтувався, як Москва збагатила свою культуру крадежем нашої української»⁷⁷.

У Москві Роман Шептицький познайомився з видатним філософом і поетом Володимиром Соловйовим⁷⁸, який обстоював ідею єдності християнських церков як одну з головних підвалин становлення боголюдства⁷⁹. На час знайомства з Романом В. Соловйов був добре відомий далеко за межами Росії. У 1880 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Критика абстрактних джерел». Свої провідні ідеї майбутньої соціально-політичної концепції продовжив розвивати у промовах «Три сили», «Слов'янофільство і російська ідея», «Російська ідея» та ін. Стверджував, що росіянам необхідно позбутися східного фаталізму. Їх покликання, на відміну від «нелюдяного Сходу» і «безбожного Заходу», – брати участь у житті Вселенської Церкви, розвитку християнської цивілізації, відмовитися від національного егоїзму, щоб здійснити велику місію – повести людство до вселенського братерства. У зв'язку з цим Соловйов різко виступив проти візантійсько-московської Церкви. Філософ також виступив проти тези про особливу досконалість російського народу, проти його відділення від інших, опрацював свою систему постулатів націоналізму, що не заважало йому твердити про месіанство російського народу. Соловйов був принциповим противником будь-якого рабства і соціальної системи, яка спирається на обмеження свободи особи. Сама особа в Соловйова – це насамперед глибоко віруюча особа, що шукає добро, щастя якої полягає у любові. Сформулював низку ідей і вірив, що з їх допомогою можна змінити світ, хоч наприкінці життя дедалі більше схилився до песимізму⁸⁰.

Та зустріч знаменувала початок чогось більшого, ніж просто друж-

«Свічадо», 2015. С. 122-123.

⁷⁷ Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. К., 2015. С. 28-29.

⁷⁸ Заборовський Я. В. Соловйов і А. Шептицький. *Добрий Пастир*. Івано-Франківськ, 1990. С. 12-16.

⁷⁹ Найповніше екуменічні погляди В. Соловйова див.: Соловьев В. С. Россия и вселенская церковь. Минск: Харвест, 1999. 1600 с.

⁸⁰ Кухта Б. Соловйов Володимир Сергійович (1853-1900). *Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник* / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За редакцією Б. Кухти. Видання 2-ге, перероблене і доопрацьоване. Львів: Кальварія, 1997. С. 211-212.

би. То була рідкісна зустріч умів, під час якої В. Соловйов, сам того не усвідомлюючи, заповів свою унійну спадщину Шептицькому – можливо, єдиній людині, яка послідовно, але і критично намагає утілити свою теорію в реальність⁸¹. У листі до матері від 17 листопада 1887 р. Роман писав: «Ви здивуєтеся, коли дістанете ще одного листа з Москви. Причина того ось яка: мені не хотіли тут змінити купонів «Заставних листів польського королівства», що спонукало мене зрезигнувати з виїзду до Петербурга. Я мав намір виїхати до Смоленська й на Литву 16 ц. м., але декілька нових, дуже цікавих, знайомств задержало мене тут. Я щойно вернувся від о. Врублевського, який зрадів, що я ще затримався тут. Я говорив із ним чотири години, попиваючи чай. Це людина великого духу, яка добре знає світ. Але хто це отой, задля якого я залишився тут? Це Соловйов, людина, про яку ще перед двома роками говорилося так багато!» в дусі католицької Росії. Нині не буду більше писати про нього, та варта було подорожувати аж до Москви, щоби бодай познайомитися з ним»⁸². Диякон Василій у праці про Леоніда Федорова подає більше інформації: «... Граф Андрей Шептицький відвідав Владіміра Соловйова, бо саме в той період намагався якнайбільше про нього довідатися з його творчості. Від нього він почув багато важливих речей, які відповідали його особистим цілям і покликанню. Звичайно, їхня бесіда була душевною. Андрей Шептицький розповів В. Соловйову і про свій намір скласти монаші обіти. Розмова була тривала, й цілий вечір вони провели біля самовара. В. Соловйов натомість відвідав молодого графа, коли той перебував у готелі «Париж». Особисті стосунки, які тоді розпочались, Андрей Шептицький підтримував навіть тоді, коли його апостольська діяльність щодо єдності з Римом набула доволі виразних форм»⁸³.

Необхідно погодитися з тим великим впливом, який В. Соловйов зробив на А. Шептицького. Л. Гузар відзначав: «... Схожість ідей цих двох мужів вражає, тому просто можемо сказати, що А. Шептицький багато навчився від В. Соловйова. Він В. Соловйова не сприймав буквально, не наслідував у всьому, проте загальне бачення єдності Церкви та об'єднання Церков однозначно запозичено у В. Соловйова»⁸⁴. Заслуговує на увагу думка Л. Гузара, що митрополит Шептицький «не був звичайним сліпим наслідувачем – він був настільки незалежний у своїх поглядах, що міг дати критичну оцінку. Він міг, незважаючи ні на що, продовжувати боротьбу там, де Соловйов склав руки і занурився в апокаліпсис»⁸⁵. Порівнюючи двох відомих мислите-

⁸¹ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 52.

⁸² Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 123.

⁸³ Диякон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. *Научні і літературні публікації «Студіон» Студитських монастирів*. Рим, 1966. Ч. 3-5. С. 19-20.

⁸⁴ Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. С. 59.

⁸⁵ Там само. С. 68.

лів, М. Вавжонек теж зауважив, що Шептицький «не наслідував Соловйова, тому що не потребував цього робити. Екуменічні ідеї львівського митрополита мали своє джерело у візантійсько-слов'янській духовності київського кола, де концепції єдності християнства, схожі на ті, які сформулював на російському ґрунті Соловйов, вже функціонували від декількох століть. Показані різниці між Шептицьким і Соловйовим засвідчують оригінальність думки кожного з них. Вони переконують, що до тих самих висновків можна доходити різними дорогами. Екуменічна думка Соловйова та відгук, з яким вона зустрічалася, укріпили Шептицького у переконанні, що можна в Росії знайти партнерів для конструктивного діалогу про форму Вселенської Церкви та місце, яке повинно в ній зайняти східне християнство. Підсилювали також надію на те, що Росія вирветься з культурної та духовної самоізоляції та летаргії. І на тому полягає особливий зв'язок між екуменічною думкою російського філософа та українського митрополита-уніата»⁸⁶.

Отже, вплив Володимира Антоновича і Володимира Соловйова на молодого Романа Шептицького важко переоцінити. Спілкування з цими людьми змусило молодого шляхтича ще більше повірити в те, що він насправді знайшов своє справжнє покликання⁸⁷. Але була ще одна постать, яка справила на юнака велике враження – колишній митрополит Йосиф Сембратович. За його митрополичої діяльності у житті Греко-Католицької Церкви сталися дві визначні події. 1885 р. нарешті створено Станиславівську єпархію. Її першим єпископом став ректор духовної семінарії у м. Відні, визначний богослов та історик Української церкви о. Юліан Пелеш, з рук якого згодом отримав священицтво Андрей Шептицький. Загалом наприкінці XIX ст. Галицька митрополія мала на українських землях Австро-Угорщини п'ять єпархій: Львівсько-Галицько-Каменецьку, якою правив митрополит за допомогою єпископа-помічника, Перемисько-Самбірсько-Сяноцьку, Станиславівську, Мукачівсько-Ужгородську і Пряшівську. Другою помітною подією став Львівський синод у вересні-жовтні 1891 р. за участю трьох єпископів, 160 священиків і папського легата. Він упорядкував церковний правопорядок, судівництво й літургію, ствердив вірність греко-католиків Апостольському Престолові. А загалом сприяв поживленню національного життя у церковно-релігійній та суспільно-політичній сферах⁸⁸. Після синоду 1891 р. поживилося духовне і суспільно-політичне життя греко-католиків. Зусиллями церкви засновувались різні громадсько-релігійні структури: Місійне товариство св. Павла; Товариство допомоги бідним парафіям св. Петра; Інститут св. Йосафата для виховання молоді; благодійні організації Сестер Служебниць, які опікувалися дітьми і немічними. Розгортав діяльність

⁸⁶ Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. С. 163.

⁸⁷ Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків: Фоліо, 2018. С. 31.

⁸⁸ Великий А. Г. З літопису християнської України. Т. VIII: XIX ст. Рим: Вид-во оо. Василіян, 1976. С. 245-248.

Католицький русько-український союз на чолі з Олександром Барвінським. Його пресовим органом був популярний часопис «Руслан». Плідна діяльність церкви, зокрема митрополита Сильвестра Сембратовича отримала високу оцінку Апостольського Престолу. На урочистому відзначенні в Римі 300-ліття Берестейської Унії Папа Лев XIII присвятив Українській церкві промову та іменував митрополита С. Сембратовича кардиналом.

Про свою зустріч з кардиналом Йосифом Роман Шептицький яскраво описав у своєму черговому листі до мами: «Я застукав і, увійшовши туди, спершу не знав, куди діти очі: усі чотири високі стіни кімнати до самої стелі були заложені полицями книжок. Під великим венецьким вікном, єдиним вікном у цілій кімнаті, стояло широчезне бюро, теж завелене фоліями, сидів і щось писав архієпископ Йосиф. На моє привітання підняв голову, встав із-за бюро, скинув окуляри, уважно поклав їх на розгорнені папери й, витягаючи до мене обі руки із лагідною усмішкою на обличчі, сказав: – Вітай, мій любий сину! Тішуся, що бачу одного із Шептицьких, який повернувся до нас! Високий на ріст, із молодим обличчям, на якому лягла наче якась задума, але вже з посивілою бородою і сивим волоссям, пригорнув мене до себе, а потім, узявши моє лице в руки, як береться дітей, і дивлячися мені обачливо в очі, неначе до себе шепнув: – Шептицькі, Шептицькі, великий, заслужений рід!... Я хотів поцілувати його руку, але він не дався. – Не треба, сину, не треба! Ось візьми крісло й сідай коло мене, розкажи мені про свій намір служити Богові й нашій Церкві. Дещо я вже знаю про тебе і від кардинала Масаї і від кардинала Чацького, але я хотів би почути про те все із твоїх уст... І я почав йому говорити про свій намір. Мамо, й коли я згадав, що західний світ, задивлений у свою велич, не лише нічого про нас не знає, але тепер і не хоче знати, якісь вогники заблисли в очах владики й він сказав: – Правильно, мій сину, правильно!... Бог хоче, щоб ми так думали й так судили, як Він думає і як Він судить... А щоб так думати, й так судити, як Бог, треба зректися себе... – Я свідомий того, Ваше Високопреосвященство, – шепнув я. А архієпископ Йосиф говорив далі:

– Є бо в житті, мій любий сину, малі труднощі й є великі. Малі труднощі поборюємо життєвими силами, але великі труднощі вимагають жертви, самозречення. Ти вибрав, сину, шлях місіонера, але я певен, що ти згодом станеш у проводі нашої Церкви, а враз із цим у проводі нашого народу, бо, як знаєш, історія кожної Східної Церкви є нерозлучна з історією даного народу. Цього ще не знає і шойно згодом пізнає Західна Церква. Тому не жайся, мій сину, великих труднощів на своєму шляху, що їх зустрічатимеш і від своїх і від чужих, тільки кожний твій крок хай важиться золотою вагою віри. Обіцяю тобі, сину, що я завжди молитимуся за тебе й при кожній Божественній Літургії покладу одну часточку на твою інтенцію...»⁸⁹.

Дуже приємні враження залишили в Романовій душі і відвідини

⁸⁹ Дванадцять листів о. Андрія Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. С. 22-23.

ним старенького кардинала Масаї, який 35 років свого служіння присвятив справі навернення до Католицької Церкви народів Близького і Центрального Сходу. Роман поділився з ним своїм прагненням продовжити цю справу. Їхня спільна зворушлива розмова помітно затягнулася, але коли Роман підвівся зі свого крісла, маючи намір подякувати кардиналові за щирю гостину і приємну розмову, той зупинив його зі словами: «Почекай-но ще хвилину, юначе. Ми вже, мабуть, ніколи не побачимося з тобою на цій грішній землі, але це цілком може статися там, на небі. Я хотів би подарувати тобі одну з найдорожчих для мене речей, зробити тобі подарунок, котрий би час від часу пригадував тобі про мене. Я ж кожноденно молитимуся за тебе». Після цього Кардинал запровадив Романа до об'їздової кімнати манер монастирської келії невеличкої кімнатки, відсунув шухляду свого письмового стола і, коротко пошукавши там рукою, витягнув і подав йому дрібно списаний зошит. «Візьми його, – сказав він по хвилі мовчання. – Це одна з найцінніших речей, які є в моєму посіданні: граматика етіотської мови, що її я уклав». Кардинал написав на обкладинці кілька слів присвяти та подарував зошит Романові. «Прошу Тебе, Романо, – додав він, юнак був уже поблизу дверей дому, – молися за мене так, як я робитиму це в твоєму наміренні». І дійсно, молодий український шляхтич і старий Кардинал вже більше ніколи не зустрілися між собою із-за смерті останнього, яка наступила невдовзі⁹⁰. Євген Небесняк у своїй книзі про Андрея Шептицького наводить один цікавий епізод: «В часі прощальної вечері, організованої кардиналом Ледоховським на честь Романа... один з присутніх на ній старших священиків, дивлячись на молодого Шептицького, підняв тост: «За майбутнього митрополита Русі!». Кардинал, поклавши руку на Романове плече, відповів: «Буде достатньо, коли цей юнак стане тільки відмінним монахом!». Напевно ніхто із запрошених на вечерю гостей і не здогадувався, якими близькими до сповнення були вже тоді висловлені цими церковними достойниками побажання!»⁹¹.

Молодість Романа Шептицького співпала з перебуванням на Святому Престолі Папи Лева XIII (граф Вінченцо Джоакіно Печчі (2 березня 1810 – 20 липня 1903). 20 лютого 1878 р. архієпископа Перуджі кардинала Д. Печчі у віці 68 років було обрано Папою. За третім разом за нього було віддано 43 голоси, що було на три більше від необхідних. Він народився в Карпінето, що поблизу Риму. Маючи 26 років став священиком і як доктор теології вступив до «Церковної академії», що виховувала священиків до дипломатичної служби. Деякий час виконував обов'язки папського делегата, а згодом став нунцієм у Бельгії. Повернувшись до Перуджі, 32 роки виконував обов'язки архієпископа, пізніше кардинала. Особливу увагу Папа Лев XIII звернув і на слов'ян у своїй енцикліці «Гранде мунус» від 30 вересня 1880 р. Відомий

⁹⁰ Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрея Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Салвид [Видавництво оо. Салезіян східного обряду]. 2003. С. 52-53.

⁹¹ Там само. С. 53.

історик Вселенської церкви І. Хома відзначав, що Папа «пригадав цілій Церкві світлі постаті й апостольську працю слов'янських апостолів св. Кирила й Методія і ввів їх літургічне свято в календар латинської Церкви. Цією енциклікою він признав й індивідуальність слов'янських народів, закликаючи їх до єдності й згоди Церков. «Маємо нагоду помогти слов'янським народам, про яких безпеку й спасіння дуже журимося. Як тоді два святі Кирило і Методій, поширюючи католицьку віру, привели слов'янські народи з руїни до спасіння, так і тепер під їх небесним покровом були для них сильною обороною». Нагодою для написання цієї енцикліки був лист Папи Івана VIII до моравського князя Святоплука з 880 р., в якому Папа похвалив і поручив уживання слов'янської мови в літургії, щоб «цією мовою голосити славу і діла Господа нашого Ісуса Христа». Цей лист починався словами: «Індустріе туе». Це було також признання рівності всіх перед Богом»⁹².

Важливу роль у церковному житті також відіграла енцикліка про суспільне питання. «15 травня 1891 р. Папа Лев XIII видав енцикліку «Рерум новарум» про суспільне питання, яке вражає єдністю думки і вислову, шириною поглядів і відвагою. – писав уже згадуваний І. Хома. – ... В першій частині Папа підкреслює, що існує соціальне зло, бо більшість робітників живе в нужді, ремісничі корпорації скасовані в минулому столітті і на їх місці не створено нічого, нові закони віддаляються від християнського духа і робітники остаються безборонні перед скупістю працедавців і розгнужданою конкуренцією. Хоч ті вислови подібні до соціалістичних, однак Лев XIII остерігає перед соціалістичними розв'язками, що розпалюють в убогих ненависть до багатих, а це є противне любові... В другій частині Папа найперше покликається на моральний закон, що повинен би причинитись до зміни соціального положення, бо це є питання справедливості, яке залежить від моральної богословії. В природі між людьми є численні різниці, що спричиняють соціальні нерівності, які повинні служити для добра спільноті. Основною похибкою є вірити, що кляси – це «вроджені вороги», немов би природа озброїла убогих до завзятого двобою проти багатих. Тим часом їх треба об'єднати й зрівноважити. Робітники мають обов'язок чесно виконувати контракт праці, шанувати особу й добра працедавця, уникати насилля. Натомість працедавці мають обов'язок трактувати робітників по людськи (а не як невільників), не накладати праць понад їх сили і давати їм справедливу платню»⁹³. На той час це були досить радикальні думки: «Хоч не можна твердити, що енцикліку «Рерум новарум» прийняли всі як основний текст, то однак навіть неприхильні Папі люди відчули, що йдеться про незвичайну подію. З приводу появи цієї енцикліки німецькі часописи писали, що Папа «випередив уряди», англійські – «це діло мудрця», французькі – «це велика подія в історії модерних спільнот». Вправді безпосередній вплив енцикліки був обмежений, однак вона створила нову атмосферу, незвичайний фер-

⁹² Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. С. 455.

⁹³ Там само. С. 460.

мент соціальної щедрості, й робітниче питання зайняло перше місце в діяльності тих, що хотіли жити їхньою релігією»⁹⁴.

Високу оцінку діяльності Папи Лева XIII дав Вільгельм де Фріс на сторінках фундаментальної монографії «Рим і патріархати Сходу»: «Рішучий перелом на користь Сходу настав аж за понтифікату Льва XIII (1878-1903). Цей Папа вважав, що має особливу, доручену йому від Бога місію привести нез'єдинених східних братів до тої єдності, якої бажав Христос. Лев відчував справжню любов і велику пошану до східних християн та їхньої самобутності і був готовий іти на всі можливі компроміси з нез'єдиненими. Лев XIII дозволяв східні обряди не з міркувань практичної вигоди, а тому що справді розумів їх питому цінність і любив їх як вияв католицькості Церкви, що, з огляду на свій вселенський характер, повинна охоплювати всі народи, а вони мають право на свою неповторність...Цей справді істотний мотив подекуди звучав і раніше, але саме Лев XIII, цей великий поборник церковної єдності, свідомо розвинув його й висунув на перший план»⁹⁵.

Особливо виразно Папа сформулював його на початку свого апостольського послання «*Orientalium dignitas*» (30 листопада 1894 р.): «Збереження східних обрядів набагато важливіше, ніж може здатися. Гідна поваги старовинність багатьох цих обрядів становить неповторну окрасу цілої Церкви, а водночас підкреслює божественну єдність католицької віри. Вона, з одного боку, виразно доводить апостольське походження головних Церков Сходу, а з іншого, проливає світло на їх прадавній внутрішній зв'язок з Римським престолом. Мабуть, немає прекраснішого доказу вселенської Божої Церкви, аніж ця неповторна ozdoba, якою слугують для неї різні види церемоній і стародавніх мов, тим шляхетніших, що виводяться вони від апостолів і святих Отців. Завдяки цим обрядам немовби повторюється те ні з чим незрівнянне поклоніння, що припало новонародженому Христові, коли з різних країн Сходу прибули мудреці до Нього на поклоніння»⁹⁶.

Ще задовго до того, як стати монахом, Роман Шептицький мав ясну мету своєї майбутньої діяльності, готувався до здійснення важкої, але благородної місії: боротьби за зближення і з'єднання Західної і Східної Церков. Із вищенаведеного матеріалу видно, що тогочасний Папа Лев XIII виступив ініціатором поглиблення цього процесу. Тобто ідеї обох повністю збігалися. Незабаром повинна була відбутися їх зустріч. Софія Шептицька зафіксувала на сторінках своєї книги про сина: «Отож дня 2 січня 1888 р. Роман виїхав із Прилбич, виїжджаючи до Риму на 50-літній ювілей священства Папи Льва XIII і канонізацію святих»⁹⁷. 16 січня Роман писав мамі, що «приїхав щасли-

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Фріс В. Рим і Патріархати Сходу / переклад з німецької Олега Конкевича, Софії Матіяш, видання 2-ге, виправлене (серія «Памятки історично-богословської думки», випуск 2). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. С. 210.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво

во, а зупинився в польській колегії на вія Мароніті, 21, де зустрів багато давніх знайомих»⁹⁸. У листі від 20 січня Роман повідомляв свої враження від зустрічі з кардиналом Чацьким: «Кардинал завжди чарівний, милий і має щось притягаючого своєю духовністю»⁹⁹. «Все складається мені прекрасно. – Йдеться в листі від 24 січня. – Сьогодні я був у царгородського патріарха-вірменина Азаріяна, дуже визначної і впливової людини. Перебування в Римі являється для мене чимраз цікавішим, я поробив тут безліч знайомств, а й настрої у мене прямо чудовий. Обіймаю Тата тисячекратно»¹⁰⁰. У листі від 8 лютого Роман передає свої враження від аудієнції у Папи: «Я щойно вернувся з аудієнції у Папи, вона була прекрасна. Папа був добре диспонуванний, а навіть веселим. Настоятель Чину Воскресінців представляв перед усіма паломниками своїх монахів. Папа сказав кожному з них декілька приємних слів. Відтак представлено йому князів: Маркелина Чорторійського й Карла Лянцкоронського та Клячка, а з черги мене. Папі сказано, що я хочу бути священиком, він стиснув мою руку й сказав: «Ідіть за Божим голосом, який Вас кличе, благословляю Вас!». Відтак я передав йому 400 рублів у малому мішечку з білого шовку від одного священика з Королівства. «Напишіть йому, – Папа сказав, – що даю йому окреме благословення». Опісля представлено Папі англійського священика, а вкінці святіший Отець промовив декілька сердечних слів до всіх приявних. Він згадав про сумний стан у Польщі й захоплював нас до терпеливості, молитви й надії на Боже милосердя та додав: «Треба дати Вам моє благословення для Польщі» й виходячи, він подав нам ще раз свою руку для поцілування. Ми всі були одушевлені...»¹⁰¹.

Із листа від 28 лютого 1888 р. видно, що Роман остаточно визначився із своїм покликанням: «Це була страшна хвилина, хоч вона тривала ледве декілька хвилин. Під час молитви заволоділо мною нараз таке глибоке пізнання – візія, такої могутності й величавості латинської Церкви, її краси й духовних скарбів, що мені здавалося, що я не можу від неї відірватися і поза нею не зможу служити Богові. І все зачало хитатися й валитися в мені. Тоді я вчинив совершенну постанову повної присвяти Господеві, цілковитого прийняття Його пресвятої волі, й знова все пішло як блискавка, після блискавиці наступили по собі неначе три удари грому, а тоді я відзискав повну свідомість і зрозуміння, що Бог хоче мати мене серед Василіян, а після тієї свідомості вернувся повний, досконалий спокій...»¹⁰². Цікавим у цьому контексті буде також пізніший коментар Казимира Шептицького щодо покликання його брата Романа, який він написав до маминого листа на початку 1884 року: «Покликання – це не примус, не голосний, ніяк не зневолюючий

«Свічадо», 2015. С. 125.

⁹⁸ Там само. С. 126.

⁹⁹ Там само. С. 127.

¹⁰⁰ Там само. С. 128.

¹⁰¹ Там само. С. 131.

¹⁰² Там само. С. 135.

до послуху наказ, але звичайно це буває вимовлене в самій глибині сумління запрошення. Голос той проймає кожен актом нашого ества, але, пропри це, у кожную хвилину людська воля може відповісти відмовою. А під скількома ж впливами залишається наша воля! І не тільки під зовнішніми впливами світу й людей, які походять від оманливого духа, але й під впливами власної натури, набагато більш небезпечними. І наші відчуття, і розум, який так часто за облудливими вогниками любить ходити, і нестале у своїх почуттях серце – це стільки внутрішніх зрадників, готових при першій слабкості волі порозумітися і видати Божу в нас думку на здобич її противників. Коли оборонний вал молитви та пильности не буде досить сильний, як же легко можуть бути заглушені початкові протести сумління. І така «акція порятунку світу» буде успішною. Але Бог є надто Високою Річчю, щоб у кого-небудь вона далась безкарно усунутися на узбіччя прямо з дороги життя. Людська воля може відкинути запрошення Боже, але тоді є велика небезпека, що з часом відкинута буде й віра, і буде страчена Ласка Спасіння. Небезпеки такого становища звичайно не усвідомлюють ті, які, маючи владу, вважають, що можуть її вживати так, щоб покликання вбити. Досліджувати покликання, прагнути переконатись, чи воно правдиве, з готовністю дозволу (на його здійснення), якщо (воно) таким виявиться, йти аж так далеко є дозволено, а може навіть бути обов'язком, бо ж інакше починається боротьба з Богом. Той, хто її починає, може на хвилинку в тій боротьбі перемогти, але завжди він ризикує, що візьме на своє сумління річ, стократ гіршу від убивства тіла, бо це вбивство душі того, який від його влади був залежний...»¹⁰³.

Відомий польський історик Міхал Вавжонек, висвітлюючи передумови екуменічних поглядів майбутнього митрополита, стверджував: «Якщо йдеться про проблеми зміни обряду Р. Шептицьким, треба було б звернути увагу на декілька фактів. По-перше, галицький митрополит подбав про те, щоб його повернення до візантійсько-слов'янської традиції відзначилося навіть в зовнішнім вигляді. Про це найкраще свідчила довга борода, дуже характерний елемент для візантійської традиції, відкинута попередниками Шептицького. По-друге, А. Шептицький трактував свій перехід до східно-християнського світу, як повернення до традиції не таких вже й далеких предків. По-третє, слід зауважити, що ще в молодості майбутній митрополит дуже емоційно сприймав візантійсько-слов'янську традицію. Причин вибору обряду, якого доконав, можна зрозуміти тільки через відкриття до сфери почуттів, які збуджував у нім контакт з різними проявами східно-християнської спадщини. Безсумнівно, рішення про зміну обряду подиктувало йому передусім «серце», а не розум. Ймовірно, ці емоції були стимулом для поглиблених студій над традицією та духовністю східного християнства,

¹⁰³ Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. С. 84.

які, практично, протягом всього свого життя вів Шептицький»¹⁰⁴.

4 березня до Романа приїхала мама, а 23 березня Софія Шептицька одержала запрошення на аудієнцію до Папи Льва XIII. Й. Сліпий писав, що цього добитися було нелегко: «Мимо сього, що дістати приватну аудієнцію у Папи було дуже тяжко, то однак гр. Софії вдалося таки її виєднати»¹⁰⁵. Як проходила аудієнція у Папи Льва XIII знаходимо на сторінках книги Софії Шептицького. Враховуючи, що це єдиний повний виклад цієї історичної події, наводимо його без суттєвих скорочень: «Дня 24-го березня, саме в п'ятницю, напередодні страсного тижня, ми мали бути у святішого Отця. Ми сподівалися, що будемо в товаристві щонайменше тридцяти осіб і навіть не порозумілися зі собою, що будемо говорити, а тільки з невимовною радістю їхали: Ромцьо, Стефанський, Левчик – такий гарний в новому одязі з білою краваткою, в шовкових панчохах і лякерових черевиках, і – я. При вході до першої вітальні прийняв нас із перебільшеною чемністю монсеньйор Делля Вольпе і маленький монсеньйор Біслетті, знайомий Романа, який стаючи навшпиньках, щоби досягнути до його вуха, шепнув: «Але Ви знаєте? Оце є цілком спеціальна аудієнція, яку будете мати, це щось незвичайне!», а Ромцьо переповідаючи мені це, додав: «Мама досягла чуда». Перед нами були ще в святішого Отця його два приятелі з Перуджії й амбасадор із Чілі зі своєю дружиною. Врешті, сказали нам, що прийшла черга на нас. Монсеньйор Делля Вольпе відчинив низькі двері, увійшов перший і голосно подав наші прізвища та вийшов, залишаючи нас самих зі святішим Отцем. Кімната була вузька й глибока, по нашій лівій стороні, коли ми увійшли, було прислонене одно вікно, а напроти – в самій глибині кімнати на низькому підвищенні сидів святіший Отець, що подобав на алябастрову різьбу.

Побачивши нас, простягнув до нас руки й сказав весело: «А, оце добра польська родина». Мені здавалося, що йду до самого Ісуса Христа в особі Його заступника, тому то приклонивши перед ним наші коліна, я так здивилася в його лице, що забула поцілувати його ногу й лише притулившись до його колін, цілувала руки в почуванні, якого я не переживала ніколи більше від хвилі, коли померли мої родичі, коли вже не було кому кинутися в обійми в батьківській хаті. Перші слова святішого Отця були звернені до мене, коли то показуючи на Ромця, Стефанського й Леося спитав: «Оце всі Ваші сини?». «Так, Ваша Святосте, – я відповіла, – це мої сини, а цей (показуючи на Стефанського) неначе адоптований». Ми клякнули в такому порядку: по лівому боці престола на бічному ступені, отже, найближче до святішого Отця був Роман, перед Папою – я, мавши по правій стороні Леося, а по лівій – Стефанського. Лице святішого Отця, спочатку оживлене лише незвичайним блиском очей, невдовзі прибрало веселий вираз повноти

¹⁰⁴ Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. С. 47-48.

¹⁰⁵ Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 24.

життя й експресії, а коли він говорив про значення Василіян у майбутньому, його лице сяяло блиском натхнення. В цій притемненій кімнаті на фоні багряної адамасценської драперії при білій рясі оте лице видавалося мені гейби прозоре, осяяне неначе внутрішнім світлом. Коли ж я представила Папі нашу громадку, святіший Отець звернувся до Ромця: «Отож Ви хочете стати монахом». «Так, Ваша Святосте», – відповів, цілий опромінений душевними почуваннями, – «Василіянином». «Як це так, що Василіянином?», – і Папа звернувся цілком на престолі в бік Романа, щоби дивитися йому в очі й поклавши руку на рамені, а пізніше обнімаючи рукою шию Ромця сказав: «Як Василіянином, мене повідомили, що Бенедиктином... але Василіянин! О, це гарно! Це тішить мене! Чи давно вже відчуваєте оце покликання?». «Майже від дитинства». – «Від дитинства? А скільки Вам років?». «Ще нема двадцять три». – «А що Ви студіювали, де?». Роман відповів. Тоді Папа говорив з чимраз більшим оживленням, звертаючися раз до нього, то знову до мене.

«Оце бачите, Василіяни мають перед собою велике майбутнє в Церкві! А їх місія велика й гарна! Ми не здаємо собі ще тепер справи, яка буде їхня місія на Сході!.. Велика й гарна! Знаєте, що це я їх зреформував і відкрив новіціят у Добро... як то? Ах так! Доброміль... Ігумен Ісусівців, отець Яко... Яко...». «Яцковський», – пригадав Ромцьо. «Це справді. Яцковський! Він задля того перебував довший час у Римі, ми багато говорили про цю справу... О, він – це людина, яку я високо ціную, яку дуже люблю, – дуже, дуже...». В тій хвилині Папа подивився на Леося, заслуханого й задивленого в його постать й мову, а тоді зняв на хвилю свою руку зі шиї Романа й обіруч підніс до себе личко дитини: «А цей, теж Ваш?». «Так, Ваша Святосте, він називається Лев». – «Ах, Лев! А що ми з ним зробимо? Чим ти хочеш бути?». «Я ще не знаю, Ваша Святосте», – відповів хлопець весело. «Він не знає! В це я вірю! Він ще замалий!» – і, приголублюючи його ласкаво, поклав йому голову на своїх колінах... – «Він лишиться при мамі, щоби її потішати, так?» – Відтак до Стефанського: «Ви теж хочете бути священиком?». «Так, Ваша Святосте, – тепер світським священиком, а колись, надіюся, що зможу стати Ісусівцем». «Ісусівцем? – гейби в застанові, гейби сам до себе сказав: «Релігійне покликання... це найбільша ласка, якою Бог може відзначити людину, починаючи ще в цьому життю, а я вже не згадую про друге в небі, але про туземне життя», – й поклав свою руку на його голові. Відтак знову обійняв Романа за шию, а другою рукою приголублював голову Левчика й кладучи її на своїх колінах, питав далі мене: «А скільки Ви маєте синів?». «П'ятьох, Ваша Святосте». «І всі вони добрі, браві?». «Маю надію, Ваша Святосте, що вони всі будуть вірними слугами Бога й Його святої Церкви, й тому прошу для них благословення Вашої Святости!».

А тоді Папа зняв руку з голови Левчика й поклав її на моїй. І все його очі зверталися в бік Ромця, а навіть у тій щасливій хвилині я не могла не відчутти величі образу, який вони оба разом творили. Святіший Отець вдивлявся в то молоде лице з любов'ю, майже з батьківською гордістю; а Роман

з піднесеними очима, задивлений в лице старця, з виразом такої безмежної любови й відданості, що міг би бути в тій хвилині зразком для маляра, що малює херувима. Оба лица були зовсім відмінні від себе, а такі гарні, коли поринали у взаємному погляді й здавалося, що вони неначе відриваються від землі й світа, й ці дві душі наче знаються вже здавна, любляться і так дуже довіряють собі взаємно. Слідкуючи за очима й думкою святішого Отця, я переповіла не тільки самі слова, але намагалася відтворити й настрій цього, що наростало в моєму серці у зв'язку з покликанням моєї дитини. «... Щодо цього, Ваша Святосте, він готов пролити свою кров, як мученик, якщо Бог забажав би цього ради Його святої справи, а я заявляю тут перед Вами, що я вповні посвячую його на Боже діло й бажаю того самого, що й він». «Ах!» – сказав торжественно, а підймаючи праву руку й кладучи її на моїй голові: «У Ваших словах відчувається добру, сильну, польську віру... тобто дух Вашої родини, Ви розумієте мене, правда? Що дух Вашої родини буде в небі!..». Роман просив благословення для Василян, про котрих святіший Отець запитував ще декілька разів, Стефанський прохав благословити всіх своїх найближчих, а я теж просила про своїх, маючи на думці безліч потребуючих осіб і тих найбідніших, за яких я завжди молилася й тому я сказала:

«Ваша Святосте, звольте ласкаво поблагословити всіх тих, за яких я молюся!». Папа поглянув на мене наче б хотів у своїй душі відчитати значення тих слів, хвилину мовчав, а потім погладжуючи мене по чолі, як приголублюється дитину, він пересунув свою руку до моєї й сказав: «Отже, добре, ...я благословляю всіх тих, за яких Ви молитесь...». Тоді ми всі поцілували святішого Отця в ногу, а коли встали з колін, він ще раз узяв Романа за руку й притиснув її обіруч до своїх грудей, а тоді Ромцьо наново клякнув при його стопах. І врешті Папа сказав зворушеним, глибоким голосом: «А Вас усіх благословляю ще раз, для Вашого покликання передаю Вам моє спеціальне благословення!»¹⁰⁶.

28 березня до Риму приїхали Іван Шептицький із сином Олександром. Нарешті відбулася розмова батька з Романом, у якій «вони оба досконало пізнали себе й взаємно зрозуміли»¹⁰⁷. Ось як цю розмову відобразила в своїй книзі Софія: «Роман закурив папіроску й відізався весело до батька: «Маю надію, що сьогодні я вже востаннє одягнув фрак». Від тих слів зачалася розмова між ними, яка тривала майже цілу ніч при ватрані, де Роман сподівався, що «будемо гуртуватися – об'єднані в Господі, – й відчуватимемо, що Він посеред нас»... Другої днини батько казав мені зі сльозами в очах: «Перший це раз я проглянув наскрізь його душу й зрозумів, яким є його покликання. Ніколи не зможу Богу подякувати найбільш сердечно за цю розмову... бо якщо ми могли би тому хлопцеві дарувати й цілий світ, то це не

¹⁰⁶ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 142-146.

¹⁰⁷ Там само. С. 148.

вдоволило би його, бо чого іншого він бажає»¹⁰⁸.

«Нехай світ не каже у своєму безглузді, що до монастиря йдуть ті, що не вміють любити, а бояться страждань; нехай не каже також, що кому Бог дає ласку покликання до Своєї служби, вже тим самим звільняє його від терпінь. Нехай ніхто не говорить «щасливий», бо люди не розуміють ні того щастя, ні якою ціною його здобувається. Господь напевно кликав Ромця і він напевно з повною вірою й радістю йшов за цим голосом і покликанням, а все-таки, починаючи від Риму, аж до хвилини, коли переступив поріг Добромильської обителі, лише страждання виповнювали його душу»¹⁰⁹. 28 травня 1888 р. в неділю, у день Святої Трайці, Роман виїхав до Добромильського монастиря.

«У рівній мірі, чи їхати до Добромиля від Перемишля чи від Самбора, – писав відомий дослідник монастирів Михайло Ваврик, – вже здалека видніє над містечком «Чернеча Гора» на тлі темно-зеленого бескидського Підгір'я. Наче остання хвиля розбурханого гористого моря знялася тут високо-високо над довколишнім холмовинням і – заклята, нависла над самим краєм надсянської низини ... Могутній її верх – підперезаний білою стяжкою монастирських будівель: гарної хрестовидної церкви, симетрично достроєної обителі та велетенської дзвіниці, що все разом робить справді «київське враження». А там далі наліво, на сусідньому шпилі, від голубого неба відбивають ясні обриси старовинного замчища Гербуртів, що перед трьома віками були першими ктиторами нашого монастиря. У рямцях цих обидвох нагірних будівель добромильський виднокруг зберігає ще сьогодні окремих старовинний кольорит, що його надала всій околиці споконвічна чернеча традиція»¹¹⁰.

Перша письмова згадка про Добромильський монастир зафіксована 24 серпня 1613 р., коли Ян Щенсний Гербурт з дружиною Єлизаветою надали грамоту в Перемишлі та наділили його землями. У документі, зокрема, йшлося: «На тому місці, від нас їм даному і дарованому, вільно їм буде і Церкву, і монастир, як найбільше будуть розуміти – і з муру, і з дерева ставити, і набоженства стародавнього, як за предків наших здавна бувало, віри релігії грецької уживати і його за своєю вірою відправляти». Приблизно в цей же час на узбіччі Чернечої гори було розпочато будівництво дерев'яної церкви Святого Миколая Чудотворця і двох монастирських келій для монахів. У 1691 р. обитель перейшла до унії. 15 червня 1882 р. протоігумен о. Климентій Сарницький та ігумен о. Юліан Телішевський передали єзуїтам о. Генрику Яцковському і о. Касперу Щепковському Добромильський монастир Святого Онуфрія. Вони також передали особисте прохання Папи Лева XIII: «Я

¹⁰⁸ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 148.

¹⁰⁹ Там само. С. 148-149.

¹¹⁰ Ваврик М. По Василіянських монастирях. Торонто: Видавництво й друкарня оо. Василіян, 1958. С. 43.

повіряв тобі (Г. Яцковському – Авт.) і Вам. І сподіваюсь, що не заведете мого довір'я, але докладете усіх старань, щоб виховати нове покоління монахів, оживлених правдивим духом св. Василя і св. Йосафата, мужів молитви, великої посвяти та ще більшої любови, і священників ревних, які любили б свій народ, серед якого мають працювати, в Бозі і по-божому. Так, повторив, в Бозі і по-божому. Нехай навчаться шукати найперше Царства Божого і тим самим зовсім певно придбають всі інші добра дорогим мені Русинам»¹¹¹.

15 вересня того ж року відкрили новіціят в Добромилі. Першими новиками були брат Віссаріон Кулик, брат Володимир Стех, брат Теодозій Куницький. Жили вони дійсно за правилами святого Василя Великого, служби правили за візантійським обрядом, не перешкоджали розмовляти українською мовою, читати українські книги, та й загалом, не допускали опоячення чи латинізації. На цей факт також звернув увагу С. Баран: «Згідно з історичною правдою слід тут ствердити, що реформатори не вели там реформи з польонізаційною метою і в повні шанували українські національні почування тих, що їх мали перевиховати. Ця єзуїтська реформа, яка в початках 80-тих років минулого століття викликала була стільки шуму і тривоги серед нашого галицького громадянства, що вислало навіть депутацію до цісаря Франца Йосифа I проти пляну реформи, принесла нам у своєму висліді тільки національну користь. Василянський Чин, що занепавав був зовсім і знаходився в стані розкладу, а національно був майже зовсім сполонізований, відродився вповні. Зреформований Чин оо. Василян не став оруддям у польських руках, як цього боялося наше громадянство в початках його реформи. Навпаки – з його рядів вийшов поважний гурт визначних українських патріотів і церковних діячів, що записалися додатньо в історії українського національного відродження»¹¹². Йдеться, перш за все, про Сотера Ортинського, Йосафата Коциловського, Василя Ладику, Ніла Саварина, Теодозія Галушинського, Степана Решетила, Вен'яміна Бараника, Йосифа Скрутеня, Теофіла Каструбу. Система підготовки новиків після проведеної реформи (вище про неї згадував Папа Лев XIII) була повністю змінена. Спочатку послушники вчилися рік у новіціяті, потім навчалися на гуманітарному курсі, потім ще два роки вивчали філософію, потім ще чотири роки богослів'я. Найбільш здібних відправляли в Краків навчатися в єзуїтській колегії на вищих філософських і теологічних курсах.

30 травня «розпочав 3-денні ре колекції, а дня 2. (21. V) червня 1888 р. в суботу, як 89-ий з ряду кандидат до відновленого Чина св. Василя В. був прийнятий сей молодий доктор прав, граф Роман Александер Шептицький, до добромільського новіціяту»¹¹³. Настоятелем монастиря, як вже вказува-

¹¹¹ Нарис історії Василянського чину святого Йосафата. Рим: Видавництво оо. Василян, 1992. С. 327.

¹¹² Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. С. 15.

¹¹³ Скрутень Йосафат. У чернечій келії. Богословія: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн.

лось, був Щепковський, а його заступником А. Баудісс. Старшим ревнителем для 9 новиків і 4 кандидатів був брат Лукавський. До цього оточення потрапив і Роман. Новіціят мав тривати від серпня 1888 р. до вересня 1889 р. Фактично, він склав свої прості обіти 1 липня¹¹⁴ в Добромилі прийняв нове ім'я Андрей. Безперечно, «так учинив із поваги до давньої чисто апокрифічної традиції, за якою апостол Андрей проповідував Євангеліє там, де одного дня постала Київська держава»¹¹⁵. Щось подібне зустрічаємо на сторінках іншої біографії майбутнього митрополита: «На чернечих облечинах Роман Шептицький прийняв ім'я Андрей. Прийняв його за своїм другим (згл. третім) світським іменем Александер, бо в Василянському Чині є звичай приймати таке чернече ім'я, що починається тою самою початковою буквою, якою починалося хресне ім'я. Чернече ім'я Андрей було провісним для майбутнього українського Великого Митрополита, з уваги на відому в українському народі збережену легенду, про св. Ап. Андрея Первозванного на київських горах»¹¹⁶. «Торжество облечин почалося о год. 9. – писав Йосафат Скрутень. – ... Положився з розложеними навхрест руками перед великим олтарем і зачалися молитви. По чверть години вклякнув, а священник спитав його від олтаря: «Пощо прийшов ти тут?». «Провадити каянне життя». «А в чім хочеш його знайти?». «В рясі і законнім життю». Після сего, наскільки тямлю, священник утяв йому по ковтку волосся нахрест, на верхку голови, над чолом і по обох боках, відмовляв молитви і надав йому імя Андрей. Тоді зблизився о. Щепковський і віддав йому до рук рясу і законний пояс. Роман пішов до захристії і вернув уже перебраний»¹¹⁷.

З жовтня 1889 до червня 1891 рр. Андрей Шептицький прослухав університетські виклади у Кракові, а впродовж 1892-1894 академічних років закінчив богословські студії. Доктор теології та філософії «мав спеціальний дар до вивчення мов і, крім класичних мов – грецької та латинської, як теж староеврейської і старослов'янської мов, що їх вивчав основно, та мов польської і української, знав ще добре, в слові й письмі, мови німецьку, англійську, французьку та італійську, якими свобідно послуговувався. Розумів добре й інші слов'янські мови, як російську, білоруську, чеську, сербо-хорватську та й деякі інші романські мови. Передовсім знання старослов'янської мови і живих слов'янських мов допомагало йому опісля у великій мірі в його найважливішій, унійній праці. А добре знання європейських мов

1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 28.

¹¹⁴ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. XXV.

¹¹⁵ Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. С. 60.

¹¹⁶ Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. С. 23.

¹¹⁷ Скрутень Йосафат. У чернечій келії. Богословія: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 30.

використовував він пізніше у своїх широких зв'язках в політичному світі в Європі та в Америці в обороні політичних прав і державних змагань українського народу»¹¹⁸.

Незважаючи на молодий вік (30 років), Андрей став магістром новиків. Він – перший василіянин на цій посаді після реформи. Папа Лев XIII покладав великі й відповідальні обов'язки на магістра, який «за своїм розсудком, мав право зарахувати до новіціату чи до кандидатури ту частину новіціату, яку перед Реформою відбували новики, яких взято з новіціату до навчання у школі при Лаврівському монастирі. Ті ж, що приступали до Реформи після професії, мали відбути один рік новіціату і в тому часі місяцці ре колекції, а потім сам Магістер мав вирішити, хто з них ще частково мав повторити чи доповнити студії, а кого призначити до сповідей і проповідей»¹¹⁹. Через багато років, у лютому 1944 р., виступаючи з промовою пам'яті отця Дионизія Ткачука, Митрополит сказав: «Завданням магістра – передусім розвивати і скріпляти монаші покликання. Молодь, що зголошується до новіціату, часто не здає собі справи з того, чим є монаше покликання і як з ним обходитися, щоб допровадити до повного розцвіту. До цього служать і конференції, які магістер має три рази в тиждень, і наука катихизму – так само три рази на тиждень, – і розмови з кожним з новиків зокрема. Я сам мав честь бути таким магістром ще в тих часах, коли василіанський новіціат знаходився в Добромильському монастирі: в році 1892-му чи з 1893-го до 1896-го, – і признаюся, що поза цими літами я рівного щастя ніде й ніколи не зазнав»¹²⁰.

У монастирі Андрей дотримувався досить жорсткого режиму, що не могло не позначитися на стані його здоров'я. «Отець Карло Кочоровський перестеріг мене, – пригадувала Софія Шептицька, – що брат Андрей їсть лише один раз на день, а ранком і увечорі випиває тільки склянку чаю, що уважає нечуваним омертвлінням в його віці, рості й при теперішній виснажливій праці. При чому ректор колегії, який знав оцю гарячу аскетичну душу, дозволяв йому на всі можливі пости... З моментом, відколи Роман вступив до Чину, ніколи не спадало мені на думку турбуватися станом його здоров'я, дарма що я бачила його не раз примарнілим, та я була певна, що сам Господь Бог дбає про його здоров'я й в Його службі не може трапитися йому нічого злого. Отож, хоч багато осіб зауважувало, що Роман змарнів і схуд, я якимсь дивом не звернула на це уваги, але сьогодні наглядно бачу, що в цю пам'ятну зиму він настільки послабив свій організм, що попав у важку

¹¹⁸ Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. С. 16.

¹¹⁹ Нарис історії Василіанського чину святого Йосафата. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1992. С. 330.

¹²⁰ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. С. 669.

недугу, яка мало що не закінчилася його смертю»¹²¹. Тоді лікарі довго боролися за життя Андрея.

Ще перебуваючи в Добромилі Андрей Шептицький захопився збиранням старих речей для майбутнього музею. Збереглися цікаві його спогади про ті часи: «Дещо пізніше, вже монахом, перебував я кілька літ із недовгими перервами в Добромилі. Недалеко добромільського монастиря отців Василян є сховане в ярі між двома горами, прикритими тоді лісами, убоге сільце Поляна. З монастирською молоддю – зразу як новик, відтак як ритор та богослов, вкінці як магістр новіціату – ми часто ходили по лісах, дебрах ф'ярах, довкруги старинного монастиря. Спускаючися в яр по полях без дороги, заходили ми до Поляни. Нам видавалося, що жодна дорога до цієї маленької оселі не веде; вона була наче оазою в тих пралісах. Здавалося, що люди зовсім забули це дивно тихе сільце. Рідко тільки пес загавкав, рідко перед хатою показалася дитина. На тлі темно-зеленого бору і вузьких пасем убогих піль золотавого вівсику видавалася мені Поляна якимсь зачарованим селом. Поза селом від гори, окружена вінцем лип, стояла маленька церковця чи радше капличка, бо була така маленька, що в ній іконостас мав лише царські двері й один дуже вузький перехід замість дияконських дверей.

До церковці, однак, нелегко було дістатися, бо пароха в селі не було. У цій капличці в іконостасному ряді були ікони. Оскільки пригадую собі, на одній дошці намальовані стояли рядом усі апостоли. Були вони мальовані сільським мистцем, що, крім давніх іконостасів, інших узірців не мав. Маляр із Поляни не держався невільничо своїх узірців. Лінія у нього свобідніша, хоч композиція ще строго традиційна. Ікони, я думаю, є типові для тієї переходової доби, що зачала несміло виступати від віками передаваних і повторюваних мотивів. Трудно було в Полянні догадатися, чи та дошка на 2-3 метри довга і другі трохи коротші з постатями святих були мальовані для цієї церкви чи перенесені до неї з давнішої. Зрештою, доперла досвід навчив звертати увагу на всі подробиці способу, віку, з якого ікони походять. Уже зі Станиславова приїхав я у Доброміль. Дійшли ми до Полянської церкви у хвили, коли люди, побудувавши каплицю, зачинали стару церковцю розбирати, а ікони приготували палити (кілько то пре цінних ікон так згоріло по селах!) – як то старий церковний звичай велів, аби не була в поневірці свята річ. І так ікони давньої церкви села Поляни набув я, і вони стали одним із перших зав'язків Музею»¹²².

20 липня 1896 р. Андрей став ігуменом монастиря святого Онуфрія у Львові. За погодженням з отцем Платонідом Філясом, товаришем з новіціату, 19 травня 1897 р. він почав видавати релігійно-популярний часопис «Мі-

¹²¹ Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. С. 158.

¹²² Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. С. 548-549.

сіонар», а наступного року викладав богослів'я в Крестинополі. Професура догматики у вищій богословській школі отців Василіян в Крестинополі була останньою монастирською посадою ієромонаха Андрія Шептицького. Саме тут 2 лютого 1899 р. застала його цісарська номінація на станиславівського єпископа.

Бібліографія праць Митрополита Андрія Шептицького та література про його життя і діяльність

Джерела

1. Базилевич М. Анатоль. Введення у твори митрополита Андрія Шептицького. Праці Українського Богословського Наукового Товариства. Т. XV. Торонто, 1965. 237 с.
2. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Том другий. Частина третя та четверта / Упорядник Альбіна Шацька; редактори Любомир Винар, Микола Жулинський. Нью-Йорк – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. 1120 с.
3. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упорядники Альбіна Шацька, Олеся Федорук; редактори Любомир Винар, Ігор Гирич. Нью-Йорк – Київ: Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.
4. Блаженний архімандрит Климентій (Казимир граф Шептицький). Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини. 1881-1945 рр. / Видання друге. Львів: Видавництво «Свічадо», 2018. 224 с.
5. Висоцький Роман. Пацифікація Галичини 1930 року. Документи. Том 1. Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 696 с. (Серія «Україна. Європа. 1921-1939»).
6. Дванадцять листів о. Андрія Шептицького до матері / Упор. Г. Меріам-Лужницький. Львів: Світ, 1994. 80 с.
7. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 1. 751 с.
8. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 2. 537 с.
9. Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Ю. Сливка: У трьох томах. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996-2002. Т. 3. 418 с.
10. Для інформативного процесу беатифікації й канонізації Слуги Божого Андрія Шептицького Архієпископа Львівського українців Ми-

- трополита Галицького Єпископа Камянця-Подільського для започаткування процесу. Рим, 1958. 73 с.
11. Документи свідчать. Вид. друге, доп. / Упор. А. Гайдаш. Ужгород, 1985. 160 с.
 12. Західна Україна під большевиками. ІХ. 1939 – VI. 1941 / Збірник під редакцією М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
 13. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 1: Листопадова 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 684 с.
 14. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 712 с.
 15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 1: Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 644 с.
 16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 3. Книга 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 680 с.
 17. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 4. Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. 886 с.
 18. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 1. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918-1919 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. 944 с.
 19. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 2. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920-1921 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. 948 с.
 20. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 5. Книга 3. Зовнішня політика і міжнародне становище. 1922-1923 рр. / Укладачі: Олександр Карпенко, Катерина Мицан. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2013. 992 с.
 21. Історія Львова в документах і матеріалах / Упорядники: У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Кучинський, О. А. Кірсакова та ін. К.: Наукова думка, 1986. 426 с.
 22. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. 748 с.

23. Листи Василя Стефаника до митрополита Андрія Шептицького / передмова Олега Купчинського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХХІ. Праці філологічної секції. Львів, 1990. С. 308-325.
24. Листи Митрополита Андрія Шептицького до Іларіона Свенціцького з архіву Національного музею у Львові / Упорядник Соломія Дяків. Львів: Українські технології, 2005. 108 с. + іл.
25. Листування В. Липинського / Редактори Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т. 1. К.: Смолоскип, 2003. 960 с. («Архів»).
26. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.
27. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 804 с.
28. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.
29. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1995. 752 с.
30. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша. 1944-1945. Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1980. 319 с.
31. Мартирологія українських церков. Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1987. 1209 с.
32. Мартирологія українських церков. Т. II. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали. Торонто, 1985. 841 с.
33. Митрополит Андрей Шептицький. Вибране: 365 днів з Великим митрополитом. Роздуми на щодень / Упорядники: Оксана Гайова, Володимир Кіт. Жовква: Місіонер, 2014. 568 с.
34. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.) / Упорядники Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; загальна редакція В. Сергійчук. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 480 с.
35. Митрополит Андрей Шептицький. Канадийским русинам. Жовква: Печатня ОО. Василян, 1911. 49 с.
36. Митрополит Андрей Шептицький. Промова на святочному відкритті Греко-католицької Богословської Академії. Богословія: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 1-4. С. 1-4.
37. Митрополит Андрей Шептицький. Римська унія не для українців. Експерименти Риму над українською душею. Вінніпег, 1984. 138 с.
38. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні).

- Праці Греко-Католицької Богословської Академії. Т. XLV-XLVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1978. 517 с.
39. Митрополит Андрей Шептицький. Твори (морально-пасторальні). На тисячоліття християнської України. Т. LVI-LVII. Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи, 1983. 560 с.
 40. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
 41. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571-1096 с.
 42. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899-1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.
 43. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. I. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.
 44. Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі і матеріали О. Сухого; заг. ред. С. Макаруча. Львів, 2001. 236 с.
 45. Памятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1955). Том другий / головний редактор Ляхощкий В. Г. Київ, 2001. 478 с.
 46. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 1. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 656 с.
 47. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки. 1939-1987. В двох тамах. Т. 2. / За загальною редакцією Володимира Сергійчука. К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. 480 с.
 48. Радянські органи державної безпеки у 1939-червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упорядники: В. Даниленко, С. Кокін. К.: Видавничий Дім «Киево-Могилянська академія», 2009. 1307 с.
 49. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.

50. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.
51. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 1. Торонто – Чікаго, 1973. 715 с.
52. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 2. Торонто – Чікаго, 1976. 663 с.
53. Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові. 1928-1929-1944 рр.: У 3 Ч. / Упорядник П. Сениця. Ч. 3. Торонто – Чікаго, 1983. 960 с.
54. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1996. 496 с.
55. Сергійчук В. Український здвиг. Прикарпаття. 1939-1955. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.
56. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 680 с.
57. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 640 с.
58. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939-1959). Т. 3. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 648 с.
59. Твори Слуги Божого Митрополита Андрія Шептицького. Пастирські листи. Т. І. Репринтне видання. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 282 с.
60. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.
61. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). Т. 2 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 384 с.
62. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943). Т. 3 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. 384 с.
63. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944-1945). Т. 4 / Упорядкування Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археогра-

- фії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. 368 с.
64. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. 605 с.
65. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 1. Книга 1 (1919-1929). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2012. 600 с.
66. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 1. Книга 2 (1919-1929). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2014. 600 с.
67. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 2. Книга 1 (1939-1945). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. 600 с.
68. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. Том 2. Книга 2 (1945-1946). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. 696 с.
69. Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм: Уваги над пастирським посланням митрополита А. Шептицького «О квестії соціальной». Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 498-522.
70. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 1. 514 с.
71. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 2. 468 с.
72. Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 3. 576 с.
73. Шептицька Софія. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Видавництво «Свічадо», 2015. 292 с.
74. Шептицький А. Послання любови. Брустури: Дискурсус, 2015. 224 с.
75. Шептицький А. Як будувати Рідну Хату? Львів: Свічадо, 1999. 48 с.
76. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1899-1914 рр. Т. I / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2007. L+1014 с.
77. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1918-1939 рр. Т. II / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фондація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2009. XII+1014 с.

78. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр. Т. III / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2010. XXXII+828 с.
79. Шептицький Андрей. Пастирські послання. Спільні пастирські послання. Т. IV / Упорядники: Оксана Гайова, Роман Тереховський. Львів: Фундація «Андрей»; Видавничий відділ «Артос», 2013. XIV+1194 с.
80. Шептицький Андрей. Письма-послання (1939-1944 рр.). Львів: Фонд духовного відродження імені Митрополита Андрія Шептицького, 1991. 457 с.
81. 150 думок Митрополита Андрія Шептицького / Упор. Тереза Ференц. Львів: Свічадо, 2015. 144 с.

Монографії, брошури, статті

1. Аввакумов Ю. Митрополит Андрій (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії. Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 4. Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. С. 101-114.
2. Августин Р. Економічний персоналізм митрополита Андрія Шептицького. *Науковий вісник НЛТУ України*. Випуск 23. 4. 2013. С. 385-393.
3. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини / Редакційна колегія: Іван Ставничий, Осип Левицький, о. Володимир Клодницький, Осип Гайський, Михайло Демянчук, Микола Климишин; редактор-упорядник: Богдан Кравців. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXVIII. (Том I). Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. 972 с.
4. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини / Редакційна колегія: Дарія Бойчук, Осип Бойчук, Роман Хрохмалюк, Оксана Лемеха-Луцька, Михайло Логаза, Володимир Макар, Осип НОвицький, Юрій Фединський, Василь Щербій; редактор-упорядник: Микола Климишин. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український архів. Том XXIX (Том II). Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Видання Центрального Комітету Станиславщини, 1985. 898 с.
5. Альчук М. Людяновимірність творчості Андрія Шептицького. *Соціо-гуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 55-61.
6. Альчук М. Людяновимірність творчості Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 6-8.
7. Андрей-Роман Шептицький: «Колишні землевласники-аристократи

- схожі з українською меншиною». *Український журнал*. 2008. № 11. С. 10-12.
8. Андрієнко О. З історії Української церкви. *Київська старовина*. 1992. № 1. С. 124-137.
 9. Андріїв Емілія. Організація духовної опіки УГКЦ над примусовими робітниками з Галичини на території III Райху. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 355-361.
 10. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.
 11. Андрухів І., Кам'янський П. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині вкінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.
 12. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславівська (Івано-Франківська) Єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 500 с.
 13. Андрухів І. О., Француз А. Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939-1959 рр. (Історико-правовий аспект. Документи і матеріали). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 448 с.
 14. Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): Суспільно-політичний та правовий аналіз. Рівне – Івано-Франківськ: Фірма «Талія», 2001. 335 с.
 15. Андрушків А. Митрополит Андрей Шептицький і українсько-польські відносини міжвоєнного періоду. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 286-301.
 16. Андрушко В., Лучків М., Волошин Л. Вчення Андрея Шептицького про божу любов і милосердя – основа оновлення суспільства. *Соціо-гуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 78-86.
 17. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939-1944 рр.). Львів, 1997. 232 с.
 18. Апостольський лист Папи Лева XIII «Про реформу Чину св. Василя Великого Української нації в Галичині». *Записки ЧСВВ*. С. 2. Т. 11. Рим, 1982. С. 351.
 19. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. Львів, 1996. 174 с.
 20. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997; Олександр Барвінський. 1847-1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 2001. 207 с.

21. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 231-268.
22. Бабенко Людмила. Митрополит Андрей Шептицький на зламі суспільно-політичних альтернатив початкового періоду радянізації західноукраїнських земель. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колонний. Івано-Франківськ, 2008. С. 165-171.
23. Бабяк Августин. Подвиг Митрополита Андрія Шептицького як Апостольського візитатора для українців (1920-1923) і його взаємини з урядом Польщі. Тренто: Больцано, 2013. 238 с.
24. Байло Н. Музичне мистецтво в житті і діяльності Андрія Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 7-15.
25. Байса Г. Монахи Студитського уставу. *Поступ*. 2000. 22 січня.
26. Бала О. Перший український єпископ Канади Кир Никита Будка. Вісник, 1952. 59 с.
27. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології. *Берестейська унія (1596-1996)*. Львів, 1996. С. 204-207.
28. Бандрівський М. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX – XX ст.). Автореферат дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Львів, 2001. 20 с.
29. Бандрівський М. С. Пам'яткоохоронна діяльність Андрія Шептицького. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника*. Л., 2006. Вип.7/8. С. 459-467.
30. Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р. З історії досліджень Успенського собору в Галичі. *Записки НТШ*. Т. ССХХV. Львів, 1993. С. 393-405.
31. Баран О. Впливи Київської і Галицької митрополій на Закарпатті. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 49-60.
32. Баран О. Митрополит Андрей Шептицький і його екуменічні ідеї. *Український Історик*. 1-4 (120-123). Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен, 1994.
33. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка. В 36-ті роковини з дня смерті. Видання «Українських вістей», 1952. 63 с.
34. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 151 с.
35. Баран С. Церковна унія з Римом. В 350-ліття Берестейської Унії. Мюнхен – Міттенвальд, 1946. 28 с.

36. Басараб В. Основи російської ментальності та православної церкви крізь призму екуменічних ідей А.Шептицького. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2017. Вип. 1. С. 91-97.
37. Басараб В. Причини українсько-польського протистояння 1930-1943 рр. крізь призму листів та пастирських послань Андрея Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 285-295.
38. Басараб В. Викриття А. Шептицьким сутності нацистської політики в листах до А. Гітлера та Папи Пія XII. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(40). Ужгород: «Говерла», 2019. С. 10-16.
39. Басараб В. Державницькі ідеї Андрея Шептицького в період Другої світової війни: концепція незалежності України та засудження політики Гітлера. *IX Міжнародний конгрес українців*. Історія. Збірник наукових статей. НАН України, ІМФЕ ім. Рильського. Київ, 2018. С. 145- 157.
40. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.
41. Басараб В. Державотворчі та патріотичні ідеї А. Шептицького в історичному контексті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 2(39). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-20.
42. Басараб В. Моделі державотворення у працях А. Шептицького. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Вип. 1(38). Ужгород: «Говерла», 2018. С. 11-18.
43. Басараб В. Національно-патріотичні ідеї А. Шептицького [на основі праці «Пересторога перед комунізмом»]. *Держава у теорії і практиці українського націоналізму*. Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26-27 червня 2015 р. / Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 16-27.
44. Басараб В. Осмислення А. Шептицьким сценарію більшовицького перевороту в Іспанії (на основі передмови А. Шептицького до «Пасторського послання єспанських єпископів»). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Мультидисциплінарні академічні дослідження і глобальні інновації: гуманітарні та соціальні науки» (MARGINSS 2016)*, 28-29 липня 2016 року, м. Київ). Київ, КНЛУ, 2016. С. 22-24.
45. Басараб В. Перспективи та реалії становлення незалежної України крізь призму політичних ідей А.Шептицького. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16-17 квітня 2018 року)*. Ужгород: «Гельветика», 2018. С. 355-359.
46. Басараб В. Проблема єдності Церков у світлі екуменічних ідей ми-

- трополита А.Шептицького. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії УПЦ КП «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії» (18.05.2017)*. Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії ΕΙΚΩΝ, 2017. С. 27-34.
47. Басараб В. Революційні процеси 1917-1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрія Шептицького. *Література та культура Полісся*. Вип. 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2017. С. 130-140.
48. Басараб В. Роль Греко-католицької церкви у процесі становлення української державності (на матеріалі послань та листів Андрія Шептицького). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, видавництво ПП «Аутдор-Шарк», 2019. С. 129-140.
49. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.
50. Басараб В., Вегеш М. Життя і помисли митрополита Андрія Шептицького. Ужгород, 2003. 112 с.
51. Батіг М. Болюча рана минувшини: (Доля пам'ятника Андрееві Шептицькому тісно пов'язана з долею самого Національного музею у м. Львові. *Молода Галичина*. 1998. 22 серп.
52. Батій Я. О. Андрей Шептицький. Харків: Фоліо, 2018. 120 с. + іл. (Знамениті українці).
53. Беген О. Релігійний реформатор. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 15.
54. Беген Олег. Українська Греко-Католицька Церква і молодіжний католицький рух у Галичині в міжвоєнний період. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 515-520.
55. Бедрій А. Український націоналізм і християнство. *Визвольний шлях*. 1962. № 1. С. 41-43.
56. Безпалько У. Греко-Католицька Церква в східній Галичині на початку ХХ ст.: особливості духовно-культурної ідентичності крізь призму унійної діяльності Л. Федорова. *Українське релігієзнавство*. № 73. Україна і Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник / За редакцією Л. Филипович і П. Яроцького. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2015. С. 129-136.
57. Безпалько У. Деякі аспекти унійної діяльності митрополита Андрія Шептицького на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*.

- Серія Історія. 2013. Випуск 1. Ч. 1. С. 104-109.
58. Безпалько У. І. Інституалізація католицької церкви Східного обряду в Росії (1901-1917 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 20 с.
59. Безпалько У. Листування митрополита Андрея (Шептицького) та єпископа Житомирського Антонія (Храповицького): пошуки діалогу. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Кн. 1. Львів: Логос, 2011. С. 461-469.
60. Безпалько У. Митрополит Андрей Шептицький та російські греко-католики: тенденції і особливості взаємин на прикладі співпраці з Іваном Дейбнером (1902-1907 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2011. Випуск 2. С. 137-142.
61. Безпалько У. Особливості співпраці А. Шептицького та Л. Федорова у поширенні католицизму східного обряду в Росії початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2010. Випуск 1. С. 173-181.
62. Безпалько У. Східні церкви у богословській спадщині Лева ХІІІ. *Українська Греко-Католицька Церква в історії та сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.)*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 21-22 квітня 2016. Тернопіль. Україна / За загальною редакцією Е. Бистрицької, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль – Київ, 2016. С. 195-200.
63. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті Східної політики Ватикану (1901-1917 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 66. Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського собору. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2013. С. 228-238.
64. Безпалько У. Унійна діяльність митрополита Андрея Шептицького: теоретично-методологічні аспекти. *Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Андрея Шептицького та 70-ліття ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого)*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24-25 квітня 2014. Тернопіль. Україна / За загальною редакцією Е. Бистрицької, І. Зуляка, А. Колодного, П. Яроцького. Тернопіль – Київ, 2015. С. 24-27.
65. Безпалько У. Унійний рух в Російській імперії на початку ХХ ст. як чинник подолання стереотипних підходів до міжконфесійного діалогу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2018. Випуск 1. С. 72-77.

66. Бендас Д. Священики мученики, сповідники вірності. Ужгород, 1999. 412 с
67. Береславський М.З. З історії Української греко-католицької церкви. Львів, 1992. 80 с.
68. Берест О. Освітньо-виховна діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Матеріали студентських наукових конференцій кафедри загальної та соціальної педагогіки «Актуальні проблеми української освіти»* / Відповідальний за випуск Д. Герцюк, упорядник О. Караманов. Випуск 6. Львів: Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 21-27.
69. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964). Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 09. 00. 11. К., 2009. 40 с.
70. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
71. Бистрицька Е. Державницька позиція А. Шептицького напередодні і під час Першої світової війни. *Державник, мислитель, богослов*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті митрополита А. Шептицького (Київ, 2 листопада 2004 р.). К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 22-44.
72. Бистрицька Е. До питання екуменізму в теоретичній спадщині митрополита Андрія Шептицького. *Ідея національної церкви в Україні*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 17-18 жовтня 1997 р.). Тернопіль, 1997. С. 184-191.
73. Бистрицька Е. До питання про екуменічну діяльність А. Шептицького в роки Другої світової війни. *Розстріляна і відроджена церква*. Матеріали науково-практичної конференції до 55-річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2001. С. 106-111.
74. Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні. *Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот*. Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 року, м. Київ). К., 2003. С. 106-115.
75. Бистрицька Е. Питання ліквідації греко-католицької церкви в контексті радянсько-ватиканського протистояння. *Мандрівець*. 2009. № 4. С. 26-32.
76. Бистрицька Е. Проблеми співіснування християнських конфесій в теоретичній спадщині митрополита Андрія Шептицького. *Тези другої звітної наукової конференції викладачів та студентів географічного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту за 1991 р.* Тернопіль, 1992. С. 118.
77. Бистрицька Е. Українське православ'я та екуменічна діяльність ми-

- трополита Андрея Шептицького в роки Другої світової війни. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 23. С. 45-56.
78. Бистрицька Е. Участь Греко-католицької церкви в унійних проектах Ватикану першої третини ХХ ст. *Гілея*. Науковий вісник. К.: ВІР УАН, 2011. Вип. 47 (5). С. 105-112.
79. Бистрицька Е. Участь митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті Галичини початку ХХ ст. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2005. Випуск 4. С. 69-74.
80. Бистрицька Е. Формування доктрини уніонізму в період понтифікату Лева ХІІІ (1878-1903 рр.): тенденції її відображення в Росії та вплив на становище Греко-католицької церкви Галичини. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2011. Випуск 1. С. 213-218.
81. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького на території Російської імперії в контексті унійних стичних проектів та російсько-ватиканських відносин початку ХХ ст. *Збірник наукових праць науково-дослідного інституту Українознавства*. К., 2009. Т. ХХІV. С. 410-416.
82. Бистрицька Е. Юрисдикційні повноваження митрополита Андрея Шептицького в контексті унійних стичних проектів та російсько-ватиканських відносин поч. ХХ ст. *Україна і Ватикан в контексті культури цивілізаційного діалогу: історія і сучасність*. Серія наукових збірників. Збірник 3 / За загальною редакцією П. Яроцького, Л. Филинович, С. Кияка. К., 2009. С. 218-223.
83. Бистрицька Елла. Питання єдності церков у російсько-ватиканських дипломатичних відносинах 1914-1917 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 452-460.
84. Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. Крем'янець, 1931. 20 с.
85. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881-1939). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 208 с.
86. Біланич І. Еволюція Української Православної церкви 1917-1942 рр. Л.: Астролябія, 2004. 392 с.
87. Білас І. Органи НКВД-НКГВ і трагедія греко-католицької церкви. *Визвольний шлях*. 1992. № 12. С. 1436-1447.
88. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Кн. 1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 686 с.
89. Білас Я. І. Боротьба Митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 22. Київ, 2002. С. 107–113.
90. Білас Я. І. Екуменізм Андрея Шептицького і проблема суверенності

- нації. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. Львів, 1999. С. 45–48.
91. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 09.00.11 – Релігієзнавство. К., 2003. 20 с.
92. Білас Я. І. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького. *Українське релігієзнавство*. № 23. Київ, 2002. С. 67–75.
93. Білас Я. І. Ставлення митрополита Андрія Шептицького до теорії та практики українського національно-визвольного руху (20 – 30 – ті роки ХХ ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія: філософські науки Вип. 2. Львів, 2000. С. 131–139.
94. Білас Я. І. Християнство в етнокультурні та національному відродженні українців. *Християнство і культура*. Київ – Тернопіль, 1998. С. 8-11.
95. Білий Б. Митра Перемиських владик або так звана «Корона Данила»: міфи і факти. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 245-248.
96. Благословення на життя. Син рабина домагається беатифікації Андрія Шептицького. *Мета*. Часопис Львівської архієпархії Української Греко-католицької Церкви. 2010. Ч. 9 / 68. С. 6-7.
97. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. Т. 2. Київська Вселенська Церква у діаспорі (1751-1988). Львів: Каменярь, 1999. 1335 с.
98. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1966). Львів: Каменярь, 1996. 567 с.
99. Блажейовський Дмитро. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів: Україну краще треба нам самим будувати (Збірка особистих спостережень автора). Львів: Видавництво «Каменярь», 2007. 640 с.
100. Блажен той муж ...: життєвий шлях митрополита Андрія Шептицького. 29.07. 1865 – 1. 11. 1944: Фотоальбом / упорядник: сестра Дарія (Світлана) Турків; автор тексту Уляна Стеців-Тимчук. Львів: Манускрипт – Львів, 2014. 169 с.
101. Бліхар В. Онтологічні питання у творчій спадщині Андрія Шептицького. *Людинознавчі студії*. Збірник наукових праць ДППУ. Дрогобич: «Вимір», 2005. Випуск 12. С. 96-105.
102. Бліхар В. Гносеологічні питання у творчій спадщині Андрія Шептицького. *Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності*. Альманах. К., 2005. Випуск 16. С. 232-237.
103. Бліхар В. С. Соціально-філософська проблематика у творчій спадщині митрополита Андрія Шептицького. Львів: Край, 2009. 271 с.
104. Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди Андрія Шептицького. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Іс-

- торія філософії. Львів, 2006.
105. Бліхар В. Соціально-філософський дискурс формування громадянського суспільства в Україні: науково-творчий доробок Андрея Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 3-20.
 106. Бліхар В. Хримтиянські принципи суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мультиверсум*. Філософський альманах. Збірник наукових праць / Головний редактор В. В. Лях. Випуск 50. К.: Український центр духовної культури, 2005. С. 94-101.
 107. Бліхар В. Християнські принципи розвитку суспільного життя у творчій спадщині Андрея Шептицького. *Мандрівець*. 2007. № 1. С. 69-73.
 108. Богословське наукове товариство. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 323-325.
 109. Боднарук Іван. Великий чернець і народолобець: у п'яті роковини смерті Митрополита Андрея Шептицького. В Прудентополі: Друкарня Видавництва ОО. Василіян, 1949. 151 с.
 110. Божик П. 25-ліття нашої дієї в Канаді. Йорктон: Печатня Голосу Спасителя, 1938. 31 с.
 111. Божик П. Церков українців в Канаді: Причинки до історії українського церковного життя в Бритійській домінії Канаді, за час від 1890-1927. Вінніпег, 1927. 338 с.
 112. Божко Н., Цубов Л. Благодійницька та меценатська діяльність Андрея Шептицького у царині культурно-мистецької спадщини. *Historical and Cultural*. No 1. Vol. 2. 2015. S. 25-29.
 113. Бойків О. Командир – Державний Муж – Творець організованого націоналізму. *Організація Українських Націоналістів. 1929-1954*. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Париж: На чужині, 1955. С. 49-68.
 114. Бойко І. Владика Миколай Чарнецький: ісповідник, мученик, чудотворець. Львів, 1997. 92 с.
 115. Бойко М. Владика Діонісій Няраді. *Католицький щорічник*. Київ, 1996. С. 107-110.
 116. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.
 117. Боляновський А. Між християнською мораллю і нелюдським злом (реакція митрополита Андрея Шептицького на окупаційну політику націонал-соціалістичної Німеччини в Галичині у 1941-1944 рр.: від формальної лояльності до критики і протестів). *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. К., 2016. С. 7-70.
 118. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І.

- Крипякевича НАН України, 2005. С. 68-119.
119. Боляновський А. Особливості українсько-єврейських взаємин у Західній Україні у роки нацистської окупації. *Матеріали науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»*. К., 2012. С. 66-90.
120. Боляновський А. Політико-правовий статус Галичини в системі окупованих Німеччиною територій: пошук альтернатив німецької східної політики у 1941-1944 рр. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 3-14.
121. Боляновський А. Проблема колабораціонізму в умовах нацистського окупаційного режиму в Генеральній губернії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, 2005. С. 120-142.
122. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 681 с.
123. Боруцька О. Перебування митрополита Андрія Шептицького в російському ув'язненні (вересень 1914 – березень 1917 рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*, 2004 рік. Львів, 2004. Книга 1. С. 89-101.
124. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). Ковчег: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 123-164.
125. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989). Календар «*Благовіста*». 1998. Гурово Іловецьке, 1998. С. 93-118.
126. Боцюрків Богдан. Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. xx + 268 с.
127. Боцян Йосиф. Пастирські листи Митрополита Андрія Шептицького (літературний огляд). Богословія: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 94-149.
128. Бродик З. Андрей Шептицький – «Мойсей Українського духа й культури»: огляд виставки. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 151-159.
129. Бублик Т. Т. Митрополит Андрей Шептицький та духовенство Львівської архієпархії в умовах радянської влади (1939-1941). *Збірник на-*

- укових статей за матеріалами V наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (19-20 листопада 2015 р.). Полтава: «АСМІ», 2015. С. 117-126.
130. Буджак М. До першовитоків духовності. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 56-61.
 131. Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. 640 с.
 132. Будник Олена. Митрополит Андрей Шептицький про християнське виховання дітей і молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 70-80.
 133. Бура І., Паскевич О. Андрей Шептицький: сповнення блаженств. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу «Свічадо», 1994. 48 с.
 134. Бурко В. Отці Василяни у Бразилії. Прудентопіль, 1984. 123 с.
 135. Бусганг Юліан. Митрополит Шептицький: Ще один погляд на життя й діяльність. Львів: Друкарня Куншти, 2009. 91 с.
 136. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Записки ЧСВВ. Серія 2. Секція 1. Праці. Т. 52. Рим, 2006. 227 с.
 137. Вавжонек Міхал. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії. Рим, 2006. 232 с.
 138. Ваврик М. Бібліографічний огляд історії Василянського чина за 1950-1970 рр. Рим, 1971. 95 с.
 139. Ваврик М. По Василянських монастирях. Торонто: Видавництво й друкарня оо. Василян, 1958. 291 с.
 140. Ваврик М., ЧСВВ. Нарис розвитку і стану Василянського Чина. XVII – XX ст. Рим, 1979. 219 с.
 141. Вайда М. Уривки зі щоденника (В річницю смерті Митрополита Шептицького). *Інформаційний листок зв'язку*. 1963. Ч. 13. С. 20.
 142. Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 464 с.
 143. Василишин Лариса. Християнське виховання крізь призму вчення Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 6-10.
 144. Васянович Г. Емпатійність як провідна цінність у духовній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський*

- (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 55-69.
145. Васьків А. Бібліотека і архів Митрополичого ординаріату Греко-католицької церкви після Першої світової війни. *Республіканець*. 1994. № 5-9. С. 85-88.
146. Васьків А. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 8-11.
147. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про проблеми політичної теорії та практики. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 198-204.
148. Васьків А. Перші митрополичі листи Андрія Шептицького: історична ретроспектива (До 100-ліття митрополита). *Історія релігій в Україні*. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів, 2001. Книга 1. С. 121-129.
149. Васьків А. Митрополит Андрей Шептицький про політичний радикалізм. *Історія релігій в Україні*. Матеріали X-ї Міжнародної конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Львів, 2000. Книга 1. С. 73-76.
150. Васьків А., Васьків Л. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 41-48.
151. Васьків Л. Засади сімейно-родинного виховання у спадщині митрополита Андрія Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 5-6.
152. Васьків Л., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький про цінність та гідність людського життя. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 11-14.
153. Васьків Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 155-156.
154. Вдовичин І. Відповідальний реформатор. Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять». Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 14-17.
155. Вегеш М. М. Андрей Шептицький (1865–1944). *Вчені, письменники*

- і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород, держ. ун-т., Ужгород, культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.2. С.59–85.*
156. Вегеш М. М. Митрополит Андрей Шептицький: історіографічні аспекти. *Проблеми української історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик» (2 березня 1996 р.)*. Мукачево: Елара, 1996. С.80–88.
157. Вегеш М. М. Провідник українського національного відродження [Рец. Басараб В. Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Гражда, 2019. 232 с.]. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т, Ф-т історії та міжнародних відносин»; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.)]*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 1 (40). С. 235-237.
158. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Рецензія на монографію В. Басараба: Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Випуск 28: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відповідальний редактор С. В. Віднянський. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 398-410.*
159. Вегеш М. М., Остапець Ю. О. Роль митрополита Андрея Шептицького у налагодженні громадсько-культурних взаємин Закарпаття і Галичини в міжвоєнний період. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород, держ. ун-т., Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип.1. С.12–14.
160. Вегеш М. М., Остапець Ю. О., Хоменко О. В. Громадсько-політична, церковна і культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. Ужгород, 1998. 149 с.
161. Вегеш М. М., Палінчак М. М. Митрополит Андрей Шептицький у джерелах. *Регіональні студії*. 2019. № 18. Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 126-135.
162. Вегеш М. М., Росак В. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Carpatica–Карпатика: Історія і культура Карпат: (До 10-річчя утворення НДІ Карпатознавства) / Ужгород, націон. ун-т, НДІ Карпатознавства*. Ужгород, 2002. С.239–271.
163. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Екуменічні ідеї митрополита Андрея Шептицького та діяльність по їх реалізації. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях*. Ужгород: Вид-во «Два колю-

- ри», 2001. Вип.10. С.278–312.
164. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Культурно-освітня, виховна та наукова діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Carpatica-Carpathica*: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ–ХХ століттях. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.10. С.250–277.
165. Вегеш М. М., Хоменко О. В. Філософія освіти у спадщині А.Шептицького і сучасність. *Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, 25–27 травня 1998 р.)* / Мініст. освіти України, Ужгород, держ. ун-т, Академія Наук Вищої Школи України, Українська Академія Політичних Наук, Закарп. обл. держ. адміністр. Ужгород: МПП «Гражда», 1999. 191–197.
166. Вегеш М. Митрополит Шептицький і Закарпаття. *Радянська Верховина*. 1992. 13 черв.
167. Вегеш М. Могутня постать української історії: [Про Митрополита Андрія Шептицького]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака, Й.Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С.142–144.
168. Вегеш М. Могутня постать української історії: До 130-річчя митрополита Андрія Шептицького. *Карпатська Україна*. 1995. 1 серп.
169. Вегеш М., Басараб В. Андрей Шептицький і Закарпаття: Кілька мало-відомих фактів із життя видатного митрополита [Між Богом і кесарем]. *Срібна Земля-фест*. 2003. 25 вересня – 1 жовтня.
170. Вегеш М., Басараб В. Тяжкий хрест Митрополита (До 138-річчя від дня народження А. Шептицького). *Карпатська Україна*. 2003. 24 липня.
171. Вегеш М., Задорожний В. Андрей Шептицький: просвітитель, політик, людина. *Срібна Земля*. 1993. 6 квіт.
172. Вегеш М., Фенич В. Сходження на святоюрську гору: (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Карпатська Україна*. 1999. 3 серп.
173. Вегеш М., Фенич В. У храмі святого Юра (Андрей Шептицький – церковний діяч). *Верховина*. 1994. 26 квіт.
174. Великий А. Г. З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VIII: ХІХ ст. Рим: Вид-во оо. Василіян, 1976. 275 с.
175. Великий А. З літопису християнської України. ІХ-ХХ ст. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1977. 304 с.
176. Великий А. Світла і тіні Української історії: причинки до історії Української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1969. 219 с.
177. Великий А. Українське християнство: причинки до історії Української церковної думки. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1969. 223 с.
178. Великі Українці: митрополит Андрей Шептицький, патріарх Йосиф

- Сліпий. *Музейний провулок*. 2009. №3. С. 176-178.
179. Великочий В. С. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія). Івано-Франківськ: Кушнір Г. М., 2014. 180 с.
180. Великочий В. Сучасна українська історіографія про репресії щодо Української Греко-католицької церкви в Галичині за доби Першої світової війни. *Мандрівець*. 2011. № 3. С. 52-56.
181. Великочий В. Українська історіографія про життєдіяльність митрополита Андрея Шептицького за доби визвольних змагань 1914-1919 рр. *Схід: аналітико-інформаційний журнал*. 2008. № 5. С. 95-102.
182. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 1. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 524 с.
183. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т. 2. Жовква: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. 504 с.
184. Верига В. Дорогами Другої світової війни: Дивізія «Галичина». Торонто, 1998. 345 с.
185. Верига В. За рідний край, за нарід свій, або Хто такі дивізійними? К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. 288 с.
186. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Видавництво «Світ», 1996. 448 с.
187. Вивезене росіянами українське духовенство. Нива. Львів, 1916. Цвітень. Ч. 4. С. 262-264.
188. Винник Н. Постаць Андрея Шептицького в оцінці сучасних істориків. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 71-73.
189. Винник Н. Постаць Андрея Шептицького в оцінці сучасних українських істориків. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 40-46.
190. Винник Н., Гладка Г. Станиславівська (Івано-Франківська) Єпархія Греко-католицької церкви в сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослов'я. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 75-80.
191. Винниченко І. Україна 1920-1980-х рр.: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. 126 с.
192. Вихрущ А. В. Розумове виховання і педагогічних системсахм Андрея Шептицького і Йосифа Сліпого. *Проблеми Всеукраїнської науково-практичної конференції (До 125-річчя від дня народження Йосифа Сліпого)*. Місто Тернопіль, 23 лютого 2017 р. / укладачі: В. С. Мисик,

- І. Ф. Янюк, Т. Г. Дідух та ін. Тернопіль: ТОКІППО, 2017. С. 140-142.
193. Вихрущ В., Антонюк Т. Право на безсмертя: (Культурно-освітня діяльність Андрія Шептицького). *Рідна школа*. 1997. № 9. С. 9-11.
194. Від рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / Під загальною редакцією Яни Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
195. Війтишин В. Душпастирська праця митрополита Андрія. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 6-12.
196. Він був великим українцем: (Патріарх Йосиф Сліпий про Митрополита Андрія Шептицького). *За вільну Україну*. 2002. 1-2 лист.
197. Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну 955-1939. Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1944. 222 с.
198. Вінцовський Т. С. Політичні діячі України: 1917-2004. К., 2005. С. 48-52.
199. Вовк Р., Литвяк О. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) та пошуки порозуміння з православними в контексті ідеї «візантизації» Греко-католицької церкви. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 1 (36). 2017. С. 7-14.
200. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
201. Войтович Л. В. Шептицькі. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 633-634.
202. Войтюк О. Місійні станиці студитського чернецтва на українсько-польському пограниччі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 17. 2008. С. 501-507.
203. Волинець О. Митрополит Андрей Шептицький про ідеології комунізму, фашизму та екстремального націоналізму. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1. Num. 1. S. 7-12.
204. Волинець О.О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.
205. Волинець Оксана. Екуменічні ініціативи митрополита Андрія Шептицького. *Політичні науки*. Т. 3. №. 1. 2017. С. 13-18.
206. Волік Н. Вплив Митрополита Галицького Андрія Шептицького на становлення Української Греко-Католицької Церкви в Канаді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій*. 2015. С. 117-123.
207. Волошин Л. Княжий дарунок великого мецената: Митрополит Ан-

- дрей Шептицький у житті і творчості Олекси Новаківського. Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу; Видавничий дім «Свічадо», 2001. 200 с.
208. Волошин Л. Митрополит Андрей Шептицький у творчих долях українських художників. Ч. 1. Львів: Арклас, 2016. 280 с.
209. Вороний Микола. Портрети Митрополита Андрея. Богословія: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 198-205.
210. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Видавництво «Воскресіння», 1992. 136 с.
211. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станиславова): перша половина ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 216 с.
212. Вятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Видавництво «Мс», 2006. 144 с.
213. Гаврилів І., Стефанів В. Українська Греко-Католицька церква й Організація Українських Націоналістів: проблема взаємин (на прикладі життєвого шляху Степана Бандери). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 235-239.
214. Гаврилів М. Героїзм чеснот Слуги Божого митрополита Андрея як підстава його беатифікації. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 17-21.
215. Гаврилів М. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як підстава його беатифікації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 95-104.
216. Гавриш І. В. Релігійно-політичні процеси на теренах Станиславівської єпархії УГКЦ напередодні та під час проведення Львівського собору. *Гілея*. 2017. Випуск 120. С. 63-67.
217. Гайдукевич О. Митрополит Андрей Шептицький – природоохоронний діяч Галичини. *Схід*. № 1 (141). Січень-лютий 2016. С. 35-39.
218. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність Греко-католицької церкви як складова національного відродження галичан (20-30-ті роки ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. *Збірка наукових праць*. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 297-304.
219. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Фран-

- ківськ: Місто НВ, 2015. С. 47-51.
220. Гайдукевич О., Концур-Карабінович Н. Митрополит Андрей Шептицький та охорона природи Галичини. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 2. С. 20-26.
221. Гайдукевич Олена. Українська Греко-Католицька церква (УГКЦ): туризм і охорона природи в Карпатах (30-ті роки ХХ ст.). *Схід*. № 4 (144). Липень-серпень 2016. С. 52-56.
222. Гайке Вольф-Дітріх. Українська Дивізія «Галичина». Історія формування і бойових дій у 1943-1945 роках / за заг. ред. В. Кубійовича. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 208 с.
223. Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941). *Київська церква*. 1999. № 5. С. 25-30.
224. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький – честь і окраса церкви і українського народу. *Берестейська унія (1596-1996)*. Статті і матеріали. Львів: Логос, 1996. С. 198-204.
225. Гайковський М. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії. *Богословія*. Рим, 1991. Т. 55. С. 144-156.
226. Гайковський М. Московська патріархія – спільниця і знаряддя більшовицького режиму в ліквідації Греко-Католицької Церкви. *Київська Церква*. 2000. № 2. С. 14-20.
227. Гайковський М. Похорон Митрополита Андрія Шептицького у світлі нових документів. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2005. Кн. 1. С. 173-181.
228. Гайковський М. Похорон митрополита Андрія Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 10. С. 16-24.
229. Гайковський М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрія Шептицького. *Київська церква*. 2000. № 1. С. 43-46.
230. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрія Шептицького. *Київська Церква*. 2001. № 1-3. С. 32-48.
231. Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках. *Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. С.19-90.*
232. Гайковський М. Хресна дорога Української Греко-Католицької Церкви (1939-1941 та 1944-1947 рр.). Львів: Місіонер, 2007. 136 с.
233. Гайковський М., Гайова О. Велична дорога у вічність. Хроніка похорону А. Шептицького. *Збірник популярно-наукових доповідей і статей*. Філадельфія, 1994.
234. Гайковський М.І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби лікві-

- дації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939-1941 та 1944-1946 роках: збірник документів і матеріалів / упор. Гайковський М.І. Львів: Місіонер, 2006. 650 с.
235. Гайова О. «З Росії досі не повернуто частини вивезеного після ліквідації УГКЦ архіву». Записала Надія Пастернак. *Український тиждень*. 2011. № 14 (179). 8 квітня.
236. Гайова О. Андрей Шептицький – праведник-реформатор, якого боїться світ?! Розмовляла Марія Всяка. *Християнин і світ*. 2015.
237. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103.
238. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром. Розмовляла Оксана Мельник. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 липня.
239. Гайова О. Мудрість життя – це любити те, що є добром: 150 років від дня народження митрополита Андрея Шептицького. *Урядовий кур'єр*. 2015. 29 липня (№ 136). С. 1, 6.
240. Гайова О. Сироти називали його «найкращий мій татусь». Розмовляла Оксана Климончук. *День*. 2015. 19 лютого.
241. Гайова О. Християнські засади суспільної діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Київська церква*. 1999. № 4. С. 47-52.
242. Гайова О. Митрополит Галицький. *Український альманах 2001*. Варшава, 2001. С. 99-103.
243. Галик Володимир. Андрей Шептицький та Іван Франко: до проблеми аналізу та оцінки взаємин між митрополитом і вченим. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 12. 2015. С. 5-14.
244. Галицькі митрополити. Біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. 94 с.
245. Галицькі митрополити: біографічний довідник. Львів: Логос, 1992. 94 с.
246. Гаркуша В. О. Внесок Андрея Шептицького у суспільно-політичний та культурний розвиток України. *Перспективи розвитку сучасної України*. К., 2017. С. 61-64.
247. Гах І. Епоха Митрополита: українське образотворче мистецтво першої половини ХХ ст. Львів: Манускрипт, 2017. 191 с.
248. Гейман Л. Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*. 1984. Листопад-грудень. № 11-12. С. 11-13.
249. Гелитович М. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні українського іконопису. *Памятки України*. 2013. № 12. С. 14-23.
250. Гель І. Великий Митрополит і велика ідея. *Альманах Українського Народного Союзу 2000*. Парсипанні – Нью-Йорк: Видавництво Свобода, 2000. С. 20-27.
251. Гель І. Митрополит Андрей Шептицький і українська національна ідея. *Молода Галичина*. 2000. 8 серп.
252. Геник Л. Виховання української молоді у Львівській Богословській Академії УГКЦ (1928-1944). *Вісник Прикарпатського університету*. Випуск VII. Педагогіка. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 157-166.

253. Генік Л. Діяльність митрополита А. Шептицького в Галичині в період Другої світової війни. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Аип. 4. С. 129-136.
254. Генік Л. Ідеї Андрія Шептицького в історичних реаліях Станіславщини та Івано-Франківщини в XIX-XX століттях. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 100-116.
255. Генік Л. Основні богословські питання в екуменічній діяльності єпископа і митрополита Андрія Шептицького. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 14-27.
256. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання у навчальних закладах Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 272 с.
257. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 272 с.
258. Гентош Л. Історія вибору Романа Шептицького. *Україна модерна*. Випуск 27. С. 172-182.
259. Гентош Л. Митрополит Андрей Шептицький як засновник та меценат Національного музею у Львові: засади діяльності, пріоритети розвитку та історична спадщина. *Краєзнавство*. 2016. № 1-2. С. 212-220.
260. Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923-1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 596 с.
261. Гентош Л. Постаць митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя. *Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна*. К.: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. Ч. 8. С. 179-210.
262. Гентош Л. Р. Апостольська столиця і питання державно-правового статусу Східної Галичини. Автореферат дисертації ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Львів, 1997. 23 с.
263. Гентош Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською Столицею в 1919-1921 роках у контексті східної політики Римської курії. *Україна модерна*. 2000. Ч. 4-5. С. 163-186.
264. Гентош Л. Роль митрополита Андрія Шептицького в укладенні конкордату між Апостольським престолом і Польщею (1925). *Poznanskiе studia Slawistyczne PSS*. Nr 10. 2016. S. 115-128.
265. Гентош Л. Ставлення митрополита Андрія Шептицького до «пацифі-

- кації» 1930 о. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2015. С. 91-112.
266. Гентош Л. Ставлення римського престолу до виникнення польсько-українського збройного конфлікту в 1918 р. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 30-42.
267. Гентош Л. Україна в східній політиці Ватикану в роки Першої світової та повоєнного врегулювання (1914-1921 рр.). *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 56-64.
268. Гентош Ліліана. Ватикан та виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914-1923). Серія: монографії № 3 / Науковий редактор Ігор Гирич. Львів: Критика, 2006. 456 с.
269. Герасимович І., Терлецький О. Шкільництво в Галичині в другій пол. XIX і на поч. XX ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. С. 928-931.
270. Герасимчук В. «Не убий». 1942 р. *Літературна Україна*. 2002. 4 квітня. С. 5.
271. Герман Сергій. *Via Романа*. Життя митрополита Андрея Шептицького: роман. К.: Ярославів вал, 2017. 360 с.
272. Герцюк Дмитро. «... Мав велике довіря і признання за працю від митрополита Шептицького» (Штрихи до портрета священика, педагога о. Василя Лициняка). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 191-201.
273. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 47-62.
274. Гирич І. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського. Грушевський М. С. *Духовна Україна*. Збірка творів. К.: Либідь, 1994. С. 521-544.
275. Гірняк С. Лексичні особливості пастирських послань Митрополита Андрея Шептицького. *Парадигми sacrum | profanum у літературі та культурі*. 2012. Випуск 6. С. 115-121.
276. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899-1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2000. 20 с.
277. Гладка Г. Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Й. Сліпий – великі поборники єднання Української та Вселенської Церков. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем

- / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 469-475.
278. Гладка Г. Станіславівська єпархія в період єпископства Андрія Шептицького. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 28-31.
279. Гладка Г. Українізація духовного життя в Станіславській єпархії в період єпископства Андрія Шептицького (1899-1900 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 47-53.
280. Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за церкву, націю й державу. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. 1998. № 1. С.67-92.
281. Гладка Г.Л. Антикомуністична діяльність А.Шептицького напередодні II світової війни. *Історія України*. 1999. Київ. № 19. С.5.
282. Гладка Г.Л. Берестейська унія й екуменічний процес в оцінках та діяльності А. Шептицького. *Обрії*. Часопис Івано-Франківського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Івано-Франківськ, 1996. №1(3). С.43-47.
283. Гладка Г. Л. Державотворча концепція митрополита А.Шептицького в період Першої світової війни. *Нова політика*. 1999. № 2. С.56-59.
284. Гладка Г. Л. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Добрий пастир*. Часопис, присвячений церковним і богословським справам. Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. С. 99-101.
285. Гладка Г. Л. Проблема релігійної єдності України в унійно-єкуменічній діяльності митрополита Андрія Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*, Серія: Історія. Тернопіль, 1999. Вип.ІХ. С. 37-40.
286. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрія Шептицького в контексті українсько-польських відносин в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнар.наук.-практ.конф. «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.». Івано-Франківськ, 1997. С.148-151.
287. Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрія (Шептицького) з 1941-1942 років. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 507-510.
288. Гнатюк О. Pro domo sua. Польсько-українські відносини в політичній публіцистиці польських консерватистів та неоконсерватистів 1930-х років. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2017. С. 22-57.
289. Гнип Юрій. Роль Греко-Католицької церкви у процесі виховання

- української молоді Східної Галичини у 20-30-х рр.. ХХ ст. (На матеріалах галицької преси). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 288-295.
290. Гнідик І. І. Початки та розбудова греко-католицької церкви у США (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія.
291. Гнідик Ірина. Митрополит Андрей Шептицький та Греко-Католицька Церква у США. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. № 11. С. 13-21.
292. Гнот С. Греко-католицька церква і мистецтво Західної України 20- 30- рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія – історичні науки. Луцьк: Вид.-во ВДУ, 2001. С. 44-48.
293. Гнот С. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939). *Актуальні проблеми державного управління*. Збірник наукових праць / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентові України. Львів: Вид.-во ЛФ УАДУ, 2001. Вип. 6. С. 299-309.
294. Гнот С. Греко-католицька церква і проблема збереження пам'яток національної культури Галичини у міжвоєнний період. *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали наукової краєзнавчої конференції 21 листопада 2002 р. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 126-135.
295. Гнот С. До питання про діяльність Греко-католицької церкви у створенні захистів та захоронок у Галичині в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці ХІ-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Львів: «Логос», 2001. Кн. 1. С. 179-183.
296. Гнот С. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 20- 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами української галицької преси). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 5-6. С. 211-219.
297. Гнот С. І. Добродійна діяльність греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2003. 22 с.
298. Гнот С. Митрополит Андрей Шептицький і розвиток національної культури Галичини в міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці ХІІ-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). Львів: «Логос», 2002. Кн. 1. С. 113-117.
299. Гнот С. Проблема захисту дітей в діяльності Греко-католицької церкви міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії*. Се-

- рія – гуманітарні науки. Львів: Вид.-во ЛКА, 2002. Вип. 4. С. 54-66.
300. Гнот С. Роль Греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30-х років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Матеріали науково-практичної конференції 22 листопада 2001 року. Львів: ЛФ УАДУ, 2001. Ч. 1. С. 107-109.
301. Гнот С. Співпраця Греко-католицької церкви Львівської архієпархії з українським шкільництвом у період між двома світовими війнами. *Мандрівець* / Видання Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. Тернопіль, 2002. №3 (38). С. 13-19.
302. Гнот С. І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.). *Актуальні проблеми державного управління*. Вип. 6. Львів, 2001. С. 299-309.
303. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
304. Головин Б. Митрополит Андрей Шептицький – благодійник «Просвіти». Збірник праць. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 98-100.
305. Головин Р. Владика Андрей. *Україна*. 1990. № 40. С. 8-11.
306. Голомідова Христина (Марія). Заснування мирянського чину Святого Василя Великого в УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким та віднова його діяльності в підпіллі в Галичині: на прикладі осередку МЧСВВ у Івано-Франківську. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 194-211.
307. Голубко В. Львів і львівяни в 1939 році: перші воєнні будні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 225-243.
308. Голянич Михайло. Християнська сутність «соціальної квестії» митрополита Андрія Шептицького. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колонний. Івано-Франківськ, 2008. С. 189-197.
309. Гординський В. , Гординський Б. Ретроспективна спроба діагнозу хвороби Митрополита Андрія Шептицького (1865-1944). *Лікарський вісник*. 1992. Т. XXXIX. Ч. 2. С. 35-36.
310. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква. *Матеріали наук. конференції*. Львів, 1990. С. 41-51.
311. Горинь В. Віра серця його не померкне. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent.

- Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 244-249.
312. Горникевич Мирон. О. Др. Йосиф Боцян – в'язень царської Росії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 109-120.
313. Горняткевич Д. Апостол правди. *Визвольний шлях*. 1960. № 1. С. 7-10.
314. Горняткевич Д. Митрополит Андрей Шептицький. *Визвольний шлях*. 1954. Кн. 12. С. 5-19.
315. Городецький І. Тернистим шляхом (Мартирологія Української Католицької Церкви в образах). Мюнхен – Регенсбург, 1948. 39 с.
316. Горошко М. П. Екологічне подвижництво митрополита Андрея Шептицького у справі захисту та збереження лісів (До 150-річчя від дня народження митрополита Української Греко-Католицької церкви). *Наукові праці Лісівничої академії наук України: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 13. С. 289-293.
317. Гостина Митрополита Андрея Шептицького в Америці. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філадельфія: старанням і накладом сс. Василян, 1923. С. 118-121.
318. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Прикарпаття. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному і духовному відродженні України*. Івано-Франківськ, 2000. С. 19-26.
319. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
320. Грабовецький В. Андрей Шептицький і Станіславщина. До 50-річчя смерті Блаженної пам'яті Кир Андрея. *Галичина*. 1994. 21 жовтня.
321. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Тисячолітній літопис Гуцульщини. Т. 3. Видання друге, доповнене. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2004. 464 с.
322. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 1999. 304 с.
323. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Частина 1. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 304 с.
324. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 1999. 88 с.
325. Грабовецький В., Гаврилів Б., Карась Г. Івано-Франківськ у пам'ятниках історії та культури. Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2001. 180 с.
326. Греченюк Н. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрея

- Шептицького. *Україна – Європа – Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2013. Вип. 12. С. 272-275.
327. Гринчишин Н. Публікації Андрія Шептицького на сторінках часопису «Христос Наша Сила». *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 100-110.
328. Гриньох І. Греко-католицька Богословська Академія (1929-1979). *Богословія*. Т. XLIII. Кн. 1-4. 1979. С. 5-13.
329. Гриньох І. Дві версії про смерть Слуги Божого Андрія Шептицького. *Літопис Голготи України*. Т. 2: Репресована церква. Дрогобич, 1994. С. 53-58.
330. Гриньох І. Послання патріарха Йосифа про поєднання в Христі. *Богословія*. Т. XLI. Кн. 1-4. 1977. С. 11-72.
331. Гриньох І. Послання Патріарха Йосифа про поєднання в Христі. Рим, 1977. 73 с.
332. Гриньох Іван. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності. Мюнхен, 1961. 220 с.
333. Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX-XX ст. *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). Львів, 1999. С. 98-130.
334. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
335. Грицак Я. Подвійна ідентичність УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 13.
336. Грицак Я. Українці в анти єврейських акціях у роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний журнал «І»*. 1996. № 8. С. 60-68.
337. Грицак Ярослав. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. 632 с.
338. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. К.: Критика, 2004. 344 с.
339. Грушевський М. Листи з-над Полтви. Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894-1907. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 129-187.
340. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут історії церкви ЛБА, 2000. 426 с.
341. Гузар Л. Андрей Шептицький митрополит Галицький (1901-1944) провісник екуменізму. Вид. друге. Жовква: Місіонер, 2015. 496 с.
342. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрія Шептицького. *Ковчег*. Науковий збірник із цер-

- ковної історії. Ч. 2 Львів, 2000. С. 189-212.
343. Гузар Л. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького). *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 189-212.
344. Гузар Л. Митрополит Андрей Шептицький та екуменізм. *Богословіє*. Т. 15. Кн. 1-4. С. 34-51.
345. Гузар Л. У пошуках гармонії. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: матеріали Перших «Берестейських читань»*. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. / ред. Б. Гудзяк. Львів: Інститут Історії церкви Львівської Богословської Академії, 1995. С. 1-6.
346. Гунчак Т. Україна: ХХ століття. К.: Дніпро, 2005. 384 с.
347. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. С. 556-565.
348. Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) у період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки). *Ковчег*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 563-565.
349. Гусаков І. Соціальні візії митрополита Андрея Шептицького: кризь призму Пастирських послань. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 10-12.
350. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. К.: Либідь, 1993. 408 с.
351. Гучко Г. Андрей Шептицький як меценат української культури. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 87-94.
352. Данилець Ю. В. Документи апостольського адміністратора Пряшівської єпархії, єпископа Діонісія Наряді на тему православного руху (на матеріалах архіву в Кошицях). *Historia Radu bazilianov sv. Yozafata*. Presov, 2017. С. 167-173.
353. Даниляк О. З історії заснування «Народної лічниці» у Львові (до 150-річчя з дня народження А. Шептицького). *Матеріали 76-ї загальноуніверситетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини»*, Львів, 16-17 квітня 2015 р. Львів, 2015. С. 257.
354. Дарморіз О. Питання співвідношення віри і розуму в богословсько-філософській концепції митрополита Андрея Шептицького. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2009. Кн. 2. С. 64-68.
355. Дацько І. Митрополит Андрей і патріарх Йосиф. *Ковчег*. Науковий збірник з церковної історії. Львів, 2015. № 7. С. 302-309.
356. Дашкевич Я. Андрей Шептицький: три епізоди. *Записки Львівської*

- національної бібліотеки України імені В. Стефаника. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 143-147.
357. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправлене й доповнене. Львів: Піраміда, 2007. 807 с.
358. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. З творчої спадщини / Упорядники Мирон Капраль, Андрій Фелонюк, Галина Сварник, Ігор Скочиляс. Львів: Піраміда, 2016. 924 с.
359. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі й соціокультурні студії / Упорядники Лілія Моравська, Ірина Скочиляс. Львів: Український Католицький Університет; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 656 с.
360. Дейвіс Норман. Боже ігрище. Історія Польщі / перекл. з англ. Петра Таращука. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. + іл.
361. Делятинський Р. І. Історія Станіславівської Єпархії (1885-1900). Івано-Франківськ: Видавництво «Нова Зоря», 2001. 102 с.
362. Делятинський Р. І. Станіславівська єпархія Греко-Католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. 07. 00. 01 – історія України. Івано-Франківськ, 2017. 390 с.
363. Делятинський Р. І. Становище та діяльність духовенства станіславівської єпархії УГКЦ в 1919-1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VII. Івано-Франківськ, 2003. С. 69-77.
364. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі. Мюнхен, 1969. 144 с.
365. Демчевська І. Історія першого українського шпиталю у Львові. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 2 (8). С. 18-20.
366. Демянчук Тетяна. Взаємодія органів НКВС та кримінально-виправної системи з ліквідації підпілля ОУН на теренах Західної України в 1939-1941 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 318-321.
367. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. Львів, 1998. 132 с.
368. Деревяний І. Польська окупація Західної України в 1918-1939 роках. Як це було. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / Укладання й передмова Вахтанга Кіпіані. Харків: Видавництво Vivat, 2017. С. 73-82.
369. Держко І., Терешкевич Г. Митрополит Андрей Шептицький – гуманістичний лідер планетарного масштабу. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 21-23.

370. Дзерович Юліан. Митрополит – Меценат. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 66-77.
371. Дзерович Юліан. Війна а наша Церков. Нива. 1916. Ч. 1. С. 3-16.
372. Дзерович Юліан. Огляд письменської діяльності Єп. Йосифа Боцяна. *Богословія*: науковий тримісячник. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 121-136.
373. Дзерович Юліан. Царський в'язень. 1914-1917. Львів, 1918. 194 с.
374. Дзьобан О. Бібліотека митрополита Андрея Шептицького у Львові. Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 141-151.
375. Дзьобан О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 260-272.*
376. Димид М. Натхненник сучасної УГКЦ. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 14-16.
377. Диміцький М. З поучень Митрополита Андрея про мораль і культуру як основних чинників у побуті держави. *Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996*. С. 146-151.
378. Диякон Василій. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. 861 с.
379. Дмитрук Севастіян. Блаженний Климентій Шептицький про молитву у відроджених монастирях Студійського уставу. Львів: Свічадо, 2002. 132 с.
380. Добосевич Уляна. «Треба би якоїсь сонячної чи ангельської мови ...»: теорія і практика рідного слова Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету*. Серія Філологічна. Вип. 63. 2016. С. 84-94.
381. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1939-1944 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 15. С. 285-316.
382. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького та керованої ним Української Греко-Католицької Церкви у 1921-1939 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 14. С. 239-257.
383. Добош О. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у 1901-1921 рр. *Труди Київської Духовної Академії*. 2011. № 13. С. 45-55.
384. Добош О. Митрополит Андрей Шептицький: період становлення і сходження на митрополичий престол (1865-1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 12. С. 154-161.
385. Добош О. Митрополит Андрій Шептицький: Період становлення і сходження на митрополичий престол (1865-1900 рр.). *Труди Київської Духовної Академії*. 2010. № 14. С. 154-161.

386. Добромильська реформа і відродження Української церкви: доповіді та матеріали конференції. Львів: Місіонер, 2003. 304 с.
387. Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк – Торонто, 1979. 622 с.
388. Домбровський О. Церковна тематика в досліджах Олександра Отлоблина. *Український Історик*. 2000. № 1-3 (144-146). С. 201-211.
389. Дороговкази лідеру: думки митрополита Андрія Шептицького / Упорядкування: Мирослав Маринович, Наталія Бордун, Катерина Ридош, Віталій Руденський. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. 120 с.
390. Дорошенко В. Великий митрополит (пам'яті Митрополита Шептицького): спогади і нариси. Йорктон: Друкарня «Голосу Спасителя», 1958. 56 с.
391. Дорошенко В. Митрополит Андрей Шептицький і об'єднання Церков. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 137-143.
392. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицкого. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Вып. XII. С. 160-166.
393. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита Андрея Шептицкого. *На чужой стороне*. Прага, 1925. Кн. XIII. С. 160-166.
394. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег, 1949. 104 с.
395. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. 542 с.
396. Дорошенко Д. Перебування митрополита Андрія Шептицького в Росії за часів війни. *Мета*. 1931. 14 червня.
397. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному українського народу. Берлін, 1940. 71 с.
398. Дорошенко Д. Словянський світ у його минулому й сучасному. Т. I-III. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2005. 404 с.
399. Дорошенко Д. Спомини про перебування митрополита Андрія Шептицького в Росії за часів війни. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 56-65.
400. Драбчук І. Блаженний мученик Климентій Шептицький. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 27-28.
401. Драбчук С. «Андрей Шептицький, слухаю вас!». *Український журнал*. 2015. № 5. С. 32.
402. Дрогобицький І. Значення, зміст та особливості навчально-виховної діяльності у пастирському посланні єпископа Андрія Шептицького до вірних Станиславівської єпархії «Перше слово Пастиря». *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Ан-

- дрия Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С 12-14.
403. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920-1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету*. Вип. VII. Історія. С. 77-89.
404. Дутчак П. Клерикально-філантропічні товариства в Західній Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Питання історії України*. Т. 6. Чернівці, 2003. С. 154-157.
405. Дутчак П. Митрополит Андрей Шептицький – духовний пастир свого народу. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С.31-34.
406. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. 1020 с.
407. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*. 2001. № 5-6. С. 315-321.
408. Єгрешій О. Григорій Хомишин і український націоналізм. *Питання історії України*: Зб. наук, статей. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 101-104.
409. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин в умовах українсько-польських стосунків: спроба історичного екстраполювання. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 242-252.
410. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і Миколай Чарнецький: проблема взаємовпливу. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 261-266.
411. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 71 с.
412. Єгрешій О. Католицька Акція: світське апостольство у Галичині початку 1930-х рр. (спроба історичної екстраполяції). *Україна і Ватикан*: Збірник наукових праць. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 65-68.
413. Єгрешій О. Митрополит Андрей Шептицький в релігійно-церковному і громадсько-культурному житті України. *Галичина*. 2015. Випуск 27. С. 363-367.
414. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.) Автореферат дис.

- на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2003. 20 с.
415. Єгрешій О., Москалюк М. Український клерикалізм та націоналізм у міжвоєнні роки: ідейні розходження, взаємовпливи, пошуки компромісу. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 225-229.
416. Єгрешій Олег. Історія конфлікту польського посла Броніслава Войцеховського і митрополита Андрія Шептицького в 1938 р. *Галичина*. С. 148-154.
417. Єпископ Василь Такач про митрополита Шептицького. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 64.
418. Єпископ Петро Гебей і митрополит А. Шептицький. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 65.
419. Єремеева І. А., Миропольський В. В. Проблеми визнання праведниками народів світу (на прикладі митрополита Андрія Шептицького). *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 393-397.
420. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). Подебради, 1937. 116 с.
421. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989-90. 335 с.
422. Жовківщина. Історичний нарис. Т. 1 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1994. 325 с.
423. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 349 с.
424. Жовківщина: Історико-мемуарний збірник. Т. 3 / відп. ред. Микола Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква ; Львів ; Балтимор, 1995. 328 с.
425. Жук С. Чистий серцем: (Пам'яті митрополита Андрія Шептицького). *Визвольний шлях*. 1960. № 2/74. С. 223-224.
426. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен. 1992. Т. 15. С. 37-57.
427. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. 230 с.
428. Жулинський М. Україна і Польща міжвоєнного двадцятиліття: пошуки шляхів порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 308-318.
429. Забитівська А. Основник і добродій Національного музею у Львові:

- До 150-річчя Митрополита Андрія Шептицького. *Дзвін*. 2015. № 1. С. 100-110.
430. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух. *Спадщина митрополита Андрія Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 31-41.
431. Заборовський Я. В. Соловйов і А. Шептицький. *Добрий Пастир*. Івано-Франківськ, 1990. С. 12-16.
432. Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння народів (1865-1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. 63 с.
433. Завадка Б. Переслідування греко-католицької церкви в Галичині в 1938-1939 роках за участь у процесі національної непокори. *Церква і соціальні проблеми*. Львів, 1993. С. 270-277.
434. Завидовський І. О. Україна у Другій світовій війні. Історичний портрет. *Історія та правознавство*. 2010. № 2. С. 8-11.
435. Задорожний М. П. Бізнес-школа Митрополита Андрія Шептицького. *Географія та економіка в рідній школі*. 2016. № 2. С. 2-5.
436. Заїкін В. З сучасної української церковної історіографії. *Записки ЧСВВ*. Львів, 1927. Т. 2. Вип. 1-2. С. 425-431.
437. Заїкіни А. і В. Матеріали до бібліографії української історії 1930-1931. *Записки ЧСВВ*. Львів; Жовква, 1936. Т. 6. Вип. 1-2. С. 338-394.
438. Захара І. Боротьба філософських течій у Галичині на початку ХХ ст. Філософські роздуми митрополита Андрія Шептицького та Івана Франка про соціальне питання. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 71-77.
439. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія / Автор ідеї, головний редактор і керівник авторського колективу Микола Кутуцяк; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Максим Гон, Володимир Грабовецький, Дмитро Данилюк, Олександр Добржанський, Олег Жерноклеєв, Олександр Карпенко та ін. 524 с., іл.
440. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
441. Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941 / за редакцією Мілени Рудницької. Нью-Йорк: НТШ ім. Шевченка в Америці. 484 с.
442. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
443. Заячківська Надія. Андрей Шептицький – вихователь та опікун української молоді. *Андрей Шептицький: наукові праці* / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні україн-

- ські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 152-160.
444. Збитівська А. Союз прихильників Національного музею. *Дзвін*. 2017. № 8. С. 181-191.
445. Земан М. Діяльність Андрія Шептицького у роки Другої світової війни. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 38-43.
446. Зінченко А. Л. Благовісти національного духу: Українська церква на Поділлі в першій ретині ХХ ст. К.: Освіта, 1993. 256 с.
447. Золоті слова Екск. Митрополита до Вірних. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1923*. Філадельфія: стараннем і наглядом сс. Василянок, 1923. С. 122-126.
448. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність радянських органів держбезпеки у Західній Україні в 1939 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 331-338.
449. І просвітитель, і борець: (До 55-х роковин від дня смерті митрополита Андрія Шептицького. *Учитель*. 1998. № 9. С. 32-33.
450. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. 960 с.
451. Іваник О. Митрополити Андрей Шептицький і розвиток освіти в Галичині першої половини ХХ століття. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Випуск 1. С. 112-117.
452. Іваник О. Роль митрополита Шептицького в організації музейної справи в Галичині (перша половина ХХ століття). *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. 2004. Випуск 2. С. 81-85.
453. Івасів Р. Капітал митрополита Андрія Шептицького. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 61-66.
454. Івасюк В. Слуга Божий Андрей: «Наша рідна всенаціональна Хата-Батьківщина». *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 36-38.
455. Івах Оксана. Благодійність та меценатство митрополита Андрія Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 302-312.

456. Ігнатюк О. Діяльність Галицького митрополита Андрея Шептицького в джерелах. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 74-89.
457. Ідзьо В. Митрополит Андрей Шептицький у Росії: курське ув'язнення. *Різдво Христове 2000*. Статті й матеріали. Львів: Логос, 2001. С. 195-197.
458. Ідзьо В. С. Митрополит Андрій Шептицький та шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская жизнь» у 1914-1917 роках. Львів: Сполом, 2007. 50 с.
459. Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в Україні. *Поступ*. 1999. 11 вересня.
460. Інститут історії Церкви Львівської богословської академії. Львів, 2000. 20 с.
461. Ісаєї П. Митрополит Андрей Шептицький. *Яворівська земля: Яворівщина і Краковеччина*. 1984. Нью-Йорк, 1984. С. 624-642.
462. Ісаїв П. Історія церкви. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 2. Київ, 1995. С. 611-623.
463. Ісаїв П. Меморандум митрополита Андрея Шептицького до Урядів Центральних Держав 3-15 серпня 1914. *Богословія*. Т. XXXII. Кн. 1-4. 1968. С. 30-76.
464. Ісаїв Петро. Митрополит Андрей Шептицький. Мюнхен, 1946. 15 с.
465. Ісіченко І. Історія Христової церкви в Україні. Харків, 1999. 264 с.
466. Історія релігії в Україні / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. 735 с.
467. Історія релігії в Україні : В 10 томах. Т. 4. Католицизм / редактори А. Колодний, П. Яроцький. К.: Світ знань, 2001. 598 с.
468. Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С. Гелей. Львів, 1996. 384 с.
469. Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). Жовква: Місіонер, 1932. 182 с.
470. Й. Г. Відвідини Америки митр. Андрієм Шептицьким в 1910 році. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 170-197.
471. Йосиф С. Николай Чарнецький Ч. Н. І. Єпископ-Ісповідник. Йорк-тон: Друкарня Голосу Спасителя, 1980. 331 с.
472. Кабацький Р. Християнське виховання у вченні Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак*. Львів, 2014. С. 14-15.

473. Кавацюк Д. Греко-католицькі священики в Австрійському парламенті (1867-1907 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 127-133.
474. Кавацюк Д. Пастирські послання митрополита Андрія Шептицького про участь духовенства і вірних у виборах до австрійського парламенту і Галицького сейму на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 130-135.
475. Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці. *Пропам'ятна книга оо. Василян у Канаді*. Торонто, 1953. С. 97-149.
476. Калинець І. Митрополит Андрей – духовний будівничий нації. *Матеріали конференції, присвяченої життю і діяльності митрополита Андрія Шептицького*. Львів, 1990. С. 51-56.
477. Кальба М. «Нахтігаль» (Курінь ДУН). У світлі фактів і документів. Денвер, 1984. 160 с.
478. Камінецький Я. Роль митрополита Андрія Шептицького в розвитку українського фахового шкільництва Галичини. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 40-54.
479. Кам'янський П. Митрополит А. Шептицький на владичому престолі в Станіславові 1899-1900 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 52. С. 137-143.
480. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький і суспільно-політичні рухи в Галичині на початку ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56. С. 21-26.
481. Кам'янський П. Митрополит Андрей Шептицький та єпископ Григорій Хомишин в боротьбі за українську церкву і державність у першій половині ХХ століття. *Схід*. 2006. № 4. С. 66-70.
482. Кам'янський П. Станіславська Єпархія за єпископства Андрія Шептицького (1899-1900 рр.). *Схід*. 2006. № 2. С. 54-58.
483. Кам'янський П. Організаційно-кадрове зміцнення Станіславської єпархії УГКЦ у міжвоєнний період (1919-1939). *Інтелігенція і влада*. 2007. № 9. С. 111-123.
484. Кам'янський П. Утворення Станіславської Греко-Католицької єпархії та відкриття кафедрального собору Святого Воскресіння. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 46. С. 141-147.
485. Канчалаба О. Релігійно-церковна періодика ХІХ – першої половини ХХ ст. у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. *Українська періодика: історія і сучасність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 189-193.

486. Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині. *Католицький щорічник*. 1996. Київ, 1996. С. 78-80.
487. Кардинал Йосип Сліпий і сучасність. Збірник матеріалів конференції. Івано-Франківськ, 2002. 216 с.
488. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). К., 1998. 352 с.
489. Касьянов Г. Шептицький Андрей (1865-1944). Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. К.: Либідь, 1997. С. 451.
490. Качараба С. Греко-Католицька церква у США наприкінці XIX – на початку XX ст.: проблеми становлення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 361-368.
491. Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополітичних палат. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 21-70.
492. Кашіба М. Більшовизм у трактуванні Андрея Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 16-24.
493. Кащак І. Митрополит Андрей Шептицький і повстання Української Католицької Церкви в Сполучених Штатах Америки. Дисертація на здобуття наукового ступеня магістра богослов'я. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра; Видавничий відділ «Свічадо», 2004. 92 с.
494. Кедрин І. Українські лікарі будували колись шпиталь. *Лікарський вісник*. 1958. Ч. 10. С. 29-33.
495. Кекош О. М. Виховання молоді крізь призму педагогічних поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Педагогічні науки*. 2013. Вип. 112. С. 53-59.
496. Кекош О. М. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті духовного становлення сучасної молоді. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Педагогіка. Тернопіль: ТНПУ, 2013. № 1. С. 25-30.
497. Кекош О. Просвітницька діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Молодь і ринок*. 2012. № 1 (84). С. 62-66.
498. Кенс А.-М. Цінність та гідність людського життя у морально-пасторальній спадщині митрополита Андрея Шептицького. *Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р.* Львів, 2015. С. 281-282.

499. Киридон Алла. Перша Апостольська візитація в Україну. Україна і Ватикан: Збірник наукових праць. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 68-75.
500. Киричук О. Кардинал Сліпий. Харків: ХКФ «Глобус», 2018. 128 с.
501. Киричук О.С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Львів, 2001. 19 с.
502. Кисельов О. С. Екуменічні ідеї митрополита Андрія Шептицького. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Філософія, Політологія. 2003. Випуск 54-55. С. 47-48.
503. Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України. *Нова зоря*. 1996. Ч. 21.
504. Кияк С. Архипастирська діяльність митрополита Андрія Шептицького в першій половині ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 10-17.
505. Кияновська Л. Пам'яті митрополита Андрія Шептицького. *Київська Церква*. 1999. № 6. С. 133-134.
506. Кіндій О. Галицький паломник. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 31.
507. Кіндрат В. Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали конференції. Острог, 1996. Кн. 2. С. 183-188.
508. Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття*: зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31.
509. Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 26-31.
510. Кісь Назар. Греко-Католицька церква та дискусія про національну ідентичність у міжвоєнний період. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 229-235.
511. Кіт В. Роль української Греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932-1933 рр. *Архіви України*. 2008. № 5-6. С. 33-43.
512. Кіт Я. Верховний рабин українців. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 29-31.
513. Кіт Я. Через церковну до національної єдності. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 25-26.
514. Кіцера О. «Нехай навчається за мій кошт». Митрополит Андрей

- Шептицький у спогадах моїх батьків та архівних документах. *Львівська газета*. 2008. 10 квітня.
515. Кіцера О. Його благословення – моє найбільше багатство. Митрополит Андрей у спогадах і архівних документах. *Народне здоров'я*. 2015. № 5. С. 6.
516. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «Народна лікарня». *Лікарський збірник. Нова серія*. Львів – Чикаго, 2004. Т. 13. С. 66-74.
517. Кіцера О. Митрополит Андрей Шептицький і «народна лікарня». *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васільєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. С. 8-17.
518. Климчак М. Листи Митрополита Андрея Шептицького та його подорожі до Америки. *Визвольний шлях*. 2006. № 11. С. 122-127.
519. Кліш А. Суспільно-політичні орієнтації Андрея Шептицького на початку ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 18-27.
520. Ключь Р. Діяльність митрополита Андрея Шептицького часів Другої світової війни в українській історіографії. Інтелігенція і влада. Матеріали 5-ї Всеукраїнської наукової конференції. Одеса, 2009. Ч. 3. С. 99-106.
521. Ключь Роман. Сучасна українська історіографія про переслідування та утиски Греко-Католицького духовенства Радянською репресивно-каральною системою в 1944-1946 рр. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 609-617.
522. Ковалик В. Василіяни в Аргентині. Буенос-Айрес, 1988. 228 с.
523. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 – червень 1941). *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 3-17.
524. Ковальчук Лариса. Розвиток духовної культури студентської молоді у світлі просвітницьких поглядів митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський* (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 173-183.
525. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного вирішення єврейського питання». К.: Дух і Літера, 2009. 296 с.
526. Ковба Ж. Роль митрополита Шептицького в рятуванні галицьких євреїв у часи Голокосту. *Митрополит Пндрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність*. Збірник наукових

- праць / головний редактор В. М. Хмарський. Одеса – Львів, 2007. С. 52-67.
527. Ковражних Марія. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у Галичині під час нацистської окупації 1941-1944 рр. *Андрій Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 267-285.
528. Кожушко Т. В. Соціальні ідеї митрополита Андрія Шептицького: спроба філософського аналізу. *Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*. Випуск 33 (46). 2015. С. 49-54.
529. Колб Наталія. Національно-просвітницька і культурна діяльність Греко-Католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 90-х роках ХІХ століття. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 177-181.
530. Колісник Р., Маців Б., Муха Л. Дивізія «Галичина» в запитаннях і відповідях ветеранів. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2009. 86 с.
531. Коли я називаю Андрія Шептицького святим, я не перебільшую. *Історична правда*. 2019. 30 листопада.
532. Колодний А. Андрей Шептицький про будівництво рідної хати. *Християнство і національна ідея* (Науковий збірник). Київ – Тернопіль – Краків: Укрмедкнига, 1999. С. 17-23.
533. Колосовська О. М. Книжкові пам'ятки у меценатсько-бібліофільських пріоритетах Митрополита Андрія Шептицького (1865-1944). *Друга науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»*. 23 вересня 2010 р. Львів, Україна. Львів, 2010. С. 160-168.
534. Комариця М. «Апостольський дух»: митрополити Андрей Шептицький та Йосиф Сліпий про Маркіяна Шашкевича. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 135-142.
535. Кондратюк К. К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002. 240 с.
536. Концур Н. Ліквідація греко-католицької церкви на Станіславщині. *Краєзнавець Прикарпаття*. Івано-Франківськ, 2007. №10. С. 59-61.
537. Концур Н. Львівський собор 1946 року і проблеми виживання греко-католиків. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 3. Тернопіль, 2008. С. 268-271.
538. Концур Н. Львівський собор 1946 року та його місце в історії УГКЦ. *Наукові записки*. Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2006. С.55-59.
539. Концур Н. Наслідки Львівського Собору і їх вплив на систему міжнародних і міжцерковних відносин УГКЦ. *Етнос. Культура. Духовність*. Чернівці, 2006. Ч.2. С.93-100.

540. Концур Н. Патріарх Йосиф Сліпий: штрихи до портрета релігійного діяча. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. №14. С.397-400.
541. Концур Н. Підготовка до ліквідації Української греко-католицької церкви в Галичині. *Література і культура Полісся*. Вип.27.: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004. С.163-167.
542. Концур Н. Становище Української греко-католицької церкви після відновлення радянської влади в західній Україні. *Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал*. Тернопіль, 2006. № 6. С.14-17.
543. Концур-Карабінович Н. Антиунійна політика комуністичного режиму щодо греко-католицької церкви у 1940-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 38-42.
544. Концур-Карабінович Н. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. 220 с.
545. Концур-Карабінович Н. Постать митрополита Андрея Шептицького в антиунійній політиці радянської влади. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 243-249.
546. Концур-Карабінович Н. Репресивні заходи радянської влади стосовно греко-католицької церкви після смерті Митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Серія Історія. 2016. № 1. С. 56-61.
547. Копач Іван. В честь Митрополита Кир Андрея: (в сімдесятьлітє его життя). Львів, 1935. 32 с.
548. Копчук-Кашецька Марія. Патріотизм митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги*. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 144-151.
549. Коржан М. Українська православна церква і екуменічний рух. Мюнхен, 1963. 19 с.
550. Корнійчук Любов. Постаті церковних діячів у науковому доробку Аркадія Жуковського. *Наукові записки. Серія Історичні науки*. Вип. 21. Острозька академія, 2013. С. 112-120.
551. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Вид. 2-ге, виправл. Львів: Свічадо, 2016. 512 с.
552. Королевський К. Уніятизм. Львів: Свічадо, 2014. 144 с.
553. Королько А. Візитація станиславівського єпископа Андрея Шептицького на Покуття та галицьку Гуцульщину 1899-1900. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових

- праць. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 68-74.
554. Королько А., Марчук В. Інtronізація Станиславівського єпископа Григорія Хомишина 1904 р. (За матеріалами газетної періодики початку ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 225-234.
555. Корчмарик Б. Християнізація Європейського Сходу і месіянстичні аспірації Москви. Торонто – Нью-Йорк, 1973. 78 с.
556. Кос Марія. Соціальне служіння митрополита Андрія Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 17-19.
557. Косик В. Обставини й початки створення УПА. Огляд національних сил (1939-1941). *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 101-110.
558. Косик В. Тисячоліття християнства в Україні (988-1988). Брюссель – Лондон, 1987. 65 с.
559. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.
560. Косів М. Читаючи Андрія Шептицького. *Історія + 2015*. № 7. С. 8-9.
561. Косів Михайло З його духа печаттю: (До 145-річчя від дня народження Андрія Шептицького). *Літературна Україна*. 2010. 29 лип. С.6.
562. Космолінська Н. Тест на модерність. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 23-24.
563. Костельник Г. Ultra posse. Вибрані твори / упоряд. та передм. О. Гірняк. Ужгород: Гражда, 2008. 400 с.
564. Костельник Г. Ultra posse. Вибрані твори. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2008. 400 с.
565. Костельник Г. Вибрані твори. Київ, 1987. 264 с.
566. Костельник Г. Границі демократизму. Львів, 1919. 221 с.
567. Костельник Г. Нова доба нашої Церкви. Львів, 1926. 16 с.
568. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву / Друге видання. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1961. 104 с.
569. Косьмій М. Морально-етичне вчення Андрія Шептицького. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року)

- / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 53-55.
570. Кохановська М. А. Шептицький: християнин може і повинен бути патріотом! *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 23-24.
571. Кочмар В. Ідея екуменізму й одного Патріархату в Слуги Божого Андрея і Патріарха Йосифа Сліпого. *Патріархат*. Нью-Йорк. 1984. № 4. С. 9-12; № 11. С. 4-7.
572. Кошетар У. П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900-1939 рр.). К.: МАУП, 2005. 128 с.
573. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори. Торонто, 1963. 156 с.
574. Кравченко О. Хроніка життя і діяльності митрополита Шептицького. *Патріархат. За єдність церкви і народу*. 1990. Ч. 6. С. 20-22.
575. Кравченко Осип. Митрополит Андрей Шептицький в англійських публікаціях. Йорктон: Логос, 1961. 28 с.
576. Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років). *Записки НТШ*. 1994. Т. 228. С. 309-342.
577. Кравчук А. Течії нового мислення на Україні про митрополита Андрея Шептицького. *Сучасність*. 1991. Ч. 10. С. 92-104.
578. Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 224-269.
579. Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. Торонто: Вид-во оо. Василян, 1963. 350 с.
580. Крالیук П. Погляди Андрея Шептицького на владу та державу. *Визвольний шлях*. 2006. № 12. С. 6-9.
581. Красилівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів, 1995. 86 с.
582. Красівський О. Дипломатичні місії Андрея Шептицького. *Україна: ЗУНР: Історія і традиції*. Л., 2000. С. 291-296.
583. Красівський О. За Українську державу і Церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність Митрополита Андрея Шептицького в 1918-1923 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 86 с.
584. Красівський О. За українську державу і церкву. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1995. 84 с.
585. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і поль-

- ська держава (1918-1923 рр.). *Українсько-польські відносини в Галичині: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (21-22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 152-155.
586. Кривецький І. Видавництво Чину св. Василя Великого в Жовкві. *Альманах Василіянських богословів*. Кристинопіль, 1933. С. 35-39.
587. Кривецький І. Українська католицька преса. *Нова зоря*. 1928. Ч. 101. 30 грудня.
588. Кремень В. Європейський вибір України в контексті духовної спадщини митрополита Шептицького. *Андрій Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський* (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 7-21.
589. Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність Василіянського Чину в Україні. *Київська церква*. 1999. Ч. 6. С. 36-37.
590. Кривава книга / Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. 274 с.
591. Кривенко М. Великий дар великого Митрополита: про книжково-рукописні колекції бібліотеки «Студіону» у Львові (1909-1940). *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 71-89.
592. Кривенко М. О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909-1940): Історія, сучасний стан фонду. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 27.00.03 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. К., 2010. 23 с.
593. Крип'якевич І. (Іван Петрович). Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 119 с.
594. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Львів: Априорі, 2007. 116 с.
595. Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
596. Крупа Л. Аналіз ставлення митрополита Андрія Шептицького до діяльності українського підпілля та збройних формувань – УВО, ОУН, СС «Галичина». *Збірник праць*. Тернопіль, 2006. Т. 2. С. 160-177. (Терноп. краєзнавч. музей).
597. Крупа Л. Діяльність митрополита Андрія Шептицького у здобутті та розбудові української держави у першій половині ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. VIII. Тернопіль: Літопис, 1999. С.14-19.
598. Крупа Л. Діяльність УГКЦ в час німецької окупації з 1941 по 1944 роки. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки* “Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках”. Тернопіль: ТКІ, 2002. С.129-136.
599. Крупа Л. Діяльність УГКЦ під час німецької окупації України з 1941

- по 1944 роки. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* / Укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. К: НПУ, 2000. Ч.3. С.160-171.
600. Крупа Л. Значення християнської родини для нації у творах митрополита Андрея Шептицького. *Тернопільський комерційний інститут. Наукові записки «Матеріали досліджень викладачів інституту, проведені у 2000 та 2001 роках»*. Тернопіль: ТКІ, 2002. С.118-128.
601. Крупа Л. Л. Вплив митрополита Андрея Шептицького на суспільне і культурно-просвітницьке життя в Галичині кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Чернівці, 2003. 21 с.
602. Крупа Л. Підтримка митрополитом Шептицьким української молоді у міжвоєнний період ХХ ст. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість»*. У 5 т. Т.2. Київ: Видавництво Європейського університету, 2003. С.196-198.
603. Крупа Л. Погляди митрополита Андрея Шептицького на християнську родину. *Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополичий престіл у Львові Слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.)*. Тернопіль: Астон, 2002. С.121-127.
604. Крупа Л. Спроби митрополита Андрея Шептицького через ідеї екуменізму досягти фізичного та духовного об'єднання України. *Наш голос*. /видає Асоціація Українців Америки/, 2000. Вересень-жовтень, ч. 9-10. С. 4-5, 8.
605. Крупа Л. Становище української освіти під владою Австро-Угорщини. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка*. Серія: Педагогіка. №1. Тернопіль. В-во: ТДПУ, 2000. С.45-52.
606. Крупа Л. Створення та діяльність закладів для сиріт під патронатом митрополита Андрея Шептицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. Тернопіль: Літопис. 2003. Вип.1. С.73-76.
607. Крупа Л. Участь митрополита Андрея Шептицького в українсько-польських відносинах у 1918-1944 роках. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: Історія. Вип.10. Тернопіль: Літопис, 2000. С.95-106.
608. Крупник Л. Дискредитація Митрополита Андрея Шептицького та УГКЦ як практика радянської влади. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і

- Літера, 2016. С. 111-122.
609. Крутій-Вігоринський І. Видавництво оо. Василян у Жовкві. *Календар «Місіонаря»*. Жовква, 1932. С. 67-72.
610. Крутоус А. До історії родини Шептицьких: з нових знахідок. *Львівський історичний музей: Наукові записки*. Львів, 1991. Вип. 1. С. 138-143.
611. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі. 1920-1939. Чикаго – Нью-Йорк, 1963. 18 с.
612. Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрія Шептицького. *Український історик*. 1989. № 1-3 (101-103). С. 121-123.
613. Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр. *Український Історик*. 1973. № 1-2 (37-38). С. 8-42.
614. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 299-316.
615. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. 340 с.
616. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.
617. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. С. 3-12.
618. Кугутяк М. Андрей Шептицький у національно-визвольних змаганнях українського народу. *Спадщина митрополита Андрія Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 66-75.
619. Кугутяк М. Галичина. Сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ: Плай, 1993. 202 с.
620. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 202 с.
621. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). Т. 1. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.
622. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918-1939). Т. 2. Київ – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 704 с.
623. Кудрик В. Маловідоме з історії Греко-Католицької Церкви. Т. 3 Вінніпег; Манітоба: Тризуб, 1995. 254 с.
624. Кудрик В. Чужа рука або хто роз'єднує український нарід. Вінніпег, 1935. 213 с.
625. Кулик Н. Слуга Божий: До 150-річчя від дня народження митрополита Андрія Шептицького. *Освіта України*. 2015. 23 листопада (№ 47). С. 14-15.
626. Куницький Л. О. Др. Й. Боцян як ректор Духовної Семінарії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське

- наукове товариство. Львів, 1927. С. 78-82.
627. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі. 1918-1939. Рим, 1974. 262 с.
628. Кураєв О. Шептицький і «українська політика» Австро-Угорщини. *Урок української*. 2002. № 2. С. 61-62.
629. Курах М. Митрополит Шептицький. *Вісті крайової управи братства колишніх вояків 1 УД УНА (Торонто)*. 1962. Червень. С. 114-115.
630. Курилець Т. Боротьба за очищення і віднову обряду: Митрополит Андрей Шептицький та о. Кирило Королевський (У контексті презентації книги о. Кирила Королевського «Митрополит Андрей Шептицький»). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 16-17.
631. Курис Г. Митрополит Андрей Шептицький: «Добре робите, що дбаєте про освіту і знання»: (Життєвий і творчий шлях А. Шептицького). *Освітянин*. 1996. № 4. С. 27.
632. Курляк І. Андрей Шептицький як меценат національної освіти. *Сучасне українське виховання*. 1997. С. 50-54.
633. Курляк Ірина. Соціально-педагогічні погляди митрополита Андрея Шептицького в пастирських посланнях. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 81-105.
634. Кухар Р. Українська Академічна Гімназія у Львові. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 49-70.
635. Кучера Ірина. Антикатолицька політика російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині в 1914-1915 рр. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 75-83.
636. Лаба В. Митрополит Кир Йосиф, гідний преемник Великого Митрополита Кир Андрея на Галицькому митрополичому престолі. *Богословія*. Т. XXXVI. Кн. 1-4. 1972. С. 5-12.
637. Лаба Василь. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги. Люблин: Свічадо, 1990. 63 с.
638. Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури: (Митрополит Андрей Шептицький). *Дзвін*. 2003. № 11-12. С. 133-137.
639. Левицька Світлана. Використання творчої спадщини Андрея Шептицького у роботі з батьками. *Збірник тез науково-практичної кон-*

- ференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу», присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 24-26.
640. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. Львів: Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. 736 с.
641. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль: Кафедра українознавства ТАНГ, 1996. 176 с.
642. Левицький Кость. З національної діяльності Митрополита Андрія графа Шептицького. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 41-44.
643. Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство. *Світло*. 1960. № 11. С. 482-486.
644. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.
645. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. 608 с.
646. Ленцик В. Ідея церковної єдності у митрополита Шептицького. *Богословія*. Т. XXXV. Кн. 1-4. 1971. С. 172-202.
647. Ленцик В. Слуга Божий кир Андрей Шептицький добродій української культури. *Богословія*. Т. XXI-XXIV. Кн. 1-4. Рим, 1963. С. 151-162.
648. Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів – Мюнхен). *Український Історик*. 1997. На пошану Любомира Винара основника «Українського Історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. № 1-4 (132-135). С. 121-136.
649. Лесюк М. Митрополит Андрей Шептицький – знавець гуцульського діалекту. *Вісник Прикарпатського університету. Серія Філологія (мовознавство)*. 2008. Випуск 19/20. Івано-Франківськ, 2008. С. 104-109.
650. Лехнюк Р. Постаць митрополита Андрія Шептицького у висвітленні газети «Руслан». *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 62-70.
651. Лещук Т. Митрополит Андрей Шептицький. Л.: Палітурник, 2013. 172 с.
652. Липинський В. Релігія і церква в історії України / передрук статей з «Америки». Філадельфія, 1925. 110 с.
653. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.
654. Липка О. Митрополит Андрей Шептицький: позиція християнина під час війни. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 24-28.
655. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського на-

- ціоналізму в першій половині ХХ століття. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 29-51.
656. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. 413 с.
657. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. №3. С.73-81.
658. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів: Меморіал, 1991. 101 с.
659. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.
660. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.
661. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
662. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ, 2003. 488 с.
663. Литвин Г. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку мистецтва Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 324-329.
664. Литвин М. Мойсей українського народу: до 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. 30 с.
665. Литвин М. Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1999. 152 с.
666. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменярь, 1991. 200 с.
667. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.
668. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛВР», 1995. 368 с.
669. Литвин М., Науменко К. Львів: між Гітлером і Сталіном. Львів: Піраміда, 2005. 128 с.
670. Лициняк Василь. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея гр. Шептицького для сиріт» у Львові (його початок і розвиток по кінець 1925 р.). *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 78-84.

671. Лірвак з-над Сяну: Перемишльські друки середини XIX століття / Упор. В. Пилипович. Перемишль, 2001. 451 с.
672. Ліщинська О. Концепція християнського гуманізму в релігійній філософії А. Шептицького. *Релігієзнавчі студії*. Вип. 2. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 32-40.
673. Ліщинська О. Моральна концепція Андрія Шептицького. *Історія релігії в Україні*. Львів: Логос, 1997. С. 112-113.
674. Ліщинська О. Постать Андрія Шептицького в контексті культури пам'яті. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 105-113.
675. Лозинська Ніна. Психолого-педагогічні аспекти у працях Андрія Шептицького. *Андрій Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 184-190.
676. Лозинський М. Видавнича діяльність Василянського Чину в умовах Добромильської реформи і в сучасний період. *Добромильська реформа і відродження Української церкви*. Львів: Місіонер, 2003. С. 146-151.
677. Лозинський Марян. Митрополит Андрій Шептицький в інтерпретації біографа-француза Кирила Королевського. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. 2014. Аип. 39. С. 271-274.
678. Лозинський О. Культура пам'яті. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 19-22.
679. Лозинський О. Монахи Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 17-18.
680. Лосев А. Ф. Владимир Соловьев. М.: Молодая гвардия, 2000. 613 с.
681. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. Варшава, 1934. 392 с.
682. Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 725 с.
683. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви. Філадельфія: «Провидіння», 1954. 750 с.
684. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 723 с.
685. Лукань Р. Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві. *Записки ЧСВВ*. Рим, 1967. Т. V. С. 389-420.
686. Луцкевіч А. Мітраполіт Шэпціцкі і беларускі рух. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 45-48.
687. Луцький І. М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української Греко-Католицької Церкви / 2-ге видання. Івано-Франківськ: Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва, 2004. 280 с.
688. Любащенко В. І. Греко-католицька церква в 1944-1991 роках. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-115.

689. Лятишевський І. Митрополит Андрей Шептицький як Єпископ Станиславівський від 24 вересня 1899 – 13 січня 1901. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 231-235.
690. Львівська богословська академія. Львів, 2000. 90 с.
691. Магочі П. Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? *Ковчег*. Ч. IV. Львів, 2003. С. 170-173.
692. Магочій Павло Роберт. Історія України. К.: Критика, 2007. 640 с.
693. Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківськ, 1995. С. 65-67.
694. Мазур О. Церква і війна: антиунійна політика російського царизму в Галичині (1914-1915 рр.). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів). К., 2010. С. 162-166.
695. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. 648 с.
696. Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Вип. 2012. С. 18-27.
697. Макарчук В. Пошук стратегічного партнера. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 132-141.
698. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 192 с.
699. Максимець Б. В. Во славу Митрополита Андрея: година пам'яті до 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Історія та правознавство*. Позакласна робота. 2015. № 7. С. 12-15.
700. Малик Я., Сурмач О. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-173.
701. Малкош Володимир. Степан Бандера та дивізія «Галичина». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 371-373.
702. Маляцко М. Преосвящений владика Д-р. Діонізій Няраді – апостол і місіонер. *Богословія*. 1995. Випуск 59. С. 147-193.
703. Манькут Олена Данута. Софія з Фредрів Шептицька / переклад з польської О. Мандрики. Львів: Свічадо, 2016. 152 с.
704. Маринович М. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми» / передмова Адріана Сливоцького. Львів: Видавництво

- Старого Лева, 2019. 248 с.
705. Маринович М. Уроки митрополита Андрія Шептицького. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 12-13.
706. Марискевич Т. ОУН і Німеччина: еволюція відносин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [гол. редколегії Микола Литвин, упоряд. Олександр Седляр, Наталія Кобрин]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 535-543.
707. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали бібліографії. Львів: НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1998. 297 с.
708. Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920-1923. Вінніпег; Едмонтон, 1981. 43 с.
709. Марунчак М. Г. Митрополит Андрей Шептицький на Заході. 1920-1923. Вінніпег – Едмонтон: Крайова Рада Української Організації за Патріярхат Української Католицької Церкви, 1981. 47 с.
710. Марусин М. Монаший Устав св. Теодора Студита на Україні. Рим, 1995. 91 с.
711. Марчук В. В. Національно-культурні та церковно-релігійні ініціативи Митрополита Андрія Шептицького на початку ХХ століття. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 10. С. 25-28.
712. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Автореферат дис... доктора іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01. Чернівці, 2004. 35 с.
713. Марчук В. Греко-католики в другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2001. Ч. 5-6. С. 302-307.
714. Марчук В. Церква в умовах релігійного підпілля: вибір українських греко-католиків у (1941-1946 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. №14. С.248-255.
715. Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній республіці (1918-1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 215-220.
716. Марчук В., Марчук Г., Марчук Н. Торговиця: сторінки історії. Івано-Франківськ: ЛІК, 2010. 320 с.
717. Марчук В. В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С.66-72.

718. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква: історичний нарис. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 164 с.
719. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464с.
720. Марчук В. В. Греко-Католицька церква у 1914-1923 рр. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 16-29.
721. Маслюк А. Аналіз психологічного портрету Андрея Шептицького. *Психологічні перспективи*. Вип 32. 2018. С. 193-204.
722. Матвеев Г. Ф. Пилсудский. М.: Молодая гвардия, 2008. 474 с.+ил.
723. Матеріали до історії українського патріархального руху / Упор. А. Сороковський. Львів: Свічадо, 2009. 364 с.
724. Матковський Іван. Д-р. Казимир граф Шептицький – отець Климентій: польський аристократ, український ієромонах, Екзарх Росії та Сибіру, Архимандрит Студитів, Праведник народів світу, блаженний Католицької Церкви. 1869-1951. Біографія. Львів, 2019. 664 с.
725. Матла З. Митрополит А. Шептицький та українське підпілля. *Визвольний шлях*. 1977. № 348. С. 289-297.
726. Матлашенко Н. Наукова та видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923-1942 рр.). *Історія релігій в Україні*. Матеріали Міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998. Львів: Логос, 1998. С. 144-145.
727. Мацьків Т. У 150-ліття галицького національного відродження (1848-1998): (Українська греко-католицька церква зберегла галицьких українців від асиміляції). *Визвольний шлях*. 1999. № 2. С. 187-192.
728. Медвідь І. А. Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка: на прикладі ставлення до Греко-Католицької церкви. Автореферат ... дис. канд. іст. наук. Львів, 2017.
729. Медвідь Ігор. У пошуках ідеальної держави: Україна Шептицького VS Україна Франко. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 19-22.
730. Медвідь Ф. Митрополит Андрей Шептицький як духовний будівничий української нації. *Політичний менеджмент*. № 4. 2005. С. 167-175.
731. Мельничук Георгій. 1000 незабутніх імен України. К.: Школа, 2005. 288 с.+ іл.
732. Метрополія в Нью-Йорку Служі Божому Андрееві Шептицькому у 50-річчя його смерті / Головні редактори М. Галів, В. Никифорок, Ю. Штогрин. Нью-Йорк, 1996. 80 с.
733. Мизак Н. Митрополит Андрей Шептицький про антропологічний аспект Божої і земної мудрості. *Релігія та соціум*. 2012. № 1 (7). С.

- 37-43.
734. Мисько Олег. Екуменічні погляди митрополита Андрія Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка) в контексті українсько-ватиканських взаємин. *Україна і Ватикан: Збірник наукових праць*. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 488-494.
735. Митрополит А. Шептицький і євреї. *Сучасність*. 1993. № 10. С. 159.
736. Митрополит Андрей Шептицький та Пласт / упорядники О. Гайова та ін.; редколегія: О. Гайова, М. Перун, М. Гринчишин. Львів: АРТОС, 2012. 291 с.
737. Михайлишин Романа. Національно-патріотична діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 255-266.
738. Мицишин Ірина. Митрополит Андрей Шептицький як меценат української культури та шкільництва. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 202-217.
739. Міненко Т. Відповідь православних українців на заклик митрополита Андрія Шептицького в 1941-1942 роках до поєднання Українських Церков. Вінніпег, 1985. 32 с.
740. Мірило Ірина. Митрополит Андрей Шептицький і його соціальне служіння. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 22-24.
741. Мірчук І. Культурно-освітня діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 28-32.
742. Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / Друге видання. Мюнхен, 1953. 33 с.
743. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
744. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних. Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.
745. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісово-

- сти. Нью-Йорк – Торонто: Організація Оборони Чотирьох Свобід України; Ліга Визволення України, 1961. 160 с.
746. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. Філадельфія, 1967. 408 с.
747. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / Репринтне відтворення видання 1953 року (Мюнхен; Підготував до друку Михайло Стасюк). Львів, 1991. 320 с.
748. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). Торонто: Ліга Визволення України, 1957. 42 с.
749. Мірчук П. Чому жиди проти Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. *Журнал української молоді «Авангард»*. 1982. № 3-4 (162-163). С. 214-216.
750. Мірчук Петро. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці «традиційні антисеміти»). Нью-Йорк – Торонто – Львів: Союз українських політв'язнів, 1982. 128 с.
751. Москалик Я. Концепція Церкви митрополита Андрея Шептицького: Органічно-пневматологічна суть Церкви / Переклад з польської Наталії Николін. *Львівська Богословська Академія. Посібники з богослов'я. №1*. Львів: Видавництво ЛБА – Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 128 с.
752. Москалюк М. Митрополит Андрей Шептицький та ідеологічні течії в українському християнсько-суспільному русі міжвоєнної Галичини. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 54-60.
753. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.* Івано-Франківськ, 1997. С. 221-224.
754. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. Київ, 1998. 19 с.
755. Москалюк М. Андрей Шептицький і Український Католицький Союз. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3-8 травня 1995 року). Львів, 1996. С. 145-147.
756. Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. К.: Дух і Літера, 2013. 360 с.
757. Мотичак М. Андрей Шептицький: будівничий, князь, лідер! *Історія в школі*. 2017. № 3-4. С. 45-48.
758. Мотичак М. Митрополит Андрей Шептицький в контексті національно-патріотичного виховання в Україні. *Історія в школі*. 2017. № 3-4. С. 26-34.
759. Мотичак М. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як основа структурної надбудови економіки України. *Історія в школі*. 2017. № 7-8. С. 5-11.

760. Мудрий В. Роля Митрополита А. Шептицького в громадянському житті: доповідь, виголошена на конференції НТШ в честь Митрополита 14 травня 1960-го року. *Український шпиталь Народньої лікарни ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття* / Друге видання. Львів, 1938; Чикаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 68-73.
761. Мудрий В. Український Університет у Львові (1921-1925). Нюрнберг: Видавництво Час, 1948. 58 с.
762. Мудрий С. Значення Галицької митрополії і Церкви в історії України *Київська Церква*. 1999. № 2-3. С. 20-22.
763. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим, 1990. 314 с.
764. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. 404 с.
765. Мудрий С. Нариси історії Церкви на Україні. Рим: Папська колегія св. Йосафата, 1982. 296 с.
766. Мудрий Софрон, о. Нарис історії церкви в Україні. Рим; Львів: Вид-во оо. Василіян, 1995. 404 с.
767. Музичка І. Початки Української богословської науки в ХХ ст. і блаженний патріарх Йосиф. *Богословія*. Т. ХІ. Кн. 1-4. 1977. С. 73-120.
768. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 3: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції архієпископа Івана Теодоровича. Вінніпег, 1989. 854 с.
769. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 4: Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції митр. Германоса. Вінніпег, 1987. 753 с.
770. Муравський О. Непрості відносини: УГКЦ та націоналістичний рух в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословія. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 374-379.
771. Мученик-Митрополит Андрей Гр. Шептицький. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1917*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василіянок, 1917. С. 99-100.
772. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років / Авторський колектив: А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
773. На стрічу дорогому Гостеві. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1922*. Філядельфія: стараннем і накладом сс. Василіянок, 1922. С. 28-29.
774. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. Київ, 1993. 413 с.
775. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Рим, 1989. 487 с.
776. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України.

- Філадельфія, 1950. 89 с.
777. Нагаєвський І. Між двома війнами (1939-1941). Частина 2. Філадельфія, 1965. 257 с.
778. Нагаєвський І. Нарис історії Галицької митрополії: У 150-річчя її відновлення. Філадельфія: Америка, 1958. 43 с.
779. Нагаєвський І. Обєднання церков й ідея патріархату в Києві. Історично-богословська студія. Торонто, 1961. 105 с.
780. Нагаєвський І. Спогади польового духівника. Торонто, 1985. 187 с.
781. Нагаєвський І. Тернистим шляхом. Спогади священика про Березу. Філадельфія, 1957. 141 с.
782. Нагаєвський І., о. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. Філадельфія, 1950. 88 с.
783. Надрага Б. Митрополит Андрей Шептицький – добротинець. *Український інформаційний бюлетень здоров'я*. Львів, 2002. Випуск 2. С. 11.
784. Надрага Б. Шпиталь на схилах Святоюрської гори. *Народне здоров'я*. 2003. № 9. С. 1-2.
785. Надрага М., Васильєва С. Митрополит Андрей Шептицький і медицина: задуми, проекти та їх реалізація. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаніка*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 119-134.
786. Назар Наталія. Моральність народу як передумова його розвитку і процвітання в контексті пастирських листів митрополита Андрея Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 26-27.
787. Назарко І. Великі люди. Біографічні силуетки історії й сучасности. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1964. 157 с.
788. Назарко І. За душу молоді. Нью-Йорк, 1950. 36 с.
789. Назарко І. Йосафат Коциловський, ЧСВВ. Єпископ Перемиський 1916-1946. Торонто: Видавництво і друкарня оо. Василіян, 1954. 31 с.
790. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Торонто: Видавництво отців Василіян, 1962. 283 с.
791. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто: Вид-во ОО. Василіян, 1962. 271 с.
792. Назарко Іриней. Митрополит Андрей Шептицький. Апостол Св. Зєднання: У десяти роковини його смерті. *Слово доброго пастиря*. Рік VI. Ч. 3-4. Березень – Квітень 1955. Філадельфія: Видавництво оо. Василіян, 1955. 51 с.
793. Нарис історії Василіянського чину святого Йосафата. Рим: Видавництво оо. Василіян, 1992. 616 с.
794. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський,

- М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
795. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.) / за заг. ред. Я. Й. Малика. Львів: Світ, 2001. 294 с.
796. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. 612 с.
797. Небесняк Є. Митрополит Андрей. Обширне популярне видання про галицького митрополита Слугу Божого Андрія Шептицького (1865-1944). Рим – Львів: Салвид [Видавництво оо. Салезіян східнього об'єднання]. 2003. 349 с.
798. Небо. Святому Миколаю через руки Митрополита Андрія Шептицького. Львів: Добра книжка, 2010. 60 с. + іл.
799. Огірко О. Митрополит Андрей Шептицький – славетний український педагог, опікун і меценат освіти. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 61-70.
800. Огірко О. Розуміння гріха в морально-етичному вченні Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 32-34.
801. Огірко О. Українська Греко-католицька церква та націоналізм. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 305-313.
802. Огірко Олег. Митрополит Андрей Шептицький та християнське виховання молоді. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 28-29.
803. Оглоблин О. Великій і світлій пам'яті митрополита Андрія Шептицького. *Логос*. Т. 6. Кн. 2. 1955. С. 144-150.
804. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український Історик*. 1969. № 4. С. 12-29.
805. Оглоблин О. Українська церковна історіографія. *Український історик*. 1969. № 1-4 (57-60). С. 12-29.
806. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 2. С. 103-128.
807. Одинцов М. И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современни-

- ков об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. *Исторический архив*. 2002. № 3. С. 41-92.
808. Олексин І. Львів як осередок політичного, культурного й економічного розвитку українського народу. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 17-39.
809. Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні: історико-методологічний аналіз. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 408 с.
810. Опалко Н. І. Митрополит Андрей: меценат, просвітител. Тернопіль, 1999. 64 с.
811. Опалко Н. Митрополит Андрей Шептицький і межцерковний мир. *Освітнянин*. 1997. № 1. С. 15.
812. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 2005. 496 с.
813. Орлевич І. Взаємини митрополита Андрея Шептицького з русофілами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст *Історія релігій в Україні*. Науковий збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926-2010). Львів: Інститут релігієзнавства; філіал Львівського музею історії релігії; «Логос», 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 338-353.
814. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво ОО. Селезіян, 1988. 201 с.
815. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво оо. Селезіян, 1988. 204 с.
816. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лічниці». *Український шпиталь Народньої лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття / Друге видання*. Львів, 1938; Чикаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 74-78.
817. Осінчук Р. Сімдесятьліття «Народної лічниці». *Лікарський вісник*. 1974. Ч. 3. С. 52-56.
818. Осінчук Р. Український шпиталь ім. Митр. Шептицького у Львові. *Український шпиталь Народньої лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропамятна книжка з нагоди відкриття / Друге видання*. Львів, 1938; Чикаго: Медичний архів і бібліотека УЛТПА, 1980. С. 79-98.
819. Остафіїв Тарас. Постаць священника у пастирських посланнях Митрополита Андрея Шептицького. Жовква: Місіонер, 2012. 83 с.
820. Островерха М. Великий Василіянин. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький ЧСВВ: Нарис. Нью-Йорк, 1960. 52 с.
821. Откович К. Гуманістичний світогляд митрополита Андрея Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національ-

- ний університет імені Івана Франка, 2015. С. 35-37.
822. Откович Т. Митрополит Андрей Шептицький в долі іконостаса із монастиря Великий Скит в Маняві (Богородчонський іконостас). *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 37-38.
823. Охримович О. Як я вчився в академічній гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 425-432.
824. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). *Україна модерна*. Львів, 1999. Число 2-3. С. 132-193.
825. Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918-1919 років. *Україна модерна*. Вип. 4-5. Львів, 2000. С. 187-245.
826. Павлице П. З історії Перемиської капітули. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Перемишль; Львів, 2003. С. 167-187.
827. Павлюк І. Морально-етичне вчення Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 38-39.
828. Падуро Михайло. На порятунок Шептицького. *Андрій Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 129-143.
829. Панас К. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України: Т. 2. Репресована церква*. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 37-42.
830. Панас Кость, о. Історія Української церкви. Львів, 1992. 160 с.
831. Панченков А. Митрополит Андрей Шептицький: мовна особистість і педагогічний талант: До 150-річчя із дня народження. *Відкритий урок: розробки, досвід*. 2015. № 7/8. С. 10-11.
832. Паньків О. Мудрість та розум в богословському осмисленні Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 39-41.
833. Паньківський К. Роки німецької окупації. Ньюарк – Торонто, 1965. 241 с.
834. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк – Торонто: Життя і мислі, 1965. 479 с.
835. Пап С. Історія Закарпаття: У 3-х томах. Т. III. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. 648 с.

836. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.
837. Пасіцька О. Андрей Шептицький у контексті суспільно-економічного розвитку Галичини 20-30-х років ХХ ст. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословія. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 71-77.
838. Пасіцька О. І. Вплив митрополита Андрея Шептицького на господарське життя галицьких українців (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Гілея*. 2014. Вип. 105 (2). С. 31-35.
839. Паскевич О., Бура І. Андрей Шептицький: сповнення блаженств / Перекл. з англ. Н. Сойки-Легадинь. Львів: Свічадо, 1994. 27 с.
840. Патарак І. Діяльність релігійних об'єднань по організації парафіяльних громад в Канаді початку ХХ ст. *Наукові записки. Історичні науки*. Випуск 9. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22-23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 326-333.
841. Патер І. Громадянська позиція митрополита Андрея Шептицького та його суспільна пошана. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословія. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 123-139.
842. Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні-червні 1915 року (за матеріалами ЦДДА України у Львові). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Перемишль; Львів, 1996. С. 159-169.
843. Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ*. Т. II, секц. 2. Рим, 1982. С. 43-130.
844. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.
845. Пахолок Р. Внесок світських учених у розвиток богословської освіти Галичини (20-30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословія. Збірка наукових праць. Випуск 5. Івано-Франківськ, 2014. С. 271-275.
846. Пахолок Р. І. Реформа богословської освіти в Галичині (1929-1944 рр.). *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2012. № 4. С. 64-69.
847. Пашук А. Українська церква і незалежність України. Львів: Видавничий центр ЛНУ, 2003. 363 с.
848. Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові. *Львів. Історичні нариси*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 276 с.
849. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.

850. Пащенко В. Греко-католицька церква в Україні. Полтава, 2002. 615 с.
851. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. 232 с.
852. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності / 2-ге видання. Львів, 2001. 288 с.
853. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 107-108.
854. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька Митрополія. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 398-405.
855. Пекар А. Мукачівська єпархія і Галицька митрополія. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Ужгород, 1993. С. 402-405.
856. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів: Місіонер, 1997. Т.2. 1997. 492 с.
857. Пекар А. Памяті о. д-ра Іринія Назарка ЧСВВ (1905-1976). *Український Історик*. 1977. № 1-2 (53-54). С. 70-84.
858. Пелех В. Мій святий Працедавець: (Про митрополита А. Шептицького). *Альманах Унсоюзу-1989*. Нью-Йорк, 1989. С. 89-127.
859. Пелещишин Р. Значення поглядів митрополита Андрія Шептицького для виховання молоді в сучасних умовах. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали конференції*. Острог, 1995. Кн. 1. С. 24-25.
860. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30-х рр. ХХ ст. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Київ, 1998. 18 с.
861. Перевезій В. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. К.: Світогляд, 2004. 203 с.
862. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20-30-х рр. ХХ століття. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 1999. № 1.
863. Перейда Юрій. Апостол церковного єднання: Життя Слуги Божого Митрополита Андрія Шептицького / Перекл. з англійської Романи Кравець. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1994. 39 с.
864. Перепічка Є. В. Феномен Степана Бандери. Львів: СПОЛОМ, 2006. 736 с.
865. Перун М. Митрополит Андрей Шептицький і Пласт: До 100 ліття українського скавтіngu. *Пластовий шлях*. 2012. № 1. С. 54.
866. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918-1939). Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ,

2011. 440 с.
867. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30 років ХХ ст. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи*. Ч. 1. Львів, 2001. С. 90-95.
868. Пилипів І. Діяльність єпископів Станіславської єпархії УГКЦ з організації та розвитку духовної семінарії в 1907-1945 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № 12-13. С. 193-199.
869. Пилипів І. Питання української державності у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 298-305.
870. Пилипів І. Суспільна діяльність Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Випуск 22. С. 286-296.
871. Пилипів І. Українська греко-католицька церква в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 108-115.
872. Пилипів І. Національно-державницька ідеологія у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина в умовах ЗУНР та міжвоєнну добу. *Сумська старовина*. 2011. Випуск XIII-XIV. С. 191-198.
873. Пилипів І. Українська Греко-Католицька Церква та Ватикан в 20-30-х рр.. ХХ ст. *Мандрівець*. Всеукраїнський науковий журнал. Тернопіль, 2011. № 2. С. 50-54.
874. Пилипів І., Горан Т. Благодійницька діяльність Греко-католицької церкви у 20-30-ті роки ХХ століття. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 140-147.
875. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про греко-католицьких капеланів в Українській Повстанській Армії (1942-1946). *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2008. №14. С.303-318.
876. Пилипів І., Делятинський Р. До питання про ставлення Греко-Католицького духовенства до дивізії «Галичина» (1943-1945 рр.). *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 373-388.
877. Пікулик Надія, Сенік Любомир. Климентій Шептицький – Слуга Божий: Популярний нарис. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1997. 67 с.

878. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ, 2008. 204 с.
879. Плекан Ю. Громадсько-політична та законодавча діяльність греко-католицьких єпископів у представницьких органах Австро-Угорської імперії (кін. XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 148-153.
880. Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати Австрійського парламенту та Галицького крайового сейму (1848-1918). Довідник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2012. 140 с.
881. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Друге видання. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 496 с.
882. Покотило Іван. Проблема культурно-національного відродження та церковного єднання українства в епістолярній спадщині Андрія Шептицького та митрополита Іларіона (Івана Огієнка). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 225-243.
883. Покуття: Історико-етнографічний нарис / Автор ідеї та керівник авторського колективу Василь Марчук; редакційна рада: Віктор Анушкевичус, Микола Вегеш, Михайло Вишиванюк, Василь Гладій, Володимир Грабовецький та ін. Львів: Манускрипт-Львів, 2010. 456 с.
884. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 4: Україна у Другій світовій війні. 1939-1945. Керівник тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003. 584 с.
885. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Трощинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.
886. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. К.: Генеза, 2002. 424 с.
887. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. К.: Ніка-Центр, 2008. 988 с.
888. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / [Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відп. ред. В. А. Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
889. Поліщук Р. А. Шептицький та його внесок у формування національної ідентичності українців. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів:

- Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 41-45.
890. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992. 608 с.
891. Польшман-Штерн Л. Шана Великій Людині. *Проблеми історії Голокосту*. Випуск 4. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. С. 76-80.
892. Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріали конференції. К.: Дух і Літера, 2018. 264 с.
893. Понятишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894-1954*. Джерсі Сіті; Нью-Джерсі, 1955. С. 19-36.
894. Понятишин П. Митрополит Андрей Шептицький в Америці. *Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці*. Філадельфія, 1997. С. 110-123.
895. Попович Мирослав. Респектабельний консерватизм. *Український журнал*. 2015. № 5. С. 11.
896. Потічний П. УПА та німецька адміністрація. *Зустрічі*. 1991. № 2. С. 137-142.
897. Предка С. Душпастирі Української Греко-католицької церкви під час Другої світової війни: стратегії та приклади подолання травматичного досвіду. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. *Збірка наукових праць*. Випуск 9. Івано-Франківськ, 2016. С. 187-192.
898. Приліп О., Мартинюк Т. Студити на Тернопільщині. Львів: Свічадо, 1998. 72 с.
899. Про Митрополита Андрея Шептицького та Патріярха Йосифа Сліпого говорили в Філадельфійському клубі сеньйорів. *Свята Софія: бюлетень Релігійного Товариства Українців Католиків Св. Софія*, ЗСА. 2015. Ч. 24. С. 61-62.
900. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко та ін.; автор-упорядник М. Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 444 с., іл.
901. Прокоп Н. М. Державно-правові погляди митрополита Андрея Шептицького. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; 081 – Право. Харків, 2017.
902. Прокоп Н. М. Дослідження проукраїнської державницької діяльності митрополита А. Шептицького кінця XIX – початку XX ст. *Право, суспільство, держава: Форми взаємодії*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 15-16 січня 2016 р. Київ, 2016. С. 14-16.
903. Прокоп Н. М. Духовність як засада української державності в док-

- трині А. Шептицького. *Право як ефективний суспільний регулятор*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 19-20 лютого 2016 р. Львів, 2016. С. 12-14.
904. Прокоп Н. М. Концепт державності у політико-правових поглядах Андрія Шептицького. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 13 листопада 2015 р. Харків, 2015. С. 239-241.
905. Прокоп Н. М. Правове бачення митрополитом А. Шептицьким українських християнських церков у розбудові національної держави. *Сучасні тенденції розвитку науки*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 березня 2017 р., м. Київ). Київ, 2017. С. 81-83.
906. Прокоп Н. М. Роль А. Шептицького в утвердженні загального виборчого права та національних інтересів українців в Австро-Угорщині. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25-26 грудня 2015 р. Ужгород, 2015. С. 22-25.
907. Прокоп Н. М. Характеристика діяльності політичних партій А. Шептицьким в українському державотворенні другої половини XIX ст. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 5-6 лютого 2016 р. Харків, 2016. С. 9-11.
908. Прокоп Н. Методологічні засади дослідження проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 35-40.
909. Прокоп Н. Митрополит А. Шептицький в українському державотворенні 20-30-х років XX століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. №76. С. 159-163.
910. Прокоп Н. Обрис проукраїнської державницької діяльності А. Шептицького. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 35-41.
911. Прокоп Н. Парламентаризм і виборче право в теоретичній спадщині митрополита А. Шептицького. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія Юриспруденція. Випуск 17. Т. 1. 2015. С. 60-63.
912. Прокоп Н. Роль А. Шептицького в історії українського державотворення кінця XIX – першої половини XX ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2016. № 1. С. 28-33.
913. Процик-Кульчицька М. «Апостол пера»: з писемної спадщини Митрополита Андрія Шептицького. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 90-99.

914. Пундій П. «Тим триваліші підвалини, чим довше вони будовані». Опіка Митрополита Андрея Шептицького народним здоров'ям. *Народне здоров'я*. 1994. № 16-17. С. 2.
915. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Медики і медицина в житті та діяльності Митрополита Андрея Шептицького* (До 150-річчя від дня народження): бібліографічний покажчик / уклад. М. С. Надрага, О. М. Кріль, С. В. Васільєва, Л. С. Метельська; наук. ред. А. В. Магльований. Львів, 2015. С. 18-24.
916. Пундій П. Опіка митрополита Андрея Шептицького над народним здоров'ям. *Український медичний архів*. Збірник. Ч. 12. Чикаго, 1988. С. 154-158.
917. Пундій П. Піклування митрополита А. Шептицького народним здоров'ям: До річниці смерті. *Сучасність*. 1989. Ч. 11. С. 63-69.
918. Равчина Тетяна. Ідеї виховання людяності у педагогічній спадщині Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський* (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 161-172.
919. Райківський І. Митрополит Андрей Шептицький і лівий радикалізм в українському національному русі (1919-1939 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 78-88.
920. Раковський І. Митрополит Андрей і українська наука. *Богословія*. Т. XL. Кн. 1-4. 1976. С. 151-155.
921. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андрийови Шептицькому. *Шветлоси*, 2001. № 1. Нови Сад: Руске слово. С. 173-200.
922. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника митрополитові Андрийови Шептицькому. *Шветлоси*, 2001. № 2. Нови Сад: Руске слово. С. 301-322.
923. Рамач Я. Участь Галицької митрополії і Крижевецької єпархії у Велеградських конгресах у першій половині ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2017. Випуск 66. С. 81-92.
924. Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації українців (1912-1918 рр.). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Випуск другий (1995-1997 рр.). Львів, 1999. С. 253-269.
925. Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. С. 212-223.
926. Расевич В. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки). *Ковчег*. Науковий збірник із української історії / Під ред. Б. Гудзяка, І. Скочиляса, О. Турія. Львів, 2000. Ч. 11. С. 189-211.
927. Редлих Шимон. Моральные принципы в повседневной деятельности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Вто-

- рой мирової війни. *Проблеми історії Голокосту*. Випуск 3. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. С. 86-94.
928. Редько Ю. Незабутні зустрічі. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 148-150.
929. Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ – на початку ХХ ст. *Історіографічні дослідження в Україні* / Голова редкол. В. Смолій; відп. ред. Ю. Пінчук. Вип. 13. У 2-х ч.; Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наук, праць і спогадів пам'яті П.М. Калиниченка (1923-1983). Ч. 1. Київ, 2003. С. 90-97.
930. Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богданна, 1997. 128 с.
931. Реєнт О., Лисенко О. Українська національна ідея і християнство. К.: Богдана, 1997. 128 с.
932. Релігія в житті українського народу: зб. матеріалів. Мюнхен; Рим; Париж, 1966. 222 с.
933. Рибчин Р. Добродійна діяльність Андрія Шептицького. *Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 43-47.
934. Рижак Л. Соціальний капітал у духовно-практичних візіях митрополита Андрія Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 25-31.
935. Розмови про Україну. Ярослав Грицак – Іза Хруслінська / Переклад з польської Богдани Матіяш. К.: Дух і Літера, 2018. 360 с.
936. Романів О., Федущак О. Західноукраїнська трагедія. 1941. Львів – Нью-Йорк, 2002. 220 с.
937. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший Апостольський Візитатор і адміністратор. Вінніпег, 1988. 213 с.
938. Рощина Л. О. Меценатська діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 178-180.
939. Рощина Л. О. Митрополит Андрей Шептицький: шлях від ченця до митрополита. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2006. № 1. С. 61-66.
940. Рощина Л. Політична діяльність митрополита Андрія Шептицького. *Схід*. Аналітично-інформаційний журнал. 2007. № 2. С. 68-70.
941. Рубльов О. С., Черниченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. К.: Наукова думка, 1994. 350 с.
942. Рудень В. Організація та діяльність Народної лікарни ім. Митрополита Андрія Шептицького у Львові в 1903-1939 рр. *Aganım*. 2001. № 13. С. 53-56.
943. Рудницька Мілена. Невидимі стигмати. Рим – Мюнхен – Філадель-

- фія, 1971. 558 с.
944. Рудович Іван. Вступлення Митрополита Андрія Шептицького на митрополичий престол у Львові. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 216-230.
945. Рудович Іван. Єп. Йосиф Боцян як громадянський діяч. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 137-142.
946. Рудович Іван. Погляд на історію Луцької єпархії. *Богословія: науковий тримісячник*. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 142-150.
947. Руско Н. Роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні сакральної спадщини галичан. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 330-337.
948. Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. К.: Універсальне видавництво «Пульсари», 2002. 519 с. + іл.
949. Сабадуха М. Проблема справедливості в пастирських посланнях митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 306-314.
950. Сабол С. Голгота Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині. Торонто – Рим: Видавництво оо. Василян, 1978. 354 с.
951. Сабол С. Католицтво і Православ'є. Нью Йорк Н.Й., 1955. 327 с.
952. Саварин Н. Роля отців Василян у Канаді. Видавництво і друкарня оо. Василян у Мондері, Алта, 1938. 73 с.
953. Савич Катерина. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького: використання фондів у навчальному процесі. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 313-318.
954. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 245 с.
955. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX – кінець 30-х рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 1999. 134 с.
956. Савчук О., Скринник Н. Філософія національної ідеї у поглядах митрополита Андрея Шептицького. *Науковий вісник Івано-Фран-*

- ківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 315-323.
957. Савчук С. Пятнацять Літ Праці Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1933. 24 с.
958. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 2: Період зародження ідеї оснування Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1985. 797 с.
959. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. Вінніпег, 1984. 651 с.
960. Сагайдак В. «Гімлер наказав арештувати Андрія Шептицького»: (Розмова з колишнім шефом митрополита І. Гірним. *Високий замок*. 1997. 12 верес. С. 7.
961. Салига Т. Ю. Українське «Я» Леоніда Рудницького. *ПРикарпатмький вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (330) . С. 577-592.
962. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект / Наукові редактори Ю. Сливка, О. Аркуша. Буенос-Айрес; Львів: Місіонер, 1999. 232 с.
963. Сапеляк А. Українська Церква на Другому Ватиканському соборі. Львів: Стрім, 1995. 214 с.
964. Сапеляк Андрій. Київська Церква на слов'янському Сході: Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес – Львів, 1999. 232 с.
965. Свенціцький І. Участь Еп. Йосифа Дра Боцяна в працях Національного Музею. Богословія: науковий тримісячник. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 179-181.
966. Свистун В. Криза в Українській Православній (Автокефальній) Церкві. Вінніпег, 1947. 128 с.
967. Свищук Я. Митрополит Андрей – великий місіонер. *Назарет*. 1974. Ч. 4 (15). С. 7-9.
968. Свищук Ярослав. В дусі великого Митрополита. Львів: Свічадо, 2002. 136 с.
969. Святоюрський владика: у 150-ті роковини народження Слуги Божого Андрія Шептицького / упорядкування Оксана Гайова, Михайло Перун. Львів: АРТОС, 2015. 83 с.
970. Сенік С. Духовний аспект життя і діяльності Митрополита Андрія Шептицького. Латинізація в Українській Католицькій Церкві. Львів, 1991. 48 с.
971. Сениця П. Останні дні життя, смерть і похорон Слуги Божого Митрополита Андрія Шептицького. *Світильник істини: джерела до історії Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1929-1944 / зібрав і упорядкував Павло Сениця; до друку приготували Володимир Жолкевич, Ярослав Чумак, Андрій Турчин.*

- Торонто – Чикаго, 1983. Ч. 3. С. 302-310.
972. Сениця П. Професори Української Академічної Гімназії. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 121-237.
973. Сеньків П. Монаше служіння і жертвність Андрея Шептицького. *Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль*. Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 12-13.
974. Сергійчук В. Видатний патріарх і великий українець: До 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Народна творість та етнологія*. 2015. № 4. С. 7-21.
975. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-112.
976. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944-1991 рр. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 101-112.
977. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. 494 с.
978. Сергійчук В. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. 496 с.
979. Сергійчук В. Постаць митрополита Андрея Шептицького в українському національному житті. *Державник, мислитель, богослов*: матеріали міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю від дня смерті Митрополита Андрея Шептицького. К.: Українська видавнича спілка, 2005. С. 5-21.
980. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. К., 2015. 440 с.
981. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Видання друге, доповнене. К.: ПП Сергійчук М. І., 2009. 568 с.
982. Сергійчук В. Щоб воля неволю здолала: (Митрополит Андрей Шептицький). *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 груд.
983. Середа О. Митрополит Андрей Шептицький – покровитель українського мистецтва: штрихи до портрета. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. Збірник наукових праць. 2015. Випуск 7 (23). С. 111-118.
984. Сидор О. Митрополит Андрей Шептицький і національний музей. *Сучасність*. 1991. Ч. 5. С. 58-62.
985. Сікорський П. Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу (До 150-річчя від дня народження). *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 22-39.

986. Січевська Галина. Андрей Шептицький – меценат культури і освіти. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 218-224.
987. Скакун Р. Життя в тіні великого Митрополита: брат Йосиф Гродський і його спогади. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2020. 316 с.+28 іл.
988. Скіра Ю. Переживання трагедії Голокосту митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів очевидців. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 27. С. 50-54.
989. Скіра Ю. Переховування євреїв монахами Студійського уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942-1944 рр. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 3. No 1. 2016. С. 113-117.
990. Скіра Ю. Порятенок родини Штерн митрополитом Андреем Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. 2017. № 2 (133). С. 68-70.
991. Скіра Ю. Р. Діяльність координаційної групи організованої митрополитом Андреем Шептицьким для порятунку євреїв під час Голокосту у 1942 р. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації» / укладач: Ю. М. Курдина*. Львів, 2017. С. 116-117.
992. Скіра Ю. Р. Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського уставу під час Голокосту. *Наукові записки ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського*. 2017. Випуск 25. С. 138-144.
993. Скіра Ю. Р. Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост. К.: Дух і Літера, 2019. 267 с.
994. Скіра Ю. Р. Участь монахів Студійського уставу у порятунку євреїв на території Львівської архієпархії греко-католицької церкви у 1942-1944 рр. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 20 с.
995. Скіра Ю. Справа Митрополита Андрія Шептицького і Яд-Вашем: проблеми визнання. *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Коломия, 20 травня 2015 р.) / За ред. М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової*. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. С. 15-20.
996. Скіра Ю. Ставлення Митрополита Андрія Шептицького до політики «остаточного вирішення єврейського питання». *Полілог*. Збірник статей науковців з історії, філософії, культурології. Одеса, 2015. С. 160-167.
997. Скіра Ю. Ставлення представників студійного монашества до ОУН

- під час Другої світової війни. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 287-288.
998. Скленар І. Постаць митрополита Андрея Шептицького у 150-річний ювілей його народження (За матеріалами публікацій 2015 р.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2017. Випуск 7. С. 272-283.
999. Скоробагатько С. Служитель Божий і народний: До 150-річчя від дня народження Андрея Шептицького. *Сільські вісті*. 2015. № 82. 31 липня.
1000. Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
1001. Скоропанюк Н. Сестри василіянки в Станиславові за єпископського уряду Андрея Шептицького та Григорія Хомишина (1900-1944 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. *Збірка наукових праць*. Випуск 7. Івано-Франківськ, 2015. С. 90-97.
1002. Скочиляс І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині XIX – першій половині XX століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 470-489.
1003. Скринник М. Українська само тотожність як колективна пам'ять у просторово-часовому вимірі. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 45-48.
1004. Скринник Наталія. Філософія національної ідеї митрополита А. Шептицького. *Україна і Ватикан*: Збірник наукових праць. Випуск 1. Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / головний редактор А. М. Колодний. Івано-Франківськ, 2008. С. 221-225.
1005. Скрипничук В. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України* / ред.: В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 158 с.
1006. Скрутень Йосафат. У чернечій келії. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 27-40.
1007. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війни: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 143-170.
1008. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голо-

- ва редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 142-157.
1009. Сліпий Йосиф. Кілька дат з першої половини життя луцького єпископа Йосифа Боцяна. *Богословія*: науковий тримісячник. 1927. Т. V. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1927. С. 65-77.
1010. Сліпий Йосиф. Митрополит-Ювілят і Духовна Семінарія у Львові. *Світильник істини*: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928-1929-1944 / матеріали зібрав і опрацював П. Сениця. Торонто; Чикаго, 1976. Ч. 2. С. 163-166.
1011. Сліпий Йосиф. Петроградський Синод 1917 р. *Богословія*: науковий тримісячник. 1931. Т. IX. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1931. С. 289-297.
1012. Сліпий Йосиф. Про молодечий вік нашого Митрополита. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 6-26.
1013. Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, вид. 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ. 632 с. + 40 іл.
1014. Сліпчишин Лідія. Погляди митрополита Андрія Шептицького та роль жінки у формуванні нації. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 116-128.
1015. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар 2004 р. / Упор. О. Гайова, відп. ред. о. Т. Янків. Львів, 2004. 26 с.
1016. Смирнов А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я: від екуменізму до національної єдності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 26. С. 40-44.
1017. Смітюх Т. Тематика ділових листів-послань Андрія Шептицького. *Vivat Academia*. 2003/ С/ 34-35/
1018. Сміх Світлана. Постать Андрія Шептицького в творчій спадщині Івана Боднарчука. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 30-31.
1019. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження. К.: Медуза, 2017. 394 с.
1020. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
1021. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь

- 1569-1999 / Переклад з англ. Видання 3-е. К.: Дух і Літера, 2017. 464 с.
1022. Соловка Л. Документи Державного архіву Івано-Франківської області на пересувній виставці «Митрополит Андрей Шептицький – Мойсей українського народу». *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослівя. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 28-39.
1023. Соловка Л. Митрополит Андрей Шептицький: публічний протест проти злочинів нацизму та ініціювання порятунку євреїв. *Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі*. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького. 30 листопада-1 грудня 2015 року, м. Київ / За ред. Леоніда Фінберга. К.: Дух і Літера, 2016. С. 71-110.
1024. Соловьев В. Россия и Вселенская церковь. Минск: Харвест, 1999. 1600 с.
1025. Соловьев В. Спор о справедливости. М.: ЭКСМО-ПРЕСС; Харьков: Фолио, 1999. 864 с.
1026. Соловьев В. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. Минск: Харвест, 1999. 912 с.
1027. Солодух Адам. Митрополит А. Шептицький і уніоні стичні змагання на Білій Русі. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 88-93.
1028. Сохань Галина. Андрей Шептицький і благодійництво: бачення з перспективи часу. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрея Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрея Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 32-33.
1029. Спомини з тернової дороги Преосвященного Митрополита Андрея гр. Шептицького. Львів, 1917. Ч. 16. 64 с.
1030. Станкевич А. Мой успамін аб Мітраполіту Андрэю Шэпціцкім. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 49-50.
1031. Старка В. Духовна спадщина Андрея Шептицького як джерело вивчення повсякденного життя західноукраїнського селянства у 1939-1946 рр. *Українська Греко-Католицька церква у контексті вітчизняної історії та суспільних реалій*. Тернопіль, 2015. С. 50-53.
1032. Стасюк Олександра. Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 56-77.
1033. Стасюк Олександра. Позиція ОУН стосовно україно-польських взає-

- мин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 171-188..
1034. Стеблецький С. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. 104 с.
1035. Стеблій Ф. Духовний П'ємонт українців. *Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів: Центр Європи, 1998. С. 205-222.
1036. Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у під львівських українських селах (березень – липень 1944 р.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 304-344.
1037. Степень С. Критика терору як методу вирішення національних і політичних конфліктів у пастирській науці митрополита Андрія Шептицького. *Наукові записки Українського Католицького університету*. Ч. 2. Серія Історія. Випуск 1. Львів, 2010. С. 191-208.
1038. Степень С. Між окциденталізацією та візинтинізацією: проблема обрядової ідентичності Греко-католицької церкви в Речі Посполитій міжвоєнного періоду. Ковчег. Львів, 2003. Ч. 4. С. 86-100.
1039. Степень С. Організація та територіальна структура Перемиської греко-католицької єпархії за владцтва єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917-1946). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного; упор. С. Заброварний, М. Литвин, Ф. Стеблій. Перемишль; Львів, 2003. С. 195-233.
1040. Степень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій і спроба діалогу. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С. 211-222.
1041. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (До 130-ої річниці від дня народження Андрія Шептицького). *Українська культура*. 1995. № 7-8. С. 8-10.
1042. Степовик Д. «Пастир неустрашимий»: (Про шлях графа і доктора юрид. наук Романа Шептицького до митрополита укр. греко-католицької церкви Андрія). *Слово і час*. 1995. № 7. С. 6-10.
1043. Степовик Д. Андрей Шептицький. *Історичний календар 2000*. К., 1999. Випуск 6. С. 204.
1044. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православія. *Пам'ять століть*. 1998. № 2. С. 123-126.
1045. Степовик Д. Митрополит Андрей Шептицький і українське православія. *Київ. старовина*. 1992. № 3. С. 70-73.
1046. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове

- товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
1047. Стефанів В. Дискусія між Греко-католицькою церквою та Організацією українських націоналістів про актуальні проблеми розвитку українського суспільства в 1920-х – 1930-х роках. *Український визвольний рух*. 2008. № 12. С. 286-297.
1048. Стефанів Василь. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО, ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. Львів, 2018. С. 356-361.
1049. Стефанюк Галина. Акт відновлення державності України 30 червня 1941 р.: передумови, хід, наслідки. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 327-332.
1050. Стеценко В. Особливості томістичної філософської теології А. Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини*. Журнал. 2015. № 8. С. 32-40.
1051. Стеценко В. Особливості філософської теології митрополита А. Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 48-53.
1052. Стеценко В. Особливості філософування про Бога і людину А. Шептицького та Й. Сліпого. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упорядкування О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*. Львів, 2013. Кн. 2. С. 306-317.
1053. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Передмова Дмитра Донцова. Торонто – Нью-Йорк – Лондон, 1967. 467 с.
1054. Стоколос Н. Коли митрополитові залишилось 44 дні життя: до 60 річчя від смерті митрополита А. Шептицького. *Людина і світ*. 2004. № 9. С. 20-26.
1055. Стоцький Я. Монастир Отців Василіян Чесного Хреста Господнього в Бучачі 1712-1996. Львів, 1997. 216 с
1056. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). Івано-Франківськ: Акорд, 1994. 143 с.
1057. Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). Коломия: Вік, 1995. 173 с.
1058. Субтельний О. Україна: історія. К.: Либідь, 1991. 512 с.
1059. Судоплатов П. Разведка и Кремль. Москва, 1996. 512 с.
1060. Сулея В. Юзеф Пілсудський / Переклад з польської Миколи Яковини. К.: Дух і Літера, 2018. 528 с.
1061. Сурмай І. Культурне меценатство Андрея Шептицького як практична реалізація ідеї української ідентичності. *Тези Міжнародної науко-*

- вої конференції «Духовність. Культура. Пам'ять». Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 53-55.
1062. Сурмач О. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 175-179.
1063. Сурмач О. Внутрішньоцерковне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944). *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Чернівці: ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2000. Т.4. С. 175-179.
1064. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка*. Збірник наукових праць. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. Вип. 2. С. 185-187.
1065. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944). *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 185-187.
1066. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939-1941). *1939 рік в історичній долі України і українців*. Львів, 2001. С. 168-175.
1067. Сурмач О. Діяльність митрополита А. Шептицького в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 132-136.
1068. Сурмач О. Дні кривавих свастик. Львів: СПОЛОМ, 2005. 176 с.
1069. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1944 рр.). *Київська Церква*. Київ-Львів, 2000. №4 (10). С. 72-78.
1070. Сурмач О. Екуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1943 рр.). *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 72-78.
1071. Сурмач О. І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Львів, 2001. 23 с.
1072. Сурмач О. Й. Сліпий на чолі Греко-Католицької Богословської Академії // *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VIII Міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 р.). Львів, 1998. С.257-259.
1073. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький і український національно-визвольний рух у період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 101-113.
1074. Сурмач О. Митрополит А. Шептицький у часі німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р.). – Львів, 1997. – С.188-189.
1075. Сурмач О. Погляди митрополита А. Шептицького на питання єдності церкви і нації в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*.

- Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 55-57.
1076. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2000. № 15. С. 59 - 67.
1077. Сурмач О. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2000. № 15. С. 59-67.
1078. Сурмач О. Роль УГКЦ у порятунку євреїв під час німецької окупації. *Науковий вісник Ужгородського державного університету*. Ужгород: УДУ, 2000. Вип. 5. С. 126-129.
1079. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень IX Міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1999 р.). Львів, 1999. Кн. II. С. 161-163.
1080. Сурмач О. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Львів, 1999. Кн. 2. С. 161-163.
1081. Сурмач О. Структурна реорганізація УГКЦ в роки німецької окупації. *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень X Міжнародного круглого столу (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. I. С. 364-370.
1082. Сурмач О., Малик Я. Й. Преса про діяльність української Греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 р.). *Українська періодика: Історія і сучасність*. П'ята всеукраїнська науково-теоретична конференція 27-28 листопада 1998 р. Львів, 1999. С.169-179.
1083. Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1999. С. 169-179.
1084. Сурмач Оксана. Соціально-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк, П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7)*. Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 244-254.
1085. Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Сторінки історії України: Посібник для вчителів*. К.: Освіта, 1992. С. 318-334.
1086. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. «Я буду за вас молитися!»: (Про митрополита А. Шептицького). *Людина і світ*. 1990. № 11. С. 40-48.
1087. Суханова Суханова З. Г., Сулима-Матлашенко Н. В. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху. *Дзвін*. 1991. № 1. С. 89-96.
1088. Сушко О. За що Галицький Митрополит Андрей Гр. Шептицький мучицься в московській неволи? Вінніпег, 1914. 32 с.
1089. Схрейверс Йосиф. Основання Чина оо. Редемптористів схід. Обряду. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 51-55.

1090. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 1996. 546 с.
1091. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2000. 305 с.
1092. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2003. 349 с.
1093. Твори патріарха і кардинала Йосифа / зібрали д-р. І. Хома, д-р. І. Музичка. Рим, 2001. 281 с.
1094. Тиміш Л. Історико-церковні дослідження митрополита Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 58-60.
1095. Тиміш Л. Внесок митрополита Андрія (Шептицького) у дослідження історії української Церкви. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. 2010 рік. Львів: Логос, 2010. Книга 1. С. 798-803.
1096. Тиміш Л. І. Археографічна діяльність наукових осередків міжвоєнного Львова (до проблем формування архівно-джерельної бази дослідження історії української Церкви). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. V. Дрогобич, 2001. С. 222-235.
1097. Тиміш Л. І. Дослідження проблем з історії української Церкви вченими Ставропігійського інституту (міжвоєнний період). *Історія релігій в Україні*. Праці XIII-ї міжн. наук. конф. (Львів, 20-22 травня 2003 р.). Кн. 1. Львів, 2003. С. 574-578.
1098. Тиміш Л. І. Наукові семінари Миколи Чубатого в Греко-католицькій Богословській академії (до питання про розвиток церковно-історичних досліджень у міжвоєнному Львові). *Вісник Київського університету. Історія*. Київ, 2001. Вип. 58. С. 66-70.
1099. Тиміш Л. І. Церковно-історичні дослідження у міжвоєнний період. *Історія релігій в Україні*. Праці X Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 травня 2000 р.). Львів, 2000. Кн. 1. С. 375-378.
1100. Тимочко О. І., Петрик О. І., Петрик Л. В., Тимочко-Волошин Р. І. Професор Маріан Панчишин і Митрополит Андрей Шептицький: штрихи до взаємин. *XV конгрес СФУЛТ, м. Чернівці, 16-18 жовтня 2014 року. Українські медичні вісті, Т. 11. Ч. 1-4*. Чернівці – Київ – Чикаго, 2014. С. 458.
1101. Тимчишин Б. М. Митрополит Андрей Шептицький про роль сімі у державотворчому процесі. *Історичні записки*. Серія Історичне релігієзнавство. Випуск 3. Львів, 2010. С. 243-253.
1102. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / Упор. В. Пашук. Львів, 1999. 272 с.
1103. Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність. Науковий альманах. Ч. 1. Львів, 2001. С. 168-169.
1104. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*. Ч. 1. Львів,

1993. С. 101-112.
1105. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Хроніка 2000*. 2012. Вип. 3 (93). С. 255-275.
1106. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький і національні проблеми. *Варшавські українознавчі записки*. Зошит 1. С. 194-206.
1107. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Ковчег*: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Ф. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 109-121.
1108. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*: Т. 2. Репресована церква. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 29-37.
1109. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький. *Літопис Голготи України*. Дрогобич: Відродження. Т. 2: Репресована Церква, 1994. 528 с.
1110. Томин Ю. Митрополит А. Шептицький і Велеградські конгреси. *Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 90-95.
1111. Топільницька М., Бережанська Х. Митрополит А. Шептицький – засновник «Народної лічниці». *Матеріали 76-ї загально університетської студентської наукової конференції «Досягнення сучасної медицини», Львів, 16-17 квітня 2015 р.* Львів, 2015. С. 292.
1112. Третяк Л. Місце Греко-католицької церкви в суспільно-політичному житті Польщі: 1944-1947 роки. *Наукові записки. Історичні науки*. Випуск 9. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22-23 травня 2006 р.). Острог, 2007. С. 333-339.
1113. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з поч. 30-х рр. ХІХ ст. до 1939 р.). Київ, 1997. 419 с.
1114. Трильовський К. З мого життя. Київ – Едмонтон – Торонто: Канадський Інститут Українських Студій, 1999. 298 с.
1115. Турій О. «Попи і хлопи»: Соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег*. Ч. 3. Львів, 2001. С. 296-321.
1116. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег*. Ч. 4. Львів, 2003. С. 67-85.
1117. Турій О. Конфесійно-обрядовий чинник у національній ідентифікації українців Галичини в середині ХІХ століття. *Записки НТШ*. Т. ССХХХІІІ. Львів: НТШ, 1997. С. 67-99.
1118. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині ХІХ ст. *Ковчег*. Ч. 2. Львів, 2000. С. 115-148.
1119. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. М.: Весь

- мир, 2004. 544 с.
1120. Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. Вип. І.: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за заг. ред. А.Колодного (гол. ред.), О. Реєнта, П.Яроцького, Я.Филипович, С.Кияка]. Івано-Франківськ–Київ, 2008. 576с.
1121. Україна крізь віки: Т. 10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
1122. Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1123. Україна крізь віки: Т. 12. Коваль М. В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1124. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
1125. Українська дивізія «Галичина» (матеріали до історії). Торонто – Нью-Йорк, 1990. 125 с.
1126. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вступна стаття І. М. Дзюби; Перед. Слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. К.: Либідь, 1993. 592 с.; іл.
1127. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003. 632 с.
1128. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн. Кн. 2. К.: Либідь, 1994. 258 с.
1129. Унія в Америці: причини до відносин Руської церкви. Відповідь гр. Шептицькому, митрополитові львівському гр. кат. Обряду на его посланіє з 20 августа 1902. Нью-Йорк, 1902. 74 с.
1130. Утриско О. Спогади про Академічну гімназію з 1900-1901 рр. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості. 1878-1978. Філадельфія – Мюнхен, 1978. С. 407-412.
1131. Федик Л. Б. Погляди митрополита Андрія Шептицького на геополітичне становище України. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Політологія. 2015. № 5. С. 177-186.
1132. Федик Л. Позиція християнських церков та релігійних організацій щодо етнічних взаємин у Галичині (1919-1930 рр.). *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського Університету імені Св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богословя. Збірка наукових праць. Випуск 10-11. Івано-Франківськ, 2017. С. 324-332.
1133. Федик Л. Роль Андрія Шептицького у формуванні національної свідомості українського населення Галичини міжвоєнного періоду.

- Спадщина Андрія Шептицького: духовність, діяльність, мораль.* Матеріали науково-практичної конференції (м. Тлумач, 9 серпня 2015 року) / Науковий редактор А. А. Білас. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 67-69.
1134. Федик Федик І. Українські патріоти: синтез духу і чину. Львів, 1998. С. 6-9.
1135. Федоренко В. Велет духу жорстокої доби. *Українська мова та література*. 2011. № 45-46. С. 100-102.
1136. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Видання 2-ге. Люблін: Futura, 1991. 362 с.
1137. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Торонто, 1967. 360 с.
1138. Федунь М. Андрей Шептицький у західноукраїнській літературі. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені св. Івана Золотоустого «Добрий Пастир»*. Богослів'я. Збірник наукових праць. Випуск 8. Івано-Франківськ, 2015. С. 338-345.
1139. Федунь М. Твори Андрія Шептицького в контексті української літератури: (Виступи, проповіді А. Шептицького і відображення їх у творах письменників. *Слово і час*. 2005. № 7. С. 56-60.
1140. Федунь Марія. «Князь Української Церкви» крізь призму праці Лонгіна Цегельського «Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності» (1937). *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 34-35.
1141. Филипович Л. Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1993. С. 188-195.
1142. Филипович Л. Митрополити Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви. *Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік»*. Львів, 1989. С. 188-195.
1143. Франко П. Святець і батько: до 150-річчя від дня народження Слути Божого Митрополита графа Шептицького. 1865-1944. Львів: Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, 2014. 98 с.
1144. Французенко-Вірний М. Митрополит граф Андрей Шептицький (29 липня 1865 – 1 листопада 1944). Про рід Шептицьких. *Великі митрополити України*. К.: Смолоскип, 2013. С. 69-96.
1145. Фріс В. Рим і Патріярхати Сходу / переклад з німецької Олега Конкевича, Софії Матіяш, видання 2-ге, виправлене (серія «Пам'ятки історично-богословської думки», випуск 2). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. 416 с.
1146. Химка І.-П. Греко-католицька церква в Галичині в 1772-1918 роках.

- Третій міжнародний конгрес україністів. Історія. Ч. I. Харків, 1996. С. 212-217.
1147. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження в Галичині 1772-1918. *Ковчег*. Львів, 1993. Ч. 3. С. 74-80.
1148. Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. *Ковчег*: Науковий збірник з церковної історії / ред. Ярослав Грицак. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 73-107.
1149. Химка І.-П. Християнство та радикальний націоналізм: Митрополит Андрей Шептицький та бандерівський рух. *Спільне*. Журнал соціальної критики. 2014. № 8. С. 165-178.
1150. Химка І.-П. Церква і держава в Україні: історична спадщина. *Церква і держава в Україні*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. К.: Право, 1996. С. 28-35.
1151. Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919-1922. Рим, 1987. 134 с.
1152. Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. Рим, 1990. 466 с.
1153. Хомин П. Митрополит Андрій Шептицький як Апостольський Візитатор для Українців в Полудневій Америці. *Богословія*: науковий тримісячник. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 206-215.
1154. Хомин Петро. Свято відкриття Богословської Академії у Львові. *Богословія*: науковий тримісячник. 1930. Т. VIII. Кн. 3-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1930. С. 205-214.
1155. Хом'як О. В. Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943-2013 рр.). Дисертація ... канд. іст. наук. Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України. К., 2017. 261 с.
1156. Храплива-Щур Леся. Слуга Божий Андрей Шептицький Митрополит Києво-Галицький / Друге видання. Онтаріо: Товариство «Свята Софія», 1990. 36 с.
1157. Християнська робота. На підставі пастирських листів Високопреосвященного Митрополита Андрія Шептицького. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1919*. Філядельфія: старанням і накладом сс. Василіянок, 1919. С. 50-60.
1158. Цар І. Чудесні дарунки від Митрополита Андрія. Для вбогих духом / Видання 2-ге, доповнене. Львів: Папуга, 2002. 80 с.
1159. Царський в'язень. 1914-1917. *Ілюстрований календар сирітського дому на рік звичайний 1921*. Філядельфія: старанням і накладом сс. Василіянок, 1921. С. 146-147.
1160. Цвенгрош Г. Митрополит Андрей Шептицький: 1918-1919. Львів: Місіонер, 1991. 38 с.
1161. Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави. *Літопис Червоної калини*. 1994. Ч. 1-3 (32-33). С. 2-5.

1162. Цвенгрош Г. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Україна-Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість*. Матеріали конференції. Київ: Либідь, 1993. С. 172-183.
1163. Цвенгрош Г. Національно-державотворчі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918-1919 рр. *Польсько-українські студії*. Матеріали наукової конференції. 29-31 травня 1992 р., м. Каменець-Подільський. К., 1993. С. 172-183.
1164. Цвенгрош Г. Рим і Україна: Апостольський престол і митрополит А. Шептицький у 1918-1919 рр. *Дзвін*. 1992. № 5-6. С. 107-113.
1165. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
1166. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд церковно-народної діяльності. Львів: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1995. 77 с.
1167. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія: Америка, 1937. 62 с.
1168. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Місіонер, 1995. 80 с.
1169. Цегельський Лонгин. Митрополит Андрей Шептицький: короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Філадельфія: Америка, 1937. 62 с.
1170. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. К., 2009. 387 с.
1171. Цьольнер Еріх. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іванчук. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
1172. Цьонка Ю. Слідами молодости (Спогад). *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878-1978. Філадельфія – Мюнхен, 1978. С. 435-440.
1173. Цьорох М. Саломія. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок. Рим, 1964. 255 с.
1174. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіянок / 2-ге видання. Рим: Видавництво ОО. Василіан, 1964. 255 с.
1175. Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича. *Християнські цінності: історія і погляду третє тисячоліття*. Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія». Т. VI. Острог, 2002. С. 439-446.
1176. Червінська Інна, Червінський Андрій. Соціокультурні детермінанти духовної спадщини митрополита Андрея Шептицького. *Андрей Шептицький: наукові праці / упорядники та наукові редактори Д. Герцюк,*

- П. Сікорський (Секція: Видатні українські педагоги. Випуск 7). Львів: СПОЛОМ, 2016. С. 106-115.
1177. Чернецький Є. Шептицькі. *День*. 2012. 5-6 жовтня. С. 7.
1178. Черченко Ю. А. Шептицький Андрей (29. 07. 1865 – 01. 11. 1944). Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2013. С. 631-633.
1179. Чижова І. Діяльність українських клерикальних партій Галичини в 1896-1939 роках. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Випуск 25. 2019. С. 33-38.
1180. Чолган І. Дванадцять львівських оповідань. К., 1993. С. 92-102.
1181. Чорновол І. Митрополит Андрей Шептицький у спогадах Олександра Барвінського. *Київська церква*. 2001. № 2-3. С. 287-293.
1182. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861-1901. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 288 с.
1183. Чернописька Вікторія. Внесок митрополита Андрія Шептицького у розвиток східного чернецтва. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 36-37.
1184. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976. Т. 1. 816 с.
1185. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. В 2-х т. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи, 1965-1976. Т. 2. 264 с.
1186. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України. *Патріярхат*. 2007. № 3. С. 12-14.
1187. Чубатий М. Митрополит Андрей та православний світ. *Логос*. 1955. Т. 6. С. 123-136.
1188. Чубукова Т. Андрей Шептицький: Визначні постаті України. *Історія в школах України*. 2009. № 10. С. 25-28.
1189. Чубукова Т. О. Історія першої половини ХХ століття в особах: Навчальний посібник для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. К.: Педагогічна думка, 2012. 128 с.
1190. Шаблій О. Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. Париж; Львів, 1996. 704 с.
1191. Шайкан В. Анексія Західноукраїнських земель Радянським Союзом на початку Другої світової війни. Ідеологічний аспект. *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 113-119.

1192. Шайкан Валентина. Сучасні рефлексії на книгу Ричарда Ландвера «Боротьба за свободу. Український добровольчий підрозділ Ваффен-СС». *Галичина*. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери. № 15-16. Івано-Франківськ, 2009. С. 623-630.
1193. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис. IX ст. – 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. 292 с.
1194. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. 245 с.
1195. Шах С. Львів – місто моєї молодости (Спомин присвячений Тіням забутих Львовян). Частини 1 і 2. Мюнхен, 1955. 267 с.
1196. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Часть 3. «Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія». Мюнхен, 1956. 352 с.
1197. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українське суспільство. Львів, 1993. 51 с.
1198. Швець І. Газетна періодика як джерело дослідження діяльності Андрія Шептицького. *Українська біографістика*. 2018. № 16. С. 286-297.
1199. Шевців І. Парафія Св. Андрія в Сідней. 1948-1998. Історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней – Львів, 1999. 908 с.
1200. Шевців Іван. Парафія Св. Андрія в Сідней 1948-1998 рр.: історія, хроніка, образки з життя і діяльності в 50-ліття поселення українців в Австралії. Сідней – Львів, 1999. 907 с.
1201. Шевченко О. Окремі аспекти меценатської діяльності митрополита Андрія Шептицького. *Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять»*. Львів, 12-13 травня 2015 р. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. С. 60-62.
1202. Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана у середині 1920-х років. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2008. Випуск 1. С. 123-129.
1203. Шептицька Л. Б. Діяльність С. Барана у роки Першої світової війни. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. 2007. Випуски 12-13. С. 205-211.
1204. Шептицька Л. Б. Степан Баран: державотворча діяльність (1918-1921). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. 2007. Випуск 2. С. 59-64.
1205. Шептицька Л. Б., Захарчин Н. Г. Боротьба за Українську православну церкву у міжвоєнний період. *Інтелігенція і влада*. 2015. Випуск 32. С. 359-368.
1206. Шептицька Л. Баран Степан. *Західно-Українська народна республіка. 1938-1939. Уряди. Постаті* / головний редактор – Ярослав Ісаєвич;

- упорядники: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 23-47.
1207. Шептицька Любов. Парламентська діяльність Степана Барана (1928-1939). *Галичина*. 2006. Випуск 12. С. 132-144.
1208. Шептицька Любов. Степан Баран – державний секретар земельних справ ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Випуск 18. С. 571-577.
1209. Шептицький від А до Я / тексти: Галина Терещук, Оксана Думанська; графічне опрацювання: Романа Романишин, Андрій Лесів. Львів: ВСЛ, 2015.
1210. Шептицький Климентій. Митрополит Андрей і оновлення східної чернечої традиції. *Богословія: науковий тримісячник*. 1926. Т. IV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1926. С. 150-163.
1211. Шептицький Ян. К. Отець Климентій Шептицький: Життєпис на підставі архівних матеріалів родини Шептицьких / перекл. з польської Надії Пікулик, Любомира Сеника; перекл. з французької Жінет Максимович. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий відділ «Свічадо», 1996. 95 с.
1212. Шеремета О. Екуменізм як етична ідея А. Шептицького. *Філософська думка*. 2007. № 1. С. 60-69.
1213. Шеремета О. Філософський контекст соціальних ідей митрополита Андрія Шептицького. *Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть*: Зб. тез і текстів виступів на VI міжнародній науково-теоретичній конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 16 квітня 2008 р., Тернопіль. Ч. 2: Загальні проблеми гуманітарних наук / відп. Ред. З. В. Гуцайлюк. Тернопіль, ТОВ «АСТОН», 2008. 196 с. С. 182.
1214. Шеремета О. Ю. Екуменізм як етична ідея Шептицького. *Філософська думка*. №1. 2007. С. 60-68;
1215. Шеремета О. Ю. Етичні ідеї Андрія Шептицького у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. Спеціальність 09.00.05 – Історія філософії. К., 2010. 20 с.
1216. Шеремета О. Ю. Ідея совісті в релігійно-філософській думці митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 69. К., 2008. С. 158 – 167;
1217. Шеремета О. Ю. Совість як етична ідея у творчості Шептицького. *Традиція і культура. Моральна традиція: інваріантність та поліфонічність*: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 30 лист. – 1 груд., 2007 р.) / Асоціація «Новий Акрополь». К., 2007. ч. 2. 52 с. С. 1-2.
1218. Шеремета О. Ю. Соціальні ідеї митрополита Шептицького у релігійно-філософському контексті. *Мультиверсум. Філософський альма-*

- нах. Вип. 84. К., 2009. С. 101-110.
1219. Шеремета О. Ю. Спільне добро народу, держави, церкви в розумінні митрополита Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 72. К., 2008. С. 136 – 145;
1220. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. М.: Издательство Эксмо, 2003. 608 с.
1221. Шкільник М. Ц. К. Академічна гімназія. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові*. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости. 1878-1978. Філядельфія – Мюнхен, 1978. С. 413-424.
1222. Шкрабюк Петро. Іван Франко і митрополит Андрей Шептицький на тлі взаємин аристократської та демократичної еліт. *Вісник Львівського університету*. Серія Журналістика. 2007. Вип. 30. С. 116-122.
1223. Шпитковський Іван. Рід і герб Шептицьких. *Богословія: науковий тримісячник*. 1934. Т. XII. Кн. 2-3. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 162-179; *Богословія: науковий тримісячник*. 1934. Т. XII. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1934. С. 262-273; *Богословія: науковий тримісячник*. 1936. Т. XIV. Кн. 1-4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1936. С. 237-250; *Богословія: науковий тримісячник*. 1937. Т. XV. Кн. 4. Львів: Богословське наукове товариство. Львів, 1937. С. 253-263/
1224. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.
1225. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.
1226. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.
1227. Шуст Р. Шептицький Андрей. С. 1085-1087. *Довідник з історії України (А – Я): Посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн.* К.: Генеза, 2001. 1136 с.
1228. Щербяк Юрій. Просвітительська діяльність митрополита Андрея Шептицького. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Вип. 19. Ч. 1. С. 264-270.
1229. Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: Довідник*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 8-15.
1230. Юшкевич В. В. Українська греко-католицька церква у суспільно-політичному житті українців Північної Америки у 1870-1939 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. 09. 00. 12. Київ, 2011. 19 с.
1231. Я з вами по всі дні і до кінця світу. Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий (1892-1984). Бібліографічний покажчик / керівник проекту та науковий редактор В. Вітенко; редактор Г. Жовтко. Тернопіль: Під-

- ручники і посібники, 2017. 272 с.
1232. Яневський Д. Б. Проект «Україна». 30 червня 1941 року, акція Ярослава Стецька. Харків: Фоліо, 2013. 283 с.
1233. Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіанської церкви, монастиря, друкарні. Львів: Місіонер, 2000. 32 с.
1234. Ярмусь С. Причинки до мислі про сучасне душ пастирство. Вінніпег, 1975. 81 с.
1235. Яроцький П. Митрополит Андрей Шептицький між церквою і політикою. *Людина і світ*. 1999. № 11. С. 49-54.
1236. Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30 – 50-ті рр. ХХ ст.). Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Л. Українки, 1999. 1 84 с.
1237. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстирря, 1995. 176 с.
1238. Яртись А. Концепція українського державотворення у богословській спадщині митрополита Андрія Шептицького. *Соціогуманітарні проблеми людини. Журнал*. 2015. № 8. С. 49-54.
1239. Яцишин І. Внесок Української Греко-Католицької церкви у виховання патріотичного світогляду галицької молоді. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 21. 2009. С. 185-188.
1240. Яцишин І. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період. *Українська національна ідея та перспективи розвитку*. Випуск 20. 2008. С. 163-166.
1241. Яцків Леся. Моральні настанови митрополита Андрія Шептицького. *Збірник тез науково-практичної конференції «Вклад Андрія Шептицького в розвиток духовної спадщини українського народу»*, присвяченій 150-річчю від дня народження громадського і релігійного діяча Андрія Шептицького / Упорядкування: Г. Сохань, Т. Козак. Львів, 2014. С. 38-39.
1242. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні, 1941-1944 рр. Торонто, 1989. 356 с.
1243. Bihl W. Sheptytskyi and the Austrian Government. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 15-28.
1244. Bilaniuk Petro. Sheptytskyis Theological Thought. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 165-183.
1245. Bociurkiw Bohdan R. Sheptytskyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939-1941. *Morality and Reality. The life and times of Andrei Sheptytskyi* / Paul Robert Magocsi, editor with

- the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 101-123.
1246. Budurowycz Bohdan. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement after 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 47-74.
1247. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989. Warszawa, 2001 S. 30-307.
1248. Gudziak B., Hurkina S., Turij O. Hierarchia i duchowieństwo ukraińskiego kościoła grecko-katolickiego w podziemiu. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4. Przemyśl, 1998. S. 312-318.
1249. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. Houdmills, 1988. 360 p.
1250. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900. *Canadian Slavonic Papers*. 1979. N 21 (1). P. 1-14.
1251. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. Montreal-Kingston (Ontario), 1999. 236 p.
1252. Himka J.-P. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. N 8 (3-4). P. 426-452.
1253. Himka J.-P. Sheptytskyi and the Ukrainian National Movement before 1914. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 29-46.
1254. Hrynchyshyn Michael. Western Historiography and Future Research. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 421-436.
1255. Husar Lubomyr. Sheptytskyi and Ecumenism. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 185-200.
1256. Jurkiewicz Jarosław. Watykan a Polska w okresie międzywojennym 1918-1939. Warszawa, 1958. 313 s.
1257. Kazymyra Bohdan. Sheptytskyi and Ukrainians in Canada. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 329-348.
1258. Keleher Brian R. Sheptytskyi and Three Converts from the West. *Morality*

- and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 227-243.
1259. Krasowski Krzysztof. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. Warszawa; Poznań. 288 s.
1260. Krawchuk Andrii. Sheptytskyi and the Ethics of Christian Social Action. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 247-268.
1261. Lewin Kurt I. Metropolitan Andrei Sheptytskyi During the Years 1942-1944: Recollections of an Eyewitness. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 449-453.
1262. Łubieński Henryk. Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich. Warszawa, 1935. 213 s.
1263. Marusyn Miroslav S. The Servant of God Metropolitan Andrei A Tribute on the Fortieth Anniversary of His Death. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 445-447.
1264. Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Greek Catholic in Eastern Galicia and Transcarpathia: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, Ye. B. Kish etc. (SENSE). Lviv – Torun: Liha-Pres, 2019. 212 p.
1265. Mudrak Myroslava M. Sheptetskyi as Patron of the Arts. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 289-306.
1266. Muzyczka Ivan. Sheptytskyi in the Russian Empire. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 313-327.
1267. Pekar Athanasius B. Sheptytskyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 363-374.
1268. Pelikan J. The Church between East and West: The Context of Sheptytkis Thought. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton

1989. PP. 1-12.
1269. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1994. 430 s.
1270. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3: Studia z dziejow chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stępnia. Przemyśl, 1996. 336 s.
1271. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5: Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele powszechnym. Przemyśl, 2000. 568 s.
1272. Popiński K., Kokurin A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995. S. 7-74, 98-104.
1273. Pospishil Victor Y. Sheptytskyi and Liturgical Reform. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 201-225.
1274. Procko Bohdan P. Sheptytskyi and Ukrainians in the United States. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 349-362.
1275. Prus Edward. Władysław świętojurski. Warszawa, 1985. 286 s.
1276. Redlich Shimon. Sheptytskyi and the Jews During World War II. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 145-162.
1277. Rublowa N. Świadectwo wiary... Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5. Przemyśl, 2000. S. 123-127.
1278. Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596-1946. Siedlce, 1998. 286 s.
1279. Savaryn Peter. Toronto Conference on Andrei Sheptytskyi. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 441-444.
1280. Sheremeta O. Metropolitan A. Sheptytsky's religious ethics views and his trials in overcoming communism. *Democracy vs. Authoritarianism: Abstracts IV Warsaw East European Conference (Warsaw, July 15 – 18, 2007)* / Warsaw University, Centre for East European Studies – Warsaw: Duo-Studio, 2007. 103 s. S. 74.
1281. Sirka Slusarczyk Ann. Sheptytskyi in Education and Philanthropy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 269-287.
1282. Sliwa W. Kościół grecko-katolicki w Polsce w latach 1918-1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / Red. Z. Zilinski, S. Wilka. Lublin, 1981. S. 149-164.

1283. Soczyński Roman. 400-lecie Unii Breskiej. 1596-1996. Warszawa, 1996. 232 s.
1284. Stehle Hansjakob. Sheptytskyi and the German Regime. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 125-144.
1285. Torzecki R. Metropolita Andrej Szeptycki. *Znak*. 1988. N 9. S. 55-63.
1286. Torzecki Ryszard. Sheptytskyi and Polish Society. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 75-98.
1287. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski(1918-1989). T. 1 / Pod red. R. Drozda. Slupsk; Warszawa, 2000. S. 159-184.
1288. Umiński Józef. Historiografm Kościelna (stan badań i ważniejsze postulaty). *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1937. R. LI. S. 329-332.
1289. Waschuk Roman. The Symbol of Sheptytskyi in Soviet Ideology. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 407-420.
1290. Zieba Andrzej A. Sheptytskyi in Polish Public Opinion. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 377-405.
1291. Zieba Andrzej A. Szeptycki / Sheptytskyi Genealogy. *Morality and Reality*. The life and times of Andrei Sheptytskyi / Paul Robert Magocsi, editor with the assistance of Andrii Krawchuk. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta Edmonton 1989. PP. 437-439.

Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР: політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи

Сергій Гакман / Serhii Hakman

Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи. *Істотний перелом у відносинах між Радянським Союзом і Румунією був пов'язаний із включенням Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР, що відбулося в умовах радянсько-німецького зближення.*

Радянське керівництво розробило справжній комплекс підготовчих політико-дипломатичних та військово-пропагандистських заходів щодо включення Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР. Це відбулося на фоні змін у міжнародних відносинах після 1939 р., зокрема після підписання радянсько-німецького договору про ненапад та додаткових таємних протоколів до нього.

Ці дипломатичні акції базувалися на фундаментальних військових підготовчих заходах. З метою підготовки та здійснення військової операції об'єднанням Київського Особливого та Одеського військових округів був створений Південний фронт, командувачем якого був призначений генерал армії Георгій Жуков.

Генеральний штаб Червоної армії розробив два варіанти дії радянських військ. Перший варіант передбачав заходи на випадок, якщо уряд Румунії не погодиться на евакуацію з Бессарабії та Буковини. Другим варіантом передбачався план дій на випадок добровільного відступу румунських військ на захід від Пруту. Базовим був перший варіант.

Уже на 26 червня 1940 р. радянське командування сконцентрувало на кордоні з Румунією 32 стрілецькі, 2 мотострілецькі, 6 кавалерійських дивізій, 11 танкових, 3 повітряно-десантні бригади, 16 артполків резерву головнокомандувача, 14 полків корпусної артилерії та 4 окремих артдивізіони. На основних напрямках наступу була забезпечена більш ніж потрібна перевага в живій силі та засобах.

Водночас, з метою ідеологічного забезпечення, був підготовлений величезний пропагандистський апарат для роботи серед населення. Відповідно до Директиви Головного політичного управління Червоної армії № 0140 р. 21 червня 1940 р. в розпорядження Південного фронту було направлено 1003 політпрацівників. За місяць до початку військової операції всіх працівників партійних та радянських органів вважали мобілізованими. Після певної підготовки їх в подальшому

використовували як працівників редакцій, пропагандистів та агітаторів.

Для культурного обслуговування населення було організовано 6 концертних бригад, дві з яких мали репертуар румунською мовою, ансамблі молдавського танцю та молдавської народної музики, колективи драматичного театру. Було підібрано пересувну бібліотеку, патефонні платівки, кіноплівки. Сформовано поїзд-типографію, укомплектовано та забезпечено всім необхідним для видання румунською мовою газету «Бессарабія».

Завдячуючи ретельності всіх цих підготовчих актів, території Бессарабії та північної частини Буковини були зайняті Червоною армією за всіма правилами військового мистецтва (використовувались усі елементи військової операції: військова сила, місцевий військовий тиск, військова розвідка та контррозвідка, агітація та пропаганда), саме тому СРСР зміг досягнути своєї мети.

Alipirea Basarabiei și a nordului Bucovinei la URSS: măsurile pregătitoare politico-diplomatice și militar-propagandiste. *O cotitură esențială în relațiile dintre Uniunea Sovietică și România a fost legată de includerea Basarabiei și a nordului Bucovinei la U.R.S.S., care a avut loc în condițiile apropierii soviet-germane.*

Uniunea Sovietică a elaborat un adevărat complex de măsuri pregătitoare politic-diplomatice și militar-propagandistice pentru includerea Basarabiei și a părții de nord a Bucovinei. Acestea s-au produs pe fundalul relațiilor internaționale care s-au schimbat după 1939, în special după semnarea tratatului sovietic-german de neagresiune și a protocoalelor adiționale secrete. Aceste acțiuni diplomatice se bazau pe niște pregătiri militare fundamentale. În scopul pregătirii și efectuării operațiunilor militare, prin joncțiunea regiunii militare speciale Kiev și regiunii militare Odessa ale armatei sovietice, a fost creat Frontul de Sud a cărui conducere a fost încredințată generalului de armată Gheorghe Jukov.

Marele Stat Major al Armatei Roșii a elaborat două variante de acțiune a trupelor sovietice. Prima variantă prevedea un plan de acțiuni pentru cazul în care Guvernul României nu va accepta evacuarea din Basarabia și Bucovina. Varianta a doua prevedea acțiuni în cazul când trupele române urmau să se retragă de bună voie la vest de Prut.

La 26 iunie 1940, comandamentul Armatei Roșii a concentrat în preajma hotarului de Est al României 32 divizii infanterie, 2 divizii infanterie motorizată, 6 divizii cavalerie, 11 brigăzi tancuri, 3 brigăzi desant aerian, 16 regimente artilerie din rezerva comandantului șef, 14 regimente artilerie de corp și 4 divizioane separate artilerie. În direcțiile principale de ofensivă a fost asigurată o superioritate aproape triplă în forță vie și tehnică de luptă. Totodată, în scopul asigurării ideologice era pregătit un imens aparat propagandistic pentru activitatea în mijlocul populației. Conform Directivei Direcției Politice Principale a Armatei Roșii nr. 0140 din 21 iunie 1940, la dispoziția Frontului de Sud au fost trimiși 1.003 lucrători politici. Cu o lună înainte toți lucrătorii organizațiilor de partid și ai sovietelor erau considerați mobilizați.

Din R.A.S.S. Moldovenească au fost încorporate în Armata Roșie 64 persoane, ele fiind instruite pentru activitatea ulterioară în calitate de colaboratori de redacție, propagandiști și agitatori.

Au fost efectuate instrucțiuni cu grupurile de colaboratori de redacție și de lectori, cu grupul de rezervă al lucrătorilor politici, unde o atenție deosebită se acorda însușirii "limbilor moldovenească și română", studierii țărilor vecine, îndeosebi a principalelor centre ale României.

Pentru deservirea culturală a populației au fost organizate 6 brigăzi de concert, două dintre ele având repertorii în limba română, un ansamblu de dansuri moldovenești și altul de muzică populară moldovenească. Teatrul dramatic a fost împărțit în două trupe, fiecare având mijloace de transport proprii. Au fost pregătite o bibliotecă mobilă, plăci de patefon, filme și cântece populare, ultimele urmând să fie traduse în limbi străine. A fost format un tren-tipografie, iar redacția în limba română a ziarului "Basarabia" a fost completată cu toate cele necesare.

Teritoriile Basarabiei și partea de nord a Bucovinei au fost ocupate de Armata Roșie după toate regulile artei militare (au fost folosite toate elementele unei operații militare: forță militară, presiune militară locală, informații militare, agitație și propagandă) datorită cărora U.R.S.S. și-a atins obiectivul.

Accession of Bessarabia and the northern part of Bukovina to the USSR: political-diplomatic and military-propagandistic preparatory measures. *A significant turning point in relations between the Soviet Union and Romania was associated with the incorporation of Bessarabia and northern part of Bukovina into the USSR, which took place in the context of Soviet-German rapprochement. To this end, the Soviet leadership developed a set of preparatory political-diplomatic and military-propagandistic measures.*

Soviet political and diplomatic actions were based on fundamental military preparations. In order to prepare and further joining Bessarabia and the northern part of Bukovina to the USSR, the Southern Front was created on the basis of the Kyiv Special and Odessa military districts. Army General Georgy Zhukov was appointed as a commander.

The General Staff of the Red Army developed two variants of actions by Soviet troops. The first one provided for measures in case the Romanian government would not agree to the peaceful transfer of Bessarabia and Bukovina to the USSR. The second variant was an action plan in case of a voluntary retreat of Romanian troops west of the Prut. The first option was taken as the base.

As early as June 26, 1940, on the border with Romania, the Soviet command concentrated 32 infantry, 2 motorized infantry, 6 cavalry divisions, 11 tank, 3 airborne brigades, 16 artillery regiments of the commander-in-chief's reserve, 14 corps artillery regiments and 4 separate artillery divisions. In the main areas of the offensive, more than a triple advantage in manpower and means was provided.

At the same time, for the purpose of ideological support, a huge propaganda apparatus was prepared to work with the population. In accordance with the

Directive of the Main Political Directorate of the Red Army № 0140 (June 21, 1940), a large number of political workers were sent to the disposal of the Southern Front. One month before the start of the military operation, all employees of party and Soviet organizations were considered as mobilized. After appropriate training, they were ready for further activities as editorial staff, propagandists and agitators.

Concert brigades and drama theatre groups were organized for the cultural service of the population. There were selected mobile library, gramophone records, and films. Book-mobile was arranged; everything necessary for the publication in Romanian newspaper was completed and provided with everything necessary.

Due to the diligence of all these preparatory acts, the territories of Bessarabia and the northern part of Bukovina were occupied by the Red Army according to all the rules of military art (all elements of military operation were used: military force, local military pressure, military intelligence and counterintelligence, agitation and propaganda), thanks to which the USSR could reach its purpose.

Ключові слова: Буковина, Бессарабія, Чернівці, Кишинів, пакт Ріббентрона-Молотова, військова операція, зміна державної приналежності.

Cuvinte cheie: Bucovina, Basarabia, Cernăuți, Chișinău, Pactul Molotov-Ribbentrop, operațiune militară, schimbarea apartenenței statale.

Keywords: Bukovina, Bessarabia, Chernivtsi, Chisinau, Molotov-Ribbentrop Pact, military operation, change of state belonging.

Процес приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР влітку 1940 р. займає особливе місце в історії України, Республіки Молдова, Румунії, Росії та інших держав Європи. Сталося так, що доля жителів регіону складним і непередбачуваним чином переплелася із геополітичними планами великих держав. Відповідно, ця проблема має різне трактування в історіографії країн регіону¹. Радянська історіографія зображувала приєднання Бессарабії та північної частини Буковини як результат «мирної політики радянського уряду». Подібна оцінка простежується в колективних працях «Історія Молдавської РСР: від ВЖСР [Великої Жовтневої соціалістичної революції. – н. а.] до наших днів»², «Історія зовнішньої політики СРСР. 1917-1985 рр.»³, у багатотомному виданні «Історія Комуністич-

¹ Див: Гакман С. Проблема територіальної приналежності Бессарабії та північної частини Буковини на початковому етапі Другої світової війни в історичних працях ХХ ст. *Історична панорама*: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність „Історія”. Вип. 4. Чернівці: Рута 2007. С. 87-96; Гакман С. Проблема територіальних змін щодо Бессарабії та Буковини першої половини ХХ ст. в історичних дослідженнях та документальних джерелах. *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2009. С. 283-308.

² История Молдавской ССР: От ВОСР до наших дней. Кишинев: Шкоола Советикэ, 1955. Т. 2. 435 с.

³ История внешней политики СССР. 1917-1985гг. В 2-х т. Т.1. (1917-1945гг.). М.: Наука, 1986. С. 399.

ної партії Радянського Союзу»⁴, у роботах деяких вітчизняних авторів.

Що стосується румунської історіографії досліджуваного питання, слід зазначити, що в різні історичні періоди погляди на цю проблему теж змінювалися. В історичних працях воєнного періоду, приєднання Бессарабії та північної частини Буковини розглядалися як «трагічні події для румунської армії і румунського народу». Після встановлення в Румунії влади комуністів події 1940 р замовчувалися, було заборонено будь-яку згадку про територію між Прутом і Дністром. Були вилучені з обігу всі книги і наукові дослідження, які стосувалися цієї тематики, і тільки після грудневої (1989 г.) революції, відбулися зміни в підходах до цієї теми. Румунська історіографія приділила достатньо серйозну увагу обставинам заняття і приєднання Бессарабії, північної частини Буковини і навіть Герцаївського цинутів до складу СРСР. Зазначена проблема розглядається в працях сучасних румунських дослідників Георгія Бузату⁵, Валерія Флоріна Добрінеску⁶, Флоріна Константіну⁷, Константіна Хліхора⁸, Іона Константіна⁹, Емілія Болда¹⁰.

Стосовно ж науковців Республіки Молдова, у радянський період їхня позиція не відрізнялася від традиційної радянської історіографії. Після проголошення незалежності одна частина дослідників (Іон Шишкану¹¹, Антон Морару¹², Іон Цуркану¹³, Валеріу Вератек¹⁴) розглядають проблему вклю-

⁴ История Коммунистической Партии Советского Союза. В 6-ти т. / Ред. П.Поспелов и др. М.: Политиздат, 1970. Т. 5. Кн. 1. С. 107-115.

⁵ Buzatu Gh. România și războiul mondial din 1939-1945. – Iași: Centrul de istorie și civilizație europeană, 1995. 476 p.; Buzatu Gh. România și prăbușirea hotarelor în 1940. *Sovietizarea nord-vestului României*. Satu Mare: Ed. Muzeului sătmărean. 1996. P. 5-13.

⁶ Dobrinescu V. Fl. Bătălia pentru Basarabia. 1918-1940. Iași: Junimea, 1991. 288 p.; Dobrinescu V. Fl. Politica externă a României în condițiile încheerii pactului sovieto-german (23 august 1939). *Anuarul Fundației academice "Petru Andrei"*. Serie "Știință socio-umană". T. 2. Iași, 1992. P. 156-163.

⁷ Constantiniu F. Între Hitler și Stalin. România și pactul Ribbentrop-Molotov. București: Danubius, 1991. 135 p.; Constantiniu F. Dictatul de la Moscova (26-28 iunie 1940) și relațiile sovieto-germane. *Revista istorică*. Tom III. 1992. Nr. 1-2. P. 11-22.

⁸ Hlihor C. Armata Roșie în România: adversar, aliat, ocupant. 1940-1948. București: Ed. Academiei de Înalte Studii Militare, 1996. 316 p.; Hlihor C. Represiunea sovietică în Basarabia. 1940-194. *Arhivele totalitarismului*. Part. 1. Anul IV. Nr. 11-12. 1996/2-3. P. 86-101; Part. 2. Anul V. Nr. 15-16. 1997/2-3. P.100-110.

⁹ Dobrinescu V. Fl., Constantin I. Basarabia în anii celui de al doilea război mondial (1939-1947). Iași: Institutul European, 1995. 375 p.

¹⁰ Bold E. Considerații generale asupra pactului Ribbentrop-Molotov. *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*. Chișinău: Universitas, 1992. 376 p.

¹¹ Шишкану И. Захват Бессарабии 1940. Cimișlia: Tip Cim, 1993. 199 с.; Șișcanu I. Basarabia în contextul relațiilor sovieto-române. 1940. Autoreferatul tezei de doctor habilitat în științe istorice. Chișinău, 1996. P. 10.

¹² Moraru Anton, O "operație militară" necunoscută. *Moldova Socialistă*. 1990. 10 iun.; 12 iun.; 13 iun.; Moraru A Istoria Românilor. Basarabia și Transnistria. Chișinău: Ed. "AIVA", 1995. 560 p.

¹³ Трагическая метаморфоза. Документальная хроника Бессарабии в год испытаний / Сост. Цуркану И. Горизонт. 1989. Ч. 2. № 12. С. 68-82.

¹⁴ Văratec V. Dezintegrarea Basarabiei la 1940 putea fi evitată. *Revista istorică*. Tom III. 1992. Nr. 1-2. P. 154-158; Văratec V. Problema Bucovinei în perioada dintre semnarea protocolului adițional

чення Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР як прояв експансіонізму з боку радянського керівництва, а ультимативні ноти від 26 і 27 червня 1940 р. – як порушення норм міжнародного права. Проте є група дослідників, чия позиція мало відрізняється від традиційної радянської історіографії і які продовжують розглядати події літа 1940 р. в Бессарабії як визволення (Сергей Назарія¹⁵, Петр Шорніков¹⁶).

Українська історіографія радянської епохи дотримувалася усталених підходів, і лише в кінці 80-х років почалася певна її переорієнтація. Ставлення сучасних українських істориків до проблеми включення Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР влітку 1940 р є неоднозначним. Засуджуючи цілі і методи, якими керувалося сталінське керівництво в 1940 р, приєднання Буковини і Хотинщини оцінюється ними як позитивний результат, який відкрив перспективу буковинцям і бессарабських українцям для консолідації в єдину українську націю (Василь Ботушанський¹⁷, Петро Брицький¹⁸, Ігор Буркут¹⁹).

Сучасна російська історіографія досить неоднозначно трактує зазначену проблему, включаючи в себе весь спектр позицій, починаючи від засудження сталінської зовнішньої політики в цій частині Європи (Михайло Семиряга²⁰) до сприйняття її як визвольного походу (Михайло Мельтюхов²¹).

У цілому, як свідчить аналіз історіографії, розробка проблеми ролі і місця Бессарабії та Буковини в контексті радянсько-румунських відносин 1917-1940 рр. далеко не завершена і вимагає нових наукових пошуків, особливо в її міжнародно-правових аспектах. Автор статті зробив свій внесок у вивчення цієї проблеми, опублікувавши монографію і низку наукових статей²².

secret sovieto-german (23 august 1939) și nota ultimativă sovietică (26 iunie 1940). *Glasul Bucovinei. Revistă trimestrială de istorie și cultură*. Cernăuți București. 1999. An. VI. Nr. 4. P. 40-51; 2000. An. VII. Nr. 1. P. 19-33.

¹⁵ Назарія, Сергей, Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология / Сергей Назарія; Ин-т междунар. Отношений Молдова; Асоц. историков и политологов "Pro-Moldova"; Центр стратег. анализа и прогноза "Est-Vest" Респ. Молдова. К.: Б. и., 2012. (Е.Е.-Р. "Tipografia Centrală"). 656 р.

¹⁶ Шорніков, Петр. Молдавия в годы Второй Мировой Войны: К 70-летию Великой Победы над фашизмом: [Монография] / Петр Шорніков; науч. ред. Назарія Сергей, Полицев Владимир; Асоц. историков и политологов "Pro-Moldova", Фонд «Историческая память». Кишинэу: Б. и., 2014. (Î.S. Е.Е.-Р. "Tipografia Centrală"). P. 448 р.

¹⁷ Ботушанський В. Входження Північної Буковини й Хотинщини до України у складі СРСР – поворотний момент в історичній долі населення краю. 28 червня 1940 року: погляд через 60 років. Чернівці: Прут, 2000. С. 5-11.

¹⁸ Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр). Чернівці: ЧДУ, 1995 р. 114 с.

¹⁹ Буркут І. Українські історики про події 1940-1941 рр. в нашому краї. 28 червня 1940 року: погляд через 60 років. Чернівці: Прут, 2000. С. 36-45.

²⁰ Семиряга М. Тайны сталинской дипломати. 1939-1941. М.: Высшая школа, 1992. 303 с.

²¹ Мельтюхов М. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917 – 1940 / М.И. Мельтюхов. М.: Вече. 464 с.

²² Гакман С. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії

Мета даного дослідження полягає в розкритті сутності і характеру політико-дипломатичних та військово-пропагандистських підготовчих заходів радянського керівництва, спрямованих на включення Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР. Зазначимо при цьому, що особливості військової операції щодо приєднання даних територій до Радянського Союзу є темою окремого дослідження²³.

Початок Другої світової війни, включення до складу СРСР деяких територій європейських держав і сприятливий для СРСР розвиток міжнародних відносин у 1939-1940 рр. призвели до того, що Сталін вирішив реалізувати пункт 3-й таємного протоколу від 23 серпня 1939 р., який стосувався Бессарабії. Про невизнання радянським урядом її включення до складу Румунського королівства В. Молотов публічно нагадав у своєму виступі на сесії Верховної Ради СРСР 29 березня 1940 р., наголосивши: «У нас немає договору про ненапад з Румунією. Це можна пояснити наявністю невирішеного спірного питання про Бессарабію, захоплення якої Румунією Радянський Союз ніколи не визнавав, хоча й ніколи не ставив питання про повернення Бессарабії воєнним шляхом»²⁴.

Заява Молотова викликала серйозну стурбованість у правлячих колах Бухареста. Як заявляв наступного дня німецькому посланнику в Румунії В. Фабриціусу і особливо уповноваженому Німеччини К. Клодіусу прем'єр-міністр Румунії Г. Тетереску, у промові Молотова немає прямих випадів проти Румунії, але все-таки обстановка потребує від Румунії подальшого озброєння. Він подякував Німеччині за продаж Румунії трофейної польської зброї, а також просив вплинути на Москву, щоб вона не претендувала на Бессарабію. Німецькі представники відповіли, що німецько-румунські відносини залежатимуть від того, як Румунія буде виконувати свої економічні зобов'язання перед Німеччиною²⁵. Коронна рада, беручи також

в міжнародних відносинах, 1917 – 1940 рр.): Монографія . Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 208 с; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. За заг. ред. В. М. Ботушанського. Чернівці: Рута, 2005. 744 с.; Гакман С. Проблема Бессарабії та Буковини в міжнародних відносинах: Дипломатичний аспект (березень-червень 1940 р.). *Питання історії нового та новітнього часу*: Збірник наукових статей. Вип. 5. Чернівці: Прут, 1997.– С. 111-121; Hakman S. Rolul căilor de comunicație în schimbările configurației etnoteritoriale a Bucovinei în prima jumătate a secolului al XX-lea. *Analele Bucovinei*. XXIV. Part. 2. Rădăuți – București, 2017. P. 455 – 472.

²³ Див: Гакман С. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: військові аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наукових праць. Вип. 96-97: Історія. Чернівці: Рута, 2000. С. 69-81; Гакман С. Політоргани РСЧА під час воєнної операції по включенню Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР. *Буковина – мій рідний край*: Матеріали II Історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. Чернівці: Візит-інфо, 1997. С. 84-88; Hacman S. Pregătirea și efectuarea operațiunii militare pentru includerea Basarabiei și a nordului Bucovinei în U.R.S.S. (iunie-iulie 1940). *Sargetia – Acta Musei Devensis*. XXVI/2. 1995-1996. P. 569-583.

²⁴ Правда. 1940. 30 март.; Timpul. 1940. 1 апр.

²⁵ Семиряга М. Тайны сталинской дипломати. С. 161.

до уваги той факт, що з 15 квітня розпочалася концентрація військових частин Червоної армії вздовж радянсько-румунського кордону, висловилися за збройний опір у разі конфлікту з СРСР²⁶.

17 червня 1940 р. посол Румунії в Берліні зустрівся із заступником державного секретаря Воєрманом, який запевнив його в тому, що Радянський Союз «не готує ніяких дій проти Бессарабії». Двома днями пізніше посол Великобританії у Гельсінкі Вернер інформував Форін Офіс про те, що у фінській пресі з'явилася інформація з німецьких джерел стосовно наміру радянського уряду «обговорювати питання Бессарабії»²⁷.

Час для територіальних претензій Румунії радянським керівництвом було обрано досить вдало: воєнний конфлікт мобілізував сили Німеччини, Великобританії та Франції на заході Європі, в той час як на сході Радянський Союз мав повну свободу дій²⁸. Крім того, можливі кроки Німеччини на користь Румунії були заблоковані таємними домовленостями між Берліном і Москвою. Румунські історики Флорін Константин та Діну Джуреску зазначали: «У той час, коли маршал Петен (...) попросив миру (17 червня 1940 р.), стало ясно, що пала не тільки Франція, а ціла європейська система, до якої належала Румунія, що Німеччина ставала, принаймні тимчасово, хазяйкою Європи»²⁹.

23 червня 1940 р. Москва офіційно довела до відома Берлін про те, що «з вирішенням бессарабського питання далі зволікати не можна». Посол Німеччини в Москві граф Г. Шуленбург писав до Міністерства закордонних справ: «Радянський уряд намагається вирішити питання мирними засобами, але він має намір використати силу, якщо румунський уряд відкине мирну угоду. Радянські домагання розповсюджуються й на Буковину, де мешкає українське населення»³⁰. Шуленбург наголосив на наявності німецьких інтересів в Румунії, «яка в даний час постачає нам значну кількість найважливішої для воєнної і цивільної промисловості сировини», і попросив не робити жодних рішучих кроків, поки німецький уряд не виробить позицію щодо намірів радянського уряду. Молотов, вказавши на крайню невідкладність питання, висловив сподівання на те, що «Німеччина не буде перешкоджати проведенню радянської акції, а підтримає її»³¹.

Ріббентроп в інструкції Шуленбургу від 25 червня підтвердив вірність Німеччини московським угодам і її незацікавленість у Бессарабії, але згадав про етнічних німців, які проживали в цій області. Претензії на Буко-

²⁶ Шишкану І. Захват Бессарабии. С. 20.

²⁷ Dobrinescu V. Bătălia pentru Basarabia. P. 149-150.

²⁸ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х кн. Кн.2. Т. 3-4. Сокр. перевод с англ. Москва: Воениздат, 1991. С. 75.

²⁹ Ciurescu C., Ciurescu D. Istoria românilor: din cele mai vechi timpuri și până astăzi. București. Ed. Albatros, 1971. P. 651.

³⁰ СССР – Германия. 1939-1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 по июнь 1941 г. В 2-х т. Т. 2. Vilnius: Mokslas, 1989. С. 56.

³¹ Там само. С. 56-57.

вину, зазначалося в інструкції, «це – щось нове». Вона належала австрійській короні і була густо заселена німцями. З огляду на «дуже важливі економічні інтереси» в Румунії, які «включають нафтові поля і сільськогосподарські землі», Німеччина «вкрай зацікавлена в тому, щоб ці райони не стали театром воєнних дій». Ріббентроп висловив готовність імперського уряду «в дусі московських угод поради Румунії, якщо це буде необхідно, досягнути полюбовного врегулювання бессарабського питання у задовільній для Росії формі»³². 25 червня Шуленбург писав Ріббентропу, що під час переговорів, він «вказав Молотову, що відмова Рад від Буковини, яка ніколи не належала навіть царській Росії, буде суттєво сприяти мирному вирішенню [бессарабського питання. – н. а.]. Молотов заперечив, сказавши, що Буковина є останньою частиною, якої не вистачає єдиній Україні, і що з цієї причини радянський уряд вважає важливим вирішення цього питання одночасно з бессарабським»³³.

У першому проекті радянські домагання стосувалися всієї Буковини³⁴. Для обґрунтування своїх вимог стосовно всієї території Москва посилалася на низку обставин, зокрема на етнічний фактор. Але оскільки українське населення мешкало здебільшого на півночі цього краю, після згаданих переговорів Молотова з Шуленбургом 25 червня 1940 року радянська сторона змушена була обмежитись північною частиною Буковини з містом Чернівці³⁵.

Молотов провів також переговори з італійським послом, у ході яких підкреслив необхідність відновлення радянсько-італійських відносин на тій же основі, що й відносини між СРСР і Німеччиною. Він ознайомив посла з радянськими планами щодо Румунії і відзначив, що в разі її непоступливості СРСР має намір використати силу³⁶.

Удень 26 червня Молотов, повідомивши Шуленбурга про рішення уряду СРСР «обмежити претензії північною частиною Буковини з містом Чернівці», проінформував німецького посла про обрис майбутнього кордону, який «має пройти від самої південної точки радянської Західної України (...) на схід вздовж ріки Сучава і потім на північний схід від Герци на Пруті, внаслідок чого Радянський Союз одержить прямий залізничний зв'язок від Бессарабії через Чернівці в Лемберг [Львів. – н. а.]» і висловив сподівання на підтримку Німеччиною цих вимог³⁷. При цьому він запевнив Шуленбурга, що румунський уряд буде ознайомлений з радянськими претензіями «протягом кількох найближчих днів...»ю. Близько першої години ночі 27 червня

³² Там само. С. 56-60; Реляцій советно-жермане. 1939-1941. *Nistru*. 1990. № 4. II. 139.

³³ СССР – Германия. Т. 2. С. 61.

³⁴ Arhiva Ministerului de Externe al României (далі – Arh. M. A. E.). Fond 1920-1944/U.R.S.S. *Telegrame Moscova 1939-1940*. Vol. F. 12.

³⁵ СССР – Германия. Т. 2. С. 63.

³⁶ Там само. С. 61-62.

³⁷ Там само.

Молотов повідомив про це телефоном Шуленбурга.

Проте, як відомо, того ж дня, о 22-й годині, В. Молотов вручив румунському міністру в Москві Г. Давідеску ноту ультимативного характеру з вимогою передачі до складу Радянського Союзу Бессарабії та північної частини Буковини. У документі, зокрема, вказувалося на зацікавленість радянської сторони у долі «тієї частини Буковини, населення якої у своїй величезній більшості зв'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови й національного складу»³⁸.

Слід зазначити, що у вищезгаданій ноті, яка представляє собою головний документ, відповідно до якого наприкінці червня 1940 р. відбулися зміни територіальної приналежності Бессарабії та північної частини Буковини, є не лише деякі неточності, але й серйозні помилки історичного, етнічного й політичного характеру. Перш за все в ноті вказано, що Бессарабія населена «головним чином українцями». У той же час загальновідомим є той факт, що впродовж багатьох століть більшістю населення цієї території були молдаване (румуні). На підставі тези, що населення Бессарабії є «головним чином українцями», авторами ноти була вироблена теза про те, що окупація Бессарабії у 1918 р. «порушила вікову єдність Бессарабії... з Українською Радянською Республікою» без уточнення, про яку єдність йде мова: територіальну, державну, національну, або, можливо, про якусь іншу. До речі, у конфіденційній розмові з румунським послом у Москві Г. Давідеску на його зауваження стосовно етнічного складу мешканців Бессарабії, Молотов переконував співрозмовника, що «переважна частина населення є українською». «Стосовно Буковини, – доповідав посол, – він [Молотов. – н. а.] відзначив, що йдеться не про всю провінцію, а лише про пов'язану з Бессарабією північну частину, де більшість складають українці»³⁹.

Принаймні дивною, якщо не образливою, для населення північної частини Буковини виглядає оцінка, котра була дана в ноті цьому краю, і у якій зневажливо територія та населення оцінені як засіб відшкодування тих величезних збитків, які були заподіяні Радянському Союзу і населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії в Бессарабії⁴⁰. Зауважимо у зв'язку з цим, що Радянський Союз також вважав своєю компенсацією золотий запас Румунського Національного банку, який був переданий на зберігання до Москви в роки Першої світової війни. Стосовно тези «засобу відшкодування», на думку молдавського академіка А. Лазарева, який оцінює ноту як таку, що «пронизана великодержавно-шовіністичним угаром», «більш непродуктивного і нісенітного запису про Буковину, ніж та, що приведена у зга-

³⁸ Arh. M. A. E. Fond 1920-1944/U.R.S.S. Telegrams Moscovia 1939-1940. Vol. 2. F. 460-462, 483.

³⁹ Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии: Сборник документов / Сост. В. Вэратек, И. Шишкану. Кишинев: Университат, 1991. С. 23.

⁴⁰ Arh. M. A. E. Fond 1920-1944/ U.R.S.S. Telegrams Moscovia 1939-1940. Vol. 2. F. 461; Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941. Документи й матеріали. Чернівці: Облвидав, 1958. С. 63.

даній ноті, важко взагалі віднайти»⁴¹.

Разом з нотою Молотов вручив посланнику карту, де нові кордони були позначені лінією, проведеною червоним олівцем, що на місцевості становила семимильну смугу. Саме тому досить важко було визначити територіальну приналежність тієї чи іншої місцевості. Лінія кордону пройшла таким чином, що захопила північну область Старого королівства. Це значною мірою поглибило радянсько-румунські суперечності і невдовзі призвело до людських жертв⁴². Слід зазначити, що румунський посланник відмовився взяти згадану в ноті й запропоновану йому карту, й заявив, що він не зможе передати її в Бухарест. Г. Давідеску попросив дати йому точний опис запропонованого СРСР кордону на території Буковини. В. Молотов перерахував найменування найважливіших пунктів можливого кордону, підкресливши при цьому, що кордон не може бути окреслений з абсолютною точністю і що він буде уточнений згодом⁴³.

Останнім часом у румунській історіографії з'явилася думка про те, що врученням ультимативної ноти від 26 червня 1940 р. СРСР порушив щодо Румунії низку міжнародних конвенцій⁴⁴. Йдеться про наступні порушення:

— статті 1 та 2 Пакту Бріана-Келлога від 27 серпня 1928 року (Радянський Союз приєднався до цього пакту 6 вересня 1928 року⁴⁵), згідно з якими сторони, що домовлялися, засуджували «метод вдавання до війни для врегулювання міжнародних конфліктів та відмовлялися в своїх взаємовідносинах від війни як інструменту національної політики», а також визнавали, «що врегулювання або розв'язання всіх розбіжностей або конфліктів, незалежно від характеру їх походження, які можуть виникнути між ними, повинні вирішуватись тільки мирними засобами»⁴⁶.

— Московського Протоколу від 9 лютого 1929 р., яким країни, що його підписали (СРСР, Естонія, Польща, Литва та Румунія) достроково вводили в дію Пакт Бріана-Келлога в тій частині, що їх стосувалась⁴⁷;

— заходів Лондонської Конвенції від 24 травня 1933 р. щодо визначення агресора, яка була підписана Румунією, Естонією, Польщею, Туреччиною, СРСР та іншими державами з метою «забезпечення всім народам

⁴¹ Лазарев А.М. Пакт Риббентропа-Молотова и Бессарабия: Германо-советский договор о ненападении от 23 августа 1939 года и Бессарабия. *Советская Молдова*. 1991. 8 июн.

⁴² Bătălia pentru Bucovina / Ed. S.Neagoe. Timișoara: Helicon, 1992. P. 18.

⁴³ Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. М.: Индрик, 1996. С. 353-354.

⁴⁴ Scurtu I., Almaș D., Goșu A., Pavelescu I., Ioniță Gh. I. Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1994. București: Tempus România, 1994. P. 281.

⁴⁵ История внешней политики СССР. 1917-1985гг. В 2-х т. Т. 1. (1917-1945гг.). М.: Наука, 1986. С. 245.

⁴⁶ Международные отношения и внешняя политика СССР (Сборник документов) (1871-1957гг.). М.: Изд-во ВПШ при ЦК КПСС, 1957. С. 88-89.

⁴⁷ Arh. M. A. E. Fond 71/U.R.S.S. 1920-1940. Vol. 90/1940. F. 13, 36; Белоусова З. Вказ. праця. С.51; Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Вказ. праця. С. 309.

територіальної недоторканості їх країн»⁴⁸.

— одного з основних положень Статуту Ліги Націй: «не вдаватися до війни, підтримувати в повній гласності міжнародні відносини, які ґрунтуються на справедливості і честі, суворо дотримуватись міжнародного права...»⁴⁹.

Автор частково підтримує цю точку зору з певними застереженнями. А саме: вручення ультимативної ноти з територіальними вимогами формально ще не є оголошенням війни. При цьому, правда, можна згадати, що в заяві В. Молотова йшлося про те, що «Радянський уряд все ще старається вирішити питання мирним шляхом, але він має намір використати силу». Що ж стосується основних положень Статуту Ліги Націй, то на момент вручення згаданої ноти Радянський Союз вже не був членом цієї організації й тому її статутні вимоги на нього не розповсюджувались.

Зазначимо, що ці дипломатичні акції базувалися на різноманітних ґрунтовних військових приготуваннях. З метою здійснення приєднання [саме такий термін двічі використовував В. Молотов у своїй промові на VII сесії Верховної Ради СРСР 1 серпня 1940 р.]⁵⁰ Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР на базі Київського Особливого та Одеського військових округів був створений Південний фронт. Командувачем був призначений генерал армії Г. Жуков.

Генеральний штаб Червоної армії розробив два варіанти дій радянських військ. У першому варіанті були передбачені дії на той випадок, якщо уряд Румунії не дасть згоду на мирну передачу Бессарабії та Буковини. У цій ситуації передбачалось завдати концентрованого удару 12-ю армією вздовж Пруту в напрямку міста Ясси, а 9-а армія повинна була розпочати наступ на південь від Кишинева, до Гуш. У підсумку це повинно було привести до оточення румунських військ в районі Бельць – Ясси. Другим варіантом передбачався план дій на випадок добровільного відступу румунських військ на захід від Прута. Завдання радянських військ, за цим планом, полягало у швидкому виході до Прута для того, щоб взяти під контроль відступ румунських військ. За базовий був прийнятий перший варіант дій⁵¹. Директивами Народного комісара оборони № ОВ/583 та ОВ/584 військовим частинам Київського Особливого та Одеського військових округів давалася вказівка знаходитись постійно в стані бойової готовності.

⁴⁸ Arh. M. A. E. Fond 71/U.R.S.S. 1920-1944. Vol. 90/1940. F. 13, 37; Convenția de la Londra de definire a agresiunii (3 iulie 1933). *Năstase A. Documente fundamentale ale dreptului internațional și al relațiilor internaționale* / Ed. Frailich R. 2 vols. Vol. 1a. București: Asociația Română pentru Educație Democratică, 1997. P. 37-38; Scurtu I., Almaș D., Goșu A. Op. cit. P. 281; Международные отношения и внешняя политика СССР. С. 93-94.

⁴⁹ Pactul Societății Națiunilor (15-28 iunie 1919). *Năstase A. Op. cit. P. 23-34*; Морозов Г.И. Лига Наций: взгляд через полвека. *Вопросы истории*. 1992. № 2-3. С.164.

⁵⁰ Правда. 1940. 2 авг.

⁵¹ Pactul Molotov-Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia. Culegere de documente / Selecție Șișcanu I., Văratec V. Chișinău: Universitas, 1991. P. 90.

Уже з квітня 1940 р. радянське керівництво розпочало організаційні заходи щодо концентрації радянських військ на лінії румунсько-радянського кордону. 16 травня 1940 р. був підписаний бойовий наказ № 120 наркома оборони СРСР С. К. Тимошенка, а 21 червня – директива № 0140 Головного політичного управління РСЧА, якими були поставлені завдання зайняти всі життєво важливі об'єкти⁵². Ще за 16 днів до офіційного висунення радянських територіальних вимог румунському уряду щодо Бессарабії та північної частини Буковини 24 дивізії Червоної армії почали свій марш до кордонів Румунії. Упродовж 9 днів, починаючи з 6-ої ранку 19 червня, згідно з покладеними на них завданнями, головні сили Південного фронту зайняли бойові позиції на кордоні з Румунією⁵³. Проте деякі військові частини (192-а гвардійська, 60-а, 62-а, 124-а, 131-а, 141-а та 146-а стрілецькі дивізії, 10-а та 38-а танкові бригади 12-ої армії, а також 49-а танкова бригада, 331-й та 137-й гвардійські артилерійські полки резерву Головного командування та 34-й артилерійський дивізіон 5-ої армії)⁵⁴ були ще в дорозі. Уже на 26 червня 1940 р. на кордоні з Румунією радянське командування сконцентрувало 32 стрілецькі, 2 мотострілецькі, 6 кавалерійських дивізій, 11 танкових, 3 повітряно-десантні бригади, 16 артполків резерву головнокомандувача, 14 полків корпусної артилерії та 4 окремих артдивізіони⁵⁵. На основних напрямках наступу була забезпечена більш ніж потрібна перевага в живій силі та засобах⁵⁶. Щодо чисельності румунських військ, то станом на 15 червня 1940 р., тобто на початок радянської воєнної операції, на східному напрямку Румунії були розгорнуті 3 кавалерійські та 25 піхотних дивізій, одна мотомеханізована та 2 гірсько-стрілецькі бригади, одна дивізія моторизованої кавалерії. Більшість цих військових формувань були дислоковані не у Бессарабії, а на території Рєгату [старого королівства. – н.а.]⁵⁷.

Інформацію про концентрацію радянських військ із посиланням на різноманітні джерела зі своїх представництв за кордоном отримував і уряд Румунії ще з жовтня 1939 р.⁵⁸ Особливо інтенсивно ці дані надходили до Бухареста, починаючи з квітня 1940 р.⁵⁹. Зокрема в інформації начальника консульського відділу при румунському представництві в Москві Д. Телемака про поїздку 8-11 квітня 1940 р. з Москви у Львів та 11-27 квітня зі Львова у

⁵² Moraru A. Op. cit. *Moldova Socialistă*. 1990. 10 iun.

⁵³ Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (далі – Arh. OSPRM). Fond 50. Inv. 2. Dosar 56. F.1; Evenimente istorice: 28 iunie. *Nistru*. 1990. Nr. 6. P. 74.

⁵⁴ Arh. OSPRM. Fond 50. Inv. 2. Dosar 56. F.1; Moraru A. Op. cit. *Moldova Socialistă*. 1990. 10 iun.

⁵⁵ Șișcanu I. *Basarabia în contextul relațiilor sovieto-române*. P. 25.

⁵⁶ Arh. OSPRM. Fond 50. Inv. 2. Dosar. 153. F.74; Scurtu I., Almaș D., Goșu A. Op. cit. P. 283; 28 июня: Документы свидетельствуют. / Сост. И. Шишкану, М. Черненко. *Cugetul*. 1991. № 3. С. 18.

⁵⁷ Moraru A. Op. cit. *Moldova Socialistă*. 1990. 10 iun.

⁵⁸ Serviciul Arhive Istorice Centrale. Fond Președinția Consiliului de Miniștri. Dosar. 269/1939. F. 89, 141.

⁵⁹ Arh. M. A. E. Fond 71/U.R.S.S. 1920-1944. Vol. 90/1940. F. 208; 53; 266-267.

Москву зазначалося: «З висновків, зроблених мною та американським консулом М. Вардом, який перебував кілька місяців у Львові, виходить, що Червона армія інтенсивно готується до можливого нападу на Румунію з півночі на південь, тобто через Буковину вздовж долин. Найбільш масований удар має бути завданий на більш вузькій ділянці фронту, ухиляючись від природних перешкод – рік. Ці міркування могли б якоюсь мірою пояснити, чому радянські приготування на півночі Буковини здаються набагато серйознішими, ніж приготування вздовж Дністра»⁶⁰. Про концентрацію радянських військ на півночі Буковини румунським військовим частинам шифрованим наказом від 18 червня 1940 р. повідомляв Генеральний штаб⁶¹. Це, у свою чергу, змусило румунське командування в останню декаду червня 1940 р. перекидувати велику кількість військових формувань на східний кордон⁶².

У I та II декадах червня 1940 р. румунськими службами були затримані декілька радянських розвідників, котрі цікавились можливістю проникнення в службові приміщення з метою здобуття румунських військових документів та топографічних карт прикордонних областей. Завдання розвідників також полягали в здобутті інформації щодо дислокації військ та командування, розміщення державних установ та їх керівництва, охорони стратегічних об'єктів, точного знаходження складів боеприпасів, місць паркування автомобілів моторизованих та мотомеханізованих частин, військових перевозок залізницею, фортифікаційних робіт, цін на продуктові та промислові товари, ставлення до євреїв, морального стану військ та цивільного населення. Вони повинні були передати радянському командуванню зразки погонів румунських військових усіх чинів та родів військ⁶³.

Одночасно радянська сторона здійснювала систематичне порушення повітряного простору Румунії, особливо на півночі, де тільки з 16 по 25 червня 1940 р. радянські літаки 4 рази пролітали над Буковиною, у тому числі групами⁶⁴. Уночі 27 червня зафіксовані порушення наземного кордону Румунії. Так, у зоні дії 6 полку Рошіорь [різновид кавалерії – н.а.], у Молдові, 9 катерів намагалися перетнути Дністер. У результаті сутички з румунськими військовими 2 катери потоплено, 7 – досягли правого берега та висадили десант, змусивши румунів відступити⁶⁵. Здійснювалась підготовка радян-

⁶⁰ Ibidem. F. 77-78.

⁶¹ Arhiva Ministerului Apărării Naționale al României (далі – Arh. M.Ap.N.). Fond Armata 4. Dosar 203. F. 268.

⁶² Arh. OSPRM. Fond 50. Inv. 2. Dosar 153. F. 102.

⁶³ Chiritoiu M., Ardeleanu E. Documente inedite. *Dosarele istoriei*. 1997. An. II. Nr. 5 (10). P. 59.

⁶⁴ Brișcă A. Raporturile de graniță sovieto-române. Noiembrie 1918 – iunie 1940. *Arhivele totalitarismului*. Nr. 10. Anul IV. 1996/1. P. 55; Pelin M. Săptămâna patimilor (23-27 iunie 1940). *Nistru*. 1990. Nr. 7. P. 20-21; Văratec V. Preliminarii la raptul Basarabiei și nordului Bucovinei 1938-1940: Volum de documente din fostele arhive secrete române. București: Libra, 2000. P. 355; Șapcă Fl. Detrunchierea Bucovinei. *Țara Fașilor: Almanah cultural-literar al societății culturale "Arboroasa"*. Cernăuți – Târgu-Mureș. 1992. P. 7.

⁶⁵ Arh. M. A. E. Fond 71/U.R.S.S. 1920-1944. Vol. 118/1940. F. 115; Arh. M.Ap.N. Fond 948. Dosar 1066. F. 53.

ських військових частин до форсування Дністра в районі Могилева та Старої Ушиці⁶⁶. За румунськими оперативними даними від 27 червня, на станції Тирасполь помічено багато вісей для поїздів європейського типу⁶⁷ [ширина залізничних колій в СРСР відрізнялася від європейських майже на 12 см. – н. а.].

21 червня 1940 р. Головним політичним управлінням РСЧА прийнята директива № 0140, згідно з якою в розпорядження Політуправління Київського ОВО направлено 300 політпрацівників середньої ланки, 89 – старшої, 81 – вищої, а в розпорядження Політуправління Одеського ВО – 449 середньої, 50 – старшої та 38 – вищої⁶⁸.

Для підготовки операції за місяць до її початку всі працівники партійних та радянських органів вважалися мобілізованими⁶⁹. З Молдавської АРСР до лав Червоної армії було призвано 64 особи молдавської національності, з яких підготували для подальшої діяльності 34 – як редакційних працівників, 30 – пропагандистів та агітаторів. З групи редакційних працівників укомплектовано редакції газет румунською мовою (2 – армійські та 4 – дивізійні), створена редакція російсько-української газети. До всіх редакцій газет приписані письменники та журналісти Української РСР, підібрана бібліотека довідкового характеру⁷⁰.

За розробленим планом, у другій декаді червня з працівниками всіх редакцій, резервною групою політпрацівників, штатними та позаштатними лекторами почалося навчання, на яких основна увага приділялася інформації про найважливіші центри Румунії та повітів Бессарабії, вивченню румунської мови та мов суміжних держав. З останньої групи 12 лекторів відряджено у військові частини для читання лекцій. З метою ідеологічного забезпечення маршу були проведені наради з військовими комісарами, секретарями партійних і комсомольських бюро, складені плани партійно-політичної роботи на марші, а також на час пересування залізницею, призначені читці, агітатори, пропагандисти, які пояснювали солдатам «завдання маршу» (на початку їм говорилося про «воєнні маневри»). За спеціальним наказом Південного фронту виготовлено 1000 прапорів СРСР та УРСР, велика кількість лозунгів, розіслано по військових частинах велику кількість етнографічних карт. Заздалегідь вивчалася поліграфічна база та її потужності в окремих прикордонних адміністративних центрах. Разом з тим, командування мало труднощі із забезпеченням румунськими шрифтами трьох дивізійних газет. Ціла польова експедиція, маючи в своєму розпорядженні машини, літаки,

⁶⁶ Arh. M.Ap.N. Fond. Microfilme. R. II. 1.994. Cadr. 397; Arh. M. A. E. Fond 71/U.R.S.S. 1920-1944. Vol. 118/1940. F. 115.

⁶⁷ Arh. M.Ap.N. Fond. Microfilme. R. II. 1.994. Cadr. 396.

⁶⁸ Arh. OSPRM. Fond 50. Inv. 2. Dosar 153. F. 105.

⁶⁹ Роман А. Установление в Бессарабии режима политического тоталитаризма. *Сфатул Цэрий*. 1991. 6 июл.

⁷⁰ Arh. OSPRM. Fond 50. Inv. 2. Dosar 56. F. 1-5, 30.

фахівців, забезпечувала безперервне постачання Південному фронтові газет та спеціальної літератури⁷¹.

Для культурного обслуговування населення організовано шість концертних бригад (дві з них мали репертуар румунською мовою), ансамблі молдавських народних танців та музики. Драматичний театр КОВО був розділений на дві самостійні трупи зі своїми транспортними засобами. У його репертуарі були вистави «Полководець Суворов», «Інтервенція», «Таланти», «Собака на сіні», «Неспокійна старість»; окремо підібрані пересувна бібліотека, патефонні платівки, кіноплівка із записами та популярні пісні (останні – для перекладу на іноземні мови). Був також облаштований поїзд-типографія, укомплектована та забезпечена всім необхідним для видання румунською мовою газета «Basarabia», редакція якої вже 17 червня була на марші⁷².

Паралельно з приготуваннями до воєнних дій радянське керівництво мобілізувало зарубіжні комуністичні партії на підтримку політики Кремля, одночасно дезорієнтуючи виконком Комінтерну щодо стану радянсько-німецьких взаємин. 8 травня 1940 р. виконком Комінтерну прийняв директиви для Комуністичної партії Румунії, у яких зазначалося: «Перед Комуністичною партією, робітничим класом та народами Румунії стоїть завдання не допустити втягнення Румунії у війну, не дозволити перетворити Румунію в плацдарм для англійських та французьких імперіалістів проти СРСР». Вимагалось, щоб КПП підтримувала вирішення проблеми Бессарабії та спірних питань із сусідніми балканськими державами мирним шляхом⁷³.

З метою формування прорадянської пропаганди в Бессарабії та організації помпезної зустрічі «армії-визволительки» 28 травня 1940 р. за допомогою КПП, яка фактично була у повному підпорядкуванні ВКП(б), до Комінтерну були викликані член секретаріату ЦК РКП М. Скворцов (Лейбович) та член Бессарабської обласної організації компартії, секретар Сорокської повітової організації М. Моргенштейн, які проінформували про боездатність комуністичної організації Бессарабії, про політичну ситуацію та настрої населення. Наприкінці травня того ж року Москва таємно направила в Бессарабію кілька груп по 30 чоловік, яким було доручено «підготувати населення до зустрічі Червоної армії», а також збирати розвідувальні дані⁷⁴.

Отже, врученню радянської ноти румунському уряду передувала багатогранна підготовча робота, яка ґрунтувалася на всьому політичному, економічному та воєнно-стратегічному потенціалі Радянського Союзу.

Одразу ж після отримання радянської ноти працівники румунської дипломатичної місії в Москві почали передавати по телефону шифроване повідомлення, але зв'язок був перерваний після перших десяти груп цифр.

⁷¹ Ibidem. F. 4-5.

⁷² Ibidem. F. 3-5; Evenimente istorice: 28 iunie 1940. P. 74; Moraru A. Op. cit. *Moldova Socialistă*. 1990. 10 iun.

⁷³ Scurtu I., Almaş D., Goşu A. Op. cit. P. 283.

⁷⁴ Черненко М. Оккупация Бессарабии и сталинская пропаганда. *Сфатул Цэрий*. 1991. 6 июл.

Кінець телеграми румунський уряд отримав лише вранці наступного дня. Колишній державний секретар у Міністерстві закордонних справ Румунії А. Креціану писав: «Врешті-решт, о шостій годині ранку передали кінець телеграми. Він містив весь текст радянської ноти, яка була 24-годинним ультиматумом, термін якого закінчувався ввечері 27-го числа. Перервавши на декілька годин його передачу, Ради скоротили навіть цей, дуже короткий термін, під час якого могли бути вивчені їх вимоги й можна було прийняти рішення. У нас є зараз 16 годин для того, щоб сформувавши думку. 16 годин, але включаючи час, необхідний для передачі нашої відповіді в Москву»⁷⁵.

Отримавши ноту, Міністерство закордонних справ Румунії поставило до відома про її зміст дипломатичні представництва Німеччини, Італії, Туреччини, Греції та Югославії. У ноті румунського зовнішньополітичного відомства підкреслювалося, що «румунський уряд готовий обговорювати в миролюбивому дусі будь-яке питання, яке стосується відносин з Радянським Союзом», але не може прийняти ультиматум воєнного характеру⁷⁶. Румунське політичне керівництво звернулося до німецького та італійського урядів для того, щоб з'ясувати їх позицію в цій ситуації, а також, чи згодні вони направити клопотання в Будапешт і в Софію у випадку румунсько-радянської війни, щоб «запобігти їх нападу або ворожому виступу проти Румунії»⁷⁷.

Звернувшись до урядів Туреччини та Греції, керівництво Румунії хотіло дізнатися, чи може воно розраховувати на військову підтримку цих країн згідно з Балканським Пактом у випадку можливого ворожого виступу з боку Болгарії або болгарської агресії. Не менше цікавило офіційний Бухарест і те, чи може він розраховувати на випадок ворожих виступів або агресії з боку Угорщини або Болгарії, або обох країн спільно, на військову підтримку Югославії проти цих держав, згідно з двостороннім союзницьким договором та згідно з Балканським Пактом⁷⁸.

Що стосується позиції Німеччини у цьому питанні, слід згадати, що близько 1-ї години ночі 27 червня Молотов повідомив про ноту телефоном Шуленбурга, який одразу ж відіслав телеграму Ріббентропу. Той розпорядився негайно передати відкритим текстом інструкцію німецькому посланнику в Бухаресті з тим, щоб останній терміново проінформував міністра закордонних справ Румунії Ч. Джигурту про те, що «для запобігання війни між Румунією і Радянським Союзом ми [уряд Німеччини. – н. а.] спроможні лише порадити румунському уряду поступитися домаганням радянського уряду»⁷⁹. Згодом, менш ніж через рік Берлін скористався ситуацією, яка скла-

⁷⁵ Cretzianu A. *Politica de pace a României față de Uniunea Sovietică* // Buzatu Gh. *România cu și fără Antonescu: Documente, relatări și comentarii*, Iași: Moldova, 1991. P. 70.

⁷⁶ Mușat M., Ardeleanu I. *România după Marea Unire*. Vol. 2. Part. II. P. 1114-1115.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem. *Bătălia pentru Bucovina*. P. 148-149.

лася внаслідок реалізації зазначених ультимативних вимог. Під час зустрічі в Мюнхені в травні 1941 р. Гітлер запропонував маршалу І. Антонеску взяти участь у реалізації плану «Барбаросса», підкресливши, що «для повернення Бессарабії та Північної Буковини вона [Румунія. – н. а.] не має іншого шляху, як тільки воювати на боці Німеччини», зазначивши, що за надану допомогу Румунія зможе окупувати та адмініструвати територію аж до Дніпра⁸⁰. Уже 16 липня 1941 р., під час наради з питань реорганізації Східних областей, Гітлер відзначав: «Антонеску заявляє претензії на Бессарабію та Одесу. Наші відносини з Румунією добрі, але ніхто не може знати майбутнього і ми не повинні передчасно намічати кордони»⁸¹.

Про позицію Італії стало відомо з телеграфного донесення посла Румунії у Римі Р. Боссі бухарестському уряду. У ньому, зокрема, зазначалося, що «італійський уряд вважає, що в ім'я загальноєвропейських інтересів не тільки Румунії, але й інших країн, Румунії слід запобігти конфлікту з Радянським Союзом». Відносно можливих демаршів у Будапешті й Софії, представник офіційного Риму Анфусо, не маючи інструкцій щодо цього, висловив свою особисту впевненість у тому, що клопотання будуть надіслані, «оскільки це торкається й італійських інтересів»⁸².

Уряд Туреччини заявив, що він зможе дати відповідь лише після розгляду цього питання на засіданні Ради Міністрів, негайному скликанню якого перешкодив той факт, що декілька міністрів знаходились у провінції⁸³. Зауважимо, що румунська сторона отримала від офіційної Анкари позитивну відповідь, яку вона була вправі очікувати також і від інших союзників, але лише наступного дня, із запізненням, яке анулювало її практичне значення. Напевно, це можна пояснити ще і тим, що турецькі правлячі кола шукали можливості укласти пакт з Москвою⁸⁴.

Грецький уряд сповістив, що він не зможе відповісти раніше, ніж проведе консультації з іншими учасниками Балканської Антанти і висловив надію, що Румунії вдасться запобігти військовим діям на Балканах⁸⁵. Керівництво Югославії заявило про свою рішучість зробити все можливе «для того, щоб застерегти Угорщину та Болгарію від якоїсь непродуманої дії», але

⁸⁰ Протокол допроса военнопленного румынского маршала Й.Антонеску о начале подготовки нападения Румынии и Германии на Советский Союз 6 января 1946 г. *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 5. С. 213; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. В 7 т. М.: Госиздат юридической литературы, 1961. Т. 7. С. 358, 443; Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т. М., Т. 3. С. 434; Виноградов В.Н. Размышления о румынской истории (заметки на полях книги. *Вопросы истории*. 1992. № 10. С. 169.

⁸¹ Картье Р. Тайны войны: По материалам Нюрнбергского процесса. Москва: Посев, 1948. С. 87.

⁸² Bossy R. *Amintiri din viața diplomatică (1918-1940)*. Vol. 2. 1938-1940. București, 1993. P. 250.

⁸³ Cretzianu A. *Politica externă a României. 1919-1940*. *Buzatu Gh. România cu și fără Antonescu*. P. 77.

⁸⁴ Macfil A.L. The Turco-Soviet talks of Sept.-Oct. 1939. A secret German report. *Balkan Studies*. Vol. 26. Nr. 2. hessaloniki, 1985. P. 431-442.

⁸⁵ Cretzianu A. *Politica externă a României*. P. 7.

додало, що на випадок, коли ці держави все ж таки вступлять у війну з Румунією, воно негайно проконсультується з турецьким та грецьким урядами з метою вивчення нової ситуації та виконання договірних зобов'язань у нових умовах. Мабуть, таке стримане ставлення Югославії до можливості виконати свої союзницькі щодо Румунії зобов'язання пояснювалися тим, що саме у червні 1940 р. Югославія встановила дипломатичні відносини з Радянським Союзом, а згодом, менш ніж через рік, 30 березня, белградський уряд звернувся до Кремля з пропозицією укласти військово-політичний союз «на будь-яких умовах, які запропонує Радянський уряд»⁸⁶.

З огляду на надто короткий термін, який був встановлений радянським ультиматумом, такі ухильні відповіді дорівнювали, по суті, негативним реплікам. Таким чином, на конкретну допомогу Малої Антанти, яка, за оцінкою командувача французьких військ на Сході, генерала Вейгана, могла поставити під рушницю понад 100 дивізій⁸⁷, Румунія розраховувати не могла.

Не міг офіційний Бухарест розраховувати і на британо-французькі гарантії. Ще напередодні Другої світової війни бухарестський уряд робив все можливе, щоб з'ясувати позицію західних держав на випадок радянського нападу. 13 квітня 1939 р. він отримав гарантії від Великобританії та Франції⁸⁸. Радянський дипломат І. Майський згадував пізніше про те, як одразу ж після оголошення гарантій Румунії та Греції, Ллойд Джордж у розмові з ним сказав: «Ви знаєте, я ніколи не був високої думки про Чемберлена, але те, що він робить зараз, б'є всі рекорди дурниць... Ми даємо гарантії Польщі та Румунії, але що ми можемо для них зробити у випадку нападу Гітлера? Майже нічого! Географічно ці дві країни розташовані таким чином, що до них рукою не дістанеш. Навіть їх постачання зброєю та боєприпасами можливе лише через радянську територію. Ключ спасіння лежить у Ваших руках. Без Росії тут нічого не вийде... Тобто перш за все треба було домовитись з Москвою. А як себе поводить Чемберлен?.. Не домовившись з Радянським Союзом, фактично за його спиною, він роздає направо й наліво гарантії країнам, які знаходяться у Східній Європі. Яка кричуща нісенітниця. Ось до чого дійшла британська дипломатія!»⁸⁹

При цьому слід зазначити, що гарантії призначалися для прикриття лише у випадку агресії з боку Німеччини⁹⁰. З самого початку концепція Румунії відносно гарантії не співпадала з британською. Стурбованість керівництва Румунії викликала не лише Німеччина, а й Угорщина, Болгарія і, в

⁸⁶ Історія західних та південних слов'ян: XX століття / Пугач Є., Страшнюк С., Постоловський Р. та ін. Харків: Око, 1998. С. 222.

⁸⁷ Hillgruber A. Hitler, Regele Carol și Maresalul Antonescu. Relațiile germano-române (1938-1944). București: Humanitas, 1994. P. 98.

⁸⁸ Документи и материалы кануна второй мировой войны. 1937-1939. В 2-х т. Т.2. январь-август 1939 г. / Ред. кол. Бондаренко А., Земсков И. и др. Москва: Политиздат, 1991. С. 69-70.

⁸⁹ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата 1925-1945 гг. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1987. С. 387-388.

⁹⁰ Cretzianu A. Oazia pierdută. Iași: Institutul European, 1998. P.234-235.

першу чергу, Радянський Союз. Після тривалого зондування питання з боку Бухареста в грудні 1939 р. уряд Великобританії підготував офіційне комюніке, в якому стверджувалось, що гарантії будуть мати силу у випадку радянського нападу за умови, що Туреччина відкриє протоки, а Італія не буде заперечувати проти англо-французьких воєнних дій на Сході⁹¹. З точки зору деяких політичних сил Великобританії та Франції, функціонування цих гарантії було майже нереальним⁹². Зазначимо також, що наприкінці червня 1940 р. виконання згаданих умов було нереальним і тому, що Італія вже з 10 червня 1940 р. була у стані війни⁹³, Франція була розбита й підписала акт про капітуляцію перед Німеччиною⁹⁴, а Великобританія після поразки під Дюнкерком не хотіла, або була не в змозі виконати надані румунському уряду гарантії⁹⁵. З огляду також і на те, що їх наявність заважала стосункам з Німеччиною⁹⁶, 1 липня 1940 р. румунський уряд відмовився від британо-французьких гарантії⁹⁷.

Водночас активізувалися уряди Болгарії та Угорщини, які, скориставшись ситуацією, що склалася навколо радянських вимог щодо території Бессарабії та Буковини, висували претензії відповідно на Добруджу та Трансільванію⁹⁸. Так, 27 червня посол Болгарії П. Драганов цікавився в Міністерстві закордонних справ Німеччини про розвиток кризи у румуно-радянських відносинах і про позицію німецького уряду щодо задоволення в майбутньому болгарських територіальних претензій. Йому порадили, щоб «Болгарія не використовувала нинішню ситуацію» для цієї мети. Цього ж дня посол Угорщини Ц. Доме вручив німецькому уряду меморандум про те, що його країна «домагається вирішення своїх територіальних претензій до Румунії лише у згоді з силами Осі» та висловлює ідею, що її територіальні домагання потрібно також задовільнити «на випадок, коли Румунія буде укласти деякі угоди щодо територіальних проблем з іншими державами»⁹⁹. Більше того, як писала газета «Правда», посилаючись на кореспондента газети «Нью-Йорк геральд трибюн», Угорщина «фактично вже провела мобілізацію, хоча офіційно вона не оголошена»¹⁰⁰.

Тим часом у румунській столиці приступили до активних політич-

⁹¹ Ibidem. P. 22.

⁹² Ibidem. P. 22-23.

⁹³ Виноградов А. Вступление Италии во вторую мировую войну. Вопросы истории. 1992. № 10. С. 66; Сизов А. Прыжок в пропасть (Как Италия вступила во Вторую мировую войну). *Международная жизнь*. 2000. № 1. С. 111.

⁹⁴ Сизов А. Вказ. праця. С. 111-112.

⁹⁵ Типпельскирх К. История второй мировой войны. В 2-х т. Санкт-Петербург: Полигон, Т. 1. 1939-1943. С. 105.

⁹⁶ Трагическая метаморфоза. *Горизонт*. 1989. № 12. С. 75.

⁹⁷ Правда. 1940. 2 июл.; *Politica externa a României*. P. 235.

⁹⁸ Правда. 1940. 1 июл.; Правда. 1940. 3 июл.; Известия. 1940. 5 июл.; Правда. 1940. 5 июл.; Шишкану И. Захват Бессарабии. С. 46-47.

⁹⁹ *Politica externă a României*. P. 235.

¹⁰⁰ Правда. 1940. 2 июл.

них консультацій та нарад. Так, 27 червня відбулися два засідання Коронної ради (були присутні члени Коронної ради та уряду)¹⁰¹. Її голова та міністр закордонних справ повідомили про радянські вимоги, висловивши при цьому намір домагатися переговорів. Дискусії на обох засіданнях Коронної ради проходили під знаком політичної ізоляції Румунії¹⁰² та великої загрози, яка нависла над нею. Основні дві точки зору, які були представлені у ході дискусії, – опір радянському ультиматуму та його прийняття – впливали: перша з національних та патріотичних емоцій; друга – з воєнно-політичних реалій. Основне питання противників опору, яке вони задавали іншій стороні, було: якщо навіть не буде здійснений одночасний напад Угорщини та Болгарії, який час Румунія в змозі чинити опір переважаючій в живій силі та воєнній техніці Червоній армії¹⁰³. Дискусії були завершені виступом воєнного міністра при підтримці начальника Генерального штабу. Їх промови зводились до наступного: навіть якщо Румунія витримає перший фронтальний удар, у неї немає запасів та матеріалів для довготривалої війни. З огляду на поразку Франції та тяжке становище Великобританії було б майже неможливим чекати такої допомоги із Заходу. Що стосується Німеччини, то війна у Фінляндії переконливо показала, що радянсько-німецький договір про ненапад¹⁰⁴ забороняв їй постачання боєприпасів та зброї будь-якій країні, з якою Радянський Союз був у стані війни. Таким чином, поразка Румунії була математичною аксіомою, тому що її промисловість була дуже слабкою і позбавленою сировини¹⁰⁵.

Ця реальність була настільки переконливою, що докорінно змінила попереднє рішення Коронної ради. І якщо на першому засіданні за прийняття ультиматуму висловилися 10 чоловік, проти – 11, за подальші переговори – 5, утримався – 1, то під час другого засідання розподіл голосів був трохи іншим: 19 – за прийняття ультиматуму, 6 – проти, 1 – утримався¹⁰⁶.

Цьому посприяло, можливо, й те, що членів Ради було проінформовано про відповіді з Німеччини та Італії, а також інформація про те, що 27 червня о 16-й годині Шуленбург звернувся до Молотова з проханням продовжити термін отримання відповіді румунського уряду на вказану ноту і йому відповіли, що «за відсутності позитивної відповіді, радянські війська почнуть військові дії опівночі»¹⁰⁷. Через декілька днів, на той час вже колишній прем'єр-міністр Румунії, Г. Тетереску, з приводу цих подій, писав: «Щодо

¹⁰¹ Dobrinescu V. Fl., Constantin I. Basarabia în anii celui de al doilea război mondial. P. 167.

¹⁰² Moiscu V. Considerații privind procesul izolării politice a României pe plan internațional. *Probleme de politică externă a României. 1918-1940: Culegere de studii*. București.: Ed. militară, 1988. P. 229-281.

¹⁰³ Constantiniu F. Între Hitler și Stalin. P. 94-95.

¹⁰⁴ СССР-Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. В 2-х т. Т. 1. Vilnius: Mokslas, 1989. С. 61-62.

¹⁰⁵ Cretzianu A. Ocazia pierdută. P. 73.

¹⁰⁶ Musat M., Ardeleanu I. Op. cit. P.1117-1118.

¹⁰⁷ Arh. M.A.E. Fond 1920-1944/ U.R.S.S. Telegramme Moscova 1939-1940. Vol. 2. F. 466.

цього ультиматуму було лише два рішення: опір або прийняття. Опір був найлегшим рішенням: це було рішення інстинкту, рішення мужності. Опір був дією народу, свідомого щодо своїх прав та історичної місії. Але опір не означав лише нерівну війну, а й війну, у якій наша армія не могла кинути в бій всі сили, оскільки мала захищати й інші фронти, які знаходились під загрозою, та в умовах, у яких будь-яка допомога ставала ілюзорною та забезпечення будь-якої лінії відступу – неможливим. Опір означав, у кращому випадку, марнування наших збройних сил. Цим марнуванням сил підбадьорувалися інші агресії, які за даних умов червня місяця могли створити нашої країні дуже важку ситуацію. Ось чому уряд, після болісного вивчення наслідків війни, та свідомий щодо відповідальності, яку повинен був взяти перед історією, відмовився від опору і намагався вести переговори для того, щоб зменшити масштаб удару та для того, щоб мати змогу провести впорядковану евакуацію, зберігаючи життя та майно румунів, які бажали відступити разом з нашими військами»¹⁰⁸.

Слід відзначити той факт, що, коли румунський уряд з'ясував, що не зможе змінити фундаментально строки ультиматуму, в останню мить, він зробив спробу утримати за собою принаймні місто Чернівці. Але позиція зовнішньополітичного відомства щодо цього питання була досить жорсткою у тому розумінні, що: «питання про Чернівці не повинно бути згадано ні за яких обставин, навіть у будь-якій телефонній розмові з Фабриціусом»¹⁰⁹. До речі, пізніше Молотов згадував, що йому довелося досить наполегливо переконувати Шуленбурга в необхідності включення міста Чернівці до складу СРСР. При цьому він зазначає: «Чернівці, які ніколи не належали Росії, були повернуті нам і зараз вони наші. Мабуть, німці не схильні були тоді псувати відносини, розривати будь-які зв'язки з нами. Відносно Чернівців всі підскакували, як підсмажені та дивувалися»¹¹⁰.

У відповіді офіційного Бухареста на радянську ноту зазначалося, що Румунія готова призначити делегацію для переговорів з питань, що виникли у двосторонніх стосунках¹¹¹. На думку німецького історика А. Хільгрубера «ця відповідь не означала прийняття радянського ультиматуму, але й не виглядала як відмова. Вона відкладала остаточне рішення переговорів, на яких потрібно було визначитися по суті проблеми щодо радянських зазіхань. У теперішніх умовах, маючи на увазі, що повідомлення Коронної ради уточнювало, що буде направлено повноважного представника для обговорення радянських умов, таку відповідь можна вважати неприйнятною»¹¹².

27 червня, після отримання відповіді румунського керівництва, уряд

¹⁰⁸ Tătărescu Ch. Evacuarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord. Craiova: Scrisul românesc S. A., 1940. P. 23.

¹⁰⁹ Ciorănescu Gh. Un moment din istoria Bucovinei. *Glasul Bucovinei*. 1994. Nr. 1. P. 16.

¹¹⁰ Ciuev F. O sută patruzeci de convorbiri cu Molotov. (Din jurnal). *Basarabia*. 1992. Nr. 3. P. 52.

¹¹¹ Arh. M.A.E. Fond 71/U.R.S.S. 1920-1940. Vol. 123/1940. F. 40; Universul. 1940. 4 iul.

¹¹² Цит за: Musat M., Ardeleanu I. Op. cit. Vol. 2. Part. II. P. 1124.

СРСР, вважаючи її «непевною, бо в його відповіді не сказано прямо, що він приймає пропозиції радянського уряду про негайну передачу Радянському Союзу Бессарабії і північної частини Буковини», висунув новий ультиматум з вимогою: «Протягом 4 днів, починаючи з 2 години дня за московським часом 28 червня, румунським військам очистити територію Бессарабії і північної частини Буковини»¹¹³.

У відповіді румунського уряду підкреслювалося: «Для того, щоб запобігти тяжким наслідкам, які б спричинилися вдаванням до сили та початком воєнних дій у цій частині Європи, румунський уряд вимушений прийняти умови евакуації, визначені у радянській ноті»¹¹⁴. На думку англійського історика Д. Делетанта, новий міністр закордонних справ К. Арджетояну, «у своїй ноті про прийняття ультиматуму, переданій В. Молотову Г. Давідеску об 11 ранку 28 червня, підкреслив, що Румунія поступалася з метою уникнення війни і приділив увагу тому, щоби не сказати нічого, що могло би бути інтерпретовано як легітимне прийняття радянських претензій на дві провінції»¹¹⁵.

Таким чином, бухарестський уряд дав згоду не на поступки Бессарабії та північної частини Буковини, як трактувалося у радянській історіографії, а лише на евакуацію цих територій. Його рішення базувалися на таких факторах:

1. Катастрофічна поразка франко-британських військ та французька капітуляція унеможливлювали виконання гарантій від 13 квітня 1939 р.

2. Воєнний міністр та начальник Генерального штабу зробили заяву про те, що, у зв'язку з відсутністю стратегічної сировини та запасів боєприпасів, румунська армія не могла б воювати з Червоною армією більше, ніж три місяці.

3. Категоричний тиск з боку Німеччини та Італії.

4. Погрозливе ставлення Угорщини та Болгарії в той час, коли не можна було розраховувати на втручання союзників Румунії – Югославії, Туреччини та Греції¹¹⁶.

Де-юре, Румунія поступилася територіями Бессарабії та північної частини Буковини значно пізніше, а саме 10 лютого 1947 р., підписавши Паризьку мирну угоду про радянсько-румунський кордон, згідно з якою він встановлювався таким, яким був на 1 січня 1941 р. «згідно радянсько-румунської Угоди від 28 червня 1940 року»¹¹⁷ (угоди, якої в дійсності не існува-

¹¹³ Arh. M.A.E. Fond 1920-1944/ U.R.S.S. Telegrams Moscova 1939-1940. Vol. 2. F. 467.

¹¹⁴ Arh. M.A.E. Fond 1920-1944/ U.R.S.S. Telegrams Moscova 1939-1940. Vol. 2. F. 470; Cretzianu A. Politica de pace a României. P. 63.

¹¹⁵ Deletant D. The Molotov-Ribbentrop pact and its consequence for Bessarabia: some considerations on the human rights implications. *Revue Roumaine d'histoire*. V. 30. Nr. 2-3. P.225.

¹¹⁶ Cretzianu A. Politica de pace a României. P. 63; Buzatu Gh. România și războiul mondial. P. 6-7.

¹¹⁷ România în anticamera Conferinței de la Paris. Documente. / Coord. Mocanu R. București: Arhivele Naționale ale României, 1996. P. 413-414; Cretzianu A. Politica de pace a României. P. 64-65

ло)¹¹⁸. (Американській вчений Р. Шпорлюк, говорячи про Буковину, вважає, що вона формально була включена до складу СРСР у 1944 р.)¹¹⁹, мабуть вважаючи цією датою час переходу Румунії до Антигітлерівської коаліції.

Разом з тим, було багато проявів протесту проти рішення Коронної ради щодо поступки Бессарабії та північної частини Буковини практично без боротьби, з боку майже всіх політичних течій (окрім комуністів, які підтримали територіальні домагання СРСР¹²⁰) та соціальних верств Румунії. Вони вважали, що румунська армія мала чинити опір. Аргументувалося це тим, що Німеччина не мала б дозволити СРСР безмежно розширювати свої території у Південно-Східній Європі у разі можливої поразки Румунії¹²¹.

Припускалося, що, не чекаючи повного розгрому румунської армії, Вермахт почне діяти, щоб захистити румунські нафтові райони і не допустити Червону армію на Балкани. На думку А. Креціану, Румунія могла надіятись на те, що паралельно з очікуваними військовими операціями, авіація та моторизовані німецькі з'єднання спробують встановити дійовий контроль за нафтовими полями Румунії у випадку зайняття її територій радянськими військами¹²². Пізніше німецький генерал К.Тіппельскірх згадував: «Гітлер був вкрай невдоволений цією зміною кордонів, тому що Радянський Союз опинився зараз у загрозовій близькості від нафтових районів Румунії, експлуатація яких була для Німеччини незамінною передумовою для успішного ведення війни. Тому він твердо вирішив створити міцну перепону, яка б перешкоджала будь-якому намагання Радянського Союзу розширитись ще далі на південний захід»¹²³. Та навіть, як зазначав 18 травня 1942 р. сам Гітлер: «І якщо б не вдалось під час вторгнення росіян в Румунію вимусити їх обмежитись однією лише Бессарабією і вони забрали б тоді собі румунські нафтові родовища, то найпізніше цієї весни вони придушили б нас, бо ми б залишились без джерел пального»¹²⁴.

При цьому слід підкреслити, що наприкінці червня 1940 р. основна частина німецьких військ була зосереджена на заході Європи, а на східному напрямі Німеччина мала не більше 10 дивізій¹²⁵. На думку відомого американського журналіста-дослідника У. Ширера, «якщо б Сталін розгорнув

¹¹⁸ Focșăneanu E. Tratatul de pace și problema Basarabiei și a Bucovinei de Nord. *Arcașul*. 1996. 10 oct.

¹¹⁹ Szporluk R. *Rusia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford: Hoover Institution Press, 2000. P. 363.

¹²⁰ Arh. OSPRM. Fond 50. Inv. 3. Dos. 353. F. 1-2; Inv. 4. Dosar 188. F. 1.

¹²¹ Iuliu Maniu în fața istoriei / Coord. Țepelea G., Red. Paraschiv N. București: Gândirea românească, 1994. P. 434-437; Dobrinescu V.FI., Nicolescu Gh. Plata și răsplata istoriei. Ion Antonescu, militar și diplomat (1914-1940). Iași: Institutul european, 1994. P. 63; Buzatu Gh. România și războiul mondial. P. 14.

¹²² Cretzianu A. Ocazia pierdută. P. 74; Buzatu Gh. România și prăbușirea hotelor. P. 6.

¹²³ Типпельскірх К. Вказ. праця. Т. 1. С. 105.

¹²⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Ред. И.Фрадкина. Смоленск: Русич, 1993. С. 303.

¹²⁵ Суворов В. День-М. Когда началась вторая мировая война?: Нефантастическая повесть-документ. М.: АО "Всё для Вас", 1994. С. 248; Ширер У. Вказ. праця. Т. 2. С.185.

наступ проти Німеччини в червні 1940 року, то Червона армія, вірогідно, дійшла б до Берліна, перш ніж німці зуміли б організувати більш-менш серйозний опір»¹²⁶. На нашу думку, саме цей збіг обставин зумовив перше порушення Радянським Союзом територіальних меж, передбачених таємними домовленостями серпня-вересня 1939 р., перевівши увагу Гітлера з Заходу на Схід і поставивши, у першу чергу, проблему Радянського Союзу¹²⁷. У результаті, Буковина опинилася у сфері впливу СРСР, а її північна частина дійшла до його складу, з чим змушена була погодитися Німеччина.

Включення Бессарабії та північної частини Буковини до складу Союзу РСР не перестає викликати дискусії в істориків. Найбільш спірною є проблема мотивації згаданих територіальних змін. Автор пропонує свою гіпотезу цього питання.

Можна припустити, що ще при підписанні договору про ненапад з Німеччиною, а також таємного додаткового протоколу до нього радянська дипломатія виходила з наміру розширити територію СРСР на заході з врахуванням колишніх земель Російської імперії, які вона втратила наприкінці Першої світової війни¹²⁸.

Вимагаючи в червні 1940 р. від Румунії відомих територіальних змін на користь СРСР, у Москві насамперед виходили з корисливих міркувань, розраховуючи покращити геополітичні позиції СРСР. Говорячи про територіальні зміни напередодні Другої світової війни, німецька дослідниця І. Фляйшхауер підкреслює, що Сталін, якщо він був впевнений в неминучості конфлікту з Німеччиною, забезпечував для радянської сторони смугу безпеки, тобто передпілля, необхідне для розгортання дивізій¹²⁹. Не випадково, пізніше в особистому посланні Черчілю від 18 липня 1941 р. Сталін, підкреслюючи складність ситуації, що склалася на фронтах завдяки несподіваному нападу Німеччини, писав: «Можна уявити, що становище німецьких військ було би в багато разів вигіднішим, якщо б радянським військам довелося прийняти удар німецьких військ не в районі Кишинєва, Львова, Бреста, Білостока, Каунаса та Виборга, а в районі Одеси, Кам'янця-Подільського, Мінська та околиць Ленінграда»¹³⁰.

Серед деяких сучасних дослідників (Д. Волкогонов, В. Данилов, В. Кисельов) існує точка зору, згідно з якою радянське керівництво було впевнене у неминучості війни з Німеччиною, а тому готувалося до неї, зокрема і в наступальному варіанті з боку Радянського Союзу¹³¹. Будучи впевненим

¹²⁶ Ширер У. Вказ. праця. Т. 2. С.185.

¹²⁷ Constantiniu F. Dictatul de la Moscova. P. 17.

¹²⁸ Ширер У. Вказ. праця. Т. 2. С. 577.

¹²⁹ Фляйшхауер И. Пакт Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939. М.: Прогрес, 1991. С. 292-291.

¹³⁰ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. 1. М.; Госполитиздат, 1958. С. 10-11.

¹³¹ Волкогонов Д. Эту версию уже опровергла история. Известия. 1993. 16 янв; Данилов В.

у тому, що нафта – «кров війни», один з вирішальних напрямків головного удару планувалося нанести по Румунії – основному постачальнику цієї сировини Німеччині, що призвело би до зупинки або стагнації німецької військової машини¹³². Слід зауважити, що згідно з угодами від 23 березня 1939 р. та від 4 грудня 1940 р., румунська промисловість і, насамперед нафтова, фактично переходила під контроль Німеччини. При цьому вивіз нафти в Німеччину збільшився з 1272 тис. тонн в 1939 році до 2927,7 тис. тонн в 1941 році¹³³.

Зауважимо, що на початку Другої світової війни питання забезпечення нафтою вважалося дуже важливим для стратегів багатьох країн. Так, у січні 1940 р. дипломатичні кола США повідомляли свій уряд про те, що французи запропонували англійцям, щоб французький та британський флоти пройшли в Чорне море та здійснили бомбардування Батумі, а також організували повітряне бомбардування Баку, що залишило би без нафти як Німеччину, так і Радянський Союз. Приблизно те ж саме повідомляло естонське дипломатичне представництво у Франції своєму уряду в Таллінн, підкреслюючи, що за відсутності пального моторизована армія [СРСР. – н. а.] втратить мобільність¹³⁴. У грудні 1939 р. посол Італії в Парижі Р. Гуарінья повідомляв офіційний Рим про те, що командуючий французькими військами на Близькому Сході генерал М. Вейган, якому була доручена підготовка операції на Балканах, прагнув до «активних дій проти Росії, використовуючи при цьому як театр воєнних дій Румунію». Його метою було «підірвати і, по можливості, ліквідувати в Росії більшовицьку систему й одночасно нанести Німеччині суттєву шкоду щодо використання румунських нафторозробок»¹³⁵. Не можна не згадати про активізацію у 1939-1939 рр. «Комісії Леон Вегер», підтриману Великобританією та Францією, націлену на координацію дій щодо знищення румунських нафтових родовищ напередодні їх можливої окупації з боку Німеччини¹³⁶. Також під час одної з бесід з прем'єр-міністром Франції Рейно міністр закордонних справ Великобританії Н. Чемберлен заявив: «Німеччина має дві слабкі точки: постачання залізною рудою та нафтою», підкресливши при цьому, як важливо зашкодити Німеч-

Готовил ли Сталин нападение на Германию? *Комсомольская правда*. 1992. 4 янв.; Киселев В. Упрямые факты начала войны. *Военный исторический журнал* (далі – ВИЖ). 1992. № 2; Суворов В. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну?: Нефантастическая повесть-документ. М.: 1993; Суворов В. День-М.; Суворов В. Последняя республика. Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну?: Нефантастическая повесть-документ. М.: ТКО АСТ, 1995. 480 с.

¹³² Суворов. В. Ледокол. С. 150.

¹³³ Телегин Ф. Использование фашистской Германией ресурсов оккупированных и зависимых стран Европы для войны против СССР. *ВИЖ*. 1961. № 6. С. 45.

¹³⁴ Сиполс В. Тайные документы «Странной войны». *Новая и новейшая история*. 1993. № 3. С. 123.

¹³⁵ Сиполс В. Вказ. Праця. *Новая и новейшая история*. 1993. № 2. С. 97.

¹³⁶ Buzatu Gh. Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial. București: Ed. Științifică și enciclopedică, 1995. Vol. 2. P. 39.

чині отримати залізну руду з Швеції та нафту з Румунії. Такої ж точки зору дотримувався й У. Черчиль¹³⁷. Дуже серйозно ставилось до питання постачання нафтою й радянське керівництво, прийнявши в 1939 р. таємну постанову Політбюро ЦК ВКП(б) про будівництво 8 заводів штучного рідкого палива загальною потужністю 200 тис. тонн бензину та 30 тис. тонн моторного палива із закінченням терміну будівництва в 1940 та 1941 роках¹³⁸.

На думку сучасного дослідника-публіциста В. Суворова, політичному керівництву Радянського Союзу, яке усвідомлювало неминучість війни з Німеччиною, територія Бессарабії була необхідна як вихідний плацдарм для організації наступу на румунські нафтові поля, що завдало б суттєвої шкоди забезпеченню Німеччини паливними матеріалами¹³⁹.

На користь гіпотези планування, якщо і не завдання головного удару по Румунії, то, у крайньому випадку, дуже суттєвої ролі Румунії в наступальних планах Радянського Союзу, свідчить засіб розгортання частин Червоної Армії на західних кордонах у червні 1941 р., тобто наймогутніша армія Першого стратегічного ешелону спрямована проти Румунії, наймогутніша армія Другого ешелону – безпосередньо за її плечима – і також проти Румунії¹⁴⁰.

Слід зазначити, що на сьогодні це всього лише гіпотеза, яка потребує дуже серйозного вивчення істориками. Зауважимо, що існує ціла низка проблем, які неоднозначно трактуються дослідниками. У радянській історіографії та в історіографії держав колишнього СРСР продовжує панувати думка, що Сталін до превентивної війни не готувався. Неодноразово були опубліковані «Міркування щодо плану стратегічного розгортання сил СРСР на випадок війни з Німеччиною та її союзниками»¹⁴¹, згідно з якими головний удар у випадку нападу з боку Німеччини СРСР передбачав завдати в західному напрямку. На нашу думку, це один з варіантів передбачуваних дій Збройних сил СРСР, проте не єдиний (автор не впевнений у тому, чи взагалі інші варіанти збереглися). У зв'язку з тим, що дані про розгортання радянських військ напередодні війни епізодичні, а також тим, що чисельність та озброєння того чи іншого військового формування не завжди відповідали його статусу, дуже важко зробити порівняльну характеристику сил різних фронтів. Крім того, слід згадати, що 30-31 серпня 1944 р. спільними зусиллями радянських та румунських військ плоєштський нафтопромисловий район був звільнений, завдяки чому німецькі війська залишилися без ру-

¹³⁷ Черчиль У. Вторая мировая война. В 3-х кн. Сокр. перевод с англ. М.: Воениздат, 1991. Кн.1. Т. 1-2. С. 39.

¹³⁸ Из постановлений политбюро ЦК ВКП(б). *Известия ЦК КПСС*. 1990. №. 1. С. 173.

¹³⁹ В. Суворов. Ледокол. С. 130-131.

¹⁴⁰ Див.: Насман S. Basarabia și Bucovina în planurile strategice ale U.R.S.S. (anul 1940). *Sovietizarea nord-vestului României*. Satu Mare: Ed. Muzeului Sătmărean, 1996. P. 16.

¹⁴¹ Горьков Ю. Готовил ли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г. *Новая и новейшая история*. 1993. № 3; Готовил ли СССР превентивный удар?: Из архивов Министерства Обороны СССР. Публ. Зюзина Е.И. *ВИЖ*. 1992. № 1; Киселев В. Вказ. праця.

мунської нафти¹⁴². Разом з тим, Німеччина продовжувала воювати майже рік. Очевидно, Румунія хоч і була основним постачальником нафти Німеччині¹⁴³, проте не єдиним. Також слід згадати і про штучне рідке паливо.

Беручи до уваги вищевикладену геостратегічну гіпотезу, стає зрозумілим, яке велике значення мало для Радянського Союзу включення до його складу одночасно з Бессарабією північної частини Буковини, завдяки чому СРСР отримував прямий залізничний зв'язок з Бессарабією через Чернівці до Львова¹⁴⁴. Про таку зацікавленість можна судити і з того, що приблизно тільки одна доба знадобилася для відбудування залізничної магістралі Львів – Чернівці¹⁴⁵.

Досить цікавою у цьому контексті є думка, висловлена у листі Шуленбурга до Берліна від 11 липня 1940 р. У ньому, зокрема, зазначалося: «Як відомо, радянський уряд виправдовує свої домагання тим, що на Буковині проживає українське населення. Оскільки це стосується лише північної частини території, то Радянський Союз, врешті-решт, задовільниться лише цією частиною. Я не можу позбутися відчуття, що натхненниками й авторами вимог щодо поступки Північної Буковини були українські кола у Кремлі». За твердженням Шуленбурга, Сталін у розмові висловив готовність зробити поступки на інших ділянках кордону з Німеччиною, водночас вважаючи неможливим піти на це у тих районах, де проживали українці. На думку посла, такий розвиток подій став можливим завдяки впливові молодого дипломата Павлова, якого Сталін назвав «нашим маленьким українцем»¹⁴⁶. На наше переконання, згаданий Павлов не відігравав суттєвої ролі при вирішенні цього питання, як не відіграло її і «українське питання». Можна припустити, що основну причину цього слід шукати в тому значенні, яке надавало радянське керівництво бессарабському плацдарму та його забезпеченню комунікаціями.

Щодо причин територіальних змін у районі міста Герца та його околиць даних дуже мало¹⁴⁷. Якесь пояснення можна знайти в телеграмі 3-ї румунської армії до Генштабу від 29 червня 1940 р. У ній, зокрема, зазначалося: «Лейтенант, який був спрямований полковником Атанасіу (командир тактичного угруповання лісового масиву Герца) для здійснення контакту з російськими елементами повідомив про те, що росіяни заявили, що вони допустили помилку, дійшовши до Герци»¹⁴⁸. Король Румунії Кароль II у своє-

¹⁴² История Румынии. 1918-1970. / Ред. кол. Лебедев Н., Язькова А. и др. Москва: Наука, 1971. С. 416.

¹⁴³ Типпельскирх К. Вказ. праця. Т. 2. С. 175-176.

¹⁴⁴ СССР – Германия. Т. 2. С. 63.

¹⁴⁵ Правда. 1940. 4 июл.

¹⁴⁶ Diplomația cotropitorilor: Repercusiunile ei asupra Basarabiei și Bucovinei de Nord.: Culegere de documente. / Alcăt. și trad. din rus. de A. Blanovschi. Chișinău: Universitas, 1992. P. 158.

¹⁴⁷ Arh. M.A.E. Fond 1920-1944/ U.R.S.S. Telegramme Moscova 1939-1940. Vol. 2. F. 477, 478, 481-482; Vol. 3. F. 8.

¹⁴⁸ Arh. M.Ap.N. Fond. Microfilme. R. II. 1994. Cadr. 409-410; Bătălia pentru Bucovina. P. 158.

му щоденнику зазначав, що будь-які спроби вирішити це питання не увінчалися успіхом, «як і сподівався, СРСР навіть не хоче говорити з приводу Герци»¹⁴⁹. На жаль, у радянській історіографії (як і в історіографії країн колишнього СРСР) про ці події навіть не згадується. Стосовно гіпотези, що ці територіальні зміни відбулись завдяки помилці, то вона, на думку автора, не є переконливою. Більш переконливим виглядає припущення, яке було зроблено у шифрованій телеграмі Г. Давідеску з Москви Міністерству закордонних справ Румунії від 5 липня 1940 р.: «Здається, що лінію Герци вимагають радянські військові для забезпечення [безпеки. – н. а.] залізниці з Новоселиці»¹⁵⁰.

Колишній радник посольства Німеччини у СРСР Г. Хільгер писав у спогадах: «Включення Північної Буковини до складу Радянського Союзу було порушенням німецько-радянських домовленостей. Коли посол заявив Молотову протест проти цього акту, той не тільки намагався виправдати радянський крок, але додав, що у випадку, коли радянський уряд виявить зацікавленість у включенні й Південної Буковини, він очікує у цьому на підтримку з боку німецького уряду»¹⁵¹. Зазначимо, що вже 13 листопада 1940 р. у переговорах з Німеччиною Москва, всупереч етнічному принципу, знову зачепила питання про південну частину Буковини, але їй було відмовлено, оскільки це виходило за межі радянсько-німецьких домовленостей¹⁵². Цей аспект переговорів став також одним з факторів, які вплинули негативно на подальші взаємини між сторонами¹⁵³. Саме під час цього візиту В. Молотову випала сумнівна честь стати єдиним представником вищого політичного керівництва СРСР, котрий потиснув руку А. Гітлеру¹⁵⁴.

Отже, приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР влітку 1940 р. можна вважати добре продуманою та підготовленою політико-дипломатичною акцією, реалізація якої передбачала участь у процесі передачі територій регулярних частин збройних сил. Вона була складовою частиною реалізації військової доктрини радянського керівництва, розробленої у 30-і роки, яка ґрунтувалася не тільки на принципах неподільності Радянського Союзу, але й на принципах «експорту революції». Ці території були зайняті Червоною армією за правилами військового мистецтва (були використані всі складові військової операції. Керівництво СРСР здійснило, окрім політико-дипломатичних заходів, ґрунтовні військові та пропагандист-

¹⁴⁹ Цит за: Gherman I. Istoria tragică a Bucovinei, Basarabiei și ținutului Herța. București: Ed. ALL. P. 84.

¹⁵⁰ Arh. M.A.E. Fond 1920-1944/ U.R.S.S. Telegrama Moscova 1939-1940. Vol. 3. F. 12.

¹⁵¹ Хільгер Г. 1939-й: свідельства очевидця. *Дипломатический ежегодник*. 1989. Москва: Междунар. отношения, 1990. С. 329.

¹⁵² СССР-Германия. Т. 2. С. 113.

¹⁵³ Зайцев Н.М. Вместе с Альтой. ВИЖ. 1992. № 4-5. С. 27; Неветин В.А. Советская политика и культурные связи с Германией (1939-1941 гг.). *Отечественная история*. 1993. № 1. С. 27; Релаций советско-германе. 1939-1941. *Nistru*. 1990. № 5. П. 145-146, 148.

¹⁵⁴ Medvedev R. Oamenii lui Stalin. București: Meridiane. 1993. P. 102.

ські підготовчі заходи, завдяки чому Радянський Союз досяг поставленої мети. І хоча в ході радянсько-німецьких переговорів щодо Бессарабії та Буковини робилися посилання на необхідність врегулювання територіальних суперечок на основі дотримання етнічного принципу (особливо це стосується радянської сторони, яка не завжди вдало, але наполегливо зверталася до української теми), мабуть, варто тут згадати слова Сталіна при переданні Шуленбургу тексту радянсько-німецького комюніке про вступ Червоної Армії до Польщі восени 1939 р.: «Але не забудьте, що й давні римляни не вступали в бій голими, а прикривалися щитами. А сьогодні роль таких щитів, які захищають нас від громадської думки наших народів, грають майстерно складені політичні комюніке»¹⁵⁵. Тобто можна констатувати: при вирішенні складних територіальних проблем на заході СРСР (Бессарабії і Буковини, зокрема) етнічний фактор не вважався керівництвом СРСР головним, а відігравав лише роль своєрідного «щита». Першорядними вважалися геополітичний та геостратегічний фактори. Не можна також вважати обґрунтованими твердження про те, що влітку 1940 р. Румунія погодилась на передачу Бессарабії та північної частини Буковини Радянському Союзу, адже бухарестський уряд не поступився цими територіями, а лише дав згоду на дотримання умов евакуації, визначених у радянських нотах, під загрозою переважаючої сили. Де-юре Румунія поступилася територіями Бессарабії та північної частини Буковини значно пізніше, уже після завершення Другої світової війни, підписавши мирну угоду про радянсько-румунський кордон.

¹⁵⁵ Хильгер Г. Вказ. праця. С. 318.

Ukraine's political and military approach towards missile defense systems. Can a NATO styled model enhance Ukraine's, deterrence and defensive capabilities?

Lőrincz Norbert / Лорінц Норберт

Abordarea politică și militară a Ucrainei față de sistemele de apărare anti rachetă. Poate fi modelul NATO drept un exemplu de descurajare și îmbunătățire a capacităților defensive ale Ucrainei? *Pentru NATO și Statele Unite ale Americii, politica și diplomația din spatele sistemului de apărare împotriva rachetelor balistice au fost pe primul loc în agenda politicilor după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial.*

Prin urmare, implementarea unui astfel de sistem de arme cu capacități defensive a fost doar o chestiune de timp. NATO și Statele Unite au început să lucreze pentru realizarea acestor capacități odată ce administrația George W. Bush și-a stabilit planuri de construire sau utilizare a bazelor militare existente pentru adăpostirea interceptorilor la sol în spațiul european, precum cele din baza Forței Aeriene Vandenberg (California) și Fort Greely (Alaska).

Dar în 2009, această idee a fost eliminată odată ce Barack Obama a preluat funcția de președinte. El a propus pentru țările UE / NATO așa-numita Abordare Adaptativă Europeană Etapizată. În curând, aceste capacități au devenit realități odată ce Republica Cehă, Polonia și România au fost de acord să găzduiască astfel de infrastructuri NATO pe teritoriul lor suveran. Dar întrebarea este: poate Ucraina să urmeze acest exemplu NATO? Are această capacitate sau chiar are nevoie ea pentru a-și consolida securitatea națională? Va avea în viitorul apropiat capacitatea defensivă împotriva amenințărilor existente și a celor viitoare din partea vecinului său din est? Încă din perioada „schimbărilor climatice” politice și diplomatice din 2014, Ucraina și-a majorat cheltuielile pentru securitatea națională și pentru dobândirea unei capacități mai puternice de apărare antirachetă, care este una dintre prioritățile actuale ale conducerilor militare ucrainene.

Політичний та військовий підхід України до систем протиракетної оборони. Чи може модель НАТО стати прикладом для заохочення та вдосконалення оборонних можливостей України? *Для НАТО та Сполучених Штатів Америки політика та дипломатія, що стоять за системою протиракетної оборони, займали важливе місце в порядку денному політики з моменту завершення Другої світової війни.*

Тому впровадження такої системи зброї з оборонними можливостями було лише питанням часу. НАТО і США почали працювати над реалізацією цих можливостей після того, як адміністрація Джорджа

Буша спланувала будівництво або використання чинних військових баз для розміщення наземних перехоплювачів на європейських територіях, таких як бази на ВПС Ванденберга (Каліфорнія) та форт Грілі (Аляска).

Але в 2009 році ця ідея була скасована після вступу Барака Обами на посаду, новий президент запропонував країнам ЄС / НАТО так званий європейський поетапний адаптивний підхід до цих грізних систем оборонної зброї. Незабаром ці можливості стали реальністю, як тільки Чеська Республіка, Польща та Румунія погодилися розміщувати такі інфраструктури НАТО на своїх суверенних землях.

Але питання полягає в тому, чи може Україна наслідувати цей приклад НАТО? Чи має вона можливості, чи взагалі їй це потрібно, щоб у найближчому майбутньому зміцнити свою національну безпеку, стримування та обороноздатність проти теперішньої та майбутніх загроз із боку свого східного сусіда?

З 2014 року, під час політичних та дипломатичних «кліматичних змін», Україна збільшила свої витрати на національну безпеку, а придбання більш потужної спроможності протиракетної оборони є одним із поточних пріоритетів українського військового керівництва.

Ukraine's political and military approach towards missile defense systems. Can a NATO styled model enhance Ukraine's, deterrence and defensive capabilities? For NATO and the United States of America the politics and diplomacy behind Ballistic Missile Defense system has been high on the agenda of policies ever since the closure of the Second World War. Therefore, the implementation of such a weapon system with defensive capabilities was only a matter of time. NATO and the United states started working towards the realization of these capabilities once the George W. Bush administration has set plans to construct or use existing military bases to house Ground Based Interceptors on European Soil, like the ones in Vandenberg Air Force base (California) and Fort Greely (Alaska). But in 2009, this idea was scraped once Barack Obama took office, the new President proposed for the EU/NATO countries the so called European Phased Adaptive Approach, towards these formidable defensive weapon systems. Soon, these capabilities became realities once the Czech Republic Poland and Romania has agreed to house such NATO infrastructures on their sovereign soil. But the question is, can Ukraine follow this NATO styled example? Does it have the capabilities or does it even need it in order to bolster its national security, deterrence and defensive capabilities in the near future against existing and future impending threats from its Eastern neighbor. Ever since the political and diplomatic "climate change" in 2014, Ukraine has bumped up its spending on national security and acquiring a stronger missile defense capability is one of the current Ukrainian military leadership's priorities.

Cuvinte cheie: Ucraina, NATO, Europa de Est, apărare împotriva rachetelor balistice, Securitate Națională, descurajare, sisteme de armament.

Ключові слова: Україна, НАТО, Східна Європа, протиракетна оборона, національна безпека, стримування, озброєння.

Keywords: Ukraine, NATO, Eastern-Europe, Ballistic Missile Defense, National Security, Deterrence, Weapon Systems.

The NATO model of Ballistic Missile Defense in Europe

Ballistic missile defense is a very challenging technological undertaking for any armed forces. The modern history of such a system to be implemented on European soil dates back to the early 2000's when a new American leadership of the world was envisioned by the president of the United States of that time George W. Bush, who freshly came into office, with a strong mindset of making their European NATO allies stronger than ever before. Thus, the idea of such a system to be mounted in Europe was born. What the president initially wanted is copying of the model already set in stone back home.

The George W. Bush administration had a very clear vision in mind when it came into office in 2001, its intention was clear build a nationwide missile defense system that would challenge the corner stones of the Cold War area that has brought stability to the world, for the first time the Mutually Assured Destruction (MAD) doctrine was challenged.¹

The first obstacle in its way was the 1972 ABM Treaty², therefore Bush and its advisors have proposed themselves to withdraw from it, and so they did in June 2002.³ The proposed solution was a massive investment potential in the defense sector, where military contractors will need to research and develop new capable technologies, that will allow the deployment of future land, sea, air and space capable interceptors to shoot down ICBM's that threaten mainland USA.

The perceived danger, was coming from potential aggressor countries and the initiatives that North- Korean and Iran signaled towards the International Community (IC), the two "nuclear rouge" states as many described them as so, have been very vocal about their nuclear program. Bolstering activity in this delicate field of national and international security. Especially North-Korea was very vocal about its future plans, while Iran was way more moderate and peaceful in this whole scenario, but non the less even peaceful use of nuclear technology, was more than enough for president Bush to convince the Pentagon and Congress to develop such anti-ballistic missile capabilities.

¹ Stedile, Enrico, *op. cit.* p. 30.

² The Anti-Ballistic Missile (ABM) Treaty, was negotiated between the United States and the Soviet Union as part of the strategic Arms Limitation Talks, the now defunct ABM Treaty was signed on May 26th 1972, and has officially entered into force in the same year October the 3rd. The United States of America during the George W. Bush administration has decided to withdraw from it on the date of the 13th of June 2002, because the current treaty barred the U.S.A. and Moscow from deploying a nationwide ballistic missile defense system. For more details visit: <https://www.armscontrol.org/factsheets/abmtreaty> (Last accessed: 17.01.2020).

³ Stedile, Enrico, *op. cit.* pp. 30-31.

Soon enough, Ground Based Interceptors (GBI's) were beginning to be deployed by 2004, at Fort Greely⁴ in Alaska and in Vandenberg Air Force Base⁵ California. Fort Greely and Vandenberg AFB are considered the two top sites when it comes to GBI's and are also considered the birth place of modern-day ballistic missile defense systems that have gained fully operational status. But the Bush administration was not satisfied yet, seeing the potential of these bases and the overall support the DoD (Department of Defense) has given to them they began searching for European allies.

NATO partners who could hold such installments on the continent over the Atlantic Ocean, far closer to the perceived enemy from the Middle East. NATO's European flank was at a severe strategical disadvantage, due to the fact that not only GBI's did not exist in Europe but neither did NATO had such powerful radar capabilities that could track such missiles if they were ever to be launched against NATO/US targets. Therefore, not only did this mean that major European Union cities are not protected by an "ABM umbrella", it also meant that so did the United States East Coast is also vulnerable to such an attack.⁶

Both NATO countries and the countries of the European Union are strategic partners of the United States of America, this resulted in friendly diplomatic negotiations about the whereabouts of this third pillar of ABM bases in Europe. The US together with NATO decided that these GBI's and new X-band radars⁷ will be hosted by relatively new NATO allies, Czech Republic, Poland and Romania.

These are very potent military equipment, which were without a doubt controversial and especially worrisome for the Russian Federation, who from day

⁴ Fort Greely, Alaska (or FGA) is located at approximately 100 miles (160 km), southeast of Fairbanks, Alaska. FGA was established in 1942 as an Army Air Corp base that served as a staging area for aircraft being ferried over to Russia during World War II. Deactivated in 1945 but quickly saw a reactivation with the beginning of the Cold War in 1947, now FGA served as a testing area for the Army's R & D (Research and Development) department of weapon systems testing in extreme cold and severe winter weather conditions. In the early 60's a nuclear power plant was built, that has provided power for the fort till 1972, the designation of Fort Greely was given in 1955. For more details check: <https://dec.alaska.gov/spar/csp/sites/fort-greely/> (Last accessed: 17.01.2020).

⁵ Vandenberg Air Force Base is located in California USA, is the third largest Air Force installation containing 99,604 acres of land. The base originally was formed in 1941 during World War II and went by the name of Camp Cooke U.S. Army garrison used for army tank, infantry and artillery training grounds and during the Korean war it served the same purpose. However due to its unique location and strategic value, the ownership was transferred over to the U.S. Air Force in 1957 and was transformed into the nation's West Coast space and missile facility that today as known only as Vandenberg AFB (Air Force Base) where we have an ideal setting for test launching intercontinental ballistic missiles (ICBMs), intermediate range ballistic missiles (IRBMs), and for placing satellite payloads into polar earth orbit. For more details about Vandenberg AFB check: <https://www.vandenberg.af.mil/About-Us/Fact-Sheets/Display/Article/338341/history-office/> (Last accessed: 17.01.2020).

⁶ Stedile, Enrico, *op. cit.* p. 31.

⁷ For a scientific overview of an X-Band Radar and its characteristics, area of use, capabilities and so on, see this hyperlinked *Science Direct Article* about these types of radar systems, (Last accessed: 17.01.2020).

one had strong objections in the deployment of such capable defensive weapon systems in Central-Eastern Europe, fearing that it could potentially threaten the established political “balance of power” and diplomatically destabilize the region. These new missile defense sites were to be GMD systems (Ground-based Mid-course Defense) like the ones in Alaska and California, so no wonder that this was seen by the Russian Federation as a big strategic move by NATO, even if NATO insisted that these installments will be purely oriented to deter aggression from the Middle Eastern threats and North Korea, Russia was not convinced and since 2007 began to be very vocal and vehemently against these ABM capabilities in Europe.⁸

Non the less in 2008, the first step was made, George W. Bush's administration has agreed in the signing of bilateral agreements with both the Czech and Polish governments to deploy GMD capabilities in the region of Central-Eastern Europe.⁹ But this plan was postponed by botch countries, and awaited the new era of US policy towards the subject of missile defense in Europe, a policy that was brought by the new president of the United States, Barack Obama, who assumed full duty and took office in 2009.¹⁰

Obama however, in contrast with president Bush's vision and interpretation of ballistic missile defense in Europe was slightly different to its predecessor. The Obama administration perceived a more direct threat from the Middle-East, the buildup of years of bad mutual political relationship between the United States and Iran has led the USA to view the Middle-Eastern country as a direct potential nuclear threat, to its closest allies in Europe. The proliferation of WMD's (Weapons of Mass Destruction) after the end of the Cold War in the Middle East is also a crucial factor to speed up the development of missile defense, it is known that missiles can be equipped with not only nuclear warheads but also with biological and chemical ones as well (for example SCUD missiles are notorious of this capability), for more information about WMD's, I recommend Menara Working Papers, WMD section as a good overview of the topic.¹¹

Therefore, the vision differed in the sense that while Bush emphasized the focus on defending the American mainland against ICBM's, Obama viewed the direct threat in short to midrange ballistic missiles (e. g. Shahab-3 missiles or even SCUD missiles, not necessarily equipped with nuclear warheads as mentioned above) that can pose direct threats to NATO's South-Eastern flank, targeting key allies such as Turkey and one of the newest additions to the roster Romania.¹² Slowly but surely the GMD system proposed by the Bush administration was becoming more improbable, inherently being replaced by the Obama administra-

⁸ Stedile, Enrico, *op. cit.* pp. 31-32.

⁹ *Ibidem.* p. 33.

¹⁰ *Ibidem.* p. 34.

¹¹ Erzsébet N. Rózsa, *Menara Working Papers no.24, Weapons of Mass Destruction in the Middle East and North Africa*, CIDOB, 2018, pp. 3-19, https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/menara_papers/working_papers/weapons_of_mass_destruction_in_the_middle_east_and_north_africa (Last accessed: 10.12.2019).

¹² Stedile, Enrico, *op. cit.* p. 34.

tion's vision that of the European Phased Adaptive Approach or for short EPAA, that will fulfill the defensive needs of NATO's South-Eastern flank and America's allies in the region, mainly against short to mid and even intercontinental missile threats in the foreseeable future.¹³ The European Adaptive phases envisioned by the Obama administration will deploy the Aegis and Aegis Ashore based ballistic missile defense system, that houses the Standard SM- kinetic kill interceptor missiles that are equipped on U.S Navy Aegis class destroyers and cruise vessels.¹⁴ In short as the Obama administration put it, the European Phased Adaptive Approach in short EPAA will be the and I quote: the *U.S. contribution to NATO's missile defense system and is designed to protect Europe against short-, medium-, and intermediate-range ballistic missiles launched from Iran. The approach consists of sea- and land-based configurations of the Aegis missile defense system, the centerpiece of which is the Standard Missile-3 (SM-3) interceptor. A new, more capable version of the SM-3 is being developed, and the system will be increasingly integrated with an evolving network of land and space-based sensors. According to the Obama administration, the plan uses technology that is both "proven" and "cost-effective," and will be able to adapt as threats evolve.*¹⁵

In conclusion of this chapter, we can see what a treacherous diplomatic game took place, in the adaptation of this approach for NATO's European Allies it is very challenging and difficult for any country who even considers to house such deadly and sophisticated weapon systems on their soil. For starters, they immediately become the targets for Russian diplomats, and second housing such formidable systems are very costly and require adequate training of troops and personnel alike.

What can Ukraine learn from the EU/EPAA model?

In the EU, 2 countries, namely Romania and Poland have already gained such capabilities thanks to strategic NATO planning, the BMD bases were implemented in phase two and phase three of the EPAA (European Phased Adaptive Approach on BMD's).

Phase Two, is declared operational in the summer of 2016 and it is housed by Romania at Deveşelu base, NATO declares on May 26, the first Romanian Aegis-Ashore site operational, and later in July it grants its IOC (Initial Operating Capability) status, to this new NATO base. Moreover, more and more Aegis-Ashore BMD cruise ships are also being more frequently equipped with interceptor missiles to participate in support of more regional and even global missions.¹⁶ The site in Deveşelu will also house and Aegis SPY-1 radar system together with 24 pieces

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ Arms Control Association, The European Phased Adaptive Approach at a Glance, Fact Sheets & Briefs, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Phasedadaptiveapproach>, (Last accessed: 20.01.2020).

¹⁶ Arms Control Association, The European Phased Adaptive Approach at a Glance, Fact Sheets & Briefs, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Phasedadaptiveapproach>, (Last accessed: 20.01.2020).

of SM-3 missiles that are capable of intercepting any type of aerial threat.¹⁷

Phase Three, was planned to be fully operational by 2018 but it has been delayed till 2020, therefore we are currently in Phase Three of Barack Obama's vision on EPAA stages for NATO in Europe. The proposed site will be similar to Romania's Aegis-Ashore site, housing 24, SM-3 Block IIA types of interceptor missiles, with very capable sensors of Precision Tracking Space Systems (PTSS) and Airborne Infrared sensor platforms, both technologies will make Poland a strong Eastern pillar of NATO, if these capabilities will be fully operational and deployed in Poland's heartland.¹⁸ But in the case of Poland things aren't going so smoothly like it were in the case of Romania. General criticism over the Polish BMD move was targeted primarily against the United States, that such a move can potentially compromise an already damaged climate between NATO/US- Russian Federation relations and can hinder and threaten the European Union's security climate.¹⁹ But regardless of the Russian rhetoric many EU leaders idea of Poland becoming the second pillar of NATO's South-Eastern flank in the BMD umbrella was supportive, and soon the Poles took the opportunity, to acquire security guarantees from NATO.²⁰ Poland realizing that it will become an arguably stronger country , partner, and ally if it will house on its soil the ballistic missile defense program that will serve to protect NATO allies from Middle Eastern and Eastern threats and challenges.²¹

A decision that has put not only Poland but Romania and Greece as well on the radars of the Pentagon and NATO in general as key strategic partners of the South-Eastern flank, therefore not only that out of these 3 countries 2 house and will house BMD system, but are also credited with the opportunity to purchase the United States 5th Generation Stealth Aircraft the F-35 which coupled with ground-based Aegis-Ashore capabilities is a deadly weapon system to reckon with.²²

But for the base in Poland to reach FOC (Fully Operational Capability) and to deploy capable interceptors, another sum of 1.8 billion dollars will be needed from the US Congress to be approved, a staggering price tag, that will include not only the launch of the initial base in Poland but will also serves as an improvement of the two sites, both Romania and Poland housing more capable missiles on both

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ Missile Defense Advocacy Alliance, EPAA, <https://missiledefenseadvocacy.org/missile-defense-systems-2/missile-defense-systems/policy-coming-soon/european-phased-adaptive-approach-epaa/> (Last accessed: 20.01.2020).

¹⁹ Dubriske, Steven, *Ballistic Missile Defense in Poland: Did the Costs Outweigh the Benefits?* ; Published by: Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, Vol. 12, No. 2 (Spring 2013), pp. 95-102, J-STOR: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26326324> (Last accessed: 21.01.2020), p. 100.

²⁰ Dubriske, Steven, *op. cit.* p. 101.

²¹ Dubriske, Steven, *op. cit.* p. 102.

²² Missile Defense Advocacy Alliance, F-35, *Pentagon eyes F-35 sales to Greece, Romania and Poland...*; <https://missiledefenseadvocacy.org/other-news/pentagon-eyes-f-35-sales-to-greece-romania-and-poland-u-s-official/>, (Last accessed: 21.01.2020).

land and sea (34 Aegis SM-3 Block IB's).²³

Therefore it is in my assumption only a matter of time that the Polish, Redzikowo Aegis-Ashore site will be as crucial as Romania's, Deveşelu site, as simulated attacks on NATO allies of the RAND corporations analyses and results have shown, the mitigation of the damage output of the enemy is essentially reduced with such military capabilities in play, however for this to have such great effect we need to assume that our (NATO) interceptors will track, home and kill effectively the target vehicle, not taking into account that the enemy might come up in the future with countermeasures that can the capabilities on our part.²⁴

In conclusion we can say that the EPAA model is unlikely for Ukraine, in order for that to happen the country would need to go the path both Romania and Poland did decades earlier and the tense situation in Ukraine, guarantees the Russian Federation that the EU and NATO will be very "careful" in its approach towards Ukraine, with these delicate homeland security manners.

Ukraine in a difficult situation.²⁵

Since the war in Donbass has begun, Ukraine has been in a dire situation seeking help from Western countries from whenever and wherever it could. Current Ukrainian military capabilities were lacking in tackling a modern armed assault from an aggressive Russian Federation in a hypothetical larger scaled war scenario that would have involved a full-scale aerial assault by its adversary. Consequently, Ukrainian military leadership has realized this and it has since then 2014 has expressed its need and desire to modernize its air defense capabilities.

At the moment Ukraine's Missile Defense Capability consists of an unknown number of S-300P road mobile anti-ballistic missile weapon system.²⁶ Although it is a formidable weapon system it is pretty much outdated and smart Russian fighters and Multi-role aircraft can defeat it if deployed under optimal battlefield conditions and various circumstances meet. Russia has already has far superior S-400's weapon system which pose a far greater threat than the by now outdated S-300, Ukraine would be in a very difficult position to attack any enemy positions via airpower if that operation area is heavily guarded by such formidable S-400 platforms.

²³ McLeary, Paul, Breaking Defense article, *Stalled Polish Missile Defense Site Need Extra \$96M, 2 years*, <https://breakingdefense.com/2020/02/stalled-polish-missile-defense-site-needs-extra-96-million-two-years/>; (Last accessed: 26.02.2020).

²⁴ Sankaran, Jaganath, *The United States' European Phased Adaptive Approach Missile Defense System, Defending Against Iranian Threats without diluting the Russian Deterrent*, RAND – National Security Research Division, Published by RAND Corporation, Santa Monica California, 2015, pp. 1-74. See: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR957.html, p. 30. (Last accessed: 25.02.2020).

²⁵ The Washington post on Ukraine's situation on whether it can host Western Missile Technology: https://www.washingtonpost.com/world/europe/ukraine-says-it-wants-a-missile-shield-to-protect-against-russian-aggression/2015/05/20/bcaf74f2-feec-11e4-8c77-bf274685e1df_story.html?utm_term=.065190b6ed2e (Last accessed: 25.02.2020).

²⁶ Country Profile of Missile Defense and Air Defense Capabilities, Ukraine: https://missiledefenseadvocacy.org/intl_cooperation/ukraine/ (Last accessed: 25.02.2020).

Ukraine's air defense network however is much more potent, it consists of the following weapon systems: Buk-M1/M2, 2K12 Kub (SA-6 Gainful), 9K33 Osa (SA-8 Gecko), S-200 (SA-5 Gammon), Tor-M1 and last but not least the 9K35 Strela-10 (SA-13 Gopher), the exact number of these weapon systems are unknown.²⁷ It is worth mentioning that the above-mentioned S-300P platform is also highly capable of taking down enemy fighter aircraft if they violate Ukrainian sovereign airspace. The Buk and Kub weapon system although highly effective they will probably fall short to the advanced avionics what future SU-35 models could bring to the table; therefore, it is inherently obsolete in dealing with modern 4th and 4.5th generation multirole aircrafts.²⁸ In case of war these aircrafts are the first in line to strike in sorties against these air defense systems, making way for larger and more vulnerable craft to enter the operation area.

This means that Ukraine is in a difficult situation if a full-scale war would ever become a reality between them and the Russian Federation, however the likelihood of that scenario is dull. What we saw happened in Donbass since 2014 is the same formula the Russian Federation has been doing in its neighboring region ever since the collapse of the Soviet Union. IT used the annexation of Crimea and the destabilization of the Donbass region to create themselves a new "frozen conflict" which will last decades in a diplomatic stalemate between belligerents.

In such difficult conditions NATO/EU is unlikely to provide significant military aid for the battle-hardened country, that face a constant unrest and instability in the East. Kiev is searching for Western partners, Moscow makes sure that any such approach will not go unpunished, amplifying the diplomatic and political pressure on Ukraine's potential allies.

In conclusion we can say that it will be not a surprise that if in the near future the US especially under the new Biden administration will ramp up both financial and military (with joint training exercises) support for the country. The United States eyes a very potent security partner in Ukraine (like Georgia in the Caucasus) that can provide security and stability for its Eastern-European and Baltic Allies. On Ukraine's wish list currently, there are two main weapon systems, that would offer the feeling of relative safety in worst case scenarios against an aggressive Russian Federation. These two weapon systems are the Patriot missile defense systems and the Tomahawk missile systems.²⁹ The likelihood of this to happen in

²⁷ Country Profile of Missile Defense and Air Defense Capabilities, Ukraine: https://missiledefenseadvocacy.org/intl_cooperation/ukraine/ (Last accessed: 25.02.2020).

²⁸ The SU-35 is the successor of the well-known air superiority fighter that is the SU-27, NATO Codenamed Flanker, the new and improved SU-35 (NATO codenamed Flanker-E) is a highly maneuverable multi-role fighter that will cause many problems for a country like Ukraine if it needs to go up against it with its current air defense capabilities. Flanker-E's are very deadly and formidable weapon system, the Russian Air Force sees great success out of them, their export variant the SU-35 MKI is widely used by India in high numbers.

²⁹ Ukraine should look to US for air defenses, improved air force, says former defense adviser <https://www.defensenews.com/global/europe/2021/03/17/ukrainian-official-us-should-help-improve-air-defense-systems-air-assets/> (Last accessed: 19.03.2021)

the near future is unlikely, but now with the Biden administration Ukraine will probably see an opportunity to convince the United States that it will be willing to buy air defense systems from them. However according to former security adviser Brzezinski, the US is unlikely to provide Ukraine with such formidable weapon systems if conditions are not met.³⁰ But it is also clear that Ukraine in the near future will need to modernize its air defense capabilities in order to keep the Russian double thinking if they should ever-consider “defrizzing” the conflict in Donbass and start a larger scale incursion within the country's Eastern parts.

Russia at the moment seems very satisfied with its current standing on the chessboard he has achieved its control of the Crimean Peninsula and has managed to destabilize the integrity of a country with forcing the Eastern parts of Ukraine in constant fear of invasion by them. Therefore, in my opinion the frozen conflict status will last many years to come, preventing major Western economic investments in the Eastern parts of the country and further destabilizing the already battle-scarred Donbass region. We can only hope that the region and its citizens living there, will soon manage to live a better life once the conflict will enter in a “slumber” stage, economic values and the need of a prosperous life, will eventually overshadow that of political chess games and wargames in the strategically important region of Eastern-Ukraine.

Bibliography

- Arms Control Association, *The European Phased Adaptive Approach at a Glance, Fact Sheets & Briefs*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Phasedadaptiveapproach>, (Last accessed: 20.01.2020).
- Bermant, Azriel, *NATO's Nuclear Deterrence in the Post-Ukraine Era*, ResearchGate, June, 2016, https://www.researchgate.net/publication/321026680_NATO's_Nuclear_Deterrence_in_the_Post-Ukraine_Era (Last accessed: 26.02.2020).
- Braun, Aurel, *NATO-Russia Relations in the Twenty-First Century*, Routledge, New York, 2008.
- Cristina Bogzeanu, *Rolul NATO și al UE în managementul crizelor din Balcanii de Vest*, Editura Universității Naționale de Apărare “Carol I”, Bucuresti, 2011.
- Dan Dungaciu, *NATO post-Lisabona și provocările regionale*, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, Bucuresti, 2011.
- Dubriske, Steven, *Ballistic Missile Defense in Poland: Did the Costs Outweigh the Benefits?*; Published by: Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes, Vol. 12, No. 2 (Spring 2013), pp. 95-102, J-STOR: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26326324> (Last accessed: 21.01.2020).
- Dughin, Aleksandr G., *Bazele Geopoliticii*, vol. 1, “Viitorul geopolitic al Rusiei cu o postfață de prof. Ilie Bădescu”, eurasianica.ro, Bucuresti, 2011.
- Ed. Arbatov, Alexei Ed. Dvorkin, Vladimir, English version Ed. Bubnova, Natalia,

³⁰ *Ibidem*.

- “Missile Defense: Confrontation and cooperation”, Carnegie Moscow Center, Moscow, 2013.
- Erzsébet N. Rózsa, *Menara Working Papers no.24, Weapons of Mass Destruction in the Middle East and North Africa*, CIDOB, 2018; https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/menara_papers/working_papers/weapons_of_mass_destruction_in_the_middle_east_and_north_africa (Last accessed: 10.12.2019).
- Fort Greely - <https://dec.alaska.gov/spar/csp/sites/fort-greely/> (Last accessed: 17.01.2020).
- Giles, Keir, *The Military Doctrine of the Russian Federation 2010*, Research Review, Research Division – NATO Defense College, Rome, February, 2010.
- Gebhard, Paul, *NATO Enlargement Eastwards and NATO/Russia Relations*, 1997.
- Graeme P. Herd and John Kriendler, *Understanding NATO in the 21st Century – Alliance strategies, security and global governance*, Routledge, New York, 2013.
- Giles, Keir and Dr. Monaghan, Andrew, Ed. Pierce, James, *European Missile Defense and Russia*, Strategic Studies Institute and US Army War College Press, Carlisle Barracks, PA, 2014.
- Kissinger, Henry, *World Order – Reflections on the characters of nations and the course of History*, Penguin Press, New York, 2014.
- Lungu, Severin Florian, *Riscuri și amenințări la frontiera de est a NATO și UE*, Bucuresti, Editura Academiei Naționale de Informații «Mihai Viteazul», 2011.
- Matlary, Haaland Janne and Petersson, Magnus, *NATO's European Allies, Military Capability and Political Will*, Palgrave Macmillan, Brussels, 2013.
- McLeary, Paul, Breaking Defense article, *Stalled Polish Missile Defense Site Need Extra \$96M, 2 years*, <https://breakingdefense.com/2020/02/stalled-polish-missile-defense-site-needs-extra-96-million-two-years/>; (Last accessed: 26.02.2020).
- Missile Defense Advocacy Alliance, EPAA, <https://missiledefenseadvocacy.org/missile-defense-systems-2/missile-defense-systems/policy-coming-soon/european-phased-adaptive-approach-epaa/> (Last accessed: 20.01.2020).
- Missile Defense Advocacy Alliance, F-35, *Pentagon eyes F-35 sales to Greece, Romania and Poland...*; <https://missiledefenseadvocacy.org/other-news/pentagon-eyes-f-35-sales-to-greece-romania-and-poland-u-s-official/>, (Last accessed: 21.01.2020).
- Nicolescu, Agnes, *NATO's new strategic concept - a test for transatlantic relations*, Bucuresti, Institutul European din Romania, 2010.
- Pugacewicz, Tomasz, *Missile Defense Roles in the Post-Cold War U.S. Strategy*, Jagiellonian University Press, Kraków, 2017.
- Sankaran, Jaganath, *The United States' European Phased Adaptive Approach Missile Defense System, Defending Against Iranian Threats without diluting the Russian Deterrent*, RAND – National Security Research Division, Pub-

lished by RAND Corporation, Santa Monica, California, pp. 1-74, 2015, https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR957.html, (Last accessed: 25.02.2020).

Smith, Joseph: *The origins of NATO*, University of Exeter Press, UK, 1990.

Stan Stoica, România, 1989-2004, *O Istorie cronologică*, Editura MERONA, București, 2004.

Stedile, Enrico, *Ballistic Missile Defense and NATO-Russia Relations*, Laurea Magistrale in European and International Studies, Academia.edu, 2012-2013.

The Anti-Ballistic Missile (ABM) Treaty - <https://www.armscontrol.org/factsheets/abmtreaty> (Last accessed: 17.01.2020).

Vandenberg Air Force Base - <https://www.vandenberg.af.mil/About-Us/Factsheets/Display/Article/338341/history-office/> (Last accessed: 17.01.2020).

X-Band Radars - *Science Direct Article* (Last accessed: 17.01.2020).

Date despre autori
Відомості про авторів

Алмашій Альона, аспірантка кафедри політології і державного управління, асистент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету, Україна, usakovaalona@gmail.com

Almashii Alona, drd. – Catedra de Științe Politice și Administrație Publică – Facultatea de Studii Internaționale și Comunicații Publice, asistent univ. – Facultatea de Istorie și Relații Internaționale, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina,

Василишин Христина, кандидат економічних наук, асистентка кафедри екологічної економіки. Національний лісотехнічний університет, Україна, kvasylyshyn@nltu.edu.ua

Vasylyshyn Khrystyna, conf. univ., asistent, dr. – Catedra de Economie Ecologică, Universitatea Națională de Silvicultură a Ucrainei, Lviv, Ucraina

Вегеш Анастасія, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови філологічного факультету Ужгородського національного університету, Україна, anastasia.vegesh@uzhnu.edu.ua

Vehesh Anastasia, conf. univ. dr. – Catedra de Limba Ucraineană, Facultatea de Filologie Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina

Вегеш Ігор, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, Україна, ihor.vegesh@uzhnu.edu.ua

Vehesh Ihor, conf. univ. dr. – Catedra de Politologie și Administrație Publică, Facultatea de Științe Sociale – Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina

Вегеш Микола, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, Україна, mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua

Vehesh Mykola, profesor universitar, doctor – șeful Catedrei de Științe Politice și Administrație Publică, Facultatea de Științe Sociale – Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina

Вовканич Іван, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, Україна, ivan.vovkanych@uzhnu.edu.ua

Vovkanych Ivan, profesor universitar, doctor – Catedra de Studii Internaționale și Comunicare Publică, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina

Волковська Юлія, аспірантка кафедри екологічної економіки. Національний лісотехнічний університет, Україна, juliane.lviv@gmail.com

Volkovska Yuliia – drd. – Catedra de Economie Ecologică, Universitatea Națională de Silvicultură a Ucrainei, Lviv, Ucraina

Dobrescu Adela, restaurator textile – Muzeul Județean Satu Mare, România

Добреску Адела, реставратор текстилю Повітового музею Сату Маре, Румунія.

Гакман Сергій, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Чернівецького регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій; віце-президент Благодійного фонду «Суспільні ресурси та ініціативи».

Hakman Serhiy, conf. univ. dr. – director adjunct al Centrului Regional Cernăuți de Reconvertire și Pregătire Profesională a reprezentanților autorităților publice, administrațiilor locale, întreprinderilor de stat, instituțiilor și organizațiilor, vice - președinte al Fondului de Caritate ”Resurse și inițiative publice”

Horvat Irina Liuba, șef Secția de Artă dr. – Muzeul Județean Satu Mare, România

Горват Ірина Люба, кандидат історичних наук, завідувач Відділу Мистецтва Повітового музею Сату Маре, Румунія.

Grigorescu Felicia Florica, muzeograf I A dr. – Muzeul Județean Satu Mare, România

Грігореску Феліція Флоріка, кандидат історичних наук, куратор I A – Повітовий музей Сату Маре

Гулик Андрій, кандидат юридичних наук, Львівський окружний адміністративний суд, Україна, lawyers484@gmail.com

Gulyk Andriy, dr. Judecătoria administrativă a districtului Liov, Ucraina

Lobonț-Pușcaș Maria, șef Secție Etnografie dr. – Muzeul Județean Satu Mare, România

Лобонц-Пушкаш Марія, кандидат історичних наук, завідувач Відділу Етнографії Повітового музею Сату Маре, Румунія

Lórincz Norbert, muzeograf, Muzeul Județean Satu Mare, România, drd., Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, România

Лорінц Норберт, куратор, Повітовий музей Сату Маре, Румунія, докторант Історико-філософського факультету Клузького університету імені Бабеша–Бояї, Румунія

Дубовіч Іон, завідувач кафедри екологічної економіки, кандидат географічних наук, спеціаліст з міжнародного права, доцент, член-кореспондент Лісівничої академії наук України. Національний лісотехнічний університет, Україна, iondubovici@ukr.net

Dubovici Ion, conf. univ. dr. – Șef Catedra de Economia Mediului, specialist în drept internațional, membru corespondent al Academiei Forestiere de Științe din Ucraina, Universitatea Națională de Silvicultură a Ucrainei, Lviv, Ucraina

Дудюк Святослав, аспірант кафедри екологічної економіки. Національний лісотехнічний університет, Україна, dudiuk.sviatoslav@nltu.edu.ua

Dudiuk Sviatoslav, drd. – Catedra de Economie Ecologică, Universitatea Națională de Silvicultură a Ucrainei, Lviv, Ucraina

Зінько Ігор, доцент кафедри країнознавства і міжнародного туризму факультету міжнародних відносин, кандидат економічних наук. Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна, ihor.zinko@lnu.edu.ua

Zinko Ihor, conf. univ. dr. – Catedra de Studii Geografice și Turism International, Universitatea Națională “Ivan Franko” din Lviv, Ucraina.

Кополовець Роман, аспірант кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету, Україна, roman.kopolovets@uzhnu.edu.ua

Kopolovets Roman, drd – Catedra de Științe Politice și Administrație Publică, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina

Король Василь, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Комунальний заклад «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради, Україна, anshamash@gmail.com

Korol VasyI, cercetător științific principal dr. – Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară a regiunii Transcarpatia, Ujgorod, Ucraina

Коцан Василь, кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту, доцент кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету, Україна.

VasyI Kotsan, conf. univ. dr. – Catedra de arheologie, etnologie și culturologie, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina, directorul Muzeului de Arhitectură și Civilizație Populară a regiunii Transcarpatia, Ujgorod, Ucraina

- Мандрик Іван**, доктор історичних наук, професор факультету історії і міжнародних відносин Ужгородського національного університету, Україна, ivan.mandryk@uzhnu.edu.ua
- Mandryk Ivan**, profesor universitar, doctor – Facultatea de Istorie și Relații Internaționale, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina
- Мищанин Василь**, доктор історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету, Україна, vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
- Mishchanyn Vasył**, lector univ. dr. – Facultatea de Istorie și Relații Internaționale, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina
- Рекрутяк Михайло**, старший науковий співробітник відділу експозиції та науково-дослідної роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту, аспірант кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету, Україна.
- Rekrutiak Mylhailo**, drd. – Catedra de arheologie, etnologie și culturologie, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina, cerc.șt. – Muzeul de Arhitectură și Civilizație Populară a regiunii Transcarpatia, Ujgorod, Ucraina
- Ситник Олександр**, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та археології природничо-географічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, Україна, oleksander_sytnyk@i.ua
- Sytnyk Oleksander**, profesor universitar, doctor - Catedra de Istorie și Arheologie, Facultatea de Geografie Naturală – Universitatea Pedagogică de Stat Melitopol „Bogdan Hmelnițki”, Ucraina
- Тодоров Ігор**, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна, ihor.todorov@uzhnu.edu.ua
- Todorov Ihor**, profesor universitar, doctor – Catedra de Studii Internaționale și Comunicații Publice, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina
- Троян Сергій**, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету (Київ, Україна); професор Жешувського університету (Жешув, Республіка Польща), kattis@ukr.net
- Troian Serhii** – profesor universitar, doctor – profesor la Catedra Relații Internaționale, Informații și Studii regionale – Universitatea Națională de Aviație (Kiev, Ucraina)

Федунь Олександра, доцент кафедри країнознавства і міжнародного туризму факультету міжнародних відносин, кандидат географічних наук. Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна, oleksandra.fedun@lnu.edu.ua

Fedun Olexandra, conf. univ. dr. – Catedra de Geografie și Turism Internațional, Universitatea Națională „Ivano-Franko” din Lviv, Ucraina

Фомічева Тетяна, аспірантка кафедри екологічної економіки. Національний лісотехнічний університет, Україна, tatyana_fomicheva@ukr.net

Fomicheva Tatiana, drd. – Catedra de Economie Ecologică, Universitatea Națională de Silvicultură a Ucrainei, Lviv, Ucraina

Шніцер Ігор, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського національного університету, Україна. ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Shnitser Ihor, conf. univ. dr. – Catedra de Istoria Modernă a Ucrainei, Universitatea Națională din Ujgorod, Ucraina